پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(1947ء توں 2003ء)

مسز نسرین مختار ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

2007

پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(1947ء توں 2003ء)

تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ ڈی (پنجابی)

مقالہ نگار: مسز نسرین مختار

چیئر پرسن/نگران: ڈاکٹر ثریا احمد

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

2007

پہلا دور

1947ء تا 1970ء

چار ناول

(1)	برکتے،	جوشوا فضل الدین،	1953ء
(2)	ٹھیڈا،	عبدالمجید بھٹی،	1960ء
(3)	دیوانے دریا،	افضل احسن رندھاوا،	1961ء
(4)	سانجھ،	سلیم خاں گمی،	1969ء

1. پہلا دور (1970تا1994)

پاکستانی پنجابی ناول دا پہلا دور تیئیں (23) سالاں دے کلاوے وچ اے۔ پہلے دور دا کلاواں موکلا ہون دی وجہ ایہہ اے کہ اس دور وچ 1947 توں 1953 تیکر پنجابی ناول دا کھیتر سنّم سان رہیا۔ 1953 وچ جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول "بُرکتے" چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اک معاشرتی تے اصلاحی ناول سی۔ جوشوا فضل الدین اس وچ نفسیاتی پکھ وکھان دی کوشش کیتی اے۔

1960ء وچ "عبدالحمید بھٹی" ہوراں دا ناول "ٹھیڈا" چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول وی رومانی تے اصلاحی ناول سی۔ جدید ادبی تحریکاں دے تحت حقیقت نگاری کیتی گئی۔ پر ناول اک ناپختہ لکھت اے۔

1961 وچ افضل احسن ہوراں دا ناول "دیوا تے دریا" چھاپے چڑھیا۔ ناول ونڈ توں پہلے دے وسیب دی نمائندگی کردا اے۔ ناول وچ اک مقامی رہتل دی عکاسی کیتی گئی اے۔ ایہہ اک مقامی معاشرتی ناول اے۔

1969ء وچ سلیم خان گمی ہوراں دا ناول "سانجھ" چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول ونڈ دے مرحلے دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ سانجھے پنجاب دے ماحول دی دس باندا اے۔ ناول وچ بے مثال محبت، بھائی چارہ تے اخلاقی قدراں دی نمائندگی کیتی گئی اے۔ ایہہ اک عصری ناول اے۔ خاص ویلے دی دس پاندا اے

ایس دور وچ ایہناں ناولاں توں علاوہ اک قسط وار ناول "پینگ ہلارے" وی ماہنامہ "پنجابی" وچ چھپیا۔ انعام الحق جاوید ہوراں اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھیا اے:۔

> "ایس توں "پینگ ہلارے" دے ناں نال ناصر امرتسری دے ناول دیاں کجھ قسطاں "پنجابی" وچ شائع ضرور ہوچکیاں سن پر ایہہ ناول کتابی شکل صورت وچ حالے تک نہیں چھپ سکیا۔ ایہدی پہلی قسط مارچ اپریل 1953ء دے شمارے وچ چھپی سی۔ جیہدے وچ پینڈو رہتل دی عکاسی تے قدرتی منظراں دی چتر کاری ول چوکھا دھیان دتا گیا سی۔ کردار ساہمنے آندے نیں۔ مردانہ کردار جلال تے رمضانی دے نیں۔ جلال پٹواری اے تے لوکاں کولوں رشوت لیکے اوہناں دا کم کردا اے جد کہ رمضانی پنڈ دا زمیندار اے۔ دوہواں دیاں بیویاں "دارو" تے "نوراں" آپو وچ گوڑھیاں سہیلیاں تے گوانڈناں نیں۔ پٹواری دی تیویں بچیاں والی اے تے اوہدے اک پتر داناں شریف اے جد کہ نوراں بے اولاد اے۔ اگے جا کے نوراں دے گھر وی اک بچی ہو جاندی اے۔ جیہدا ناں "باجو" رکھیا جاندا اے۔ کہانی ایہناں دے سر تے ای اگے ودھدی اے۔ باقی دو قسطاں وی مختصر یعنی چار چار پنج پنج صفحیاں دیاں ای نیں۔"(1)

1. بر کتے

لکھاری: جوشوافضل الدین　　　چھپن ورہا: 1953

پبلشرز: لاہور، پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس　　　صفحے: 55　　　باب: 8

(جوشوافضل الدین ہوراں دا ناول (ناولٹ) 'بر کتے' 1953ء وچ چھاپے چڑھیا۔ 1953ء سارے لکھیاریاں نے لکھیا اے پر کتاب تے چھپن ورہا درج نہیں اے۔ دیباچے اک نوٹ اے۔ اوس توں شاید ایہہ گویڑ لگایا جاسکدا اے کہ اس دا چھپن ورہا 1953ء ای اے۔ پر 'لعلاں دی پنڈ' وچ محمد آصف خان چھپن ورہا 1952ء لکھیا اے۔ چونکہ جوشوافضل الدین دی حیاتی تے فکرو فن تے ڈاکٹر السلام رانا ہوری مکمل تحقیق کر چکے نیں ایس کر کے چھپن ورہے تے کسے قسم دا اختلاف نہیں کیتا جاسکدا۔ 'بر کتے' ناول اے یا ناولٹ اے اک علیحدہ بحث ہے۔ پنجابی ادب وچ 'ناول' تے 'ناولٹ' اتنے زیادہ نہیں لکھے گئے۔ کہ اوہناں نوں وکھرا وکھرا کردتا جائے)۔

'بر کتے' نوں سارے تحقیق کاراں نے پاکستانی پنجابی ادب دا پہلا ناول منھیا اے۔ شہباز حسین سید ہوراں اپنے مقالے وچ لکھیا اے:۔

> "ایس دا پہلا ناں جوشوا ہوراں دے کہن موجب 'بھلسو' سی۔ ایہہ نکا ناول پاکستان وچ سبھ توں پہلاں چھپیا اے۔" (2)

جوشوافضل الدین ہوراں دے ایس نکے ناول نوں چار حصیاں وچ ونڈ دتا اے۔ ناول دا شروع کجھ اسطرح ہوندا اے "نی مائے نی امڑ یئے!! قہر کمایا ای میرے نال!!! بر کت ہنجو ہار ہوندیاں ماں دے گل لگی تے ہٹکورے لیندیاں تر لیاں نال کہیا۔

> "نی مائے، نی امڑ یئے میر یئے، قہر کمایا ای میرے نال!!" (3)

وری دا سچا جوڑ اپا کے اگر بر کتے اپنی امڑی نال رو رو کے گلا کر دی اے۔ تے ایس دے پچھے کوئی ڈونگھی رمز اے۔ ایہہ اوہ راز اے جیہڑ یاں ماواں دھیاں نوں پتہ اے۔ 'بر کتے' پنجاں بھراواں دی کلی بھین تے ماں پیو دی کلی دھی ہوندی اے۔ کلی سی تے لاڈلی سی۔ ایتھے 'جوشوا' ہوراں دا بیان نوٹ کرو:۔

> "پر قدرت دے کھیڈ نیارے۔ کلی کڑی تے بھورا پیار دے راگ الاپن لگ پیا۔ پہل جوانی، اگلا منہ پر پریم دیو نے تاڑ کے اجیہا کس کے ہر دے تیر ماریا جے بہادر ذیلدار دا پتر "دلاور" تے بر کتے دوویں ونے گئے۔" (4)

کہانی ایتھوں اساری جاندی اے۔ "بر کتے" دی محبت توڑ نہیں چڑھدی۔ حالانکہ 'دلاور' ذیلدار دا سوہنا

پتر سی۔ بر کتے دا پیو کدھرے ہور زبان دے چکیا سی۔ اوہ کڑ مائی نہیں توڑنا چاہندا سی۔ ویسے وی 'نواب' بر کتے دا پیو اک ہٹ دھرم جیہا کردار اے۔ 'بر کتے' تے 'داور' دی پریم کہانی پنڈ وچ وی پھیلن لگ پئی۔ بر کتے دے ویاہ دے دن متھے گئے۔ فیر 'بابو' بر کتے تے داور دی آخری ملاقات کراندی اے۔ بر کتے رو رو کے برا حال کرلیندی اے۔ کجھ کہیا سنیاں بغیر ای 'بر کتے' واپس ٹر آندی اے۔ داور اوس دے پچھے آندا اے۔ ایتھے جوشو ہوری داور دی دکھی پکار تے کوئل دی 'کو کو' نوں کس طرح دکھ دی علامت بناندے نیں۔

''پر داور دی دکھی پکار دو رباغاں وچ بولدی کوئل دی 'کو کو' نال برابر اُہدیاں کناں وچ آ رہی سی

''بکو! بکو!! بکو!!!''

تے بر کتے کہ رہی سی۔ ہولی ہولی وَن دے ستویں خانے وچ میں ہاری! میں ہاری!! میں ہاری!!!'' (5)

ایتھے بر کتے خود کلامی وچ بتاندا سی۔ 'جوشوا' ہوری کوئل دی 'کو کو' تے 'پی آ' پپیہا دی فریاد دا پس منظر وکھا کہ قدیمی دکھ دیاں علامتاں استعمال کردے نیں۔

کدی کدی لگدا اے کہ لکھاری "Poetic Way" وچ کہانی بیان کر رہے نیں۔

ہنیری جھلی تے جھل کے تھم گئی!

دوجے حصے وچ کہانی Climax دے نیڑے ہوندی اے۔ بکو وھیا کرا کے سورے گھر ٹر جاندی اے۔ ایتھے بر کتے دے خاوند 'دارے' دا کردار وی زیر بحث آوندا اے۔

''دارا اوہناں لوکاں وچوں سی جیہڑے عام اکھر وچ دل دے چنگے پر عقل نالوں اپنی ہک دے ذور تے بہتا آسرا کر دے نیں'' (6)

'دارا' دا جیہڑا تعارف ناول کار نے کروایا سی۔ اوس نے اس نوں اگے جا کے ثابت کر دتا۔

ناول کار اوس ویل دیاں رسماں رواجاں دی دس پاندا اے۔ تیجا حصہ پڑھ کے سانوں پتہ چلدا اے کہ اوس زمانے وچ ووہٹی دی پہلی واری ڈولی جا کے اوہنیں قدمی واپس ہو جاندی سی۔ فیر لا ڑا مکلاوا لین آندا اے۔ ایتھے سیانیاں دا کہن 'منگل بدھ نوں سفر نہ کرنا'۔ بر کتے دی 'سجی اکھ پھڑ کنا' ایس توں ساڈھی پینڈ وسو دے وسواس دی دس پیندی اے۔

اموڑ دارا گڈی تے بیٹھ کے ٹر جاندا اے۔ اقبال پور پہنچدے تا کلاں پے جاندیاں نیں۔ بر کتے

اسٹیشن تے بیٹھی سی۔ 'دارا' سواری وِکھن گیا۔ برکتے نے اوتھے 'دارے' دے دشمناں دی کھسر پھسر سن لئی۔ 'برکتے' دے منع کرن دے باوجود 'دارا' آکڑ وچ رہندا اے اوس نوں لے کے نھیرے وچ ٹر پیندا اے ایتھے 'جوشوا' ہوراں دی منظر نگاری ویکھو

''شاماں ڈونگیاں پے چکیاں سن۔سورج ڈب چکیا سی۔لہندے ول اجے وی عرشاں اُتے لالی ہے سی۔''(7)

ویری گھیراپاکے 'دارے' نوں ماردیندے نیں۔اوس دی لوتھ نوں گھڑی وچ ٹھُن کے لے جاندے نیں۔برکتے پریشان حال اِدھر اُدھر نس دی اے۔کدی سوہریاں گھر جان دی سوچدی اے۔کدی ماں نوں پکاردی۔زہنی کشمکش دا شکار ہو جاندی اے۔مچھی وانگوں تڑپدی اے۔ایس پریشانی وچ اوس نوں 'دارے' دے مرن دے غم دے نال نال 'دلاور' نال بچھڑنے دا دکھ وی یاد آجاندا اے۔ایتھے 'دلاور' نال اخیری ملاقات وی یاد آجاندی اے۔پرانی فلم دماغ وچ چلن لگ پیندی اے۔ایتھے سانوں "Association of Ideas" دا خیال آندا اے۔لکھاری ایہہ ای وکھانا چاہندا سی۔'برکتے' نیم پاگل ہو جاندی اے۔اوہ اُچی لمی گوری چٹی 'بکو' سودائی ہو جاندی اے۔فیر خیالاں وچ اوس نوں لگدا اے کہ 'دلاور' اوس نوں بلا رہیا اے' تے اوہ اوس نوں سنم سان تھاں تے کھڑی اپنے آپ ای کہن لگ پیندی اے''میں آئی! میں آئی!!''
'جوشوا' ہوریں ایتھے ثابت کرنے دی کوشش کیتی اے 'برکتے' نفسیاتی مریضہ بن گئی سی۔

جتھوں تیکر ناول دا تعلق اے۔ایہہ سدھ پدھرا اے۔جہدا انت "Tragedy" اے۔تکنیکی لحاظ نال ای ایہہ چنگا اساریاں ہویا ناول اے۔منظر نگاری سوہنی اے۔سب توں سوہنا انداز بیان اے۔'جوشوا فضل دین' ہوراں دی لکھت وچ موتی پروئے ہوندے نیں۔کرداراں دا تعارف ایڈے سوہنے ڈھنگ نال کرواندے نیں کہ کردار دی شخصیت سامنے آجاندی اے۔مکالمے مختصر تے موقع محل دے مطابق نیں۔ لعلاں دی پنڈ وچ آصف خاں جوشوا فضل الدین ہوراں دے ناولاں بارے لکھدے نیں:۔

''پاتر اساری وچ اوہدی نفسیاتی سوجھ نوں بہوں دخل اے۔'پربھا' تے 'برکتے' دونویں نفسیاتی ناول نیں۔زبان وی سدھ پدھری ورت دے''(8)

شہباز ملک ہوراں وی 'برکتے' نوں پاکستانی پنجابی ادب دا پہلا ناول منیا اے۔اوہ اپنی کتاب گویڑ وچ ایہدے بارے رائے دیندے نیں:۔

''ناول بر کتے دا پلاٹ روائتی جیہا اے ۔کوئی خاص کشمکش وی ناول وچ نہیں وکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل ٹھیک ہوسکدی اے ۔ پر ایس نوں نفیسانی ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔''(9)

فرخندہ لودھی ہوراں بر کتے بارے انج لکھیا اے

''ایہہ اک روائتی پلاٹ اے ۔ ناول دی وڈھی خوبی اے ایہہ پئی ایہدے وچ پینڈو ریہتل تے نثر وچ تمثیلی رنگ نوں سوہنے تے سچے ڈھنگ نال پیش کیتا گیا اے''(10)

بر کتے دا پلاٹ روائتی اے ۔ایہہ کہانی وی روایتی اے ۔ناول وچ پختگی کم اے ۔اگر اسی ایس ناول دا دور تقریباً اوہ اے جیہڑا انگریزی ادب وچ "Virgina Wolf" دا اے ۔ویہویں صدی دے گب وچ جدوں "Virginia Wolf"، "Dorothy Richardson" تے "Huxley" جیسے لکھاری The Trap,Jacobs Room، تے Antie May جہیاں لکھتاں لکھ رہے سی ۔اردو ادب وچ پریم چند، عصمت چغتائی، کرشن چندر تے عزیز احمد جیسے ناول کار خوبصورت شاہکار ناول تخلیق کر رہے سی ۔اوس ویلے اوہناں دے مقابلے وچ 'بر کتے' جہیاں ناول ناپختہ تخلیق لگدی اے ۔

2. ٹھیڈا

لکھاری: عبدالحمید بھٹی چھپن ورہا: 1960

پبلشرز: لاہور، ہونہار بک ڈپو، ریلوے روڈ لاہور

صفحے: 320 باب: 37

(ٹھیڈا' عبدالحمید ہوراں دا ناول پاکستان بنن توں بعد چھپن والا دوجا ناول اے ۔ایہہ ناول 320 صفحیاں تے 37 باباں تے پھیلیاں ہویا اے ۔ ہر باب دا اک عنوان اے ۔لکھاری نے اس دا اردو ترجمہ 'لغزش' دے ناں نال کیتا اے ۔ٹھیڈا' دا چھپن ورہا 1960 اے ۔'لغزش' دا چھپن ورہا نہیں لکھیا ہو کیونکہ لکھاری نے شروع وچ لکھیا اے ۔

''حقوق اشاعت مع تلخیص و ترجمہ بحق مصنف ہیں ۔اسے کھلے یا جزوی طور پر بلا اجزات نقلانا بھی منع ہے ۔''عبدالحمید بھٹی'')

ٹھیڈا' دی کہانی اک پڑھی لکھی کڑی 'شاہدہ' دے اردگرد گھمدی اے ۔ناول دراصل اک طویل خط یاں واقعہ اے جیہڑا 'شاہدہ' نے اپنے اعتراف جرم وچ لکھیا ۔ایس خط توں پتہ چلدا اے کہ شاہدہ کسے معمولی گھر دی کڑی نہیں سی ۔اوس دیا پیو اک سرکاری افسر سی ۔جس علاقے وچ اوس دی تبدیلی ہوندی اوہ اوتھے اک

نواں ویاہ کرلیندا۔اس دیاں ماواں آپس وچ جھگڑ دیاں تے اک دوجے نوں طعنے معنے دیندیاں سی۔اسطرح پتہ چلدا اسی کو اوس دے گھر دا ماحول کسطرح دا سی۔
اوہ لکھدی اے:۔

''جنانی مرد دے سنگ دی کوئی گل اچھی نہیں سی،جیہدا پتہ مینوں جوان ہون توں پہلاں نہیں سی لگ گیا۔ہشیار ہون تے میں چنگی طراں جاندی سی پئی ویاہ کیوں تے کیہہ بند ے نیں'' (11)

اسی اندازہ لگاسکدے آں۔کہ شاہدہ دی پرورش کس طرح دے ماحول وچ ہوندی اے۔فیر اک دفعہ شاہدہ اپنی نکی امی کول پشاور جاندی اے اوہ امی جیہڑی اوس دے باپ کولوں کافی چھوٹی سی۔ پشاور وچ ملازم گل خاں تے نکی امی دیاں حرکتاں اس نوں کراہے پاندیاں نیں۔اک دن گل خان اوس نال Frank ہون دی کوشش کیتی پر نکی ماں آگئی جس نال اوس دی اکھیاں نیویاں ہوگئیاں۔ہن اوس دی ذہنی حالت ایہہ سی کدی اوس نوں گل خاں تے کدی گوانڈی منڈا نصیر یاد آندا۔شاہدہ دا ذہن پراگندہ تے خلفشار دا شکار سی۔ایہہ سارا ماحول دا قصور سی۔ایتھے اوہدیاں سوچاں تے غور کرو:۔

'میں جی وچ آکھیا۔بھکھ لگے تے روٹی کھائیو جتھوں وی لبھے۔تے جھوجھی وی جی کرے۔ میں چتارن لگ پئی۔کِنی سدھی جہی گل اے۔تے لوکی کیوں نہیں کردے۔ابا جی نوں تے میں ایہہ کجھ کردیاں ڈٹھا سی۔مینوں ایہدے وچ کوئی عیب نہیں سی دسدا۔'' (12)

ایہہ سوچ پیچھے اوس دے باپ دا عمل وکھالی دیندا سی۔بھکھ توں مراد جنسی بھکھ سی۔
پر ماں دے خیال اس توں فرق سی۔اوہ اوس نوں نصیحت کردی اے:۔

''امی آکھدی سی ویکھ دھیے۔توں ہن سیانی ایں۔سمجھدار ایں۔پر فیر وی میں تینوں دسنا چاہنی آں۔گھیو بھانویں کنا پتھر ہووے اگ نیڑے ہووے تے پگھر ے گا۔تیرے حسن سنبھل کے ٹرن دے دن نیں۔چٹی چادر نوں داغ نہ لگے۔'' (13)

ایتھے سانوں پتہ لگدا اے کہ اوس نوں مت دین والے تے سی۔پر اوس دی اپنی مت ماری گئی سی۔ غیر محرم توں دور رہن دا اسلام وچ ای حکم اے۔اگر لکھاری مذہب دا حوالہ دیندا تے گل زیادہ موثر ہوجاندی۔
شاہدہ دی نصیر نال ملاقات 'صفیہ' تے اوس دے خاوند ارشد دے ذریعے ہوندی اے۔'شاہدہ' دی ماں اوس دا ویاہ نصیر نال کرن واسطے تیار سی پر شاہدہ دا پیو اوس دا ویاہ کسی اُچے گھرانے وچ کرنا چاہندا سی۔

'شاہدہ' دی ماں دا خیال سی اگر پیو نہیں منے گا تے اوہ شاہدہ دا نکاح کروا دے گی۔ پر شاہدہ تے نصیر بے صبرے ہو رہے سن۔ فیر اوہ نس جان دا پروگرام بناندے نیں۔ پروگرام ایہہ بن دا اے کہ شاہدہ پہلے لائل پور (فیصل آباد) دے ویٹنگ روم وچ اوس دا استقبال کرے گی۔ اوہ اپنا کجھ زیور نال لے لیندی اے۔ بینک وچوں دو ہزار روپیہ کڈھوا کے نصیر نوں دیندی اے کیونکہ اوہدے کول کوئی پیسہ نہیں ہوندا۔ لائل پور دے ریلوے اسٹیشن دے ویٹنگ روم وچ کافی انتظار کردی اے۔ نصیر کسی وجہ توں نہیں پہنچدا۔ اوہ پریشان ہوندی اے۔ اوتھے ویٹنگ روم وچ اوس دا ٹاکرا اک نشئی نال ہوندا اے تے اوہ بال بال بچ دی اے۔ نصیر دے نہ آنے دی وجہ نال اوہ پریشان ہو جاندی اے۔ ایس پریشانی وچ ای اچانک اوس نوں شوکت مل جاندا اے۔ جیہڑا اک امیر باپ دا بیٹا ہوندا اے۔ اوہ اک کوٹھی وچ کلا ای اک نوکر 'خوشیے' نال رہندا اے۔ ایتھے شوکت نال رہندیاں اوہ کجھ ہو جاندا اے جیہڑا اک شریف کڑی دی حیاتی وچ نہیں ہونا چاہیدا۔ اوس نوں ماں دی نصیحت وی یاد نہیں رہندی۔ تے گھی پگھر جاندا اے۔ ایتھے لکھاری نے 'خوشیے' نوں وکھایا کہ اوہ وی ایس کٹی پتنگ نوں کٹنا چاہندا اے۔ 'شوکت' موقع تے آ جاندا۔ شاہدہ حالانکہ اپنا بچاؤ کر رہی سی پر شوکت اوس نوں جنسی بیمار سمجھدا اے۔ اوس نوں برا بھلا کہندا اے۔ شاہدہ اپنی نظراں توں گر جاندی اے۔ اوہ شوکت دے گھروں نکل آندی۔ کڑی اگر اک دفعہ کراہے پے جائے تے کوئی راہ نہیں ملدا۔

گھر واپس اوہ جانا نہیں چاہندی سی۔ سوچدی اے کراچی جائے فیر بمبئی جا کے فلماں وچ کم کرے۔ ایس توں پہلاں اوہ لاہور سٹیشن تے صفیہ نال ملن دا پروگرام بنادی اے صفیہ اوس نوں دس دی اے کہ اوہدی ماں تے بھین 'روحہ' اوس دے وچھوڑے دی وجہ نال کافی پریشان اے۔ اوس ویلے شاہدہ دی حیاتی بھنور وچ پھنس جاندی اے۔

گل خاں، نصیر، شوکت تے خوشیئے دے چہرے بھیانک خواب دی طرح اوس دیاں اکھاں وچ پھر دے رہندے سن۔ فیر 'صفیہ' شاہدہ نوں راضی کر لیندی اے کہ اوہ اپنی ماں، بھین نوں مل لے۔ ماں اوس نوں ویکھ کے سب کجھ بھل جاندے اے۔ اپنے خاوند نوں خط لکھدی اے۔ کہ شاہدہ دی شادی اپنی مرضی نال کر دیو۔ شاہدہ دی ماں محلے والیاں دیاں گلاں تو بچن واسطے 'شاہدہ' تے 'روحہ' نوں لے کے پشاور چلی جاندی اے۔ اوتھے شاہدہ دی شادی جمیل نال کر دتی جاندی اے۔ جمیل اپنی حیاتی دے معاشقے کھلے ڈھلے انداز نال دسدا۔ شاہدہ اوس نوں فراخ دل سمجھدی اے۔ پر جمیل اوہ ای مشرق دا مرد ہوندا اے۔ اوہ ایس نوں برداشت

نہیں کردا۔شاہدہ نوں چھڈ کے باہرٹر جاندا اے۔شاہدہ دکھی ہو کے خودکشی کر لیندی اے۔

شاہدہ دے انجام توں اوہدی بہن نصیحت پکڑدی اے اپنے چاہن والے طاہر نوں خط لکھدی اے کہ جدوں تیکر میں ووہٹی بن کے تیرے گھر نہیں آجاندی توں مینوں ملن دی کوشش نہ کریں۔

ناول کار دا ایہہ ای مقصد سی ۔آسف خاں ہوری لعلاں دی پنڈ وچ لکھدے نیں:۔

''میں ٹھیڈا نوں ناول دی تھاں تے ناولٹ ای آکھاں گا۔اک شاہدہ دا پاتر اے جیہڑا چنگی طرح اکھڑ کے ساڈے سامنے آوندا اے تے مری جا چے ایہو ای بھٹی ہوری دکھاون چاہوندے نیں۔''(14)

اگر ناول کار دی کردار نگاری تے غور کریئے تے ناول دے سارے کردار برائی ول زیادہ جھکاؤ رکھدے نیں۔شاہدہ،اوس دا پیو،گل خاں،شاہدہ دی سوتیلی ماں، بے وفا نصیر،شوکت تے خوشیا۔صرف اگر کوئی کردار مثبت لگدا اے تے اوہ شاہدہ دی سگی ماں تے اوہدی بہن روحہ اے۔

جتھوں تیکر شاہدہ دے کردار دی گل اے شاہدہ دے جنسی جذبات اوس دے قابو وچ نہیں ہوندے۔اوس دا ذہن پہلے توں اس قسم دے جذبات نال Preo ccupied ہوندا اے۔ایس کر کے اپنے نفس تے قابو نہیں پاسکدی۔اگر اوسطرح ویکھیے تے شاہدہ دا کردار اک کھرا کردار ہوندا اے۔ایس کردار نوں ناول نگار نے اسطرح تخلیق کیتا اے کہ اوہ اگھڑ کے ساہمنے آندی اے۔اوس دی سچائی دا اس توں اندازہ لگاؤ کہ اپنی پچھلی حیاتی اپنے خاوند کولوں نیں چھپاندی۔اوس دا خاوند 'جمیل' اک بزدل کردار اے یاں غیرت مند اے۔اوس نوں چھڈ کے باہر چلا جاندا اے۔

انعام الحق جاوید ہوری 'شاہدہ' بارے لکھدے نیں:۔

''کہ شاہدہ وچ جنسی جذبا تیت توں اڈ اک مکمل سچا کردار موجود اے۔تے ایہہ اوہدے اندر دی سچائی ای سی کہ آخیر وچ اوہدا خصم اوہدی پچھلی زندگی بارے پچھدا اے تے اوہ الف توں لیکے ی تیکر ہر چیز لکھ کے دے دیندی اے''(15)

ناول دا پلاٹ ڈھیلا تے کچا جیہا لگدا اے۔ناول ساری وی کوئی ڈھنگ دی نہیں۔ناول وچ جنسی جذبات دا بے جا اظہار اے۔واقعات وچ کوئی تسلسل نہیں۔کہانی وچ کوئی منطق نہیں۔ناول کار جو کجھ کرداراں کولوں کروانا چاہندا اوہ واضح نہیں۔سوائے اس دے کہ 'روحہ' دی اخیر تے درستگی کرادیندا اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوری ٹھیڈا بارے لکھدے نیں:۔

''ناول دا سارا ماحول جنسی لذت نال بھریا ہویا جاپدا اے۔ ناول نگار دا شاہدہ دے باپ بارے ایہہ لکھنا اکہ اوہدی حیاتی دا ماٹو سی ''بھکھ لگے تے روٹی کھائی وی اے جتھوں لبھے تے جہو جیہی وی جی کرے''۔ تے پھیر شاہدہ ولوں لکھنا کہ اوس نے اپنے باپ نوں ایہہ کجھ کردیاں ویکھیا سی تے اوس نوں ایہدے وچ کوئی عیب نہیں دسدا۔ ایہہ جنسی لذت پرستی نہیں تے کیہہ اے؟''(16)

فرخندہ لودھی ہوراں اپنی کتاب ''آزادی مگروں پنجابی ادب'' وچ لکھیا اے:۔

''بیانیہ انداز دے ایس ناول وچ وگڑے ہوئے کرداراں راہیں سماج دا الکھ وکھان دی کوشش کیتی اے''(17)

جتھوں تیکر ناول دی زبان دا تعلق اے۔ ایہہ ٹھیٹھ اے۔ پر سارے ناول وچ املا دیاں بے بہا غلطیاں نیں۔ 'بھل چک' دے سرناوے ہیٹھ اوہناں تقریباً 87 غلطیاں دی لسٹ ناول دے اخیر وچ دتی اے۔ اتنی زیادہ 'بھل چک' نالائقی دی نشانی اے۔

سجاد حیدر ہوراں ٹھیڈ ا بارے رائے دتی اے:۔

''اس ناول میں کہانی کا ڈھانچہ کمزور ہے۔ اور کرداریوں سانچے میں ڈھالے گئے ہیں کہ یہ ناول کسی سستی پنجابی فلم کا منظر نامہ معلوم ہوتا ہے۔''(18)

کھوج وچ ٹھیڈ ا دے حوالے نال لکھیا گیا اے:۔

''ٹھیڈ ا ناول اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا اے۔ پر ایس ناول وچ اصلاحی حصّہ اینا کو اے جناں جرائم دی فلماں وچ ہوندا اے۔ کردار نگاراں دیاں تھوڑاں تے غیر ضروری واقعات دے باجود ایہہ ناول ایس کر کے اہمیت دا حامل اے جے ایہہ ناول کاری دیاں مڈھلیاں کوششاں وچوں اے۔''(19)

'لہراں' وچ مرزا رفیق احمد نے 'ٹھیڈ ا' دا اسطرح تجزیہ کیتا اے:۔

''اسیں ایس ناول نوں فحش تے نہیں کہہ سکدے کیوں جے لکھاری نے مزے یاں چسکارے لین لئی کتے وی گلھ نہیں لکھیاں، سگوں اوہناں نے ساڈے معاشرے وچ ہون والی ایس برائی نوں شاہدہ دے بھیانک انجام راہیں وکھایا اے۔''(20)

ایہہ ناول معاشرے وچ اخلاقی قدروں دی پائمالی دی نشان دہی کردا اے۔

3. دیوا تے دریا

لکھاری:افضل احسن رندھاوا　　　　چھپن ورہا:2002

پبلشرز:لاہور،مکتبہ پنجابی ادب(ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت)

(''دیوا تے دریا' پہلی واری ستمبر 1961 وچ 'مکتبہ پنجابی ادب لاہور' نے چھاپیا۔ پاکستان رائٹرز گلڈ نے ایس نوں 1961 دا بہترین ناول قرار دتا۔ دوجی واری روزنامہ 'انجام' پشاور نے قسط وار چھاپیا۔ تیجی وار جالندھر چھپیا تے چوتی واری 'دیوا تے دریا' نوں چھاپن دامان پنجاب پبلشرز لاہور نے حاصل کیتا۔ فیر ایہدے کئی ایڈیشن اودھر تے ایدھر چھپے۔ نقاد ایہنوں جدید ادب دا کلاسک مندے نیں۔'')

دیوا تے دریا افضل احسن رندھاوا ہوراں دا پہلا ناول اے جیہڑا 1961 وچ چھاپے چڑھیا اے۔ ایہہ ناول سکھاں دی پینڈو وسوں دی سچی تصویر اے۔ ناول دی کہانی سردار اجاگر سنگھ تے اوہدے ٹبر دے ارد گرد گھمدی اے۔ سردار اجاگر سنگھ دے دو پتر ہرنجن سنگھ تے شمشیر سنگھ سن۔ ایہہ جٹ 'رندھاوا' گوت دے نیں۔ سردار 'اجاگر سنگھ' دا دوست تے صلاح کار 'حاکوکھرل' وی اک اہم کردار اے۔ جٹاں دا اک ہور ٹبر جنہاں دی گوت 'سندھو' اے اوس پنڈ وچ رہندے نیں۔ ایہناں دا وڈا 'کرتار سنگھ سندھو' اے۔ حاکو کھرل وی جٹ اے تے اوس دی ذات 'کھرل' اے۔ 'حاکوکھرل' دا تعارف لکھاری نے کجھ استرا کروایا اے۔

> ''حاکوکھرل اپنی جوانی وچ مارداڑ مانیا پرنیا ڈکیت سی ..... بند قفل کرچھڈنا تے اوہدے لئی انج سی جویں کوئی کیڑ امار دینا۔''(21)

''حاکوکھرل'' تے ''اجاگر سنگھ رندھاوا' دی یاری بڑی پکی پیڈی سی۔ سردار اجاگر سنگھ' تے 'کرتار سنگھ' دا آپس وچ ویر پیا تے 'حاکوکھرل' نے اوی دوستی دی خاطر 'کرتار سنگھ' نال تعلقات ختم کر لئے۔ دربار صاحب تے میلے تے 'کرتار سنگھ سندھو' تے 'اجاگر سنگھ رندھوا' دے منڈیاں دی لڑائی ہوگئی۔ دماکوکھرل نے ایس موقع تے کیہا

> ''اج توں 'اجاگر سنگھ' دے ویری میرے ویری تے اجاگر سنگھ دے سجن میرے سجن۔'' اوس توں بعد حاکوکھرل نے اپنے بول نبھائے۔(22)

'اجاگر سنگھ رندھاوا' تے 'کرتار سنگھ سندھو' دے منڈے آپس وچ گھوڑ دوڑ کرواندے ساڈھی پینڈو رہت دے مطابق ایہہ مقابلے اہمیت وی رکھدے نے اک دوسرے نال ویر دی وجہ وی بن دے۔ 'بابے حسن شاہ' دے میلے تے دو مقابلے ہوندے اک نیزا بازی تے دوجا گھوڑ دوڑ دا۔ لکھاری نے ایس مقابلے دی

خوبصورت منظر نگاری کیتی اے۔ انج جاپ دا اے کہ نیزہ بازی تے گھوڑ دوڑ توں اوہ کافی واقف اے۔ افضل احسن ہوراں دا ایہہ بیان پڑھو:۔

''تے بگا زمین دے نال لگ گیا۔ اوس بجی رکاب تے نیوں کے کلا سانگ تے انج چاڑھیا جویں ہتھ نال پٹ لئی دا اے۔ اوہ بلے بلے تے واہ واہ دی کھپ وچ شوں کر کے لنگھ گیا۔ (23)''

''شوں کر کے لنگھ گیا'' افضل رندھاوا ہوراں دے انداز نوں محسوس کیتا جا سکدا اے۔

فیر اوہ ہوگئی جیہڑی نہیں ہونی چاہیدی۔ 'کرتار سندھ سندھو' دی کلی کلی دھی 'روپو' تے 'شمشیر سنگھ رندھاوے' دا آپس وچ ٹاکرا ہو جاندا اے۔ 'روپو' جیہڑی اتھری لاڈلی دھی سی۔ اوہ 'رندھاویاں' دی گھوڑی دی لت وڈھنا چاہندی سی تاں جے اوہدا ویر گھوڑ دوڑ جت جائے۔ شمشیر اوس نوں پکڑ لیندا اے۔ ایتھے شمشیر سنگھ تے 'روپو' اک دوجے دے نیڑے ہو جاندے نیں تے اک دوسرے نوں ملن لگ پیندے۔

ناول دی ایس سدھ پدھری کہانی وچ 'شمشیر' تے 'روپو' دی محبت ناول دا رومانی پکھ اے۔

'اجاگر سنگھ' ایہہ گل پسند نہیں کردا کہ ویریاں دی کڑی نوں ملیا جائے۔ 'چاکو کھرل' وی 'شمشیر سنگھ' نوں سمجھاندا اے۔ پر لگیاں نوں کوئی نہیں روک سکدا۔ 'اجاگر سنگھ' دے منڈے نیزا بازی تے گھوڑ دوڑ جت لیندے نیں۔ ایتھے ناول کار اوس رہتل تے روشنی پاندا اے کہ خوشی دے موقع تے ایہہ 'جٹ' کس طرح دی خوشی مناندے نیں:۔

''سردار اجاگر سنگھ دی حویلی نال ڈھاراسی تے راگی اوتھے پڑ بنھ کے کھلو گئے...... اندر بوتاں اگے دتے جوار دیاں ٹکیاں دے ڈھکن کھلن ڈیہے سن...... تے سرداراں دیاں مچھاں تے ڈاڑھیاں شراب وچ بھجن ڈیہاں ہوئیاں سن......باہر چمٹا ڈھولکی سرنگی تے جوڑی......ساریاں سیال دی چپ چاپ رات دا سینا چیر ڈیہاں سن تے راگی نے راگ چھیڑیا'' (24)

ایتھے سانوں سکھاں دی سوچ اوہناں دے شوقاں دی وی پتہ چلدا اے۔

'شمشیر' تے 'روپو' دی چاہت اپنی تھاں تے رہی تے 'رندھاویاں' تے 'سندھواں' دی دشمنی اپنی تھاں تے رہی۔ 'ہربچن سنگھ' دا ویاہ اجاگر سنگھ دے دوست 'ورک' ول ہوندا اے۔ ویاہ دا منظری وی ناول کار سوہنے ڈھنگ نال پیش کردا اے۔ جنج دا منظر زا ساڈھی پینڈو وسوں دی عکاسی کردا اے۔ لاڑا سج بن کے گھوڑے

تے بیٹھا ہونداا ے ۔اوپروں پیسے سٹے جاندے نیں۔اوتھے افضل احسن رندھاوا ہوری لکھدے نیں۔کہ کوٹھے تے کھڑی مُیار نے مذاق کیتا:۔

''بہتے پیسے جے وے بھائی اتوں کسے ہشیار نے شرارت نال آکھیا رندھاوے ڈکھے ہوئے نیں اڑیئے! کوئی مخول اے۔دوجی نے ہس کے آکھیا۔''(25)

ایتھے ساڈی وسووچ اپنی زات تے مان تر ان نوں وکھایا اے۔

ہر بچن داویاہ ہو جاندا اے۔'شمشیر سنگھ'جیہڑ ا شروع توں ای اک لاپرواہ، لاڈلا تے وہیلا رہن دا سی۔اوہ ناول داہیر ووی اے۔افضل احسن رندھاوا ہوراں دے ہیروا کثر اُچے لمبے تے دلیر ہوندے نیں۔'شمشیر سنگھ'دابھرا'ہر بچن سنگھ'اوس داویاہ'جندو'نال کرنا چاہندا اے۔جیہڑ ا اوہدی ماں دی بھین دی دھی ہوندی اے۔شمشیر سنگھ ایس رشتے توں خوش نہیں ہوندا۔کیوں جے اودھے من وچ تے'روپو'بسی ہوندی اے۔ناول دے شروع وچ شمشیر دا کردار اک فرمانبردار پتر تے بھرادی شکل وچ ابھردا۔ایہہ سوہنا منڈا پہلی وار گھوڑ دوڑ وچ حصہ لیندا تے ایس مقابلے نوں جت کے وکھاندا اے۔فیر اچانک اودھا کردار بدل جاندا اے۔ضرورت توں زیادہ شراب پیندا۔فیر اپنی محبت وچ اتنا خودغرض ہو جاندا کہ اپنی منگ'جندو'نوں قتل کر جاندا اے۔'جندو'تے 'ہر بچن سنگھ'نون شک دی نگاہ نال ویکھدا اے۔ایتھے'شمشیر سنگھ'وچ اک ولین داروپ نظر آندا اے۔'جندو'دا قتل اوس نوں پریشان وی کردا اے۔'جندو'دے قتل توں بعد جدوں اوہ واپس آندا اے۔ایتھے لکھاری دا بیان پڑھو۔

''میرے اگے جندو دا گلاب دے وڈھے پھل وانگر چہرہ اڈدا جاندا سی تے اوہدیاں تکھیاں نظراں میرے دل وچ کھبدیاں جاندیاں سن۔

''کیہہ گل سی ....گل کرو؟''

''کیہہ گل سی ....گل کرو؟''(26)

اُڈدے چہرے دا پڑھ کے اک فلم داسین یاد آجاندا اے۔ایتھے ناول کجھ کمزور پیندا لگدا اے۔کیوں جے'جندو'دا قتل بلاوجہ اے۔شادی توں انکار وی کیتا جاسکدا اے۔شمشیر سنگھ دا"image"وی قاری تے برا پیندا اے۔ناول دا اگلا حصہ شمشیر سنگھ دے دوالے گھمدا اے۔'روپو'اپنی محبت وچ اپنی وِدھ جاندی اے کہ اوہ 'شمشیر سنگھ'نوں ملن حویلی آندی اے۔ایتھے بھاؤ دا ایہہ جملہ کیہنا

''کڑیئے اپنے گھر دی نہیں تاں کجھ ساڈی عزت دا خیال کر''

ساڈھی پینیڈ و وسووچ اک غیرتاں تے عزتاں دے راکھے دی آواز لگدی اے۔

'ہر بچن سنگھ' ہمیشہ 'شمشیر سنگھ' نوں 'روپو' والی راہ تے چلن توں روکدا اے۔ 'شمشیر سنگھ' اپنے بھرا دے خلاف ہو جاندا اے۔ دو جے پاسے روپو دے بھرا اوس دا ویاہ 'تیجا سنگھ باجوہ' دے نکے منڈے نال طے کر دیندے نیں۔ ویاہ دے دن وی مقرر ہو جاندے نیں۔ 'روپو' دی جنج آون والی ہوندی اے۔ 'شمشیر سنگھ' پنڈ توں غائب ہوندا اے۔ روپو دے چھ بھرا تے پیو وی ہوشیار ہوندے نیں۔ ایتھے 'ماکاں موچھن' وچولن دا کردا ادا کردی اے۔ ساڈھی پینیڈ و وسووچ 'وچولنا' اکثر اجھے محبت کرن والیاں دے کم آکے ٹبراں دی عزت نوں نیلام کر دیا نیں۔ 'ماکاں موچھن' مڑھیاں والے کھوہ تے اون دا سنیہا دے جاندی اے۔

'ہر بچن سنگھ' شمشیر سنگھ دے غائب ہون توں پریشان ہوندا اے۔ بے بے کوں بار بار پچھدا اے۔ 'شمشیر کتھے اے؟' فیر ہر بچن سنگھ سولینداں مڑھیاں دے کھوہ تے اپڑ جاندا اے۔ روپو تے شمشیر ٹونباں فی پوٹلی سمیت نسن واسطے تیار کھڑے ہوندے نیں۔ دونویں نارووال توں لائل پور جان دا پروگرام بنا رہے ہوندے نیں۔ اینی دیر وچ 'ہر بچن سنگھ' پہنچ جاندا اے تے اوہدی راہ ڈک لیندا اے۔

'ہر بچن سنگھ' جیہڑا عزتاں دا رکھوالا وکھائی دیندا اے۔ ایتھے لکھاری نے ہر بچن سنگھ کوں ایہہ کہلوایا کے:۔

> ''دھیاں بھیناں دی عزت سبھ دی سانجھی ہوندی اے۔ ایہہ نہیں ہو سکدا۔ سویرے تک
> سارے پنڈ دا نک وڈھیا جاوے گا......ایہہ تیرے نال نہیں جا سکدی''(27)

ساڈھی پینیڈ و وسووچ اخلاقی قدراں دی نشان دہی کردا اے

'ہر بچن سنگھ' تے 'شمشیر سنگھ' اک دوجے نوں مرن مارن تے تیار ہو جاندے نیں۔ 'جاکو کھرل' تے 'اندر سنگھ' اوہناں نوں ایس مورکھ پنے تو روک دے نیں۔ 'ہر بچن سنگھ' بھرا نوں للکار دا اے کہ اوئے بے غیرتا۔ نالے اپنی پگڑی تے ٹھاٹھا اوس دے قدماں وچ سٹ دیندا اے۔ ایتھے شمشیر سنگھ دے رویے وچ اک عجیب وغریب تبدیلی آندی اے۔ ایہہ غیر متوقع اخیر سی۔ 'شمشیر سنگھ' اکھاں میٹ کے تلوار دے پورے زور نال 'روپو' دی گردن اڑا دیندا اے۔ تے بھراء دے گلے لگ کے رون لگ پیندا اے۔

ایتھے لکھاری نے اجیہا انت کیتا اے جہدا منطق سمجھ نہیں آندا۔ 'روپو' نوں واپس موڑنا تے سمجھ آندا اے۔ 'روپو' دا قتل سمجھ نہیں آندا۔ ویسے وی اے دوجی کڑی دا قتل اے جیہڑا ناول دے ہیرو ہتھوں ہوندا اے۔

ایس توں پہلو 'جندو' دا قتل وی ایس طرح ای تلوار دے زور تے کردا اے۔

محمد آصف خاں ہوری ناول دے فلیپ وچ ناول بارے رائے دیندے ہویاں لکھدے نیں:۔

''افضل احسن ہوراں سارے پینڈو وجیون نوں ناول دے کلاوے وچ لے لیا اے۔ ایہہ ٹھیک اے پئی ناولٹ دے پاتر سکھ مذہب نال تعلق رکھدے نیں پر ایہہ پاتر اج وی ایتھے وسدے رسدے نیں جتھاں دے کسے وی پنڈ دی ایہہ کہانی ہوسکدی۔'' (28)

ناول دے سارے کردار اچے اچے ناواں والے جٹ نیں۔ جیہڑے بھویں رکھدے نیں تے گھوڑیاں تے سواریاں کردے نیں۔ اوس ویلے دی کہانی اے جدوں پینڈ و وسو وچ گھوڑ سواری کرنا "Status Symbol" سمجھیا جاندا سی۔

انعام الحق جاوید ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

''ایہہ خاص طبقہ اوہ اے۔ جیہڑا سارا کم مزارعیاں کولوں لیندا اے تے آپ صرف گھوڑے پالن تے شملہ اچا رکھن وچ رجھا رہندا اے۔ ایہد ے علاوہ ایس طبقے دی اک اپنی اخلاقیات اے جہدے وچ عیب خوبیاں دا درجہ رکھدے نیں تے ایہناں دی ہر برائی کسے نہ کسے وسیبی ریت وچ لک کے ساہمنے آندی اے۔'' (29)

'افضل احسن رندھاوا' دی زبان تے بیان بڑا زبردست اے فرخندہ لودھی ہوراں اوہناں دی تعریف کجھ اسطرح کیتی اے:۔

''افضل احسن رندھاوا' ہوراں ایس ناول دی کہانی دے نال نال زبان تے بیان اتے وی خاصی محنت کیتی اے۔ پینڈو وجیون وچ سوچ دے وکھرے ڈھنگ نوں ڈھکویں تے نرول زبان راہیں ساہمنے لیاوندا اے۔'' (30)

ناول دی زبان تے بیان ناول نوں دل چسپ تے خوبصورت بناندا اے۔ ناول دے مکالمے اپنے ماحول چوں پنکرے لگدے نیں۔ ناول داوسیب تے کرداراں دی گفتگو آپس وچ میل رکھدی اے۔ اوتھاں دی گل کتھے اوپری نہیں لگدی۔

ناول دی کہانی تے تکنیک چنگی اے پر کہانی وچ جھول شمشیر سنگھ دی گنجھل دار شخصیت نال پیندا اے۔ 'جندو' دا قتل صرف کہانی دے خلانوں پر کرن واسطے کیتا گیا اے۔ ناول دے انت واسطے 'روپو' دا قتل کرنا وی ضروری نہیں سی۔ دراصل ایہہ اک سدھ پدھرا ناول اے۔ افضل احسن ہوراں ناول کاری دا سفر 'دیوا تے دریا'

توں شروع کیتا اے۔ایس کر کے ایس ناول وچ ساریاں خوبیاں داہونا ناممکن اے۔فیر وی ایس ناول دی اپنی اک خاص اہمیت اے۔

4. سانجھ

لکھاری: سلیم خاں گمی چھپن ورہا: 1969ء

پبلشر: لاہور، ادارہ پنجاب، رنگ رام گلی نمبر 1 صفحے: 296 باب: 13

سلیم خاں گمی دے ناول سانجھ دی کہانی ونڈ توں پہلاں دی کہانی اے۔خود ناول کار نے ناول نوں تن حصیاں وچ ونڈ دتا اے۔

1) میلے مشاہدے

2) موت دی آواز

3) ہنجو تے راکھی

سلیم خاں گمی ہوراں دا ناول ساڈھی پرانی پنڈ وسو دی مکمل مورتی اے۔ایس دی کہانی فرید پور تے خان پور دے گھرانیاں دی کہانی اے۔فرید پور دامراد تے ہرنام سنگھ ایس کہانی دے اہم کردار نیں۔مراد خاں دی ہک دھی 'صغی' صغراں تے ہرنام سنگھ دی دھی 'پریتو' آپس وچ سہیلیاں ہوندیاں نیں۔'قادر' (قادر خاں) مراد خاں دا ملازم ہوندا اے مراد خاں اوس نوں بڑا پیار کردا اے کیوں جے ایہہ اوس دے موئے یار 'بوٹے خاں' دا کلا کلا پتر ہوندا اے۔'صغی' تے اوہ کٹھے پل کے جوان ہوندے نیں۔قادر خاں اک دلیر جوان سی۔اک اجیہے دلیر پیو دا پتر جنہے اپنی جان پنڈ تے قربان کر دتی سی۔'قادو' سارا بوٹے خان ورگا سی۔خودلکھاری نے ناول وچ فرید پور وچ رہن والیاں دا انج تعارف کروایا اے:۔

> ''فرید پور سکھاں تے پٹھاناں دا سانجھا پنڈ اے۔کل اسی (80) گھر نیں۔چالی (40) گھر سکھاں دے تے۔تریہہ (30) گھر پٹھاناں دیں، باقی دس گھر دوجیاں ذاتاں دے۔دوسریاں ذاتاں وچ تلسی داس تے بنارسی وی نیں۔اوہ ذات دے کراڑ نیں۔بنارسی دی دکان پٹھاناں دے گھراں ول اے۔ایس کر کے اوہ مسلماناں طرح ایمان دی قسم کھاندا اے۔تلسی داس دی دکان سکھاں دی ونڈ پاسے سی ایس کر کے اوہدا رہن سہن اوہناں ورگا اے۔اوس دی تویں 'شانتی' وی 'کھلے ڈھلے' سبھا دی اے۔اوہ لوکاں دا ہاساں مخول

برداشت کرلیندی اے۔ ایس توں علاوہ دوگھر جولاہیاں دے، مولوی اکبر دا، مجید ادا، پرسنو جھیور ادا، دوگھر سکھ لوہاراں، اک گھر دھوبیاں، اک نائیاں دا تے اخیر لاگھر دینے میراثی دا۔" (31)

ناول دے پہلے حصے وچ میلیاں دی تصویر کشی کیتی اے۔ ساڈھی پنڈ وسو وچ میلے بڑی اہمیت رکھدے نیں۔ ورھیاں توں ایہناں میلیاں دا اک جیہا رنگ ڈھنگ اے۔ میلیاں تے ڈانگ، کھونڈ تے بلم وی چلدے نیں۔ نکی نکی لڑائی وڈھے وڈھے پھٹ لگا دیندی اے۔ باوجیں بوٹے خاں' دا 'سنتھ کھسہ' پڑ وچ سٹ کے آپوں پھاہے لگ جانا ہووے یاں' قادر خاں' دا میلے تے 'بجلی' نوں 'کرپا سنگھ' توں بچاندے اوس نوں پھٹ لگانا ہووے۔ فیر کرپا سنگھ دا چوری قادر خاں نوں بلم دا وار کر کے موت دے منہ دھکیل دینا ہووے تے آپ نس کے فوج وچ بھرتی ہونا۔ ایہہ پینڈو رہتل دی عکاسی کردے نیں۔ ایہہ پیار تے انس دی نشانی وی نیں ویر تے دکھدیاں یاداں وی نیں۔ ایس پہلے حصے نوں اسی میلیاں دی سچی نشاندہی کردے ویکھدے آں۔ دن نوں شوکن میلیاں دیاں گھمدیاں شیواں خریددیاں تے جلیب کھاندیاں نظر آندیاں نیں۔ رات نوں گھبرو تے گھبرو، سیانے وی کنجری نچا کے خوش ہوندے نیں۔ فیر وساکھی دے میلے تے جتھے لوکائی خوشی دے گیت گاندی اے۔ اوتھے گھبرو پھٹ وی کھاندے نیں۔ ایتھے لکھاری وساکھی دے میلے دی تصویر کشی کردا اے۔

'جٹا آئی او وساکھی' دی گونج وچ لوکائی فصلاں پکن تے خوش ہوندی اے۔ میلے وچ شرارتاں مسخریاں تے چویلاں ہوندیاں نیں۔ گھبرو رل کے بھنگڑا پاندے نیں۔ مُیاراں اپنیاں سکھیاں نال رل کے میلے وچ سوہنے لیرے پا کے گھمدیاں نیں۔ ایتھے ای 'ہرنام سنگھ' دی بہن دا پتر 'کرپا سنگھ' جیہڑا 'ہرنام سنگھ' دا جنوئی سی تے فیر سارے پنڈ دا جنوئی سی۔ اوس نے 'قادر خاں' کولوں پچھلے میلے دا بدلہ لیا تے اوس نوں چھپ کے پھٹڑ کر دتا۔ قادر خاں موت دے منہ وچ ٹر جاندا اے۔

قادر خاں موت نال لڑ رہیا ہوندا اے۔ 'صغی' اپنے پیو 'مراد خاں' دے کہنے تے 'قادر خاں' دی خدمت کردی اے۔ ہسپتال وچ 'ڈاکٹر لینا سنگھ' قادر خاں نوں بچان دی کوشش بڑے خلوص نال کردا اے۔ 'کرپا سنگھ' نس جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' دے پتر 'چرن سنگھ' تے 'درشن سنگھ' گرفتار ہو جاندے نیں۔ 'مراد خاں' اپنی محبت وچ 'ہرنام سنگھ' دے دوناں پتراں نوں بچانا چاہندا اے۔ پر 'ہرنام سنگھ' ایہناں رشتیاں تے دوستی تے

انسانیت دے رشتے نوں ترجیح دیندا اے۔ قادر خاں بچ جاندا اے۔ 'صغی' تے پنڈ والیاں دا خلوص تے دعاواں اوس دی جان بچادیندیاں آں۔ سب توں ودھ کے ماں روڑی دیاں دعاواں کم آندیاں نیں۔

ناول دے دوجے حصے دا ناں 'موت دی آواز' اے۔ ایہہ آواز 'قادر خاں' واسطے وی سی تے 'کرپا سنگھ' واسطے جیہڑا انس کے لام وچ بھرتی ہو جاندا اے۔ 'قادر خاں' تے 'صغی' دے متعلق 'مراد خاں' دے کن بھرے جاندے نیں۔ 'مراد خاں' غصے وچ قادر خاں نوں فوج وچ بھرتی کرادیندا اے۔

'قادر خاں' انگریزاں ولوں برما دے محاذ تے لڑدا اے۔ برما دے جنگلاں وچ اوس دا ٹاکرا پرانے ویری 'کرپا سنگھ' نال ہوندا اے۔ جیہڑا آزاد فوج ولوں انگریزاں دے خلاف لڑ رہیا ہوندا اے۔ ایتھے دے ٹاکرے وچ 'کرپا سنگھ' 'قادر خاں' دے ہتھوں ماریا جاندا اے۔ اوہ مردے مردے اک مندری قادر خاں دے حوالے کر دیندا اے کہ اوہدی منگ 'پریتو' دی امانت اے۔

تیجے حصے وچ قادر خاں لڑائی مکن توں بعد پنڈ واپس آ جاندا اے۔ اوہ مندری 'پریتو' دے حوالے کر دیندا اے۔ ایتھے فیر 'درشن سنگھ' تے اوہدے ساتھی چھوٹیاں موٹیاں شرارتاں 'قادر خاں' دے خلاف کردے رہندے نیں۔ ایس حصے دا ناں 'ہنجو تے راکھی' اے۔ قادر خاں دی کہانی تے چلدی سی۔ ایس قصے وچ ہندوستان دی ونڈ دا رَولا پے جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے 'مراد خاں' دی محبت وچ کمی نہیں آندی۔ دونوں مل کے وی فرید پور دا بھلا چاہندے سی۔ اوہناں دی 'سانجھ' وچ سوئی جنی وِتھ نہیں آندی۔ مولوی اکبر ہمیشہ سکھاں دی گل کردا اے پر کجھ باہروں آئے لوکی ہمیشہ پنڈ دے لوکاں نوں چکدے رہندے نیں۔ مولوی اکبر ہمیشہ اوہناں نوں پیار محبت دا درس دیندے نیں۔ سچ گل تے ایہہ ای اے کہ پیار محبت دا رکھ پنڈ وسو وچ اِک پنگر دا تے سایہ دار رکھ بن جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے 'مراد خاں' ایس رکھ دی چھاں ہیٹھ حیاتی گذاردے نیں۔ ہندوستان دی ونڈ ہو جاندی اے۔ پاکستان بن جاندا اے۔ مولوی اکبر دے واعظاں راہیں اوس ویلے دے سیاسی حالات دا وی پتہ چلدا اے۔ 'فرید پور' پاکستان دے حصے آندا اے۔ 'مراد خاں' 'ہرنام سنگھ' نوں تسلی دیندا اے کہ او جان دیدے گا پر اپنے سکھ بھراواں نوں کوئی تکلیف نہیں ہون دے گا۔ 'ہیے خاں' اپنے ساتھیاں نال رل کے فرید پور تے حملہ کر دیندا اے۔ 'ہیے خاں' دا مقابلہ کرن واسطے فرید پور دے پٹھان اٹھ کھلوندے نیں۔ فرید پور ئیے سکھاں دی مکمل حفاظت کردے نیں۔ 'مراد خاں' ایس ٹاکرے وچ ماریا جاندا اے۔ اپنے یار نال کیتا وعدہ وی پورا کر جاندا اے۔ 'قادو' اپنے چاچے 'مراد خاں' دی تھاں کھلو جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے

دو جے سکھ خانداناں نوں راوی پار بھیجن دا انتظام کردا اے۔ 'ہرنام سنگھ' فرید پور چھڈن توں پہلاں 'قادو خاں' دا نکاح 'صغی' نال کروا دیندا اے۔ کیوں جے اے آخری خواہش 'مراد خاں' دی سی۔ مولوی اکبر تے ہرنام سنگھ ایہہ نیک کم کر دیندے نیں۔ سارے غیر مسلم حفاظت نال راوی دے پتن تے پہنچ جاندے نیں۔ 'قادو خاں' خود کھونڈی پھڑ کے کھڑا ہوندا اے۔ اچن چیت پتہ چلدا اے کہ 'خان پور' دا 'بہرام خاں' 'پریتو' نوں چک کے لے گیا۔ 'قادو' اپنی جان تے کھیل کے اوس دے پچھے جاندا اے۔ آپ پھٹڑ ہو جاندا اے پر 'پریتو' نوں بچا لیندا اے۔ پتن تے اپڑ کے 'قادر خاں' جان دے دیندا اے۔ ایتھے لکھاری دیاں سطراں نوٹ کرو:۔

"سارے لوک سرسٹ کے پتن ول ٹر پئے۔ 'پریتو' 'قادر' دے ہتھ نوں اکھاں نال لا کے روندی اے۔ اخیر اوہدا باپو اوہدے کول آیا تے بولیا 'دھیے! اوہدی قوم ہمیشہ جیوندی رہندی اے۔ جس قوم دے لوک نیکی واسطے مرنا جاندے نیں۔" (32)

'قادو خاں' نے اپنی جان دی قربانی دے کے پنڈ دی دھی دی عزت بچائی۔ پنڈ دی اوس 'سانجھ' نوں پورا کیتا۔ جس دا بوٹا ہرنام سنگھ تے مراد خاں نے لگایا سی۔

'سلیم خاں گمی' دا ایہہ ناول 'سانجھ' 1969ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس نال نوں 'رائٹرز گلڈ' ولوں انعام وی مل چکیا اے۔ ہنر دے لحاظ نال مکمل ناول اے۔ سانجھے پنجاب دا ایہہ ناول افضل احسن دے ناول 'دیوا تے دریا' ورگا ماحول رکھدا اے۔ ناول دی کہانی وچ تسلسل اے۔ مکالمے ستھرے، زبان عام فہم تے لوکائی دی زبان ورتی اے۔ ایہہ نوٹ کرو:۔

"شتوتگڑیو! جے تسی روانہ پاندے تے گھوڑی نے ضد نہیں سی کرنی جاؤ دفع ہو جاؤ تے ککراں نالوں گوند لاہ کے تیر تے گلیلاں بناندے پھیرو"

"پر قادر من جائے گا! ہرنام سنگھ نوں شک سی پئی قادر نئی منے گا
کیوں نہیں منے گا۔ اک تے ساڈھے یار دا پتر اے تے دوجے اوہ میرا نوکر اے۔ 'مراد خاں نے بڑے مان تران نال آکھیا۔" (33)

شریف کنجاہی ہوراں 'سانجھ' بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کیتا اے:۔

'سانجھ' سلیم خاں گمی ہوراں دے پیار دا اک کھرا اظہار اے۔ اردو رسم الخط وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دیاں رگاں وچ پنجاب دا خون سرکدا اے۔ ناول دیاں پہلیاں سطراں ای پڑھن والے نوں شہراں توں دور دی پنڈ ووسوں وچ لے جاندے نیں تے جتھے اجے صنعتی

انقلاب توں پہلاں دی رہتل لکی آؤندی اے۔"(34)

ایتھوں سانوں ناول دی Theme دا پتہ چلدا اے۔ ایس ناول وچ صنعتی انقلاب توں پہلاں دا پنڈ وسن دا چارا کیتا اے ۔ ناول اساری وچ "Author" دی سوچ دا بڑا دخل ہوندا اے ،۔ اوہ اپنی imagination تے مشاہدے نال کہانی دی بنتر نوں تیار کردا اے ۔ ایس وچ ناول کار اک "Third person narrator" دے طور تے کہانی بیان کردا اے ۔ناول دی کہانی سدھ پدھری اے ۔ پر اک اخلاقی پہلو' سانجھ' نوں ثابت کیتا گیا۔جیہڑا Author دا مقصد سی ۔ دوجی اک اہم گل نوٹ کرن والی اے ۔ کہ ناول کار Prejudice بالکل نہیں ۔مسلمان ناول کار ہون دے باوجود وی اوہدا جھکاؤ کسے قوم یاں مذہب دے لوکاں ول نہیں ۔ بلکہ اوس دسیا اے کہ نیک تے بد تے بھیڑے چنگے لوک ہر مذہب جاتی وچ ہوندے نیں ۔ ایتھوں سانوں لکھاری دی شفاف سوچ دا پتہ چلدا اے ۔

انعام الحق لکھدے نیں:۔

> ''اس ناول کا موضوع تقسیم ملک کے وقت کے فسادات ہیں ۔ناول کار نے مثبت رویہ اختیار کرتے ہوئے یہ تاثر قائم کیا ہے کہ مسلمانوں نے سانجھ کی صدیوں پرانی روایت کو برقرار رکھتے ہوئے ہندوں اور سکھوں کو وقتی جوش میں آئے ہوئے دھاڑے ماروں سے بچایا۔اسی دلیری اور رواداری کی روایت کے دفاع میں ناول کا ہیرو قادر خاں اپنی جان تک قربان کر گیا۔''(35)

ناول کار نیں' قادر خاں' دی جان دی قربانی دے کے انسانیت تے سانجھ دا روشن پہلو وکھایا اے۔ اس دے کردار کسی نفسیاتی الجھن دا شکار نہیں ۔فسادات دے حوالے نال اردو ادب وچ بے شمار ناول تخلیق ہوئے ۔جہاں وچ قدرت اللہ شہاب دا ناول' یا خدا' قابل ذکر اے ۔سانجھ وچ' قادر خاں' سکھ کڑی' پریتو' دی عزت بچاندا اپنی جان قربان کر دیندا اے ۔ اودھر سکھ' یا خدا' وچ سکھ امام دی بیٹی' دلشاد' دی عزت پائمال کر دیندے نیں ۔فسادات دیاں کہانیاں ہر رنگ وچ ڈوبیا ہویاں نیں ۔ ہر لکھاری دا اپنا اپنا مشاہدہ اے ۔ پنجابی وچ سانجھ اک مثبت سوچ دا ناول اے ۔ کرشن چندر دا ناول' غدار' وی ایس ای رنگ ڈھنگ دی کہانی اے ۔

امروز ^□¢□ 1971 غلام یعقوب ہوراں سانجھ تے تبصرہ کر دیا لکھیا:۔

> 'سلیم خاں گی نے سارے پلاٹ نوں ٹھکانے سر ہتھ پا کے توڑ چاڑیا اے ۔ کدرے ڈھل نہیں پین دتی اوہ نہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے ۔ نہ اکا ای اسٹریکٹ آرٹ دا پردا

تان دیندا اے۔تاں جے ایس واتعاتی ناول وچوں آفاقی سوالاں دے جواب طبقاتی
کشمکش تے ایہو جہے ڈھنگ مسئلے ٹھن نڑ پئے۔''(36)

ڈاکٹر انعام الحق نے اپنی کتاب 'پنجابی ادب دے ارتقاء' وچ کرداراں دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

'پاتراں دی سوچ دے حوالے نال ویکھیا جائے ایس ناول دے بڈھے پاتر بہتے حقیقت
پسند لگدے نیں تے آپو وچ پیار محبت نال رہنا چاہندے نیں۔جد کہ نویں نسل کھیڑدی
رہندی اے۔مراد خاں دامنہ بولیا پتر تادورے ہرنام داجوئی کرپا سنگھ دووڈے جوڑ نیں۔
جیہڑے پٹھاناں تے سکھاں دی نمائندگی کردے نیں۔کرپا سنگھ وچ سارے عیب موجود
نیں۔ایتھوں تک کہ اوہ لک کےوار کرنوں وی نہیں ٹلد اجد کہ تادو مثبت ریتاں دارا کھا اے
تے شراب وی نہیں پیندا۔''(37)

ناول وچ پاتراں دی اہمیت توں انکار نہیں کرسکدے۔سلیم خاں گمی دے کردار اپنے ماحول تے وسوں وچ کھبے ہوئے کردار نیں۔اوس نے ایس ناول وچ ہر قسم دے کردار بھیڑے، چنگے، نیک تے بدتخلیق کیتے۔اوس دا کمال اے کہ ایہہ کردار کدھرے وی اوپرے نہیں لگدے۔

شہباز ملک ہوراں اپنی کتاب گویڑ وچ سانجھ بارے انج اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے:۔

'سلیم خاں گمی دے ناول وچ قیام پاکستان توں پہلاں دی سانجھ دسی گئی اے۔فساداں
ویلے فرید پور دے پٹھاناں نے خاں پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں نوں حفاظت
نال سرحد پار کروادتی ایس کوشش وچ ہیرو تادرنوں اپنی جان دا نذرانہ پیش کرنا پیا ایس ناول
وچ بوہتا زور 'سانجھ' اتے دتا گیا اے۔''(38)

'سانجھ' اوس ویلے تخلیق ہویا جدوں بجھے پنجابی ناول دی بڑی تھوڑ سی۔ناول دی ایس لوڑ نوں 'سانجھ' نے بڑی حد تک پورا کیتا اے۔

فرخندہ لودھی نے سانجھ بارے لکھیا اے:۔

'سانجھ' ناول وچ سکھ سرداراں دے نال نال ہندو، مسلمان تے سانجھی کردار وی موجود
نیں۔سانجھ دا ہیرو وی مسلمان اے تے ایس ناول دا موضوع فساد نیں۔دسیا گیا اے پئی
کیویں مسلماناں نے سانجھ ورتی قائم رکھدے ہویاں فرید پور دے پٹھاناں نے خان پور
دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں دیاں جاناں، عزتاں تے مال دی حفاظت
کیتی۔''(39)

ایہدے وچ کوئی شک نیں کہ ایہہ ناول ساڈھی وسودی سانجھ دی نشانی اے۔

ایس پہلے دوروچ جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول 'پر کتے' اک سدھ پدھرا ناول اے۔جس وچ پنڈ و رہتل بہتل دی عکس بندی کیتی گئی اے۔ایہہ پنڈو معاشرت دے حوالے نال لکھیا ہویا ناول اے۔جس وچ نفسیاتی پکھ و کھان دی کوشش کیتی گئی اے۔عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول 'ٹھیڈ' اک معاشرتی ناول اے۔ ایس دی کہانی وچ نفسیاتی پکھ وی وکھال دینہ اے۔لکھاری سگمنڈ فرائیڈ دے خیالاں نال سہمت لگدا اے۔ ایس ناول وچ خاص قسم دی شہری معاشرت دی عکاسی کیتی گئی اے رومانی تحریکاں دا اثر وی وکھالی دیندا اے۔ ویسے ایہہ ناول کوئی نگر ناول نیں۔کہانی وچ فلمی قسم دا تاثر ملدا اے۔ایس دوروچ چھاپے چڑھن والے دو ناول افضل احسن رندھاوا ہوراں دا 'دیوا تے دریا' تے 'سلیم خاں گمی' ہوراں دا 'سانجھ' اکو جہی معاشرت چوں پنگرے ناول نیں۔ایہہ ناول اوس ویلے دی یاد دلاندے نیں جدوں سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سی۔ ایہہ دونویں ناول 1947ء توں پہلاں دے ماحول دی خوبصورت عکس بندی کر دے نیں۔پاکستانی پنجابی ناول دی ایس دوروچ نیہہ رکھی گئی۔

دوجا دور

1971ء تا 1980ء

پندرہ ناول

نمبر شمار	ناول داناں	مصنف	چھپن دا سال
1.	نازو	ظفر الاشاری	1971ء
2.	ہٹھ	ڈاکٹر محمد باقر	1972ء
3.	گلو	غلام حسین خان	1973ء
4.	کھیڈ مقدراں دی	راجہ محمد احمد	1974ء
5.	سکے پانی	اعجاز الحق	1975ء
6.	دل اک دیوا	آغا اشرف	1975ء
7.	ست گواچے لوک	فخر زمان	1975ء
8.	پکھیرو	مستنصر حسین تارڑ	1976ء
9.	بلدے دیوے	رضیہ نور محمد	1976ء
10.	نال میرے کوئی چلے	احمد سلیم	1976ء
11.	اک انکھی دی پنجاب دی	نادم عصری	1976ء
12.	آپئی رت جو پاٹریں تھئی	ڈاکٹر سفیر علوی	1976ء
13.	اک مرے بندے دی کہانی	فخر زمان	1977ء
14.	ٹالہیاں دی چھاں	غلام حسین سہیل	1978ء
15.	کہانی اک اجڑ دی	احسان بٹالوی	1978ء

دوجا دور

ایس دوروچ 1971 توں 1980 تیکر دا ویلہ شامل اے۔اس دوروچ کل پندرہ (15) ناول تخلیق ہوئے۔

1971 وچ ظفر لاشاری ہوراں دا ناول 'نازو' چھاپے چڑھیا۔ایہہ اک رومانی تخلیق اے۔ایس وچ ونڈ توں پیدا ہون والے مسئلے دا ذکر وی اے۔سرائیکی بولی وچ لکھیا پہلا ناول اے۔

1972 وچ محمد باقر دا ناول منتھ تخلیق ہویا ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔اپنے کلاوے وچ اک لمبا عرصہ لیدا اے۔ایہہ ناول ونڈ فسادات تے ہجرت دے موضوع تے تخلیق ہویا۔

1973 وچ غلام حسین خان ہوراں دا ناول 'گلو' سرائیکی بولی وچ تخلیق ہویا۔ایہہ ناول قسط وار رسالہ سرائیکی ادب ملتان توں چھپدا رہیا اے۔ایہہ پنجابی زبان دا اکلوتا اسراری تے جاسوسی ناول اے۔

1974 وچ راجہ محمد احمد دا ناول 'کھیڈ مقدراں دی' چھاپے چڑھیا۔ایہہ وی اک رومانی لکھت اے۔ایہہ پنڈ وتے شہری دوناں طراں دی وسوں دی کہانی اے۔

1975 وچ تن ناول چھاپے چڑھے۔اعجاز الحق دی لکھت 'سکے پانی' اک ناولٹ نما بے ربط تحریر اے۔ایس وچ لکھاری نے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ایہہ خیالاں دا ناول 'Novel of Ideas' اے۔آغا اشرف ہوراں دا ناول 'دل اک دیوا' وی ایسے سال چھپیا۔ایہہ اک پاگل دی کہانی اے۔ایہہ اک نفسیاتی ناول اے۔1975 وچ فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' چھاپے چڑھیا۔ایہہ ناول نوں ایس دور دا سرکڈھواں ناول ثابت ہویا۔ایس ناول تے سارے ادیباں تے دانشوراں دی توجہ اپنی ول کھچ لئی۔ایہہ ست لوکاں دی کہانی اے۔جس نوں ناول کار نے علامتاں راہیں بیان کیتا اے۔ایس نے پنجابی ناول نوں اک دم دنیا دی صف وچ کھڑا کردتا۔ایہہ علامتی ناول Daddaist تحریک توں متاثر ہوکے اساریا گیا اے۔ایہہ جدید طرز دا علامتی ناول اے۔

1976 وچ پنج ناول تخلیق ہوئے۔مستنصر حسین تارڑ دا ناول 'پکھیرو' وی ایسے سال چھپیا۔ایہہ وی اک علامتی ناول اے۔ایس ناول نے پنجابی ناول نوں نویں راہ وکھائی اے۔ایہہ بندے تے پکھیرو دی سانجھ دی

کہانی اے۔1976ء وچ 'رضیہ نور محمد' دا ناول بلدے دیوے چھاپے چڑھیا۔ایہہ ناول عورت دی مظلومیت دی داستان بیان کردا اے۔اس وچ نویاں سوچاں دا اظہار کیتا گیا اے۔زنانیاں دے حق دی گل کیتی گئی اے۔ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔1976ء وچ اک ہور ناول 'نال کوئی میرے چلے' چھپیا۔ایس ناول وچ ونڈ دے رولیاں دا ذکر اے۔پینڈو وزہتل دی عکاسی کردا اے۔ایہہ وی اک معاشرتی ناول اے۔ناول کار سلیم احمد نیں۔1976ء وچ 'اک انکھی دھی پنجاب دی' چھپیا۔ناول کار نادم عصری نے برصغیر دی ونڈ ہجرت تے فسادات توں متاثر ہو کے ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ایہہ اک اخلاقی ناول اے۔1976ء وچ سرائیکی بولی دا ناول 'اپنی رت جو پاٹری تھئی' وی چھپیا۔ایہہ ناول روایتی رجحانات دے تحت اساریا گیا اے۔ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔

1977ء وچ فخر زماں دا دوجا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' چھپیا۔ایہہ ناول اتہاسک پکھ رکھدا اے۔ایہہ وی اک جدید طرز دا ناول اے۔جیہڑا 'اک مرے ہوئے بندے' دے احساسات بیان کردا اے۔ایہہ ناول سیاسی ناول اے۔

1978ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔غلام حسین سہیل دا ناول 'ٹالہیاں دی چھاں' وی ایسے سال چھپیا۔ایہہ ناول معاشرتی پکھ دا اے۔بنیادی طور تے اس دا جھکاؤ رومانیت ول زیادہ اے۔اک پنڈ وزہتل دا کردار جمیل اس دا مرکزی کردار اے۔جیہڑا شہر وچ آ کے پڑھدا اے۔ایہہ ناول رومانی ناول اے۔'ٹالہیاں دی چھاں' اتنی مضبوط لکھت نہیں اے۔1978ء وچ چھپن والا دوجا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' اے۔ایتھے بکریاں نوں بطور علامت ورت کے سوسائٹی دے نام نہاد نقابیاں دا مذاق اڑایا گیا اے۔ایہہ اک علامتی ناول اے۔

1. نازو

لکھاری: ظفر لاشاری چھپن ورہا: 1971ء

پبلشر: بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس صفحے: 368 باب: 18

'نازو' پہلا سرائیکی ناول اے۔ایس ناول دی کہانی 'نازو' دے اردگرد گھمدی اے۔'نازو' اک ہندو

دی اولاد اے ۔جس دی ماں باپ ہندوستان دی ونڈ توں بعد مارے جاندے نیں ۔فسادات نے لکھاں گھر اجاڑ دتے ۔'نازو'نوں اللہ نے بچا کے' گامن' تے مریم دی جھولی وچ پادتا ۔اوہناں دی اپنی کوئی اولاد نہیں سی ایس کر کے اوہناں نازو نوں بڑی لاڈلی رکھیا سی ۔

کہانی چونکہ گھریلو حیاتی بارے اے ۔ایس کر کے ناول کار نے انگا ساکا دے رویاں دا ذکر ای کیتا اے ۔'نازو'اک ہندو دی اولاد سی ۔ایس کر کے' گامن' دی ماں شروع وچ اوس نوں چنگا نہیں جاندی پر آہستہ آہستہ اوہدی سوہنی تے من موہنی شکل نے اک دن دل وچ جگہ بنا لیندی اے ۔لکھاری بالاں بارے اپنے تاثرات کجھ انج لکھدا اے :۔

> ''بال قدرت دی طرفوں دان ہوندی اے ۔اے معصوم ہستی جیہڑے غم وفکر کیتے بے پرواہ
> تھی تے کھلدی اے تاں اوہدی معصوم مسک کائنات کیتے سکھ دا موجب بن دی
> اے ۔''(40)

دن گزردے جاندے نیں اوہ دونوں میاں بیوی'نازو'وچ رج جاندے نیں ۔' گامن'داوڈا بھرا' قادر بخش' شہروچ ٹھیکیداری کردا اے ۔گامن داویاہ ہو گیا سی کیونکہ اک تے اوس پڑھائی چھڈ کے زمیناں دا کم شروع کر لیا۔دوسرا اوس دا دل بستی دی کڑی' مریم' تے آ گیا سی ۔' قادر بخش' دی شادی'حسین خان' دی دھی 'فرحت' نال ہو جاندی اے ۔' قادر بخش' اپنے بھرا' گامن' نوں وی شہر لے آندا اے ۔دونوں فیرل کے اک گھر وچ رہن لگ پیندے نیں ۔

'بشریٰ' تے 'اختر' قادر بخش دے بچے ہوندے نیں ۔'نازو'وی اوہناں نال گھل مل کے رہندی اے ۔ ناول کار گھریلو حیاتی دا کجھ سوہنے ڈھنگ وکھاندا اے ۔ اسطرح ای بچے جوان ہو جاندے نیں ۔'اختر' دا لگاؤ'نازو'نال ہوندا اے ۔جدوں'نازو' دی زندگی خوشیاں نال بھری ہوندی تے اوس اوپر قیامت ٹٹ جاندی اے ۔اوس دی ماں'مریم' بچے نوں پیدا کردیاں مر جاندی اے ۔بچہ وی ختم ہو جاندا اے ۔

'نازو' دی حیاتی دیاں مشکلاں شروع ہو جاندیاں نیں ۔تھوڑے عرصے بعد'فرحت' اپنی بھین'نزہت' دا رشتہ گامن نال طے کر دیندی اے ۔گامن ویاہ توں بعد'نازو'ول زیادہ توجہ نہیں دیندا ۔'نزہت' دا سلوک اوس نال چنگا نہیں ہوندا اے ۔'نازو'سب کجھ برداشت کر دی اے'نازو' تے 'اختر' دا لگاؤ دن بدن ودھدا جاندا اے 'اختر' دے جذبات دا سانوں لکھاری دے ایہناں لفظاں نال پتہ چلدا اے :۔

''ناز وا! توں میڈے نال آندیں تاں میکوں اپنے آپ دا ہوش نی راہندا۔ پڑھدا کجھ آں
خیال کہیں پاسے ہوندے۔لکھدا کجھ آں۔ لکھیج کجھ ویندے پتہ نیجو توں کیا جادو کر ڈیندیں
میڈے اتے۔'' (41)

فیر اک دن سارا کنبہ مری جان دا پروگرام بناندا اے۔مری جاندیاں ریل دا حادثہ پنڈی دے قریب ہونداا ے۔بشریٰ، فرحت تے نزہت موقعے تے ختم ہو جاندیاں نیں۔ناز وزخمی ہو جاندی اے۔صرف 'اختر' بچ جاندا اے۔'ناز و' زخمی حالت وچ اپنی یاداشت کھوویندی اے۔ڈاکٹر رحمانی اوس نوں اپنے گھر لے جاندا تے اپنی دھی بنالیندا اے۔اوس دی اپنی اکو دھی 'روبینہ' ہوندی اے۔دونوں کڑیاں کٹھیاں پل دیاں نے۔'ناز و' نوں اپنی پہلی حیاتی اکا یاد نہیں رہندی اوہ ڈاکٹر رحمانی دے گھر اوہدی دھی دی حیثیت نال رہندی اے۔اوس دا نواں ناں 'روزینہ' ہوندا اے۔

ایتھے ناول دی کہانی وچ جھول اے۔ڈاکٹر رحمانی اوس لاوارث لڑکی دا اخبار وچ وی دیسندے نیں۔'ناز و' اوس ویلے چھوٹی بچی نہیں سی سگوں جوان کڑی سی۔

'ناز و' اک دفعہ نکی ہوندی اپنے اصل ماں پیوتوں علیحدٰہ ہو جاندی اے۔دوجی واری اوہناں کولوں وکھری ہو جاندی جہاں اوس نوں پال پوس کے جوان کیتا۔'روزینہ' دی حیثیت نال اوس دی ملاقات 'اختر' نال ہوندی اے۔اختر اپنی ملازمت دے سلسلے وچ 'روزینہ' دے گوانڈ رہندا اے۔ہولی ہولی اوہناں وچ لگاؤ پیدا ہو جاندا۔'اختر' اوس نوں 'ناز و' سمجھ کے ودھدا۔فیر اوس نوں پتہ چلدا اے کہ ایہہ 'ناز و' نہیں۔اوہدی ہم شکل 'روزینہ' اے۔ایتھوں ناول تے رومانی رنگ گوڑھا ہو جاندا اے۔فیر 'اختر' دے دفتر دی ساتھی 'نجمہ' وی اوس نال اظہار محبت کر دی رہندی۔ناول وچ سطحی قسم دی محبت دا اظہار ہوندا رہندا اے۔ناول وچ تھاں تھاں تے رومانی منظر نظر آندے نیں۔ایتھے لکھاری دا انداز بیاں ویکھو:۔

''میکوں ہر منزل تے ایویں ادھل وچ تاں کیناں چھوڑیسیں اختر نازو دیاں تشیلیاں اکھیں وچ جھاتی پیندیاں ہوئیاں پچھیا''

''اختر کاش میں تیکوں اپنا دل چیر تے ڈیکھا سکدی۔توں۔توں تاں میڈی زندگی ہیں اختر'' (42)

ناول وچ روسنے تے منٹے دا رومانی سلسلہ جاری ہوندا اے کہ 'اختر' دے گھر والے 'ناز و' نوں مکمل طور تے پچھان جاندے نیں۔'اختر' دی دادی 'ناز و' نوں اختر دی منگ ٹھہراندی اے۔دونواں دی شادی دھوم

دھام نال ہوندی اے۔

شادی توں چار دناں بعد 'نازو' دی حیاتی اک ہور جھکڑ آندا اے۔ 'اختر' تے 'نازو' دی ٹیکسی اک کار نال ٹکرا جاندی اے۔ 'نازو' دے سٹ لگدی اے تے اوس دی یادداشت واپس آ جاندی اے۔ اوس نوں ریلوے دے حادثے توں پہلے دی حیاتی یاد رہندی اے۔ اوہ اپنی شادی اپنا خاوند سب رشتے بھل جاندی اے۔ 'اختر' بڑی مشکل نال اپنی شادی دا یاد کرواندا اے۔ فیر 'نازو' اک ہور سوچ وچ پھنس جاندی اے کہ اوہ اک ہندو دی دھی اے تے دنیا والے کی کہن گے۔ اختر اوس نوں دلیلاں دے سمجھاندا اے کہ ہن اوہ مسلمان چھویر اے کیونکہ اوس دی پرورش مسلمان گھرانے وچ ہوئی۔ لکھاری فسادات دے حوالے نال وی گل کردا اے۔ اوہ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''جتھاں لکھاں مسلمان بھارت وچ شہید کر دتے گئے۔ اتھاں پاکستان وچ وی چند فسادی تے فتنہ پسند لوکاں نے جہاں دا کم کٹ مار تے غارتگری ہئی چند ہندو خانداناں کوں اجاڑ بچا ڈیا۔''(43)

ناول دا انت وی خوشگوار تے رومانی اے۔ لکھاری نازو تے اختر بارے لکھدے نیں:۔

''نظراں نال نظراں ملیاں۔ چار بجلیاں ہک وقت چمکیاں۔ ڈو دل بیقرار تھی تے دھڑ کے۔ لباں تے ہلکی ہلکی مسک ظاہر تھی۔ ہک مسک جیڑھی کائنات دی مسک کینے وکھری ہئی۔ جیہڑی حوراں دے حسن کینے زیادہ سوہنی ہئی تے فرشتیاں دی پاکیزگی کینے زیادہ پاک ہئی۔ اسطرح پاک محبت اپنے سوہنے انجام نوں پہنچدی اے۔''(44)

ناول دا پلاٹ دلچسپ اے۔ واقعات وچ ربط اے۔ اک چنگا قصہ جوڑیا اے۔ ایس وچ ہندوستان دی ونڈ دا حوالہ ملدا اے۔

سجاد حیدر ہوراں ایس ناول تے ناول کار بارے لکھیا اے:۔

''مظفر لاشاری ہک کامیاب لکھاری ہے۔ جذبات نگاری اتے مکالمہ نگاری وچ اوں فنی جھول نی آون ڈتا۔''(45)

'نازو' دی زبان ٹھیٹھ سرائیکی اے۔ کدھرے کدھرے زبان معیاری تے ادبی محسوس نہیں ہوندی۔ دلشاد کلانچوی لکھدے نیں:۔

''اس ناول میں سرائیکی کا گنوار لہجہ کافی استعمال کیا گیا ہے۔ اگر اس سے اجتناب کیا جاتا تو

ناول کی فرمان اور بھی نکھری نکھری ہوتی۔ مثلاً محترم کومہترم جا کو جھا، مزار کو موزیرے، واقعہ کوواعقہ، بازوکوں 'بانہہ' خانے کو آخے لکھا گیا ہے۔'' (46)

ناول 'نازو' وچ بیان کیتے گئے واقعات وچ ربط تے ہے پر ایہناں واقعات وچ گہرائی نہیں۔ کدی کدی فلمی کہانی دا جھولا پیندا اے۔ اسی فرخندہ لودھی دی ایس رائے نال سہمت آں:۔

''ناول دے مسلے بھرویں نہیں سگوں سطحی نیں۔ واقعات تے اتفاقات دی بھر مار اے۔ اپنے ویلے دی سماجی مسئلیاں بارے ایس ناول وچ سانوں کجھ نہیں ملدا'' (47)

ناول دے پس منظر بارے گل کردیاں انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

''قیام پاکستان دا زمانہ اے۔ لوک ایدھر دے اودھر تے اودھر دے ایدھر ہو رہے نیں۔ ایس اتھل پتھل وچوں جہاں کہانیاں جنم لیا اوہناں وچوں اک 'نازو' وی اے پر ایہدا پس منظر سیاسی دے بجائے سماجی تے معاشرتی اے۔'' (48)

ایس ناول وچ ایہہ خوبی اے کہ لکھاری رومانی پکھ دے نال نال معاشرتی تے سماجی پکھ دی عکس بندی وی کیتی اے۔

2. ہتھ

لکھاری: محمد باقر چھپن ورہا: 1971ء

پبلشر: لاہور، پنجابی اکیڈمی صفحے: 180 باب: 17

محمد باقر دا ناول 'ہتھ' اپنے حجم دے لحاظ نال ایہناں وڈا ناول نہیں۔ پر ایس اپنے کلاوے وچ اک لمبا زمانہ سمیویا ہویا اے۔ ناول دی کہانی 'باؤ احمے' دی کہانی اے۔ ناول کار نے ناول دی کہانی ناول دے نائیک دے بچپن توں اساری اے۔ اوس دا بچپن پینڈو رہتل وچ گذرداا ے۔ 'علیا' فقیراں دا منڈا اوس دا بیلی سی۔ 'باؤ احمے' دا پیو وی باؤ سی ایس کر کے اوس نوں 'باؤ احما' پکاریا جاندا سی۔ اوہناں دا پنڈ اچ پکا مکان سی۔ بچپن وچ اس دی دادی تے پھپھی اوہدی ماں نال لڑدیاں رہندیاں نیں۔ اوس دا باپ جدوں وی چھٹی آندا۔ گھر وچ لڑائی ہوندی سی۔ اک دن اس دی ماں نوں ماردے سی۔ اوس نوں ویکھ کے دکھ ہوندا اے۔ اوہ دلیری نال اگے ودھ کے کہنداا ے

''خبردار جے بن کسے نیں میری ماں نوں کجھ آکھیا! سارے لوگ ٹھٹھر گئے۔ پر فیر اوہناں نے ایہنوں روں وانگوں پنج دتا۔'' (49)

'احمے' نوں ایس گل دا بڑا اہرک رہندا سی ۔اوس نوں اپنی ماں دی مار بھل گئی ۔اوس دے سامنے اک گل سی کہ بےانصافی تے ظلم دے خلاف آواز کڈھن نال ماری کیوں پیندی اے ۔دراصل 'باؤ احمے' دی حیاتی وچ آن والا پہلا دکھ سی ۔اگے ساری حیاتی اوس نوں وڈھے وڈھے دکھاں دا مقابلہ کرنا پیندا اے ۔'باؤ احمے' نوں اپنے ماسٹر پرتاپ رائے دا ایہہ جملہ ہمیشہ یاد رہندا اے :۔

''حیاتی گذارن لئی وڈا جگرا چاہی دا اے ۔سجاوچ صبر تے حوصلہ نہ ہوئے تے گل نہیں بندی''(50)

پرتاب رائے دے ایہہ جملے 'باؤ احمے' دی حیاتی دی پچھوکڑ لی آواز بن جاندی اے ۔حیاتی وچ جتھے وی اوہ حوصلہ ہاردا اے ۔ایہہ جملے اوس نوں سہارا دیندے نیں ۔

پنڈ دی پڑھائی ختم کر کے اوس نوں شہر دے مشنری سکول وچ داخل کروا دتا جاندا اے ۔اوہ شہر وچ پھپھڑ دے یار 'رحمت خان' اوہدی سوانی 'رحمت بی بی' تے دھی 'عصمت' نال اوہناں دے گھر وچ رہندا اے ۔ایہناں لوکاں دے گھر اک پیر صاحب آندے نیں ۔ایتھے 'احما' پیراں دا اصل روپ ویکھدا اے ۔لکھاری نے پیراں دیاں چالاکیاں تے فریباں توں گھنڈ چکیا اے ۔شرابی پیر دا اصلی روپ احمے نوں پریشان کر دیندا اے ۔ایتھے اوس دے اندر اک کجھ دھرو پیدا ہوندی اے ۔شراب نوں اوس اپنے مذہب دے حوالے نال اک بھیڑی شے جانیا سی ۔ایتھے اک پیر شراب پی رہیا سی ۔

سکول وچ سکھ منڈا 'حضور سنگھ' اوس دا خیال رکھدا اے ۔'حضور سنگھ' اک امیر گھرانے دا سپوت سی ۔اوس نوں 'کنور صاحب' پکاریا جاندا سی ۔اوہ دوجیاں منڈیاں کولوں کھچیا رہندا پر احمے نال بجھ گیا سی ۔'کنور صاحب' دی ماں تے بھیناں وی اوہدا خیال رکھدیاں سی ۔

اگلیاں کلاساں وچ اوہ 'کنور صاحب' دے کہن تے سائنس پڑھن لگ پیا ۔پر عربی والے استاد نے اوس نوں عربی چھڈن تے مار مار کے ادھ مویا کر دتا ۔اوہ بچارے نوں اپنا قصور پتہ نہیں چل رہیا سی ۔اوس نوں اینج کٹ پئی اگر اوہدی تھاں کوئی ہور منڈا ہوندا اوہ اسکول سر تے چک لیندا ۔اوہ بے بس ہو کے پیپل ہیٹھاں بیٹھا سی کہ اوس نوں آواز آندی اے :۔

''منڈیاں حیاتی گذارنی تے بڑی اوکھی اے ۔سجاوچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تے گل نہیوں بن دی ۔''(51)

'احمے' دی حیاتی وچ اوہ ویلا وی آندا اے جدوں انگریزاں دے خلاف بغاوت ہو جاندی اے۔ فیر مارشل لاء لگ جاندا اے۔ سکول دے بچے روز ڈاک بنگلے جا کے نیلے تے رتے یونین جیک نوں سلام کردے سی۔ اک دن 'احمے' دے ہم جماعتی عبدالرحمٰن سلام کردیاں ہنس پیا۔ اوتھے موجود گورے نے ہنٹر نال عبدالرحمٰن نوں جھمبھ دتا۔ اوہ منڈا خونوں خون ہوگیا۔ اوس دن ساریاں منڈیاں نوں سپ سونگھ گیا۔ انگریزاں توں ڈردا سرکاری ڈاکٹر وی اوس نوں ہسپتال ویکھن نہیں آندا۔ ایس بے بسی وچ احمے نوں منشی پرتاب رائے دے جملے یاد آندے نیں۔

'احما باؤ' میٹرک توں بعد لاہور دے کالج وچ پڑھن لگ پیندا اے۔ ایتھے اوس نوں ون سونے منڈے مل دے نیں۔ کالج وچ اوہ مباحثے وچ حصہ لیندا اے۔ اوس نوں اول انعام وی ملدا اے۔ ہولی ہولی اوس دی شخصیت وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آندیاں نیں۔ فیر اوہ ایف اے، بی اے تے ایم اے کرلیندا اے۔ اوس نوں کالج دا پروفیسر ویلے ویلے وچ گورنمنٹ کالج دے پرنسپل دی دھی نوں پڑھان واسطے کہندا اے اوس نال ٹیوشن 40 روپے تے اوس پروفیسر نال الجبرے دی کتاب لکھن دا اک روپیہ فی صفحہ طے ہوندا اے۔ اوہ پروفیسر ہوسٹل دا سپرٹنڈنٹ وی ہوندا اے۔ اوس نوں اپنے کول رکھ لیندا اے۔ 'باؤ احما' پرنسپل دی دھی 'ارملا' نوں پڑھان جاندا اے۔ اوتھے 'ارملا' نال گل کتھ کر کے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ انگریزی ہسٹری اوہناں نے خود پڑھ لینی اے۔ حساب نال اوس نوں نفرت اے۔ آجا کہ اردو بچدی اے۔ 'ارملا' نوں پڑھائی نالوں زیادہ کمپنی دی لوڑ سی۔ فیر اوہ واجے نوں چابی دے کے انگریزی گانا لگاندی اے۔ ناول کار بہت خوبصورت انداز نال اوس واقعے نوں قلم بند کردا اے:۔

> ''اپنے وچ ارملا واجے نوں چابی دے کے اوہدے اتے Horsey Horsey Keep Your Tail Up لا چکی سی تے اوہدی سر نال نچن لگ پئی سی۔ اوہ اک پیر اگہاں کردی فیر دوسرا اوہدی نال ملاندی۔ فیر ایہہ پیر اگہاں کردی۔ فیر تر ٹھے ہوئے گھوڑے وانگوں پچھاں ہٹ جاندی تے اک لت پچھلے پاسے انج ہوا وچ واندی جیویں دولتی ماری رہی اے۔ نال ای اک ذور دا نعرہ ماردی'' (52)

اسطرح دے واقعات اوس نوں پریشان حال کر دیندے نیں۔ ارملا وی ادھر ادھر دیاں مار کے اپنا Time Pass کرن توں بعد پڑھائی وچکار چھڈ کے اپنے فرینڈ ٹونی نوں 'Time' دین چلی جاندی اے۔ ٹیوشن جاری رہندی اے۔

پرفیسر دی دھی 'پرملا' 'احمے' کولوں تیرنا سکھنا چاہندی سی۔ 'احما' اخلاقی قدراں وچ پھنسیا ہونداا ے۔ کہ اوس نوں دھمکی ملدی اے کہ اگر تیرنا نہیں سکھائے گا تے اوس نوں نوکری توں جواب مل جائے گا۔ 'احما' مجبوراً 'پرملا' نوں تیرنا سکھان واسطے تیار ہو جاندا اے۔ ایتھے 'محمد باقر' نے خوبصورت منظر نگاری کیتی اے:۔

''احمے نیں پہلی واری ہن 'پرملا' ول ویکھیا۔ کالے لباس وچوں اوہدے گورے نچھو جسم دا نگا حصہ بالکل انج پیا لشکدا سی جیویں اسمان اتے چن پیا چمکدا سی۔ اک واری اوہنوں انج ای جاپیا جیویں سارا تلا پرملا نال ای روشن ہویا اے۔'' (53)

'پرملا' اک حد توں زیادہ 'احمے' نوں چھوٹ دیندی اے۔ حالات وی کجھ رومانٹک ہوندے نیں۔ پر 'احما' شش و پنج وچ ای رہندا اے۔ 'پرملا' دا ایہہ فقرا اوس دے دماغ وچ گھمدا رہندا اے:۔

''بندے نوں بندے دی سہارے دی ہمیشہ لوڑ ہوندی اے بھاویں اوہ کسے طرح دا کیوں نہ وہووے۔'' (54)

'احمے' دی حیاتی وچ آون والیاں دو کڑیاں 'ارملا' جیہڑی رج کے کوجھی تے انگریزی نال جڑی ہوئی بے باک سی۔ 'پرملا' رج کے سوہنی چوری چھپی اپنیاں سدھراں پوریاں کرن والی۔ 'احما' اپنی ہٹھ دا پکا ہونداا ے کدھرے نہیں ڈولدا اے۔

'باؤ احما' وی ہن کافی بدل گیا سی۔ اوسدی تبدیلی دے حوالے نال ناول کار لکھدا اے:۔

''اوہ جدوں پہلی واری پنڈوں لاہور پہنچیا سی اودوں اوہ اپنی سمجھ دے مطابق ہر اک گل سدھا سادا کر دیندا سی۔ ہن اوہنوں ایہہ احساس ہون لگا پیا سی کہ گل بھی تے حقی ای کرنی ہووے تے ہمیشہ سدھی سادی نہیں کر دئی دی۔'' (55)

سانوں پینڈو رہتل تے شہری رہتل دے مختلف پکھاں دا پتہ چلدا اے۔ اگے جا کے ناول کار شہراں دے کرداراں دیاں ہور وی گنجھلاں بیان کردا اے۔ اخبار دے ایڈیٹر تے اوسدے مولانا پتر دے لچھن سامنے آندے نیں۔ اک پیر صاحب دا جن نکالن دا واقعہ وی بڑا دلچسپ اے۔

'احما' اک انجمن توں قرضہ لے کے ہور تعلیم حاصل کرن واسطے لندن جاندا اے۔ ایتھے آکے اوس نوں انگریزاں دے نویں روپ وکھالی دیندے نیں۔ اوتھے عجیب وغریب مسلماناں نال وی واہ پیندا اے۔ ایتھے اوس دا کھوج دا کم پایا تکمیل تے پہنچدا اے۔ تے انگریزی استاد اوس دے research دے کم نوں ایس کر کے رد کر دیندا اے۔ کیونکہ اوس وچ اوس سچائی توں کم لیا سی۔ جیہڑی انگریزاں دے خلاف جاندی

سی۔'احمے'نوں برطانیہ وچ وی رائے پرتاب دے پڑھائے ہوئے سبق دا سہارا رہندا اے۔

باہرتوں ڈگری لے کے آندا اے تے دوجی عالمگیر جنگ شروع ہو جاندی اے۔در بدر پھر کے اوس نوں دلی وچ اک نکی جہی نوکری مل جاندی اے۔ماں اوسدا ویاہ کر دیندی اے۔نوکری وچ اوسدا واہ ہندواں نال پیندا اے تے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ ہندو ہندو دا پکھ کردا اے۔مسلمان دا اللہ دی ذات توں علاوہ کوئی وارث نہیں۔مسلمان سفارشاں صرف چتراں بھنیویاں تے بھتیجیاں لئی رکھ سکدا اے۔

آخر پاکستان بن جاندا اے۔'احما'پاکستان وچ نوکری کرن دا فیصلہ کردا اے۔اوہ مسلماناں دا اک وکھرا ملک بنن تے خوش سی۔ہندو مسلماناں دے فسادات دیاں خبراں گرم سی۔اوس دا خیال سی کہ سرکاری گھر محفوظ نیں۔اک دن دفتر آ کے اوہ گھر فون کردا اے تے کوئی فون نہیں چکدا اوہ پرت کے گھر جاندا اے۔تے خوفناک منظر سی۔اوھدیاں اکھاں اگے ہنیرا آ جاندا اے۔اوہدی سوانی تے بچے اوتھے وڈھے ہوئے پئے سی۔اوہ بےکساں وانگوں دردر جاندا۔کجھ دوستاں نال رل کے گھر دیاں چاداراں وچ اپنے پیاراں نوں لپیٹ کے دفنا دیندا کیوں جے حملہ ہون دا خطرہ سی۔

اپنے یار نال قلعے آ جاندا اے۔اوہ ذہنی طور تے مفلوج ہوندا اے۔اوس نوں کھان پین دی ہوش نہیں ہوندی۔اوہدی حالت اجہی سی کہ لوکی اوس نوں ویکھ کے کہندے سی:۔

''بھائی مرنا تے اپنی آئی نال ای ہوندا اے۔پر ایہہ وی کیہڑا جیوندیاں وچوں اے۔لاش اے۔بس لاش۔''(56)

اوتھے اوس نوں احساس ہوندا اے کہ پاکستان بن جائے۔اوہ اتنے سال تڑپدا رہیا پاکستان بنیا تے تڑپ ہور ودھ گئی۔فیر گڈی وچ بیٹھ کے پاکستان واسطے روانہ ہو گیا۔گڈی دا منظر ہور وی تکلیف دے سی۔گڈی وچ لوکی تنے ہوئے سی۔چھتاں تے وی لوکی بیٹھے ہوئے سی۔فیر کسی نے آکھیا پاکستان آ گیا۔ایتھے لکھاری نے انسان دے جذبات نوں حقیقی رنگ وچ لکھیا اے۔

'اوہ پاکستان پہنچ گیا سی۔اوہدا بڑا دل کردا سی اوہ نعرہ مارے:۔

''پاکستان زندہ باد'

پر فیر ایہہ لفظ وی اوہدے ہوٹھاں اتے آ کے اینویں سک گئے جیوں راتیں لا الہ الا اللہ دے لفظ اوہدے گلے وچ پھس گئے سن۔''(57)

لفظ گلے وچ کیوں پھنس گئے۔ کیوں جے ایس پاکستان نے جتنی وڈھی قربانی اوس کولوں لئی اوس وچ اوہدے دل چوں ہوک ای نکل سکدی سی۔

پاکستان آ کے لاہور دے اسٹیشن تے اوہ پلیٹ فارم دے سرے اپڑ دا اے۔ اوس نوں کجھ نہیں پتہ سی کہ کتھے جانا سی۔ اوس نوں اوس دا پرانا جماعتی 'رفیع' مل جاندا اے۔ اوس دا دوست اوس نوں دسدا اے کہ پاکستان بن گیا اے اوہ بڑے مزے وچ نیں۔ ایہہ سن کے اوہ سوچیں پے جاندا اے۔ اوس دا جماعتی اوس نوں اپنے گھر لے جاندا اے۔ اودیاں خاطراں کردا اے۔ 'رحما' اوس نوں کہندا رہندا کہ اوس نوں کوئی کم لبھ دیو۔ اوہ چپ چاپ رہندا۔ اودھر 'رفیع' اوس نوں نوکری دے لارے لاندا رہندا۔ اوس نوں کوٹھی چوں اک کمرہ دے دیندا۔ فیر اوس نوکری کوٹھی ولا دہندا اے۔ کجھ دناں بعد اک بیگم صاحبہ 'رفیع' صاحب دی ولائی ہوئی کوٹھی دی الاٹ منٹ دے کاغذ لے کے آ جاندی اے۔ اسطرح احمے تے اپنے دوست دی ہوشیاری دا انکشاف ہوندا اے کہ وقتی طور تے اوس مہاجر نوں کوٹھی لے دتی تے فیر اپنے رشتے دار نوں الاٹ کر دتی۔ 'احما' بارش تے ہنیرے وچ ای اوسے ویلے گھر چھڈ دیندا اے۔ منشی پرتاب دی آواز اوہدا پچھا کر دی رہندی اے۔ ناول وچ اہم کردار 'احمے' دا اے۔ باقی کردار ویلے ویلے نال ظاہر ہوندے نے تے غائب ہو جاندے نیں۔ 'احما' ہمشہ دے حوالے نال تے پکا لگدا اے۔ پر کدرے کدرے اوہ بزدل لگدا اے۔ اوہ جتھی گل کہن توں بعد حالات نال سمجھوتا کر لیندا اے۔ اوہ رائے پرتاب دے جملیاں نوں لکھ رکھ کے حیاتی دی وڈھی توں وڈھی مشکل توں گذر جاندا اے۔

انعام الحق جاوید احمے دے کردار دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''وجہ ایہہ سی کہ اوہدے کردار وچ کوئی اجیہی خوبی موجود نہیں سی جیہدے ناول اوہ صورت حال نوں تبدیل کر سکدا۔ اوہدا تعلق اک اجیہے طبقے نال سی جیہدی ساری عمر سمجھوتیاں وچ گزر جاندی اے۔'' (58)

ناول کار تھاں تھاں تے اجیہے واقعات بیان کیتے نیں کہ سانوں سوسائٹی وچ لوکائی دے اصل چہرے وکھالی دیندے نیں۔ ونڈ توں پہلاں دیاں زیادتیاں ایس کر کے برداشت کر لیندا سی کہ اک دن اپنا ملک بنے گا۔ پاکستان وچ آ کے احمے نوں اجہی چوٹ سہنی پئی کہ اوس دے خواب چکنا چور ہو جاندے نیں۔

عصمت اللہ زاہد پاکستان بنن توں بعد سہن والی پہلی چوٹ دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایس دا تلخ تجربہ اوس نوں اوس ویلے ہونداا اے ۔جدوں اوہوکوئی کسے ہورنوں الاٹ ہو
جاندی اے ۔جیہدے وچ رہ رہیا ہونداا اے تے اوس نوں اپنے اوس وطن وچ آن کے وی
بے گھر ہونا پیندا اے ۔جیہدے لئی اوس نے اپنا گھر بار لٹایا تے خاندان قربان کیتا ۔''(59)

ناول کاری دی ایہہ خوبی سراہن جوگ اے کہ اوس پینڈو تے شہری معاشرت دونویں سوہنے ڈھنگ
نال الیکے نیں ۔قیام پاکستان توں پہلاں دی معاشرت وی کھل کے ساڈھے سامنے آجاندی اے ۔

شہباز شریف ہوراں ایس ناول دا ویروا ایس طرح کردے نیں :۔

''ایہہ ناول قیام پاکستان توں پہلاں دے پینڈو تے شہری معاشرت اوس ویلے دیاں سیاسی
تحریکیاں تے بعد دی قیام پاکستان دے نال ہوند وچ آون والی آپا دھاپی تے لٹ کھسٹ
دا سوہنا نقش کھچدا اے ۔''(60)

کرنل قادر علی دی رائے ہتھ بارے کجھ مناسب نہیں ۔اوہناں 'سانجھ سرت' وچ لکھیا اے :۔

''ایہہ لکھت (ادب) دی پدھر تے ماڑی زبان تے اک بے تکی کہانی پاروں 'جٹ دی
کرتوت' نالوں بہوں پتیلا ناول اے ۔''(61)

اسی کرنل نادر علی دی رائے نال سہمت نہیں ہوسکدے ۔جتھوں تک زبان دا تعلق اے اوہ بے
شک 'جٹ دی کرتوت' دی طرح با محاورہ تے تکڑ نہیں پر کہانی دے اعتبار نال ایس ناول دا گھیرا بڑا وسیع اے ۔
اوہناں دے اپنے تبصرے وچ کوئی ربط وکھالی نہیں دیندا اے ۔

فرخندہ لودھی ہوراں دے خیال موجب :۔

''ناول وچ تواریخی تے سماجی پچھوکڑ وی ملدا اے ۔باؤ احما انگریزی دور دے پنجابی پنڈ اں
دے سفید پوش طبقے دا نمائندا اے ۔''(62)

ہتھ 1971ء وچ چھاپے چڑھیا سی جدوں پنجابی ناول ہجے سہج سہج کے قدم چک رہیا سی ۔ایناں
بہت ساریاں کمیاں دے باوجود ایہہ اوس ویلے دا وڈھے گھیر والا ناول اے ۔

3. گلو

لکھاری: غلام حسین خان چھپن ورہا: 1973ء

پبلشر: قسط واری، ملتان، رسالہ سرائیکی ادب

''گلو' سرائیکی بولی دا ناول اے ۔ایہہ ناول رسالہ سرائیکی ادب ملتان وچ قسط وار چھپ دا

رہیا اے ۔ اس ناول دی پہلی قسط مئی 1973ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہہ قسط وار ناول
باقاعدگی نال نہ چھپ سکیا۔ بہر حال وقفے وقفے توں بعد ناول مکمل ہو گیا۔"(63)
دلشاد کلانچوی ہوراں 'سرائیکی اور سرائیکی نثر' وچ ایس ناول دا خلاصہ اس طرح لکھیا اے۔
ایہہ اک جاسوسی ناولٹ اے۔ ایس دا خلاصہ رسالے توں اخذ کیتا گیا اے۔
ناول دی کہانی کجھ اس طرح اے۔ اسلم جیہڑا ناول دا مرکزی کردار اے۔ حکیم کریم دا شریف تے لائق بھانجا سی۔ اوہ اک دن جنگل ول سیر کرن واسطے جاندا اے۔ رستے وچ اوس نوں اک لاش ملدی اے۔ ایہہ لاش حیات جٹ دی ہوندی اے اوہ اپنی بیٹی 'گلو' واسطے نتھ بنوانے واسطے سنارے کول جاندا اے۔ اسلم گلو نوں بلا کے لاش کول چھڈ دا اے تے آپ جا کے لوکاں نوں تے تھانیدار راجہ قمر دین نوں لے آندا اے۔ حیات جٹ دی تلاشی لین تے اوہدے کول نتھ تے کجھ رقم مل جاندی اے۔ ایتھوں ایہہ گل سمجھ آجاندی اے کہ وجہ قتل رقم یاں زیور نہیں سی۔ تفتیش شروع ہوندی اے۔ ملک صفدر دے کہن تے 'اسلم' 'حیات جٹ' دے گھر رہندا اے تاں جے قاتل دا کجھ پتہ لگ سکے۔ دو جے دن ای 'گلو' دی چیخ دی آواز سنائی دیندی اے۔ اسلم جلدی نال جاندا اے۔ تے اوتھے اوہنوں منڈاسے والا حملہ آور وکھالی دیندا اے پر اوہنوں ویکھ کے نس جاندا اے۔ 'گلو' دے چیخنے دی وجہ نال اوہ بچ جاندی اے۔ ملک صفدر نوں جدوں پتہ چلدا اے تے اوہ جا کے سنارے نوں ملدا اے۔ اوتھے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ مستری جمعہ وی 'حیات جٹ' دے اگے پچھے رہندا سی۔ اتفاقاً مستری جمعہ وی سنارے دی دوکان تے آجاندا اے۔ اوتھے اک کاغذ تے اوس دے ہتھاں دے نشان آجاندے نیں تے ملک صفدر اوہ کاغذ قابو وچ کر لیندا اے۔
ہن تفتیش دا رخ 'جمعہ' ول موڑ جاندا اے۔ جمعہ مل وچ ملازم سی ایس توں پہلاں اوہ فوج وچ ملازم سی۔ ملک صفدر اوس دی پرسنل فائل فوج دے دفتر چوں پڑھدا اے۔ پتہ چلدا اے کہ اوس نے نائیک محمد علی نوں زخمی کیتا سی جس کر کے اوس نوں فوج چوں ڈسچارج کر دتیا گیا سی۔ اوتھے دے لئے ہوئے انگلیاں دے نشان وی سروس بک دی انگلیاں دے نشاناں نال مل جاندے نیں۔ اوہناں دناں وچ مل وچ اک مزدور قتل ہو جاندا اے۔ ملک صفدر تفتیش کرن والیاں وچ شامل ہوندا اے۔ اک اک مزدور کولوں پچھ گچھ ہوندی اے۔ جمعہ دی واری وی آندی اے۔ اوس دے تھیلے وچوں اک کلہاڑی، اک سونٹی تے خالی سگرٹ دی ڈبی برآمد ہوندی اے۔ ملک صفدر ایہہ سامان تھانیدار دے سامنے رکھ دیندا اے۔ تھانیدار جمعہ نوں ہتھکڑی لگاندا

اے تے مجبوراًاوس نوں سارے حالات دسنے پے جاندے نیں۔اوہ انکشاف کردااے کہ اوہ 'گلوٗنال شادی داطلب گارسی۔ایس کر کے مجبوراًاوس نے حیات جٹ نوں قتل کر دتا۔اسطرح مجرم گرفتار ہو جانداا ے۔

صفدر ملک دیاں کوششاں نال مجرم گرفتار ہو جانداا ے۔صفدر ملک 'اسلم'نوں صلاح دیندا اے کہ اوہ 'گلوٗنال شادی کرلے۔اسلم خودوی گلو دی قابلیت تے لیاقت توں متاثر ہونداا ے۔کجھ دناں بعد اسلم تے گلو اک دوجے دے ہو جاندے نیں۔اوہناں داویاہ ہو جانداا ے۔دونوں ہنسی خوشی رہن لگ پیندے نیں۔

ناول بارے دلشاد کلانچوی لکھدے نیں:۔

''افسوس کے ناولٹ 'گلوٗ' کا مخطوط حاصل نہیں ہو سکا ہے۔اس لئے اس سے متعلق باقی تفاصیل نہیں دی جاسکتیں۔کاش! یہ ناولٹ بھی کسی طور رسالے میں قسط وار یا کتابی صورت میں چھپ جاتا۔تو قارئین کو اس کی خوبیوں اور خصوصیتوں سے واقف ہو جاتے۔اور یہ سرائیکی ادب میں اپنا مقام پاتا۔بہر حال غلام حسین خان حیدرانی نے توقع کے مطابق ناولٹ میں جاسوسی باتیں بڑی مہارت سے لکھی بھی ہوں گی۔جس کی وجہ سے یہ ناولٹ دلچسپ ہوگا۔اس میں تجسس اور آسودگی ہوگی۔تفریح کا مواد بھی اور معاشرے کی عکاسی بھی اور تنقید بھی ہوگی۔''(64)

پرفیسر سجاد حیدر پرویز نے اپنے مضمون وچ ایس ناول دا حوالہ کجھ اسطرح دتا اے:۔

''پہلا ناولٹ غلام حسین حیدرانی مرحوم کا 'گلوٗ' تھا۔جس کی اطلاع ستمبر 1969ء وچ ہفتہ وار 'اختر' ملتان نے دی تھی۔اور اسے سرائیکی کا پہلا ناول قرار دیا تھا۔(جسے بعد میں 1973 میں ماہانہ سرائیکی ادب ملتان نے سرائیکی خواں طبقے میں متعارف کروایا)

سرائیکی دا پہلا ناول کہن والی ایہہ معلومات ایس راہیں کر کے ٹھیک نہیں۔کیوں جے ظفر لاشاری دے ناول 'نازو' 1973ء نوں پہلا ناول متھیا جاچکیا اے۔ایس مضمون دے لکھاری نے خودوی ایسے ای صفحے تے نازو نوں پہلا سرائیکی ناول لکھیا اے۔(66)

انعام الحق اپنے مضمون 'ناول' وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

'اس میں جاسوسی کہانی کے جملہ اجزاء، تجسس، تفریح اور دلچسپی کی خوبیوں کے علاوہ معاشرے پر تنقید اور ماحول کی عکاسی بھی کی گئی ہے۔ناول کی تکنیک کے اعتبار سے حیدرانی کا فن پختہ نہیں۔لیکن بقول اسلم گورداسپوری 'ان کے کردار زندگی کے کسی لمحے میں بھی اپنی دھرتی سے بے وفائی نہیں کرتے اور نہ ہی اپنی تہذیب کے زریں اصولوں کے خلاف ورزی

کر تے ہیں ۔"(67)

ناول کار نے اک جاسوسی ناول تخلیق کر کے پنجابی ناول وچ چنگا وادھا کیتا اے ۔ حالانکہ ایہہ اک نگر ناول نہیں اے ۔

4. کھیڈ مقدراں دی

لکھاری: راجہ محمد احمد **چھپن ورہا:** 1974ء

پبلشرز: پنجابی ادبی لیگ، لاہور **صفحے:** 304 **باب:** 31

'کھیڈ مقدراں دی' ناول دا مرکزی کردار بہادر علی اے ۔ پنڈ دے ایس گھبرو دی حیاتی تن زنانیاں آندیاں نیں ۔

1. شازی: جہیدی شادی پنڈ دے گھبرو 'ماجھے' نال ہورہی سی پر اوہ 'بہادر علی' دی خاطر ویاہ والے دن زہر پھک کے خودکشی کرلیندی اے ۔

2. تاجو: ایہہ 'ماجھے' دی بھین ہندی اے ۔ اچی لمی جوان مٹیار ۔ ایہہ وی بہادر علی نوں بہت محبت کردی اے تے اوس واسطے ہر قسم دی قربانی دین نوں تیار ہوندی اے ۔

3. ناہید: بہادر علی روزگار دی تلاش وچ شہر جاندا اے تے حادثاتی طور تے 'ناہید' نال اسطرح ملاقات ہوندی اے کہ ڈاکو ناہیدی کارکواں کے اس نوں لٹنا چاہندے سی ۔ بہادر علی اوتھوں لنگھ رہیا سی ۔ اوہ دلیری نال اوہناں ڈاکواں نوں نسا دیندا اے تے ناہید اوہدے تے عاشق ہوجاندی اے ۔

بہادر علی دی پہلی محبت دی خودکشی توں بعد 'شازی' دا ہون والا خاوند اس دا ویری ہوجاندا اے ۔ اس نوں چکن وچ 'گامے' دا بڑا دخل ہوندا اے ۔ کیونکہ پنڈ وچ 'گاما' تے اوہدے ساتھی غلط قسم دے کم کردے سن ۔ 'ماجھے' دی بھین 'تاجو' دی 'بہادر علی' نوں پسند کردی اے ۔ تے 'شازی' دی خودکشی وچ 'بہادر علی' نوں گناہگار نہیں جاندی ۔ 'بہادر علی' روزگار دی تلاش وچ شہر جاندا اے ۔ تے ناہید نال ملاقات ہوندی اے ۔ اوہ اکلاپے دا شکار ہوندی اے ۔ اوہدا انجنیر خاوند 'سرور' اس نوں اپنی مصروفیت دی وجہ نال وقت نہیں دے سکدا سی ۔ 'بہادر علی' نوں اپنے خاوند دے ذریعے اپنی فیکٹری وچ نوکری دلوا کے ۔ اوس نوں اپنے گھر دے کول کوٹھی وی لے دیندی اے ۔ پر بہادر علی اک باکردار شخص ہوندا اے ۔ اوہ ناہید نوں ہمیشہ اپنے محسن دی بیوی جاندا

اے۔

ناول دی فضاء رومانی اے۔ ایس کر کے 'تاجو' تے 'بہادر علی' دے مکالمے۔ دوجے پاسے 'ناہید' دا مختلف طریقیاں نال 'بہادر علی' نوں اپنی طرف متوجہ کرنا۔ 'شمو' تے 'گاموں' دیاں ملاقاتاں تے مکالمے۔ ناول دے اخیرے حصے وچ 'شیر علی' تے 'نگہت' دی محبت تے محبت دی شادی۔ ایہہ سارا کجھ ناول نوں حدتوں ودھ رومانی کر دیندا اے۔ ایس رومانی فضاء وچ 'گامو' دیاں تخریب کاریاں وی سامنے آندیاں نیں۔ اوہ 'بہادر علی' نوں ہر طرح نقصان پہنچنا چاہندا اے۔ اُس دی وجہ ایہہ وی سی کہ اوہ وی 'تاجو' نال ویاہ کرنا چاہندا سی۔

بہادر علی دا کردار ناول وچ اک مثبت کردار اے۔ پر اوس دا مقدر اوس دا ساتھ نہیں دیندا اے۔ ناول کار نے ہر طرح اوس نوں مقدر دا کھوٹا ثابت کیتا اے۔ شہر وچ اوہ 'ناہید' دے شوہر 'سرور' دے قتل دے الزام وچ دھر لیا جاندا اے۔ ایہہ الزام بعد وچ غلط ثابت ہوندا اے۔ 'ناہید' اس نوں لین آندی اے تے دونویں کار دے حادثے دا شکار ہو جاندے نیں۔ 'ناہید' مر جاندی اے۔ 'بہادر علی' اک اکھ تے لت گنوا دیندا اے۔ 'تاجو' دی ضد تے ٹٹے بھجے جثّے نال اس نال ملاقات کرن پنڈ آندا اے تے 'گامو' اس دی مخبری کروا ے تے 'ماجھے' نوں چک دیندا اے۔ 'ماجھے' دے ہتھوں اوہدی اپنی بہن 'تاجو' دا قتل کروا دیندا اے۔ 'بہادر علی' دا مقدر ایتھے وی اوہدا ساتھ نہیں دیندا۔ اوہدے اخیرلے جملے اوہدے اندر دے جذبات دی نمائندگی کردے نیں:۔

''لیکھ لکھن والیا بے دردا! گنڈھ لا کے وکھے، غماں دا اہناں بھار کہ کوئی سہہ وی نہ سکے......''(68)

'بہادر علی' سچ مچ لیکھ دا لکھیا ہویا برداشت نہ کرسکیا تے اوہ وی دنیا چھڈ دیندا اے۔

ناول دے ہور کردار اوی ناول دی عمارت نوں اسارن وچ مدد دیندے نیں۔ 'شمو' جہدے تعلقات 'گامو' نال ہوندے نیں۔ 'شازی' نوں زہر مہیا کردی اے۔ 'گامو' دی اصلیت جانن دے بعد اوہ ماجھے نوں سچائی دسن جاندی پر 'گامو' دی گولی دا شکار ہو جاندی اے۔ کہانی وچ 'ماما' 'تھوڑا' مزاحیہ کردار وی ہندا اے تے وچولے دا کم وی کردا اے۔ 'گامو' دے یار بیلی منفی کردار ہوندے نیں۔ 'بہادر علی' دا بھرا 'شیر علی' اک شریف تے قدراں والا کردار سی۔ پر اوہدی بیوی 'نگہت' اک خود غرض زنانی ہوندی اے۔

ناول وچ ٹھوس گہرائی تے مقصدیت نہیں۔ سگوں کہانی وچ تھاں تھاں تے جھول نظر آندا اے۔ نائیک 'بہادر علی' تے تن زنانیاں دا عاشق ہو جانا۔ اک غیر قدرتی فعل لگدا اے۔ مردے ویلے بجائے ایس

دے کے مہربان ماں دا چہرہ نظر آندا۔ ناول کار نے تن زنانیاں دے چہرے وکھائے نیں۔ ایہہ وی گل کجھ سچ دی نہیں۔ نیز ڈرامائی انداز وچ بہادر علی تے ایہہ انکشاف ہوندا اے کہ اوس دی ماں دے دو ویاہ سی۔ شیر علی تے اوہ سکے بھرا نہیں نیں۔ کہانی سطحی جہی اے۔

ناول وچ دوطرح دی رہتل دی نمائندگی اے۔ ایس وچ پنڈو تے شہری حیاتی دوناں وے پکھ وکھائے نیں۔ ناول دے دیباچے وچ 'آصف خان' ہوراں دی رائے لکھی اے اسی ایس رائے نال بالکل سہمت آں:۔

''ایہہ انداز ساڈیاں فلمی کہانیاں وچ عام ملدا اے۔ بہت ممکن اے 'راجہ محمد احمد' ہوراں دے ذہن وچ کدی ایس ناول نوں پکچرائز کرن کراؤن دا ارادہ وی ہووے۔''(69)

'سجاد حیدر' ہوراں اپنے مضمون وچ لکھیا اے:۔

''ایہہ ناول حادثیاں دے سہارے غیر منطقی واقعات اے اساریا گیا اے۔ فلمی انداز دی کردار نگاری تے اک مزاحیہ کردار دے واد ھے نال ناول دی ادبی سطح تھلے آ گئی اے۔ پنڈ دی وسوں دا نقشہ البتہ حقیقت دے قریب اے۔''(70)

ایہہ ناول وی اک ناپختہ رُومانی تحریر اے۔ واقعات دی بھرمار اے۔ بہر حال پنجابی ناول وچ معمولی وادھا اے۔

5. سکے پانی

لکھاری: اعجاز الحق چھپن ورہا: 1975

پبلشرز: لاہور، طارق پبلشرز، 15 بیڈن روڈ لاہور صفحے: 92 باب: 13

اعجاز الحق دی ایہہ لکھت ناول یاں ناولٹ کہانے دے قابل نہیں۔ ناولٹ نما اگر ایس نوں من وی لیئے تے ایہہ اک بے ربط تحریر اے۔ لکھاری نے نمبراں دے حساب نال اک، دو، تن گن کے تیراں باب لکھے نیں۔ پہلا باب آزاد نظماں دے انداز وچ لکھیا اے۔ باقی دے باباں وچ چھوٹے چھوٹے فقرے لکھ کے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

دوجے باب وچ اوہ اک کریکٹر شفیق دا ذکر کردا اے۔ فیر پنجاب بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے۔ پنجاب چوں وی لاہور بارے لکھدا اے:۔

''اک عجیب قسم دا 'کلچر' رہیا سی ۔ انہو شودر کلچر وی کہیا جاسکد ااے ۔ لیبل اسلام دا سی ۔ اسلام دے ناں تے جیہڑا قبائلی دور دا کلچر یہاں لئی کہیا جاندا اسی ، او وی ایتھے نہیں سی آسکیا۔''(71)

اگلیاں باباں وچ وی اوہ بے ربط خیالاں دا اظہار کردا اے ۔ جیدی اک کردار اے جہدے حوالے نال اوہ گل کردا اے ۔ پر ایس جیدی دا کوئی تعارف نہیں سی ۔ جیدی شاید اوہدی اپنی ذات دا ناں اے ۔ فیر اوہ اکرم، افضل، شفیق، ذوالفقار بارے لکھدا اے:۔

''اکرم، افضل، شفیق، ذوالفقار نا گنے کردار سارے سماج وچ کھلتے ہوئے سن ۔''(72)

چوتھے باب وچ دیس تے بدیس دا تقابلی جائزہ پیش کیتا اے ۔ تیراں باباں وچ Repitiion of Ideas اے ۔ جیدی نوں اوہ اک پنجاب پرست کردار دے طور تے ابھارن دی کوشش کردا اے ۔ نویں تے پرانے خیالاں دے دانشوراں دا ذکر ملدا اے ۔ انقلاب دے حوالے نال وی گل کیتی اے ۔ ناول فنی لحاظ نال اک ناقص لکھت اے ۔ املاء تے گرائمر دیاں بے شمار غلطیاں وکھالی دیندیاں نیں ۔

اسی انعام الحق جاوید دی ایس رائے نال سہمت آں:۔

''اکثر موقعیاں تے مصنف جغرافیے دی گل کردا کردا انقلاب دا فلسفہ بیان کرن لگ پیندا اے ۔ انج تحریر بے ربطی تے بے ترتیبی دا شکار ہو جاندی اے ۔''(73)

ایہدے وچ کوئی شک نیں کہ ایہہ ناول نما اک Confussed لکھت اے ۔

6. دل اک دیوا

لکھاری: آغا اشرف چھپن ورہا: 1975ء

پبلیشر: لاہور، مقبول اکیڈمی صفحے: 102 باب: 4

آغا اشرف ہوراں دا ناول 'دل اک دیوا' اک پاگل عظمت دی کہانی اے ۔ کہانی دی نائیکہ 'نرگس' اے ۔ جیہڑی اخیر تے نفسیاتی تے پاگل کیس دے طور تے سامنے آندی اے ۔ ناول وچ عجیب الجھایا ہویا تانا بانا اے ۔ ناول دا نائیک جیہڑا پاگل ہو گیا ہوندا اے ۔ پاگلاں دی وین چوں نس جاندا اے ۔ اوہ گڑھ دے رستے فرار ہوندا اے ۔ پاگل ٹرد ٹردا گڑھ راہیں دور نکل جاندا اے ۔ دور جا کے اوہ اک ہور گڑھ داڈھکن چک کے باہر آجاندا اے ۔ اوتھے اک غنڈا اک سیٹھ نوں گھیر کے کھڑا ہوندا اے ۔ ناول کار ساری

Situation ڈرامائی رنگ وچ پیش کردا اے :۔

''غنڈا۔چمکدیا ہویا خنجر۔موڑ چ تھرتھر کنبد ا سیٹھ سنسان سٹریٹ۔ایہہ ڈرامہ بڑا سنسنی خیز تے خوف ناک سی۔''(74)

پاگل بندہ چونکہ گٹڑ چوں نکلیا سی۔ایس کر کے بجا بجا سی۔اوہ نکل کے قہقہہ لگاندا اے۔اوس دا حلیہ ویکھ کے غنڈا اڈر جاندا اے تے سیٹھ نوں چھڈ کے نس جاندا اے۔پاگل جدوں جا رہیا سی بارش ہون لگ پیندی اے۔سارا منظر ناول کار فلمی سین دی طرح بیان کردا اے۔ایتھے ای سانوں پاگل دا پچھوکڑ دا پتہ چلدا اے:۔

''اج توں دو سال پہلاں اوہ اوس سٹریٹ دی نکڑ والی بلڈنگ مالا محل دے تیسرے مالے دے اک فلیٹ وچ رہندا سی۔ایسے فلیٹ وچ اپنے طیش وچ آ کے اک ایسا جرم کیتا سی کہ اوہدے پچھتاوے چ اوہ پاگل ہو گیا سی۔عدالت نے اوہنوں پاگل ہون دی ایہہ رعایت دتی پئی اوہہوں نہ جیل خانے گھلیا نہ پھانسی لائی پر پاگل خانے گھل دتا۔''(75)

ناول کار سارے ناول وچ نکی نکی منظر نگاری وی کردا اے۔نال نال جتھے لوڑ ہوندی اپنی گل وچ تے واقعات وچ صوتی اثرات وی بیان کردا اے۔''اوں آں......اوآں...... تے کدھرے گڑیں۔گڑیں۔ دراصل سارے ناول وچ ڈرامے ورگے صوتی دے اثرات بیان کیتے گئے نیں۔بدل دے گجنے نوں لکھاری اسطرح بیان کردا اے۔

''برکھا دا جلترنگ وجن لگ پیا
آوازاں دی جادوگری
جادوگر آوازاں مل کجھ بنان لگ پیاں سن۔''(76)

سارے ناول وچ ایس قسم دا انداز بیان ورتیا گیا اے۔

پاگل وائلن دی آواز سن کے اپنے ماضی ول پلٹ جاندا اے۔ملک دے ہٹوارے توں پہلاں اوہ بمبئی وچ رہندا سی۔اوہدا تعلق فلمی دنیا نال سی۔فیر پاکستان بن گیا تے اوہ تھیٹر دی دنیا نال منسوب ہو جاند ا اے۔اوس توں بعد اوہ فیر فلمی دنیا وچ کم کرن لگ پیندا اے۔تھیٹریکل کمپنی دے سیٹھ دی دھی نرگس نال اوس نوں پیار ہوندا اے۔اوس دا دوست عشرت وی نرگس نوں پیار کردا سی۔اک دن رقابت وچ عشرت اوس تے حملہ کردا اے۔عظمت اپنے بچاؤ واسطے کرسی مارا اے۔عشرت دی موت ہو جاندی اے۔عظمت دے دماغ تے دوست دی موت دا بڑا اثر ہوندا اے۔اوہ اپنی ہوش و حواس کھو بیٹھدا اے۔

پاگل خانے توں نسن توں بعد اوہ معجزاتی طور تے ٹھیک ہو جاندا اے ۔'نئے چہروں کی ضرورت' دا اشتہار پڑھ کے انٹرویو دیندا تے کامیاب ہو جاندا۔سیٹھ صاحب نوں وی اوہ پچھان لیندا اے ۔ اوہناں دی تھیٹریکل کمپنی وچ کم کرن لگ پیندا اے ۔ایس تھیٹریکل کمپنی وچ ون سونے کردار کم کردے نیں ۔منشی جی، مس مہ پارا، گیٹو، بگھیلو تے عظمت۔ایتھوں سارا ناول مکالمیاں تے وداھیا گیا اے ۔کردار اک دوجے نوں جگتاں کردے نیں ۔ دتے مکالمیاں تے غور کرو:۔

''عظمت سیٹھ مرغی دا انڈا لے کے ریہرسل روم وچ ٹہل رہیا سی ۔اپنے چ نرگس باکنی دیاں پوڑیاں اتر کے بیٹھاں آگئی ۔پچھن لگی

'ایہہ نوں کیہ کر رہیا ایں؟'

'ساتواں دی گرمی نال انڈا ہاف بوائل کرن دی کوشش کر رہیاں'

'ایہہ انڈا اکدھا اے'

'مرغی دا اے'

'کتھے وے مرغی'

'انڈا اوتھے تھیٹر دی اسٹیج تے چھڈ کے باغ چ چہل قدمی کر رہی اے ۔''(77)

فیر تھیٹریکل کمپنی کھیل 'دل اک دیوا' پیش کرن دا اعلان کردی اے ۔

ناول دے انت تے سیٹھ صاحب دی دھی نرگس پستول لے کے آجاندی اے ۔اوہ مہ پارا نوں مارن دی کوشش کردی اے ۔عظمت نوں برا بھلا کہندی اے ۔ایتھے سیٹھ صاحب کہندے نیں کہ پستول نقلی اے تے اوہدی دھی نرگس پاگل اے ۔سیٹھ صاحب کہندے نیں:۔

''میری بیٹی پاگل اے ۔جدوں کدرے ایس نوں پاگل پن دا شدید دورہ پیندا اے ۔ایسا ای ہنگامہ کردی اے ۔

''پاگل --پاگل-- پاگل''(78)

'عظمت' ایہہ سن کے نرگس' پاگل اے دوبارہ پاگل ہو جاندا اے ۔فیر انکشاف ہندا اے کہ دوجے کردار 'گیٹو' تے 'بگھیلو' وی پاگل ہندے نیں تے پاگل خانے چوں نسے ہوندے نیں ۔اچن چیت پاگل خانے والے اوہناں نوں بچان واسطے آجاندے نیں ۔

آغا اشرف ہوراں دا ایہہ ناول دراصل پاگلاں دا ناول اے ۔ایہناں پاگلاں چوں 'عظمت' تے

'نرگس' دے پاگل ہون دی اوس نے نفسیاتی وجہ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ناول تکنیکی لحاظ نال ناول تھوڑا تے ڈرامہ زیادہ لگدا اے۔ ناول نوں پیش کرن دا طریقہ کاروی ڈرامائی اے۔مکالمیاں دی بھر مار اے۔ ناول دے شروع وچ عظمت دا گھوڑ وچ وڑ کے نسنا کسی انگریزی فلم دا منظر لگدا اے۔ناول فلسفیانہ رنگ تے بکھرے ہوئے خیالاں دا ناول اے۔کرداراں دی جگت بازی نے ناول وچ مزاحیہ رنگ دی ملاوٹ کیتی اے۔کئی دفعہ مکالمے بے تکے لگدے نیں۔

انعام الحق ہوراں دی ایس رائے نال اسی سہمت آں:۔

''کہ کہانی دا اسارا اک وڈھیوں شروع نہیں ہویا۔بلکہ خیال دیاں بے ربط لہراں شعور دیاں کنڈھاں تے وج وج کے ایہوں اجہ کھوری کری جاندیاں نیں کہ کوئی حتمی نتیجہ کڈھنا ناممکن نہیں تے مشکل ضرور ہو جاندا اے۔''(79)

ناول دیاں کمزوریاں تے سارے دانشوراں دی رائے ملدی جلدی اے۔جناب شہباز ملک ہوری لکھدے نیں:۔

'ناول وچ حادثیاں تے بےتھویاں گلاں نال کہانی اگے ٹوری گئی اے نہ کوئی کشمکش اے، نہ ناول دا انداز، مکالمے وی عامیانہ انداز وچ نیں ایس لئی ایہہ کوئی اہم ناول قرار نہیں دتا جاسکدا۔''(80)

سجاد حیدر دی رائے مطابق:۔

''دل اک دیوا' ایہہ ناول وی بنت دی بجائے ڈرامے دی تکنیک تے لکھیا گیا اے۔''(81)

فرخندہ لودھی ہوری ایس ناول بارے رائے دیندیاں نیں:۔

''جو پاگل خانے توں نس جاندا اے تے پھیر اوہدے نال ویرن والیاں گھٹناواں کہانی دا حصہ بندیاں جاندیاں نیں۔ناول دلچسپ اے تے ڈرامائی عناصر توں بھرپور''(82)

اے اک ڈرامائی نفسیاتی لکھت اے۔ایہہ اوس ویلے دے ناولاں وچ اک معمولی وادھا اے۔

7. ست گواچے لوگ

لکھاری: فخر زمان **چھپن ورہا: 1975ء**

پبلیشر: لاہور، ادارہ اشاعت ادب لاہور **صفحے: 126** **باب: 27**

(ست گواچے لوگ پہلی واری 1975ء تے دوجی واری 1977ء وچ ادارہ اشاعت ادب لہور ولوں چھپیا۔ 1995ء وچ کلاسیک ادب پبلشر لاہور نے اس نوں چھاپیا۔ گورمکھی وچ ایہہ ناول ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند دی کتاب 'فخر زمان دے ناول' وچ صفحہ 13 توں 74 تیکر اے۔ ایہہ کتاب 2000ء وچ لوک ساہت پرکاش ولوں چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب دا اردو ترجمہ احمد سلیم ہوراں 1995ء وچ کیتا۔ ایہہ کتاب کلاسیک پبلشرز لہور ولوں چھاپے چڑھی۔ ایس ناول دا انگریزی ترجمہ اک کتاب The Lost Seven (Fakhar Zamans celeberated) عنوان ہیٹھ کیتا گیا۔ ایہہ ترجمہ صفحہ 11 توں 73 تیکر ہویا۔ ایس کتاب وچ فخر زمان دے ناولاں دا ترجمہ کیتا گیا۔ اس دا ترجمہ خالد حسن نے کیتا تے کتاب بک ٹریڈر لہور ولوں 1995ء وچ چھاپیا گیا۔)

ایس ستاں رنگاں دے ستاں سراں دے ناں کیتے ناول دی جتنی تعریف، تنقید تے تجزیہ کیتا گیا اے شاید ای کسی پنجابی ناول نوں اسطرح پرکھیا گیا ہووے۔ بڑے بڑے منے پرمنے دانش وراں تے ادیباں نے ایس تے اچ پدھر دی رائے دتی اے۔ اس نوں لائنوں اوس پاسے وی سلاہیا گیا اے۔ ناول دے شروع وچ ''دلبھن والی گل'' ملک ایم زمرد دی رائے وی بڑی اہمیت رکھدی اے۔ سدھ پدھرے لفظاں وچ ناول 'ست گواچے لوک' ست لوکاں دیاں کہانیاں سمیٹے ہویا اے۔ ایہہ ست لوکی اک چورستے تے اچڑ کے مل جاندے نیں۔ لکھاری انہاں بارے اسطرح لکھدا اے:۔

> ''اوہ ست گواچے لوک سن۔ پنج مرد تے دو سوانیاں...... اوہناں دیاں عمراں، قد کاٹھ، ڈیل ڈول، منہ مہاندرا اکو جیہا سی۔ اوہ اکو ویلے سوندے سن تے اکو ویلے جاگدے سن۔ اکو ویلے بولدے تے اکو ویلے چپ کر جاندے سن۔'' (83)

ایتھے انہاں کرداراں دا تعارف وی ڈرامائی انداز وچ کروایا گیا۔ ایہناں کرداراں دا کوئی نام نہیں۔ اے بے نام کردار ایس ناول وچ اک اہم حیثیت رکھدے نیں۔

Richard Gill کرداراں بارے لکھدے نیں:۔

> "When authors create characters, they select some aspects of ordinary people, develop some of those aspects whilst playing down others, and put them togehter as they please. The result is not ordinary person but a fictional character who only exists is words of the novel"(84)

فخر زمان دے ایہہ کرداروی عام لوک نیں۔ ایہناں عام لوکاں نوں اوہ استعاریاں راہیں اسطرح متعارف کرواندا اے کہ ایہہ لوکی پچھانے وی جاندے نیں تے علیحدہ ہون باوجود اک مک وی نظر آندے نیں۔

پہلا کردار اک مردہ بندا اے۔ ایہہ ساڈھی سوسائٹی دا کوئی وی بندہ ہوسکدا اے۔ اس دی کوئی وکھری پچھان نہیں۔ ایسے مردے نوں گرجاں نوچناں چاہندیاں نیں۔ پر ایہہ مردا ایہناں سماجی گرجاں دی خوراک بنن توں انکاری اے۔ اوہ مرن توں ای انکار کردیندا اے۔

دوسرا کردار اک زنانی اے۔ جس بارے لکھاری نے اک حقی گل لکھی اے۔ کہ اوہدا جثہ پیو پتر دونویں چوس رہے نیں۔ پر اتنا ننگا سچ وی چنگا نہیں لگدا۔ صرف دسنا اوہ ایہہ چاہندا کہ عورت ہر روپ وچ مرد دے استحصال دا شکار اے۔

تیسرا کرداروی اک مرد اے۔ کبوتر آزاد کردا اے۔ طوطے نوں اڑا دیندا اے۔ طوطا فیر واپس آجاندا اے۔ چوہا کڑکی وچ پھنس جانا بندے دی پھاہ لین دی کوشش۔ ایہہ ساریاں علامتاں بندے دی آزادی دی چاہت واسطے ورتیاں گیاں نیں۔ پر آزادی دی جنگ وچ اوہدے نال دھوکا ہوندا اے۔ اوہ پریشان ہوندا اے۔

چوتھا کرداروی اک مرد اے۔ ایہہ اپنیاں ساریاں کتاباں نوں گنڈھڑیاں وچ بنھ کے دار و داری ڈیڑھ کو میل دور دریا وچ سٹ آیا۔ جدوں اوہ آخری گنڈھڑی دریا وچ سٹی تے اوس جتی نوں لاہ دتا۔ کنڈے اوہدیاں تلیاں تے پباں نوں لگ کے ٹٹ جاندے نیں۔ پیراں تے سوٹا ماردا تے اوہ مڑ جاندا اے۔ یعنی اوہدا سر پیر بے حس ہوگیا ہوندا اے۔ اکھر اوہدے تے کوئی اثر نہیں کردے۔ پڑھن لکھن دا سامان سٹ دین دا مطلب وی اے۔ اوہ ایہناں نوں بے معنی جاندا اے۔ ایہدے وچ تصوف دا رنگ ملدا اے۔

پنجواں کردار اپنے پیر نالوں کھلے جوتے پائی پھردا اے۔ اوہ کدی تلا رکھ کے جوتا پورا کرن دی کوشش کردا تے کدی دو موٹیاں جراباں پا کے جوتی پوری کرن دی کوشش کردا اے۔ ایہہ بندے دی Adjustment دی جدوجہد اے۔ شراب پینا، چرس پینا...... مارفیان لگانا، نیند دیاں گولیاں کھاکے مرجانا۔ ایہہ ساری Frustration اے۔ اوہ چونکہ ماحول نوں اپنے مطابق نہیں جاندا ایس کر کے اوس وچ اجہی صورت حال پیدا ہو جاندی اے کہ اوہ اپنے آپ نوں Misfit محسوس کردا اے۔

چھیواں کردار وی اک مرداے۔ اوس نوں وقت نال گلا اے۔ اوہ وہلےنوں روکن دا جتن کرداے۔ دراصل ایہہ کردار پورے زمانے تے چھا جانا چاہندا اے۔ ویلےنوں قابو کرن دی کوشش وچ ایہناں ویلا گزر جاندا اے کہ اوسدے ادھے وال چٹے ہو جاندے نیں۔ شیشہ ویکھدا تے بیزار ہو کے شیشہ توڑ دیندا اے۔ فیر ادھیاں والاں نوں چونا لا کے سفید کر لیندا اے۔ فیر عجیب وغریب حلیے نال چوک وچ دوجے کرداراں نال جاملدا اے۔

ستواں کردار اک زنانی اے۔ ایس نوں لکھاری نیں اک اجہی عورت جیہڑی آزادی دا مطلب غلط لیندی۔ ایس دے اک ہتھ وچ شراب دا گلاس سی تے دوجے ہتھ وچ سگریٹ سی۔ ایہہ ساراں کرداراں دے وچکار جگہ بنالیندی اے۔ ایہہ No man's land بن جاندی اے۔ سوانی دا ایہہ روپ مرداں دے استحصال دے خلاف احتجاج دی صورت وچ ابھردا اے۔

جدوں چھ بندے کھڑے ہوندے نیں اوس ویلے اوس وقفے وچ جدوں انتظار کر رہے ہوندے نیں لکھاری اک کاں وکھاندا اے۔ جیہڑا بجلی دیاں تاراں اتے لٹک کے مرجاندا اے۔ آزادی منگن والا کردار کھمبےنوں ہلا کے کاں گرا کے اوس نوں تکلیف توں نجات دلا دیندا اے۔ اوہ اوس نوں ٹویا کڈھ کے زمین وچ دفنا دیندا اے۔ باقی اوس اوپر مٹھی مٹھی مٹی پاندے نیں ایتھے ہابیل تے قابیل والے واقعہ نوں یاد کیتا گیا۔ کاں دے مرن تے ایہہ چھ دے چھ بندے کٹھے ہو جاندے نیں۔ ایتھے وی فخر زمان نے علامتاں ورتیاں نیں۔ یعنی بندے وقتی طور تے اک دوسرے دی تکلیف نوں محسوس ضرور کردا اے۔ کاں تے مٹی پا کے اوہ اپنی انسانیت دا ثبوت دیندے نیں۔

ناول دے دوجے حصے وچ کردار اپنی اپنی کہانی بیان کردے نیں۔ قصے تے داستان دا ادب یاد آجاندا اے۔ ساڈھے مشرقی ادب وچ اسطرح دے قصے موجود نیں۔ جتھے کردار اپنیاں ہڈ بیتیاں سناندے نیں۔ جنہاں وچ قصہ چہار درویش وی اے۔ اس توں پہلاں ایہہ سارے کردار چورستے نوں دارہ بنا کے اپنا اپنا سجا ہتھ اک دوجے دے ہتھ تے رکھ کے زمین تے رکھ دیندے نیں۔ ایہہ ہتھ اسطرح ہوندے نیں کہ اک زنانی دا ہتھ سب توں تھلے تے اک زنانی دا ہتھ سب توں اوپر۔ فیر ہتھاں وچ اک کلی ٹھوک لیندے نیں۔ ایہناں ہتھاں چوں خون وگدا اے۔ اوہ سڑک تے گرے خون نوں جیبھاں نال چٹ دے۔

امین مغل نے ایس رسم دا اسطرح ویروا کیتا اے:۔

''فیر اوہناں دی Intiial Ceremony ہوندی اے ۔ کسی وی گروپ دی سانجھ داکم
پرانے کلچراں وچ اک رسم Ritual دے ذریعے ہوندا۔ اس ناول وچ لوک ایس رسم نوں
خون دے ذریعے ادا کردے نیں ۔ اک دوسرے دے ہتھ رکھنا بیعت دا اشارہ اے ۔ اوہ
اک گروپ دا حصہ بن جاندے نیں ۔'' (85)

سارے کردار بیان کرن دی تیاری کردے نیں تے ستواں کردار جیہڑی عورت ہوندی اے کہندے
اے :۔

''اسی سارے ایتھے اپنا اپنا دکھ روون تے ہنجو کیرن نہیں آئے ۔ ساڈی ساریاں دی اکیتا
اے ۔ اسی اک گل دے نکے نکے جز و ہاں ۔ اسی اک دوجے دی ہر گل کولوں واقف
ہاں۔۔ ایس لئی اسی انج کریئے کہ اکھاں میٹ لئے ہر کوئی دوجے دی کہانی اپنی زبانی بیان
کریئے ۔'' (86)

چونکہ اکھاں میٹیاں ہوندیاں نیں ۔ ایس کر کے ہر کہانی سب دی کہانی لگدی اے ۔ ایتھے لکھاری
دسناں چاہندا اے کہ ہر کہانی انسانیت دی کہانی اے ۔

پہلی کہانی اسطرح بیان کیتی جاندی اے :۔

''بولن والے نے اسمان ول مونہہ چکیا تے اوتھے پئی پینگ نوں غور نال ویکھیا ۔ فیر سارے
رنگ کھلر پلر گئے تے اکو جامنوں رنگ ہر پاسے کھینڈ گیا ۔'' (87)

ایہہ بندہ کہانی بیان کردا دسدا کہ جدوں دا اوہ پیدا ہویا اوہ غلام ای رہیا ۔ ایہہ اوہ یا ماں دی مرضی دا
کردا اے ۔ فیر بیوی تے بچیاں دے فرائض پورے کردا رہندا اے ۔ ایہہ بندہ روایت دا غلام اے ۔ پر اندر
بغاوت بھری ہوئی اے ۔ اوہ کہندا اے :۔

''میں ہمیش توں آزاد آں تے ہمیش آزاد رہواں گا ۔ آزادی میرا مقدر اے ۔ آزادی دی
میں نوں سزا ملی ہوئی اے ۔ تسی کون او ۔ ایہہ گھر، بیوی، بچے، نوکری کیہہ اے ۔'' (88)

ایہہ اوہ کردار لگدا اے جیہڑا کھلے جوتے پائی پھردا اے ۔ شراب وی پیندا اے ۔ اخیر وچ ایہہ اکلاپے
دا شکار ہو جاندا اے ۔ اوہ گو وچ جاندا اے ۔

دوسری کہانی جیہڑی ایہناں بندیاں چوں کوئی بیان کردا اے ۔ ہن جامنی رنگ دی تھاں نیلا رنگ
پھیل جاندا اے ۔ اوہدی کہانی وی کجھ پہلی کہانی ورگی سی ۔ اوس نوں اپنی محبت چھڈ کے ماں دی پسند نال شادی

کرنی پیندی اے۔ اوس دی بیوی اس دی ذہنی ساتھی نہ بن سکی۔ فیر اوہ مر جاندی اے۔ اوہ پنڈولم نوں چلن توں روک دیندا اے۔ یعنی اوہ ویلے نوں قابو کر لیندا اے پر ویلا نہیں روکدا۔ اودھے بچے آ کے پنڈولم نوں چلا دیندے نیں۔ ایتھے عقل تے جنوں حل جاندے نیں۔ ایتھے وی رشتیاں دی سانجھ دی مجبوری بیان کیتی اے۔
تیسری آواز دی کہانی پنجابی دے کلاسیکی ادب توں متاثر ہو کے بیان کیتی گئی اے۔ اوہ اک لت تے وگدے پانی وچ کھلوتا رہیا۔ اوہ گھنگرو بنھ کے نچیا۔ فیر اودسدا اے:۔

''مینوں لگیا پئی اک لت تے کھلون نال نچنا چنگا اے۔ تے فیر میں چوکاں وچ سڑکاں اپر تے بازاراں وچ نچنا شروع کر دتا۔ نال نال شراب وی پیندا جی کردا تے بھنگ دا پیالہ وی چڑھا لیندا تے کدے چرس دا سوٹا وی لا لیندا۔ اوہدوں میرا من نماناں خوشی نال بھاداہو جاندا پر جھٹ مگروں فیر پیراں آ لہر اوندیاں۔''(89)

فیر ایہہ کردار دس دا کہ اوہ چٹی چادر لاہ کے کالا چوغہ پا لیندا اے۔ فیر چرخہ ڈھاندا اے۔ اوس نوں فیر وی سکون نہیں ملدا۔ رانجھا بن کے بنسری بجاندا تے مجھاں چراندا اے۔ مرزا جٹ دا روپ دھاردا اے۔ فیر سب کجھ دریا برد کر دیندا اے۔ اوس نوں صرف ''ٹلموں بس کریں اوہ یار یا درہ جاندا اے''۔
ایہہ کردار صوفیانہ رنگ وچ رنگیا ہویا۔ بلکہ ایس کردار راہیں وجودیت دا فلسفہ بیان کیتا گیا۔ ایہہ کردار عام کردار نہیں سگوں Type کریکٹر اے۔ ایہہ وکھرے وکھرے زمانیاں وچ رہن والیاں دا روپ دھار لیندا اے۔ 'آگ کا دریا' وچ قرۃ العین نے ایہہ ای تکنیک استعمال کیتی اے۔ اک کردار پوری نسل انسانی وچ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ کردار تاریخ دے تسلسل دا اظہار اے۔ اکھراں دا قتل۔۔ روائتی علم دا قتل۔طریقت تے شریعت دا اختلاف دسیا اے۔ ٹیڑی دا ذکر علامتی طور تے اوہناں لوکاں ول اشارہ اے جیہڑے سمجھدے نیں کہ اوہناں اسمان تھمیا ہویا اے۔ شتر مرغ دا ریت وچ سر دینا وی علامت اے۔ ایس کردار دی کہانی نال رنگ بدل گیا تے ہر شے ساوی ہو گئی۔
چوتھی کہانی سنان والا غلیل نال گھڑے توڑ دا اے۔ غلیل والا طعنہ سن کے تیر کمان پھڑ لیندا اے۔ تخت ہلا دیندا اے۔ بادشاہ اوہدے موت دا حکم جاری کر دیندا۔ کردار کہنا میں جواب دتا:۔

''بادشاہ نوں کہویں میری موت نال اوہ بچ نہیں سکدا۔ میں پشتاں تیک اوہدے کولوں بدلہ لیندا رہواں گا۔ میں اوہدیاں اگلیاں پیڑھیاں نوں تہس نہس کر دیواں گا۔ ایہہ جنگ

صدیاں تیکر جاری رہوے گی۔"(90)

ایس کردار دا اخیر لا پیغام وی ایہہ ای سی ۔ پنجاب دی تاریخ دے حوالے نال ایہہ کردار اپنی کہانی سناندا اے ۔ ایتھے تاریخی اشارے ملدے نیں ۔ انقلاب تے انقلابیاں دے رویے دی دس پیندی اے ۔ اوس دی لاش نوں ساڑن والے وی 'انقلاب زندہ باد' دے نعرے لگا رہے سی ۔

ہن فضا وچ لال رنگ پھیل جاندا اے ۔ علامتی اظہار واسطے رنگاں نوں وی علامت بنایا گیا اے ۔

پنجویں کہانی دا کردار اپنی کہانی اک چائے خانے دے حوالے نال سناندا اے ۔ ایس کہانی دا تعلق چوتھی کہانی نال وی اے ۔ پھانسی لگن والا کردار چائے خانے وچ اک پاسے لگ کے بیٹھ جاندا اے ۔ اوتھے اوہدے بارے گلاں ہوندیاں نیں ۔ کوئی اوس نوں ہیرو کہندا اسی تے کوئی اوہنوں ڈاکو ۔ اک اوس نوں بہادر تے سورما تے دوجا اوس نوں انقلابی کہندا اسی ۔ فیر بحث چھڑ گئی ۔ اخیر جوان طالب علم نے مشورہ دتا کہ اک اجلاس کیتا جائے تے آئندہ دا لائحہ عمل بارے فیصلہ کیتے جاہن ۔ سارے اپنی مصروفیت دا بہانہ لگا کے ٹر جاندے نیں ۔ فیر اوس کردار نوں وڈیاں مچھاں والا لماں چوڑا بندہ جیہدی چھوٹی چھوٹی داڑھی سی ۔ اوہدیاں انگلیاں وڈیاں وڈیاں چھاپاں نال بھریاں سن ۔ اوہدی کچھی بانہہ تے اک باز بیٹھا سی ۔ ایتھے پنجواں کردار اس نوں پچھان لیندا اے ۔

اوہدا ایہہ کہنا:۔

''مینوں ہن کوئی ورت نہیں سکدا ۔ ایہہ لڑائی تہاڈیاں جاگیراں پکیاں کرن واسطے وے ۔

میری ایہدے وچ نجات نہیں۔۔ ہن میں تہاڈا جانوواں''(91)

ایتھے ناول کار اوہ گل کیندیاں محسوس کردا اے کہ کجھ لوک انقلاب دے ناں تے دوجیاں نوں ورت دے نیں ۔ خواہ چائے خانے بیٹھن والے لوک ہون یاں باز والا بندہ ہووے ۔ ایہہ کہانی مکدی اے تے سارے کردار اس دا Credit لینا چاہندے سی ۔ کہ ہیرو اوہ نیں ۔ ناول کار ایتھے لکھدا اے کہ اک موٹی آواز دے جواب وچ کوئی نہیں بولدا جدوں اوہ پوچھدا اے:۔

''پر اوہ کون اے جیہڑا چاہ خانے وچ گلاں کر رہیا سی ۔ اوہ کون اے جیہڑا پہاڑ تے بانہہ اپر باز بٹھا کے لے آیا سی۔''(92)

اس دے جواب وچ سارے کردار کانیاں اکھاں نال تکن لگ پیندے نیں ۔ ناول کار دسنا چاہندا اسی کہ اسی اپنے آپ نوں وی پچھانن دی غلطی کر دے آں ۔

چھیویں کہانی اک زنانی آوازوچ سنائی جاندی اے۔ہن فضا وچ سنتری رنگ پھیل جاندا اے۔ ایہہ زنانہ کرداروی کسی اک زنانی دی کہانی نہیں دس رہی سی سگوں سارے جہان دیاں زنانیاں دی نمائندگی کر رہی سی۔اُس دی پیدائش تے مردنا خوش سن اوہنوں زندہ زمین وچ دبا دینا چاہندے سن۔خاوند مر گیا تے اوہدے نال سڑن دی ریت نبھائی پئی۔فیر جنم لیندی تے بچے جمن والی بنا دتا جاندا اے۔کدی پیر دی جوتی، کدی کھیتی بنی تے واہی گئی۔کدی گھنگھر و بنھ کے نچنا پیا فیر اوہنوں کدی نیلو نیل وی ہونا پیا۔کدھرے ہیر تے سسی بننا پیندا سی۔ایتھے زنانی آواز دس دی اے کہ ہمیشہ اوہدے نال زیادتی ہوئی اے۔لکھاری پنجاب دی روایتی عورت دا المیائی اندازوچ ذکر کردا اے۔سماج دی ماری ایہہ زنانی ادھ موئی ہو جاندی اے۔فیر فضا دا رنگ کھٹا ہو جاندا اے ستویں آوازوی زنانی سی ایہہ عورت اج دی عورت سی۔اوہ کہندی اے کہ وچ اوس نوں ووٹ دین دا حق دے کہ مختلف پدھراں تے نمائندگی دے کے کوئی احسان نہیں کیتا گیا۔زنانی نال ہمیشہ زیادتی ہوئی اے۔اوس دے سوہرے تے خاوند نون پھانسی دتی گئی۔پتر نوں بادشاہی نال لڑا کے پھانسی دتی گئی۔فیر عورت تے ہر طرح دا ظلم ہویا۔ایتھے آ کے باغی ہو جاندی اے اوہ کہندی اے:۔

> 'ہن میں فیصلہ کر لیا پئی مینوں کوئی نہیں ورت سکدا۔میں آزاد ہاں،میرا سریر آزاد اے تے مینوں کوئی قید نہیں کر سکدا۔''(93)

عورت وچاری آزادی لے کے وی گواچ جاندی اے تے کراہے پے جاندی اے۔

ناول نگار لکھدا اے کہ آخری کہانی مک دیاں اسمان تے پینگ نکھر جاندی اے۔سارے کردار اکھاں کھول کے بھونٹیناں لیندے نیں آخری بھوانٹی تے سامنے والی سڑک تے ٹر پیندے نیں۔سارے کردار بکھر جاندے نیں۔ست رنگی پینگ وی گہر وچ بکھر جاندی اے۔

فخر زمان دا ایہہ ناول جدید طرز دا علامتی ناول اے۔پنجابی ادب وچ ناول دی ایہہ شکل پہلے موجود نہیں سی۔مختلف نقاداں تے لکھاریاں نے ایس تے کھلے ڈھلے انداز نال اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔

سانجھ سرت وچ سجاد حیدر رہوری لکھدے نیں:۔

> ''ست گواچے لوک فخر زمان دا ایہہ علامتی ناول 1975ء وچ چھپیا۔ایہدے وچ 'ست گواچے لوک' پینگھ دے ستھ رنگاں ٹوٹے نیں۔جیہڑے ملدے نیں تے پینگھ بندی اے۔ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے جے سماج اک پینگھ اے تے ایہہ اوہدے رنگ نیں۔اوہ وکھرے وی نہیں تے سانجھے وی۔ایہناں گواچے لوکاں دی سانجھ گواچن وچ اے۔

اوہناں وچوں دوسوانیاں تے باقی مرد نیں۔اوہناں دا مسئلہ فرد دی آزادی اے۔'' (94)

اس طرح پرم جیت سنگھ شاہ ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں :۔

''ست گواچے لوک وچلے ست وباکتی ستاں پڑاواں چوں گذر دے اپنے اخیر نوں پراپت ہوندے ہن۔ ایہہ ست پڑا ہن میکانکی، جوگیانہ، صوفیانہ، عاشقانہ، انقلابی تے مرناؤ۔ پہلے دوویں ویاکتی میکانکی زندگی گزارن والے پاتر ہن ایہ پڑا ایہناں ستاں لوکاں دی سانجھی شخصیت دا سمجھوتا وادی، اداسین، اوپرام، لڑاکو اراجک، نراشاوادی اتے وشاہین سبھانوں پرگٹاوندے ہن۔فخر نے رنگاں نوں پاتراں دے جامنوں تے نیلا سمجھوتا وادی سبھائی ۔ ہلکا نیلا اداسی، اوپرامتائی ہرا، لڑاکو اپنے لئی لال، انقلاب لئی سنتری تے کھٹا رنگ مرناؤ سنگا اسپشتا اے نراشائی ورتیا ہے۔'' (95)

انعام الحق جاوید ہوری 'ست گواچے لوک' دے کرداراں دی سانجھ دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

''ست گواچے لوک' نوں پنجابی ادب دا پہلا سریلسٹک ناول وی کہیا جاندا اے۔جیہدے وچ ست وکھ وکھ کرداراں (جنہاں چوں پنج جنے تے دو زنانیاں) نوں اک تھاں تے کٹھیاں کر کے سانجھے روگ نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ سانجھا روگ فرد دی آزادی نال تعلق رکھدا اے۔'' (96)

ناول دے کرداراں دی سانجھ توں اسی انکار نہیں کر سکدے ۔کیوں جے ایہہ سانجھا ای ناول وچ ربط پیدا کر دی اے ۔اسطرح ناول اگے وی ودھدا اے تے قاری دی دلچسپی وی قائم رہندی اے ۔

'ست گواچے لوک' دے حوالے نال 'پنج دریا' دے 'فخر زمان' نمبر وچ وڈھے وڈھے منے پرمنے دانش وراں تے ادیباں نے قلم دا زور وکھایا اے ۔اوہناں دی رائے قابل قدر اے ۔ایس رائے نوں پڑھ کے 'ست گواچے لوک' دے مختلف پکھاں بارے جانکاری حاصل ہندی اے ۔ویسے وی ایس وچ 'ست گواچے لوک' تے تفصیلاً بحث کیتی گئی اے ۔

'امین مغل' نے اپنے مضمون 'ست گواچے لوک۔ اک تنقیدی جائزہ' وچ لکھدے نیں :۔

''فخر زمان دے ناول نال انصاف کرن واسطے ضروری اے جے پینگ دے رنگاں نال انصاف کیتا جائے ۔جس طراح اوہناں رنگاں دے نال انصاف کرنا مشکل اے۔ اوسے طرح 'ست گواچے لوک' ناول دا گھیرا کرنا مشکل اے۔''

فخر زمان اک شعوری فنکار اے، کہانی دی تکنیک توں پوری طراں واقف اے ۔'ست

گواچے لوک' دا انتساب ستاں رنگاں تے موسیقی دیاں ستاں سراں دے ناں اے۔ ست دا ہندسہ المیائی (علامتی) کیفیت رکھدا اے، تے فنکار نے اوہدا استعمال فنکاری واسطے کیتا اے۔ 'ست گواچے لوک' پینگ دے ست رنگ نیں۔ تے جس ویلے کوئی اک کردار کہانی سنان دا اے۔ تے پینگ دا اک رنگ اسمان تے کھلر جاندا اوے۔''(97)

ست گواچے لوک وچ ایہہ ست لوک فیصلہ کردے نیں کہ اوہ تلا دے کھلو تے پانی وچ اک بھاری پتھر سٹ دے نیں۔ اوس بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''پانی کنبیا تے اوہدیاں لہراں ویکھدیاں ویکھدیاں چوواں سمتاں وچ کھلر پلر گیاں۔ ایس بھاجڑ وچ کئی لہراں نے اک دوجے نال سر بھنے، جسے ٹکرائے تے فیر آخر وچ وڈیاں لہراں نے چھوٹیاں نوں کھا لیا تے پلاں گھڑیاں سارا تلا چپ چاپ ہو گیا۔''(98)

ڈاکٹر ہربھجن سنگھ دی ایس سوچ بارے کجھ اسطرح لکھدے نیں:۔

''وڈیاں تے چھوٹیاں لہراں دی ایس رمز نے مینوں کجھ چر لئی کھلار لیا۔ ایس توں پہلاں سارا منڈل فلسفیانہ سی۔ ایتھے پہنچ کے ایس وچ منکھی وی شامل جاپدی اے۔ ایس توں پہلاں گل دھربن سانجھ وکھریوے، دور نیڑے وغیرہ وکھریویں وی گل نوں وڈے تے چھوٹے نال موڑ کے میری جاچو فخر نے سیلوڑ اگھڑ والا ماردتا اے۔ پر شاید میں ای غلط ہوں ایہہ سارا ناول کھلیاں رمزاں وچ گل کردا اے۔ پڑھن والے نوں رمز دا منیا بنایا میانہ کوئی نہیں۔ ایتھے مینوں لگدا اے کہ لکھاری تے پاڑے وچوں اک جنا ضروری بھلیکھا کھا گیا اے۔ تلا وچ ڈگا پتھر ڈھیر ڈونگھ تک نہیں گیا۔ سطح اوپر ای رہ گیا اے۔ وڈے تے چھوٹے دی تفریق سطح اوپر ای ہوندی اے۔ ڈھیر ڈونگھ وچ ایہو جہیا ونڈ ارانہیں ہوندا۔''(99)

ڈاکٹر ھربھجن سنگھ دی گل وچ بڑا وزن لگدا اے۔ کہ وڈے تے چھوٹے دی تفریق بڑی سطحی ہوندی اے۔ ڈونگھائی وچ ایہہ ونڈ ختم ہو جاندی اے۔

رام لعل ہوراں ایس ناول دا اسطرح تجزیہ کیتا اے:۔

''پر میرا وچار اے فخر زمان دا 'ست گواچے لوک' دراصل انسان دی اپنی گمشدگی دے احساس دا اک تجریدی المیہ اے۔ اوہ انسان جیہڑا تاریخ دے کسے موڑ تے اپنی جڑاں توں کٹ گیا اے۔ اوہ ہن اوس گمشدہ نسل دی تلاش وچ وی اے جیہڑی اوس نوں وی کئی صدیاں پہلاں اپنی جڑاں توں کٹ کے ادھی توں زیادہ دنیا وچ بکھر گئی سی۔''(100)

ہرلیکھیک نے ناول نوں اک وکھرے زاویئے نال ویکھیا اے۔'ست گواچے لوک' دے کردار خود تے گواچ گئے نیں پر اپنی پرکھاں دی تلاش وچ نہیں۔اپنا رشتہ اپنے اصل نال جوڑنا چاہندے نیں۔

جدوں فخر زمان نمبر وچ 'ست گواچے لوک' سرناویں ہیٹھ مضمون پڑھے تے اک گل بڑی محسوس ہوئی کہ منے پرمنے قلم کاراں ناول دے مکھ بند لکھاری 'ملک ایم زمرد' دی رائے نوں بہت اہمیت دتی اے۔اوہناں دی رائے تے اک بحث جہی چھڑی رہی۔

ناول توں زیادہ اوہناں دی رائے تے زیادہ لکھیا گیا۔ اوہناں دی رائے نوں بنیاد بنا کے Point کٹے گئے یاں اوہناں دی رائے نوں Favour کرن واسطے Point دتے گئے۔

اشفاق سرور ہوری فخر زمان نمبر وچ اپنے مضمون 'گواچیا منکھ' وچ لکھدے نیں:۔

''ست گواچے لوک' جس طراں کہ زمرد ملک ہوراں نیں ناول دے مکھ بندھ وچ دسیا اے۔ کسے وی ویلے کسے وی مذہب کسے وی قوم تے کسے وی نسل دے منکھ دی کہانی ہون دے نال نال ساڈے گواچے پنجاب دی کہانی وی اے تے ایہہ ساڈے ساریاں دی ہڈ بیتی وی اے۔ ایس لئی کہ ساڈے وچوں کوئی وی اجیہا نہیں جیہڑا کراہیں پیا ہویا نال ہووے۔ مینوں تے انج لگدا اے کہ گواچیا پنجاب وی، فخر زمان یا میرے یا ساڈے ساریاں دے گواچیاں ہویاں ہون دی علامت اے۔ ایسے کارن ایس ناول نوں پڑھدیاں پڑھدیاں انجھے Involve ہوجاندے اں جے ساڈے اندر دیاں لوڑاں ایس ناول دیاں پاتراں دیاں اندرلیاں لوڑاں نال اک مک ہوجاندیاں نیں۔'' (101)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوراں دا 'ست گواچے لوک' دے حوالے نال 'دنکھیڑ' بڑا جاندار تے وزنی اے۔اوہناں نوں ناول دے مکھ بندی لکھاری ملک۔ایم۔زمرد دی رائے نال کافی اختلاف اے۔پروفیسر سرفراز حسین ہوری 'ست گواچے لوک' دے ناول ہون توں منکر نیں۔

اوہناں لکھیا کہ:۔

''زمرد ملک ہوراں فخر زمان دے 'ست گواچے لوک' نوں ناول آکھیا اے۔سوال پیدا ہوندا اے کہ اسی ایس نوں ناول آکھ وی سکنے آں کہ نہیں، چنانچہ ایس گل نوں واضح کرن لئی ناول تے طویل افسانے دا فرق لبھن دی لوڑ اے۔'' (102)

ایس مضمون وچ پروفیسر سرفراز حسین کافی ہوراں دلیلاں نال ایہہ گل ثابت کرن دی کوشش کیتی اے

کہ 'ست گواچےلوک' نثر دے لحاظ نال افسانے دے زیادہ قریب دی لکھت اے۔
سرفراز حسین قاضی ہوریں ملک ایم زمرد ایس خیال نوں وی رد کر دے نیں کہ فخر زمان' کافکا' دی طرح حقیقت نگاری کردا اے۔فخر زمان دی حقیقت نگاری بارے لکھدے نیں:۔

''ایہہ حقیقت نگاری سخت تلخ تے اوکھی بلکہ ننگی حقیقت نگاری اے۔ایہدے وچ کافکا والی الہامی بےخودی تے وی موجود نہیں اے تے ناں ای شاعرانہ تخیل دی وچیائی تے ایہہ اک بڑا اوڈا فرق پے جاندا اے فخر زمان تے کافکا دیاں کرداراں وچ''(103)

ایس مضمون وچ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں:۔

''پورنوگرافی تے جنسیت وچ زمین اسمان دا فرق اے۔جنسیت وچ لذت پرستی دا مادہ بہت ہوندا اے جیہڑا کہ زمرد ملک ہوراں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔حالانکہ فخر زمان ہوری ایس زمرے وچ نہیں آندے اوہ اک پورنی گرافر دیاں حداں وچ ضرور آوڑدے نیں۔ حقیقت دی تلخی ایتھے غالب اے،لذت یا سواد لین والا انداز نہیں اے۔''(104)

ایس گل نوں صحیح ثابت کرن واسطے اوہناں 'ست گواچے لوک' دے ایس اقتباس نوں لکھیا:۔

''سرگھی ویلے اوہدے اک سال دے منڈے نیں رونا شروع کیتا

بال———————————————————

چپ ہو گیا۔''(105)

ہور گلاں توں علاوہ ملک ایم زمرد ہوراں دی ایہہ گل وی بڑی چبھدی اے کہ اوہناں Timothy Leary دی تحریک نال واقفی کرائی۔اوہدا ذکر ایس ناول دے حوالے نال کیتا کہ ایس پروفیسر لیری نوں امریکہ دی اک یونیورسٹی نے کجھ ورہے پہلاں ایہہ الزام لا کے کڈھ دتا سی کہ اوہ کڑیاں منڈیاں نوں ملا کے L.S.D تے تجربے کردا سی۔

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوری لکھدے نیں:۔

''ایتھے فیر زمرد ملک ہوراں دا حوالہ آ گیا اے جتھے اوہ پروفیسر لیری دی گل کر دے نیں۔ اوہناں نوں امریکی معاشرے تے اک شریفانہ مقام توں دھکا دے کے تھلے سٹ چھڈیا سی کیوں جے اوہ ایس مقام دے قابل نہیں سن۔اوناں نوں اوسے مقام تے اپڑا دتا گیا جیہدے اوہ قابل سن۔ایہو گل ہندی اے پر زمرد ملک ہوراں لیری دی مثال دے کے فخر زمان نوں ایس الزام توں بری کرن دی کوشش کیتی اے۔''(106)

کسی وچ چنگی لکھت دے بہت سارے پکھ ہوندے نیں۔ہور خوبیاں توں علاوہ لکھت لکھن دا کوئی مقصد مدنظر ہوندا اے۔فخر زمان دے مدنظر وی کوئی نہ کوئی مقصد ہوئے گا۔اوہ سوسائیٹی دے کوڑھاں دی نشاندہی کردا اے۔ایس لکھت بارے بہت سارے پڑچولیاں نے اپنی رائے دا اظہار کیتا۔بلکہ کئی دفعہ تے ایہہ وی ہویا۔کہ دیباچہ تے دیباچے دے اوپر لکھے ہوئے وچاراں نوں زیر بحث لیاندا گیا اے۔ایم۔ایس خوشدل چتر کار ہوری ڈاکٹر ہربھجن سنگھ دے مضمون 'ماسک پتر'(31فروری دہلی داتک چھپواں جون 1975ء)وچ لکھے مضمون نال سہمت نہیں۔اوہناں دا کہنا اے:۔

''ڈاکٹر ہربھجن سنگھ(دہلی یونیورسٹی) ہوراں نیں اپنے وچار دیندیاں ہوئیاں ناول گھٹ اتے دیباچے وارے زیادہ لکھیا اے''(107)

دراصل ملک ایم زمرد ہوراں الجھن والی گل 'وچ ُست گواچے لوک' بارے لکھیا اے:۔

''ایس لحاظ نال 'ست گواچے لوک' اتھے لکھیا جان والا Surrealistic ناول اے۔سیگمنڈ فرائیڈ Sigmund Freud دی تحریراں توں اثر لیندیاں ہویاں ایس صدی دے شروع وچ یورپ وچ ڈاڈا اسٹ Dadaist تحریک چلی۔ایس گروپ دے فنکار وچکارلی سرحد تے کھلوتے نظر آندے نیں۔انہاں دے ناولاں،نظماں تے تصویراں وچ خواب تے حقیقت وچ کوئی فرق نہیں۔''(108)

ملک ایم زمرد دی ایس رائے تے کہ ایہہ Surrealistic ناول اے۔ڈاکٹر ہربھجن سنگھ نیں اپنے مضمون 'ماسک پتر'(31فروری دہلی داتک چھپواں جون 1975ء)وچ لکھیا اے:۔

''ایس کتاب وچ دومڑے ہن۔ایہہ سرجنا وی اے تے پڑچول وی۔سرجنا ایسی جس نوں کے جانے پچھانے خانے وچ تاڑیا نہیں جاسکدیا۔''(109)

اینج۔ایس خوشدل چتر کار ہوراں ایہہ حوالہ اپنے مضمون 'ست گواچے لوک'۔کجھ وچار فخر زمان نمبر' وچ دتا اے۔اوہناں ہربھجن سنگھ ہوراں دی گل نال اختلاف کیتا اے۔ایس حوالے ناول اوہناں Surrealism بارے لکھیا اے:۔

''Surrealism پر استھارتھ وادیاں آسیتھارتھ داو 100وی صدی دی اپج اے۔اتے تقریباً 1919ء وچ فرانس وچوں شروع ہویا۔ایہہ پہلا ازم اے جو فیر کلا وچوں ساہتہ وچ آیا اے۔جد کہ دوجے سارے ای ازم ساہتہ وچوں چتر کلا وچ گئے ہن۔''سب توں پہلا

ں 1942ء وچ مڑنین نے پراتھارتھ دادوے نین چتر Marifesto of Surrealism وچ پراتھارتھ دادوچ مکھی بھا شادتی۔(110)

اگے جاکے ایہہ ای لیکھک Surrealsim دی وضاحت اس طرح کروااے۔

"Surrealism is sheer Psychological Authomatism by means which it is entended to express verbally in writing, or in some other way the actual function of this being Dictation of thinking with out any control exercised by reason, out side any aesthetie or moral prejudice."(111)

ایچ۔ ایس خوشدل اس توں بعد کجھ دلیلاں توں ملک ایم زمردھوراں دی ایس رائے نال سہمت ہوجاندے نیں کہ ایہہ ناول Susrealistic کہلوانے داحق دارائے۔

یوسف کامران اپنے مضمون 'اتھراتخر زمان' وچ ایس گل اسطرح لکھدے نیں:۔

'کافکا کامیوں، جیمز ہاؤس، عذرا پاؤ اپنی جگہ پر 'ست گواچے لوک' ایہناں معیاں وچ Surrealsitic ضروراے کہ اے حقیقت تے حیاتی توں اک نفرت دااظہار کرداا ے۔ ایہہ ناول سرمائے دے نظام توں پیداشدہ Crises دابیان اے۔ جیہڑا انساناں نوں خوف زدہ تے ایہناں دے important ہون دااحساس دلاندا اے۔''(112)

سلیم خان گمی ہوریں لکھدے نیں کہ سرئیلزم دے حامی دے خیال مطابق روایتی قائدے کلیے ہوندے نوں توڑ کے سچی حقیقت داپتا چلدا اے۔ ایس تحریک مطابق

"There is nothing which is either completely black or compeletly white, in fact every thing is muddy yellow."

ایس تحریک دا نتیجہ ایہہ نکلیا پئی ناول وچوں پلاٹ ختم ہو گیا، ہیرو ختم ہو گیا۔ ایجیے ناول، ڈرامے تے افسانے لکھے جان لگ پئے۔ جہناں دے ہیرو اصل وچ ہیرو نہیں سن ...... انٹی ہیرو سن۔''(113)

حسین شاہد دے خیال موجب:۔

''ست گواچے لوک قصہ چار درویش نیں۔ اج دے ویلے دی گل تے ایہہ گل سٹ پان والی نہیں۔ ایہہ ناول اپنی تکنیک دے اعتبار نال پنجابی ادب وچ اکا تجرباتی شے اے۔ جیہنے

پنجابی ادب دامان ودھایا اے۔عالمی ادب دے چالو Literary Trends سامنے رکھیے
تے ساڈے شہزادے دا ایہہ تجربہ اک کامیاب تجربہ اے۔جس راہیں پنجابی ادب وچ نویں
تے اچی گل کہن دا حوصلہ سارے لکھاریاں نوں ملدا اے۔" (114)

ادب ویلے نال گنجھلدار ہوندا جاندا اے کیونکہ انسان وی گنجھل دار ہو گیا اے۔ پہلے والا سدھ پدھرا انسان کدھرے گوچ گیا اے۔فخر زمان دی ناول لکھن دی ایس نویں ٹکنیک نوں سراہیا گیا اے۔کرنیل سنگھ تھند ہوراں اپنی رائے دا اظہار اپنے تے دوستاں درمیان ہون والے مکالمیاں راہیں کتا اے۔اوہ اپنے مضمون وچ ایہہ مکالمے اس طرح لکھدے نیں:۔

"میری رائے وچ تاں اوس نیں (Myth) دی سرجنا Creation کیتی اے۔اصل وچ
ایہہ سرجنا دی اے اتے پڑچول (تنقید) وی۔"
"نہیں نہیں، میں تاں ملک زیم زمرد نال سہمت آں۔ ایہہ ناول پراتھا رتھ وادی
(Surrealistic) ناول اے۔"
"تسیں دونویں غلط ہو۔ میں تاں آپ اوس ملکے آیا ہاں۔فخر تاں آپ ای گواچیا ہویا اے۔
ایہہ ناول تاں روایت نوں توڑن والی اک پرتیکا تک (Symbolic) رچنا
اے۔" (115)

کرنیل سنگھ ہوراں سدھ پدھرے انداز وچ اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔
راحت نسیم ملک دے خیال مطابق:۔

"فخر زمان دے ست گواچے لوک وچ کہانی دیاں تنداں تھاں تھاں تے شعری تصویراں
Poetic images راہیں اک دوجے لئی تانا پیٹا بن دیاں نظر آندیاں نیں۔ ایس لئی
لکھاری دی اصل رمزنوں پاون لئی اسانوں ایہناں تصویراں دی انگل پھڑ کے ٹرنا پوے گا۔
(116)"

اختر حسین جعفری ہوراں تکنیکی لحاظ نال 'ست گواچے لوک' دا ذکر کجھ اسطرح کیتا اے:۔

"ایہناں ساریاں گلاں توں وکھ فخر زمان ہوراں زبان بڑی سواہدی تے ڈھکویں ورتی
اے۔ایس لئی کرداراں دیاں تصویراں، پلاٹ دی بنتر، کہانی دے رویے، واقعات تے
منظراں دے نال نال زبان وی بڑی چس دیندی اے، ایس لئی 'ست گواچے لوک' پنجابی
زبان دا بلا شبہ نویکلا ناول اے۔" (117)

اختر امان ہوراں اپنے مضمون وچ فخر زمان دے وچاراں دا ویروا کر دیاں ہویاں انج دسیا اے:۔

''جے بعض لوکاں فخر زمان دے ایس ناول دے اصل موضوع توں توجہ ہٹان واسطے ایس ناول نوں اجتماعیت تے انفرادیت دا مسئلہ بنا دتا اے۔ تے بعض لوک ایس ناول نوں فرد تے ہون والے اجتماعی جبر دا ناں لے کے اپنی اپنی گلاں مارن لگے نیں کوئی انہوں وجودی فلسفہ تے سارندے دی لین دین تے لکھیا ناول وی کہندے نیں۔ پر سچی گل ایہہ وے کہ فخر زمان دا ایہہ ناول پنجاب دے اوناں دھیا پتراں دے بارے لکھیا گیا اے جیہڑے اپنی پچھان گوا بیٹھے نیں تے Identity Crisis دا شکار نیں۔''(118)

ایس گل توں اسی انکار نہیں کر سکدے کہ نویں نسل Identity Crisis دا شکار اے۔ فخر زمان ایس ناول دے ذریعے بندیاں دے اندر ہون والی ٹٹ بھج ول اشارے کیتے نیں:۔

ڈاکٹر عطر سنگھ نے وی 'ست گواچے لوک' تے نظر ماری اے۔ اوہناں دے وچار کجھ اسطرح نیں:۔

''فخر زمان دے ناول 'ست گواچے لوک' دے ارتھ ناواں، رہتاں، پرستھاں، گھٹناواں، رشتیاں دے سارے کوڑے پہراوے اتار کے ازل تے ابدی مانوی ستھمتی دے روپ وچ ساکھار ہوئے ہن۔ ایہہ مانوی ستھمتی ناواں، تھاواں، رشتیاں دے چولے بدلدی اے۔ آپ نہیں وٹدی۔''(119)

ایس ٹکڑے ناول دی سب توں وڈی خوبی سانوں نظر آندی اے۔ کہ علامتاں تے استعاریاں دا ورتاوا بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ منشا یاد ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''فخر زمان نے علامت استعارے تے تجرید دا رلیا ملیا ڈھنگ ورتیا اے۔ تھوڑے لفظاں وچ بہتیاں گلاں تے نکے نکے اشاریاں تے سینتاں نال وڈے وڈے سوال اٹھائے نیں۔ ادیب دا کم سوال اٹھانا تے سوچن ول پریرنا ہوندا اے۔ ایہناں سوالاں دے جواب ویلا دیندا اے۔ ویلا......جیہڑا کدی نہیں کھلوتا، کدی نہیں رکیا تے جیہدی دھوڑ وچ خورے کنے ای لوک گوچ دے نیں۔''(120)

حسین شاہد نے ناول دی ایس صفت نوں ایہناں لفظاں وچ بیان کیتا اے:۔

''ایس ناول دا سبھ توں وڈا گن ایہہ ہے جے ایہدے وچ گھٹ توں گھٹ حرف ورت کے لمی گل کیتی گئی اے۔ جیویں دیوے دی نکی جیہی لو سارے اندر وچ چانن کر دیندی اے۔''(121)

ڈاکٹر خالد اشرف ہوراں فخر زمان دے 'ست گواچے لوک' دے کرداراں تے ناول دا ایس طرح ویروا کیتا اے:۔

''فخر زمان کے یہ ساتوں کردار کافکائی مہملیت اور نا آسودگی کا شکار ہیں اور ان سب کے اشتراک کی بنیادی وجہ یہ ہے کہ یہ اپنے معاشرے کے آؤٹ سائڈر بن گئے ہیں۔ان سب کے مسائل حل کر تمام استحصال زدہ انسانیت کا ایک مسئلہ محسوس کئے جا سکتے ہیں۔لیکن بالخصوص پنجاب کی دھرتی کی ثقافت اور تاریخ اور اس سرزمین پر طاقتوروں کے ہاتھوں مختلف زمانوں میں روندے جانے والے ناداروں کے دکھ درد کا بیان اور ان کی شخصی بغاوت 'ست گمشدہ لوگ' کو ایک حقیت نگارانہ انقلابی ادب پارے کا مرتبہ عطا کرتے ہیں۔''(122)

ڈاکٹر شہباز ملک اک وکھری رائے رکھدے نیں۔اوہناں اپنی کتاب گویڑ وچ لکھیا اے;۔

''ناول دے ذریعے ناول نگار نے اصل وچ اپنے سیاسی نظریئے سامنے لیاون دا وچار کیتا اے۔ایہہ سیاسی نظریئے اختلافی نیں۔ناول دے کجھ حصے عریاں تے گنجھ والے نیں جیہڑے بلاشبہ فحش ادب وچ آندے نیں۔اجیہا ادب جیہڑا معاشرے وچ انتشار پیدا کردا اے۔''(123)

کرنیل سنگھ تھند ہوراں 'ست گواچے لوک' ناول بارے اپنی کتاب 'فخر زمان دے ناول' وچ اپنے وچاراں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:۔

''ست گواچے لوک' پر میرا نوں تو ڑن والی اک پرتیکاتمک Symbolic رچنا اے۔جس بارے ایہہ فیصلہ وی کرنا ہووے گا کہ ناول ہے یا کجھ ہور''(124)

'ست گواچے لوک' اک روایتی ناول نہیں۔ایس نے ناول نوں نواں رخ دتا اے۔سانوں ایس ناول نال پنجابی ناول تے نوے ادب دے دروازے کھلدے نظر آندے نیں۔

ایس حوالے ناول فرخندہ لودھی نے 'ست گواچے لوک' بارے لکھیا اے:۔

''ست گواچے لوک' اک علامتی ناولٹ اے۔جس وچ ریلزم تے سرریلزم دی تکنیک نوں ورتیا گیا اے۔فرانز کافکا دا اثر ایس ناول اتے کافی نظر آوندا اے۔ناول دے ست کرداراں چوں پنج مرد، تے دو سوانیاں نیں۔جنہاں راہیں فخر ہوراں پنجاب دے گواچے لوکاں نوں اوہناں دیاں اصل صورتاں دکھا دتیاں نیں۔ایہہ ناول پنجابی ناول کاری وچ

اک میل پتھرتوں گھٹ نہیں۔" (125)

ہرفن پارہ خوبیاں تے خامیاں دا مرقع ہوندا اے۔فخر زمان دے ناولاں تے پنجابی دے سارے ناولاں چوں جتنی رائے زنی سُت گواچے لوک' تے ہوئی اے۔شاید ای کسے ناول تے ہوئی اے۔

ایس ناول نول سراہیا وی گیا تے نندیا وی گیا۔ایس ناول دے بہت سارے پہلو نیں۔اگر اسی ویروا کریئے تے سب توں پہلاں فخر زمان نے موضوع دا انتخاب بڑا اوچا کیتا اے۔فخر زمان اوہ قلم کار اے جیہڑا سماجی تے سیاسی طور تے باشعور ادیب اے۔اوہ پسپائیاں تے عدم مساوات دے درمیان اکھ کھولدا اے۔اوہ انساناں دی نفسیات نوں جاندا اے۔عام بندے نے اپنے اندر کناں کرب سمیٹا ہویا اے۔اوس درد نال دنیا نوں آشنا کروان دی کوشش کیتی اے۔ایہہ اجتماعی صبر دی کہانی اے۔پنجاب دی بپتا اے۔ "Identity Crisis" دے شکار لوکاں دا چہرہ کروایا اے۔ایہدے وچ ناول کار بڑی حد تک کامیاب وی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال جدید طرز دا ناول اے۔ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی اے کہ اختصار۔اتنے مختصر انداز وچ المائیت دا سہارا لے کے......تجرید دا فن استعمال کیتا......وجودیت نوں بنیاد بنایا تے علامتاں راہیں ایس ناول نوں اساریا گیا اے۔ایس ناول دی تکنیک نوں جانن واسطے دماغ نوں ورتن دی لوڑی پیندی اے۔ست رنگاں وچ رنگیاں ناول اک وکھری تکنیک متعارف کروانداا ے۔فخر زمان دا انداز بڑا خوب صورت اے۔اوس بلا جھجک اوہ زبان ورتی اے جیہڑی اسی عام شہراں وچ بولدے آں۔ایس نے ناول نوں عام فہم بنا دتا اے۔موضوع گھمبیر پر زبان نے اس گنجھل دار ناول نوں سہل بنا دتا اے۔ناول روانی نال لکھیا گیا اے۔ایس وچ کدھرے وی بناوٹ دا جھاکا نہیں پیندا اے۔ستاں کرداراں دی گفتگو ٹھوس حقائق تے مبنی اے۔

ایس ناول دا اک پکھ ایس دی انفرادیت اے۔ایس ست رنگاں تے ست سراں دے ناول نے ادب پیاریاں دی توجہ اپنی ول کھچ لئی اے۔اس ناول توں پہلے ناول روایتی قسم دے ناول سی۔اکثر ناول پینڈو وسو دے حوالے نال سی ہاں نفسیاتی پکھ سی تے اوہدے وچ اتنی ڈوھنگائی نہیں سی۔اس توں بعد "Symbolicaly" لکھن دا رواج ہو گیا۔ایس ناول نے دنیا وچ جدید ناول دے حوالے نال لکھیاں گیا لکھتاں وچ اپنا شمار کروا کے ساڈھا مان ودھیا۔اس توں پہلاں کہ جوشوا فضل دین ہوراں توں ماریا ہویا طعنہ پنجابی ادیباں نوں سہنا پیندا اے۔ایس ناول نے بہت وڈھی کمی نوں پورا کر دتا۔

'ست گواچے لوک' نوں Negative تنقید دا سامناوی کرنا پیا۔ بلکہ فخر زمان دے سارے ناولاں تے پابندی لگائی گئی سی۔ کجھ دانش ورایس نوں سرے توں ناول منن نوں تیار نہیں۔ کجھ لوک ایس نوں لمبا افسانہ کہندے نیں۔کوئی اس دے جنسی پکھاں نوں گھوری پاندے نیں۔اس وچ جس شے دا فقدان لگدا اے اوہ کہ ناول کار نے اپنے کرداراں راہیں سماج دے ناسور تے وکھائے نیں۔اوہ معاشرے دیاں ننگیاں حقیقتاں توں وی پردہ چکدا اے۔اودھے کردار چیخ چیخ کے اپنے نال ہوئے انائے دی دس پاندے نیں۔کٹھے ہوکے ہتھاں تے ہتھ رکھ کے اک مک ہون دا اعلان وی کردے نیں۔ پر فیر چورستے توں اپنی اپنی راہ تے ٹر پیندے نیں۔ ایتھے لکھاری نال تھوڑا جیہا اختلاف کرن نوں دل کردا اے۔ادب وچ مقصدیت دا پہلو ضرور ہوندا اے۔ناول کار بیماری Diagnose کرلیندا اے۔ پر اوہدا علاج Suggest نہیں کردا۔کرداراں دے بھوانٹیاں لینا تے اپنے اپنے رستے ٹر جانا۔اسانی پینگ دا گھروچ لک جانا۔اک ہارے ہوئے لکھاری دی نشاندہی کردی اے۔ایہناں وکھاں داپاوی ہونا چاہیدا سی۔

'ست گواچے لوک' وی فخر زمان دیاں کتاباں چوں اک کتاب اے جہدے تے حکومت ولوں پابندی لگ گئی سی۔ایس فیصلے دے خلاف 'ست گواچے لوک' دے حوالے نال پنجاب پنجابی پنجابیت وچ ایہہ لکھیا گیا:۔

> ''یہ سات ذی روحوں کی کہانی ہے۔جو پانچ مردوں اور دوعورتوں پر مشتمل ہے۔جو ایک ایسے چوراہے پر آپہنچے ہیں جو زبان و مکان کی سرحدوں سے بے نیاز ہے۔متفرق سماجی نظاموں میں مختلف اوقات میں مختلف طریقوں سے ان سب کے ساتھ دھوکا ہوا ہے۔انہیں تشدد کا نشانہ بنایا گیا ہے۔اور ان کا استحصال ہوا۔جبر اور ظلم کی طاقت کے خلاف یہ ان کا اعلان بغاوت ہے۔جس نے اونہیں یکجا کردیا ہے۔وہ ایک ہو گئے ہیں اور انکی کہانی ایک دوسرے کے مماثل میں بعینہ ان لوگوں کی کہانیاں کے جو آزادی' انسانی 'وقار اور ذاتی تشخص کے متمنی ہوں''(128)

ایتھوں ایس ناول دی تخلیق دا مقصد اوگڑ کے ساہمنے آجاندا اے۔

.8 پکھیرو

لکھاری: مستنصر حسین تارڑ   چھپن ورہا: 1976ء

لکھاری:لاہور،التحریر اردو بازار **صفحہ:120** **باب:24**

مستنصر حسین تارڑ دا ناول پکھیرو اک استحصال بندے، پکھیرو تے گدھے دی کہانی اے۔ جبر تے استحصال کرن والیاں قوتاں گرجاں دی شکل وچ اہم کردار نیں۔ ناول کار ناول دے آغاز وچ گرجاں دی گفتگورا ہیں بندے بارے دس دا اے:۔

''کیوں جے ایہہ دوجیاں جنوراں توں وکھ ہوندا اے ......اپنے آپ نوں سبھوں جنوراں توں اچا تے وڈا سمجھدا اے ......اشرف المخلوقات ......پر ایہہ بے بھائی بند...... اینوں جیوندیاں مار مکاندے نیں۔''(127)

ایس دنیا وچ بندہ ہی بندے نوں دکھ دیندا اے۔ پہلا قتل وی قابیل نے ہابیل دا کیتا سی۔ بندیاں وچ بندیاں نوں کھان والیاں گرجاں موجود ہوندیاں نیں۔

اگے چل کے ناول کار اوس بندے دی کہانی سناندا اے۔ جیہڑا اک غریب گھرانے وچ پیدا ہوندا اے تے بچپن توں آپ محنت کر کے اگے ودھنا چاہندا اے۔ اوس بچپن وچ اجیہے منظر ویکھے سی جیہڑے اگے چل کے حیاتی وچ اوس نوں ڈراہندے رہندے سی۔ اونہاں چوں اک اجیہے جلا ہے دا کھوتا جیہڑا الٹ ٹٹ جان دی وجہ توں بے بس لماں پیا ہوندا اے۔ تے گرجاں اوس نوں چونجاں ماردیاں نیں بلکہ اوس دے نازک حصے تے وی چونج بھردیاں نیں۔ فیر آہستہ آہستہ بہت ساریاں گرجاں کھوتے دے آلے دوالے کٹھیاں ہو جاندیاں نیں۔ دوسرا منظر اوہ جوکاں دا سی جیہڑیاں چھپڑ چوں لنگدیاں ہویاں اوس نوں چمڑ جاندیاں نیں تے اوس دا خون چوسدیاں نیں۔ ایہناں جوکاں دی وجہ نال ہون والی جلون ساری حیاتی اوس نوں محسوس ہوندی رہندی اے۔

بندہ پڑھ کے ایم اے کر کے نوکری دی تلاش کردا اے۔ اوس نوں اپنی قابلیت دے مطابق نوکری نہیں ملدی۔ انٹرویو لین والے گرجاں دی شکل وچ ملدے نیں۔ اخیر اوہ سکول ٹیچر بن جاندا اے۔ اوس دا ویاہ ہو جاندا تے بیوی دے مطالبے اوس نوں پریشان کردے۔ بیوی وی اوس نوں گرج لگدی۔ اوس بندے نوں بار بار گرجاں نال واسطہ پیندا اے۔

ناول کار بندے بارے لکھدا اے:۔

''بندا اپنے آلے دوالے وچ مس فٹ ہو جائے۔ اجیہے معاشرے وچ جتھے جوکاں تے

گرجاں داراج ہووے۔ اوتھے سارے سوچن سمجھن آلے بندے مس فٹ ہوندے نیں،
جوکاں دے کولے جسے، کامیاں دیاں ہتھوڑیاں ہیٹھ رکھ دیو۔ گرجاں دیاں لمیاں دھوناں،
کساناں دیاں داتریاں اگے ڈاہ دیو، فیر کوئی بندا مس فٹ نہیں رہوے دا۔'' (128)

لکھاری لکھدا اے کہ بندہ میدان وچ کلم کلا کھڑا ہوندا۔ اوتھے صرف اک ٹنڈ ہوندا اے۔ بندہ ہوراں تکلیفاں نوں بھول سکدا اے پر اوہ اکلاپے دا درد برداشت نہیں کر سکدا۔ اوہ اک اجتماعی جانور اے، کلا کس طرح رہ سکدا اے۔ اوتھے ٹنڈے بندہ چھوچھی ہو جاندے نیں۔ بندہ گرجاں دا ستایاں ہوندا اے۔ گرجاں دی شوکر اوس نوں سنائی دیندی رہندی اے۔ بلکہ اوس نوں Phobia ہو جاندا اے۔ اوس نوں گرجاں دے کالے بدل دا پرچھانواں وی محسوس ہوندا اے۔

ایس حالات وچ اک پکھیرو اوتھے آجاندا اے تے بندے دا اکلاپا ختم ہو جاندا اے۔ اوہ دونویں اک دوجے نوں اپنی اپنی ہڈ بیتی سناندے نیں۔ ایتھے اوہناں بارے ناول کار لکھدا اے:۔

''اک دوجے دے اکلاپے دیاں کندھاں ڈھاندے رہے...... پہلی حیاتی دے کھوہ وچوں ٹنڈ ابھر ابھر کے ایس رڑے میدان وچ ڈولدے رہے تے اوہناں نوں ہولی ہولی چانن ہویا پئی اوہناں دوآں دی سانجھ ایس میدان وچ شروع نہیں سی ہوئی پچھلے زمانیاں توں ٹری آوندی سی......اوہ سدا دے ساتھی سان......اوہناں دے ہڈاں اتے اکو جیہیاں چھجاں نیں وار کیتے سان......اوہناں دوآں دی ہڈ بیتی اکو سی......ایہو تے بھلیکا سی......بندہ کیہڑا اے تے پکھیرو کون اے؟......پکھیرو کیہڑا اے تے بندا کون اے؟'' (129)

ایتھے مظلوم طبقے دی سانجھ دی گل کیتی اے۔ ایہہ بندہ تے پکھیرو استحصالی کردار نیں۔ سوسائٹی دیاں گرجاں دے ستائے ہوئے۔ پکھیرو تے بندہ رل کے ویلا ٹپاندے نیں۔ پر گرجاں دا خوف ہرویلے رہندا اے۔ آہستہ آہستہ اوہناں دیاں گلاں مک جاندیاں نیں۔ لکھاری لکھدا اے:۔

''پکھیرو دی چنج جڑ گئی...... بندے دے ہوٹھ سی گئے......ہن کوئی گل، کوئی قصہ کہانی اجیہا نہیں سی جیہڑا ایہناں ہوٹھاں، ایس چنج وچوں ناں پھٹیاں ہووے......اوہ چپ ہو گئے......اپنے آل دوالے دے اجاڑ میدان ہار چپ......چپ......ٹنڈ چپ...........چپ! چپ! چپ'' (130)

اس توں پکھیرو تے بندے دا زوال شروع ہو جاندا اے۔ پکھیرو نکا بوٹ کھمبوں بغیر بن جاندا اے

تے لاچار ہو کے زویں تے گر جاندا اے۔ بندے بغیر والاں...... لٹکے ماس...... ٹٹے لک نال کبڑا ہو کے زویں تے گر جاندا۔ تے گرجاں جیہڑیاں اصل وچ استحصالی قوتاں نیں اوہناں نوں چٹ کر جاندیاں نیں۔ ایہہ اک بندہ تے اک پکھیرو نیں۔ ایہناں دی تھاں گرجاں دا شکار ہون واسطے اک ہور بندہ آ جاندا اے۔ ایہہ سلسلہ اسطرح جاری رہندا اے۔

ایس ناول وچ ناول کار نے علامتاں دے ذریعے اپنے خیال دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ اک جدید طرز دا ناول اے۔ نئی تکنیک نال ناول نوں اساریا گیا اے۔ ایہدے وچ کردار وی علامتی نیں اور ماہرانہ انداز وچ تخلیق ہوئے نیں۔ ناول کار دا حیاتی دے حوالے نال مشاہدہ بڑا تیز اے۔ زبان عام فہم اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''یہ ایک علامتی تحریر ہے۔ جس میں انسان پر استحصالی قوتوں اور معاشرتی دباؤ کا جبر دکھایا گیا۔ اس میں مرکزی کردار ایک پکھیرو (پرندہ)، ایک بندہ اور کچھ گدھ ہیں''(131)

ناول کار نے ناول وچ بندے تے پکھیرو دے تعلق نوں بہت سوہنے ڈھنگ الیکیا اے۔ ایس دے تعلق دے حوالے نال خالد اشرف اپنی کتاب وچ لکھدے نیں۔

''بندے اور پکھیرو کی ذات کا Identification اس قدر مکمل تھا کہ کبھی کبھی وہ دونوں بھول جاتے تھے کہ ان میں بندا کون تھا اور پکھیرو کون۔ 'پکھیرو' اپنے سماج سے متنفر اور ٹھکرائے ہوئے انسان کی روداد ہے۔ جس کو اپنی ذات کی شناخت قائم کرنے کے لئے انسانوں کی بستی کو چھوڑ کر جنگل میں پناہ لینی پڑتی ہے۔''(132)

ناول وچ ناول کار نے خواجہ فرید الدین عطار دی مثنوی 'منطق الطیر' دا حوالہ دتا اے۔ اس وچ سچ دی تلاش نوں سیمرغ دی تلاش دسیا گیا اے۔ اس دے کردار 'پکھیرو' دا بندے دے مطلق ایہہ وی خیال اے کہ اوہ شتر مرغ دی طرح ریت وچ منہ دے کے حیاتی گزاردا اے۔

ایہہ ناول علامت نگاری دا چنگا نمونہ اے۔

9. بلدے دیوے

لکھاری: رضیہ نور محمد　　　**چھپن ورہا:** 1976ء

چھپوان والے: لاہور، مکتبہ معین الادب اردو بازار، لاہور　**صفحے:** 366　**باب:** 14

'رضیہ نور محمد' دا ناول 'بلدے دیوے' ساڈھے جاگیرداراں دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ ناول اک اچھے چوہدری صاحب بارے دسدا اے۔ جیہڑا تن ویاہ کروانداں اے۔ پہلی ووہٹی وچوں دو دھیاں ہویاں سن۔ جنہاں وچوں اک بچپن وچ ای مر گئی۔ دوسری دھی دا ویاہ تھوڑی دیر پہلوں کیتا سی۔ چوہدری صاحب دی دوسری بیوی چوں کوئی اولاد نہیں سی اوہ اک نفسیاتی مریض بن جاندی اے۔ تیسری ووہٹی چوں دو دھیاں نجمہ تے سلمہ سی۔ چوہدری صاحب نوں اپنے مربعیاں تے زیناں واسطے وارث دی لوڑ سی۔

'ڈاکٹر سلیم' نوں تیسری ووہٹی دی دیکھ بھال واسطے بلایا گیا۔ کیونکہ اوس دے گھر تیسرا بال آن والا سی۔ اوسدی طبیعت خراب رہندی سی۔ ڈاکٹر سلیم نوں شروع وچ پنڈ دا ماحول چنگا نہیں لگدا۔ اوہ امریکہ دی حیاتی نوں یاد کردا اے۔ ہولی ہولی اوس نوں چوہدری صاحب دی تیسری ووہٹی نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ اوہ اوس دے حسن توں وی متاثر ہوندا اے۔ 'زرینہ' دن رات پتر دے سپنے ویکھدے رہندی اے۔ فیر پتہ چلدا اے کہ اوہدے پیٹ وچ دو بچے نیں۔ اوہ کمزور لاغر تے انیمک ہوندی اے۔ اوس دی دیکھ بھال واسطے نرس وی منگوائی جاندی اے۔

ناول وچ ایس کٹنبے توں علاوہ پنڈ وچ اک بزرگ 'بابے' داوی ذکر اے۔ سلیم وی کدی کدی اپنی گذری حیاتی دے متعلق سوچدا رہندا اے۔ امریکہ تے ایتھے دی زندگی دا موازنہ کردا رہندا اے۔ بہر حال ایس دور دراز پنڈ وچ اوس نوں زرینہ دا آپریشن کرنا پیندا کیونکہ زرینہ اتنی کمزور ہندی اے کہ اوہ قدرتی طریقے نال بچے پیدا نہیں کر سکدی۔ ایتھے اسلم وچ مثبت تبدیلی آندی اے اوس نوں پنڈاں دی مجبور لوکاں نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ لکھاری ایتھے 'زرینہ' دیاں سوچاں راہیں دسدا اے کہ پنڈ وچ کڑیاں نال کی سلوک ہوندا اے۔

> ''چھوٹی جہی عمر وچ ایہناں دا ویاہ کسے بڈھے زمیندار نال ہو جاوے گا تے ایہناں دی ساری حیاتی بچے پیدا کرن وچ تے لوکاں دے طعنے سنن سنائی وچ گزر جائے گی۔''(133)

ایتھوں سانوں پتہ لگدا اے کہ پنڈاں تھاواں تے کڑیاں نال کیہہ سلوک ہوندا اے۔

ناول نگار اک زنانی اے ایس کر کے اوس نوں زنانیاں دے مسائل نوں لکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ ڈاکٹر سلیم زرینہ دا کامیاب آپریشن کر لیندا اے۔ ڈاکٹر صاحب اوس ویلے وی گھر موجود نہیں سی۔ سگوں

آپریشین دی اجازت وی منشی کولوں لینی پئی۔'زرینہ' دے گھر دو بچے ہوندے نیں اک صحت مند لڑکا تے اک کمزور جہی لڑکی جیہڑی جلد ای مر جاندی اے۔'زرینہ' اپنی جان دی بازی لاکے چوہدری صاحب نوں وارث پیدا کر دیندی اے۔لکھاری زرینہ بارے لکھدی اے:۔

''ایہہ کنی نازک کمزور تے وچاری جہی کڑی لگدی سی پر ایہدے وچ کنی قوت ارادی سی۔
جے ایہدے کمزور جسم دے اندر ایہدی ساری طاقت منڈے ول گئی تے کڑی وچاری
ہڈیاں دا اک رہ کے مر گئی۔''(134)

ایتھے سانوں عورت دی قوت ارادی دا پتہ چلدا اے۔'ڈاکٹر سلیم' جیہڑا شروع وچ پنڈ آکے پریشان سی۔جاندے ویلے اپنے کارے توں مطمئن سی۔اوہ سوچدا اے:۔

''ایتھے تے سب کجھ گوا کے ای کجھ لبھدا اے۔ ایہہ دیوے ہمیش بلدے ای رہن
گے۔''(135)

اسطرح لکھارن نے حیاتی دا مقصد بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔

ناول دے کردار سدھ پدھرے نیں۔ناول وچ اک سماجی مسلے تے جھات پائی گئی اے۔ناول پڑھدیاں کوئی اوکڑ محسوس نہیں ہندی۔'ڈاکٹر سلیم' دا کردار بنیادی طور تے ناول دی کہانی نوں اگے ودھاندا اے۔

فخر زمان نے مکھ بند وچ لکھیا اے:۔

''چوہدری ساڈھی مردانہ شاونزم دی عکاسی کردا اے تے وچ جدوں سارے جگ وچ
عورتاں ظلم تے غلامی کولوں نجات حاصل کرن دا پکا عزم کری بیٹھیاں نیں، ساڈے سماج وچ
عورت دی بےوسی دی تصویر کشی بڑے ویلے سر اے۔''(136)

'رضیہ نور محمد' نے عورت دے حوالے نال کئی ورھے پہلے ناول لکھیا سی۔ ہن Women Development تے وسیع پیانے تے کم ہو رہیا اے۔ساری دنیا وچ 'عورت' دے حقوق واسطے کوششاں جاری نیں۔لکھارن دا ناول تخلیق کر دیاں اک مقصد سی۔ایس کر کے اوس نے پلاٹ نوں سوچ سمجھ کے نہیں گھڑیا۔اوس نے پلاٹ توں زیادہ اپنے مقصد نوں مدنظر رکھیا اے۔چوہدری صاحب دا کردار اک منفی کردار لگدا اے۔'زرینہ' اک کمزور تے بےبس زنانی دے روپ وچ وکھالی دیندی اے۔'ڈاکٹر سلیم' ہمیشہ doubleminded رہندا اے۔اپنے وچاراں دا اظہار اوہ خطاں راہیں کردا اے۔ناول دے اخیر وچ اوہ

ایس کچھ دھروچوں نکل آندا اے۔ اوسدی حیاتی وچ وی اک متصد پیدا ہو جاندا اے۔ ناول دا اخیر مثبت ہوندا اے۔ چوہدری صاحب دے تصور نال اک برے انسان دا خیال آندا اے۔ جیہڑا ظالم، عیاش تے ہوڑ مت وی ہوندا اے۔ جاگیرداراں دی رہتل دا نقشہ کھچیا گیا اے۔

انعام الحق جاوید ایس حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایہہ مسئلہ موضوع دی صداقت دے باوجود ادبی صداقت دا درجہ نہیں رکھدا۔ ایتھوں تک کہ جاگیردار دے خلاف نفرت دا جذبہ تے پیدا ہوندا اے پر ایہہ نفرت شدت اختیار نہیں کردی۔'' (137)

انعام الحق ہوراں دی رائے اپنی تھاں تے، جتھوں تیکر موضوع دا تعلق اے ایہہ ناول موضوع دے اعتبار نال بہت اہم اے۔

10. نال میرے کوئی چلے

لکھاری: احمد سلیم   **چھپن ورہا: 1976ء**

پبلشرز: کراچی، ملک نورانی مکتبہ دانیال، وکٹوریہ چیمبر نمبر۲، عبداللہ ہارون روڈ

صفحے: 94   **باب: 24**

'احمد سلیم' دا ناول 'نال میرے کوئی چلے' پنجابی ادب دے بہت سارے ناولاں طرح نکڑا جیہا اے۔ ایس ناول دا اہم کردار 'چھیم جی' نیں۔ جنہاں دا اصل نام 'سلیم' اے۔ یاد رہے کہ لکھاری دا اپناں ناں وی 'سلیم' وے۔ ناول دا نائیک چھوٹی عمر دا چھوہرا اے۔ اس دی 'آپا' جی جیہڑی اوس دے سکول دی استانی نیں اوس نوں بے پناہ محبت کردی اے۔ اوہدے نال پڑھن والی کڑی 'چنی' وی اس دی دیوانی ہوندی اے۔ 'شاہ جی' آپا جی دے والد نیں۔ اوہ وی بچیاں نوں پڑھاندے نیں۔ ایہہ تے ہوری وی کردار 'میانہ گوندل' دے واسی نیں۔ 'چھیم جی' پہلاں تے ساؤ بچہ سی۔ ہولی ہولی اس وِن سونے ہنھو پیدا ہو گئے۔ سگریٹاں پینا، چوریاں کرن، تے آوارہ چھوہراں نال پھرنا اوہدی عادت ہو جاندی۔ 'چنی' وی اوہدے عیب ڈھکدی رہندی 'آپا جی' اوس نوں وڈھا بندا بنانا چاہندی اے۔ ناول وچ 'چھیم جی' نال اوہناں کرداراں دا لگاؤ عجیب قسم دا ہوندا اے۔ 'چھیم جی' دی ساتھن 'چنی' نوں کوئی زیادتی کر کے مار دیندا اے۔ 'چھیم' تے ایس واقعہ دا گوڑھا اثر ہوندا اے۔ اوہ چپ چپ رہندا اے۔ چھیم دی حیاتی مکمل طور تے بدل جاندے اے۔ 'چھیم' دی زندگی وچ اک

ہورا اہم گل ایہہ سی کہ جدوں پیدا ہویا تے اوہدی اپنی ماں بیمار پے گئی۔ اوہ سڑ لھیا جا تک سی۔ اوس نوں دو جیاں ماواں دا دودھ پینا پیا۔ پر اوس دی صحت تے کوئی اثر نہ پیا۔ اوس دا دا دا میں فضل دین چک 'گوبند پورے' جاندا اے اوہ اپنے یار دے پتر سردار ایشر سیہاں' تے اوہدی ووہٹی 'راج کور' کول اپنے پوتے دی صحت دا ذکر کردا اے۔ 'راج کور' کہندی اے:۔

''چاچا! اپنا چھوہر مینوں آن دے۔ میں بی تے تینڈی بھتری لگدے آں۔'' ایشر سیہاں دی پتنی راج کور جیکن بے اختیار ہوگئی ہووے۔'' (138)

'میں فضل دین' نے سب دی مخالفت دے باوجود چھیم نوں راج کور دے حوالے کر دتا۔

انج سانوں سانجھے پنجاب وچ رہن والے ہر مذہب دے لوکاں دی پیار محبت دی دس پیندی اے۔

اس توں بعد 'چھیم' بچ جاندا اے۔

اس توں بعد جدوں ہندوستان دی ونڈ دا رولا پیندا اے۔ تے 'فضل دین' ایشر سیہاں راج کور تے اوہناں دے ایک سال دی دھی ناں اپنے گھر وچ پناہ دیندا اے۔ سارا پنڈ اوہدی مخالفت کردا اے۔ 'صدیق ٹنڈا' میں ہورا دے روکن دے باوجود 'ایشر سیہاں' دے ٹبر دا ویری ہو جاندا اے۔ 'ایشر سیہاں' تے 'راج کور' ایس کر کے اوہنان دا گھر چھڈ دیندے نیں کدھرے اوہناں دی وجہ نال 'میں فضل دین' دا نقصان ہو جائے۔ تے فیر اوہناں دیاں لاشاں کھیتاں چوں ملدیاں نیں۔ اوہناں دی دھی غائب ہوندی اے۔ اوہناں دے مگروں 'میں' ہوری وی فوت ہو جاندے نیں۔ ایہہ دو وڈھے صدمے 'چھیم' دی حیاتی بدل دیندے نیں۔

چھیم ہن وڈا ابندا بننا چاہندا اے۔ اوہ بڑے گوہ نال پڑھائی کردا اے۔ اوس دی کلاس فیلو 'پھاپھی' اوس نوں خاص توجہ دیندی اے۔ 'آپا جی' شہروں آئے سراج صاحب وچ دلچسپی لین لگ پیندی اے۔ چھیم ولوں توجہ ہٹ جاندی اے۔ 'پھاپھی' دراصل اس دی دودھ شریک بہن نکل آندی اے اوہ راج کور دی دھی ہندی اے۔ جس نوں 'صدیق ٹنڈے' دی ماں بچا کے پال رہی ہندی اے۔ فیر آپا جی وی فوت ہو جاندی اے۔ 'پھاپھی' تے 'چھیم' دا سکول وچ ساتھ رہندا اے۔ اک دن 'پھاپھی' اوس نوں دسدی اے کہ اوس دا ناں 'سندراں' اے۔ 'چھیم' بحث کردا اے کہ اوس دا ناں 'سندراں' کسطرح ہو سکدا اوہ تے مسلمان اے۔ 'سندراں' دا راز تے صرف 'صدیق ٹنڈے' تے اوہدی ماں نوں پتہ ہوندا اے۔ 'چھیم جی' دی ساری توجہ پڑھائی ول ہوندی اے۔ اک دن 'پھاپھی' اوس نوں پڑھن لئی منع کر دی اے۔ تے اوہ کہندا اے۔ ''توں نہیں

چاہوندی میں وڈا آدمی بناں''

آپا جی دے مرن مگروں اوہ اوہناں دا خواب پورا کرنا چاہندا سی۔ اوہ وظیفے دے امتحان وچ پورے ضلع چوں فسٹ آندا اے۔ 'پھاپھی' نوں اوہ 'سندراں' من کے اوس نوں بہن دی حیثیت دیندا اے۔ ناول دا انت کھلا اے۔ 'چھیم جی' دی کہانی ایتھے ای نہیں مکدی۔ پر ایس ناول دا اخیر ہو گیا۔

ناول ون سونے طریقے نال تخلیق ہوندے نیں۔ بعض ناول کار ناول 'نائیک' دے بچپن توں شروع ہوندے نیں تے بڑھاپے تے اخیر کردے نیں۔ 'احمد سلیم' نے ایس ناول وچ 'چھیم جی' دا صرف بچپن وکھایا اے۔

نمایاں کرداراں وچ 'آپا جی' اک چنگا کردار اے۔ پر تھوڑا جیہا ٹیڑھا پن اے اوہ ایس کر کے اوہناں دا ہجے تیکر ویاہ نہیں ہویا۔ ویلے نال اوہ نفسیاتی کیس بن جاندیاں نیں۔ اوہناں نوں ویکھ کے سانوں 'فرائڈ' نال سہمت ہونا پوے گا۔

ناول وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال ذکر ملدا اے۔ ایتھے لکھاری نے جرأت کر کے دسیا کہ زیادتی ہندوواں تے سکھاں نے صرف نہیں کیتی۔ مسلماناں وچ وی 'صدیق ٹنڈے' ورگے ظالم تے منفی کردار موجود سی۔ برے چنگے لوک سارے مذہباں وچ پائے جاندے نیں۔

تکنیکی لحاظ نال درمیانے درجے دا ناول۔ ناول محدود اے۔ ناول کار ایس وچ وسعت پیدا کر سکدا سی۔ اوس نے کوشش نہیں کیتی۔ 1976 تیکر کوئی اتنے زیادہ ناول نہیں سی لکھے گئے۔ ایس نوں اک ہور ناول دا وادھا کہہ سکدے آں۔ انعام الحق جاوید ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''مرکزی کردار 'چھیم جی' اے جیہڑا اک چھوٹا بچہ اے تے پوری ناول وچ نال نال چلدا اے۔ پر ناول دے اتار چڑھاو وچ کوئی خاص کردار ادا نہیں کردا۔'' (139)

ایہہ کوئی بہت اچے درجے دا ناول نہیں اے۔

11. اک انکھی دھی پنجاب دی

لکھاری: نادم عصری **چھپن ورہا: 1976ء**

پبلشرز: اقدس پبلیکشنز، چوک اردو بازار، لاہور

صفحے: 176 **باب: 23**

نادم عصری دا ناول 'اک انکھی دھی پنجاب دی' ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال تخلیق ہونے والا ناول اے۔ ہندوستان دی ونڈ برصغیر دا اہم واقعہ سی۔ ایس دور وچ بے شمار لوکاں نوں قربانیاں دینیاں پئیاں۔ اپنے پیارے اکھاں دے سامنے قتل کردتے گئے۔ ایس ناول دی کہانی وی اجہی کڑی دی کہانی اے۔ جہدا باپ اک شریف پروفیسر سی۔ اوس دے دو پتر افضل تے عزیز سن۔ اک دھی حمیدہ بانو سی۔ 'حمیدہ بانو' ای دراصل ایس ناول دی نائیکہ اے۔ 1947ء دے فساداں وچ افضل دے دوست محسن دے سارے گھر دے اگ لا کے جلا دتے جاندے نیں۔ محسن دے گھر والیاں نوں بچاندا افضل وی بے سرت ہو جاندا اے تے محسن اوس نوں چک کے گھر لے آندا اے۔ محسن کلا رہ جاندا اے۔ ایس کر کے سارے اوس نوں اپنے گھر دے فرد دی طرح پیار کردے نیں۔ فساد دی اگ اتنی پھیلدی اے کہ حمیدہ دے سارے گھر والے ایس دی لپیٹ وچ آ جاندے نیں۔ 'حمیدہ بانو' تے اوس دا نکا بھرا عزیز بچ دے نیں۔ محسن نوں وی اللہ بچالیندا اے۔ پروفیسر صاحب مرن لگے محسن دے زمے لاندے نیں کہ 'حمیدہ بانو' نوں اوس دے منگیتر 'نواز' دے حوالے کردے۔ لکھاری پروفیسر صاحب دے اخیرلے ویلے دی حالت نوں ایہناں بامعنی لفظاں نال بیان کردا اے

> ''زہر بھری رات دے پچھلے پہر دی اخیرلی گھڑی پروفیسر دے دل اتے اخیری ڈنگ ماردی اے۔ اوہدی حیاتی دی کوئی آس باقی نہیں رہندی۔ اوہ لکڑیاں دے مچ نوں ذراکوں پرانہہ سدھا تک بھویں تے پیا اپنے اخیرلی ساہ گن دا اے۔'' (140)

'محسن' پروفیسر نال کیتا وعدہ حیاتی دیاں اخیرلیاں ساواں تیکر نبھاندا اے۔ 'نواز' دی تلاش وچ وی کسر نہیں چھڈدا۔ ایس تلاش وچ اوس نوں پروفیسر صاحب دے محلے دا منفی کردار 'ارشاد' ملدا اے۔ 'ارشاد' اک کنجری 'یاسمین' دی مدد نال حمیدہ بانو نوں اغواء کرن دی کوشش کردا اے۔ 'یاسمین' حمیدہ بانو دی مظلوم کہانی سن کے اوس نال ہمدرد ہو جاندی اے۔ اوہ 'حمیدہ بانو' عزیز تے محسن نوں 'ارشاد' دی جگہ چوں نکلن وچ مدد دیندی اے۔

ایس تھاں تے ناول ڈرامائی تے تھوڑا فلمی جیہا لگدا اے۔ خاص طور تے چاچا 'چھل چھل' دا کردار۔ ایتھے ناول وچ جھول وی نظر آندا اے۔ یاسمین دا اچن چیت 'حمیدہ' دا ہمدرد ہو جانا فیر اوہناں دی مددگار بن جانا۔

'محسن' دی آس نواز دی ماں دا خط توڑ دیندا جس وچ اوہ دس دیندی اے کہ نواز فساد وچ ماریا گیا سی۔ اوہ محسن نوں حمیدہ بانو دا مستقل آسرا بنن دی صلاح دیندی اے۔ محسن ایہہ صدمہ سہہ نہ سکیا تے اوس ویلے ای

اوس نوں چکر آندا اے تے اوہ پوہڑیاں توں چکر کھا کے گر جاندا اے تے جان دے دیندا اے ۔'حمیدہ بانو' اپنے عظیم بھرا دی موت تے زارو زار روندی اے ۔ناول کار ایہناں خوبصورت لفظاں تے سوہنے ڈھنگ نال 'حمیدہ' دے درد دی کیفیت نوں بیان کردا اے :۔

''کالی رات دا گھپ ہنیرا نیل گگن دے تاریاں نوں اپنی بکل وچ لکا لیندا اے ۔ چار چوفیرے غم دے کالے تیر حمیدہ بانو دے دل وچ وجدے نیں ۔''(141)

'محسن' توں بعد حمیدہ بانو' دی حیاتی ہنیر ہو جاندی اے ۔اوہ 'اخلاق سدھار پر ہیا' دے دفتر جان دا فیصلہ کر دی اے ۔اوہ ایہناں واسطے لکھدی وی رہی سی ۔'یاسمین' دی مدد نال اوہ اوس ٹھکانے تے اپڑ دی اے ۔ یاسمین اوس نوں کوٹھی توں دور ای اتار دیندی ۔ چلدیاں ہوئیاں اوتھے جا کے 'اخلاق سدھار پر ہیا' دی مالکن نہیں ملدی ۔اوہ واپس پلٹ کے آ رہی ہوندی اے کہ اوہدے بھرا نوں اک موٹر ٹکر مار دیندی اے ۔ایس موٹر دی مالکن اوس نال معذرت کر دی اے تے اوس نوں اپنے گھر لے جاندی اے ۔اوس دی حیاتی دی کہانی سن کے اوہدی ہمدرد بن جاندے اے ۔اوس دا بھرا افضل اوس دا بھرا بن جاندا اے ۔اوس دا خاوند 'عزت بیگ' اوس دا خیال رکھدا اے ۔

ناول دی کہانی اک جگہ تے عجیب و غریب موڑ لیندی اے ۔حمیدہ بانو' عزت بیگ دے ٹبر نال اوہناں دے پنڈ جاندی اے ۔اوتھے ڈاکو اوس نوں گھروں چک کے لے جاندے نیں ۔اوہ ڈاکو دی قید چوں نکلن واسطے ندی وچ چھال مار دیندی اے ۔ اوہ اک چنگی تیراک ہوندی اے ۔ اوہ تیر کے اپنی جان تے عزت بچا لیندی اے ۔اوہ 'پیرو گجر' دے گھر اپڑ جاندی اے ۔ ڈاکو اک واری فیر 'پیرو گجر' دی دھی تے 'حمیدہ' نوں لے جاندے نیں ۔ایتھے ناول وچ کجھ منفی کردار 'نھو رنگڑ'، 'کالا چڑا' تے 'رحمت ماشکی' وی وکھالی دیندے نیں ۔

ڈاکو نوں ختم کرن واسطے عزت بیگ، سردار شیرو تے انسپکٹر چیمہ سرگرم لگدے نیں ۔حمیدہ نوں 'اخلاق سدھار پر ہیا' وچ بڑی عزت ملدی اے ۔ تے ناول کار وی ایس 'انکھی دھی پنجاب دی' نوں تھاں تھاں تے سراہندا نظر آندا اے ۔اوس دے جملے وکھو وکھرے حمیدہ بانو' واسطے لکھے نیں :۔

''حمیدہ بانو' ساڈے البیلے پنجاب دی اک انکھی دھی اے ۔ اتے دو جی اوہدی انکھ داماں! ساہنوں دوہاں دی عزت بچاون لئی اپنے لہو دی اخیرلی بوند دی قربان کر دینی چاہیدی اے ۔''(142)

حمیدہ بانو' دے سوہنے تے اچے خیالات ڈاکونوں وی متاثر کردے نیں۔ اوہ جس ڈھنگ نال اوہناں نوں خطاب کردی۔ اوس توں پتہ چلدا اے کہ جذبہ حب الوطنی اوہدے وچ کٹ کٹ کے بھریا ہویا سی۔ اوہ اک پروفیسر دی تربیت یافتہ دھی سی۔ ایتھے حمیداں دے خطاب دیاں سطراں تے غور کرو:۔

''اج تسی آزاد دیس دے آزاد واسی او۔ پر! میں ڈاڈھے دکھ نال ایہہ گل آکھنی آں۔ پئی تہانوں آزادی دی نعمت راس نہیں آئی۔ تساں آزاد ہوندیاں سار ای اوہناں ظالم سامراجیاں دا روپ دھار لیا اے۔ جیہڑے آزادی دا حق منگن والے مظلوماں دے لہو نال ہولی کھیڈ کے جشن منائدے سی۔ اج پنجاب دی دھرتی دے وسنیکاں توں تہاڈی تے اوہناں غیر ملکی لیٹریاں وچ ذراجناں وی فرق نہیں جاپدا تساں غلامی دے داغ دھون دی بجائے آزادی پسند شہیداں دے سنہری کارنامیاں تے پانی پھیرن چہ کوئی کسر نہیں چھڈی'' (143)

ایس عبارت دے ٹکڑے توں سانوں ناول کار دے ناول تخلیق کرن دے مقاصد سامنے نظر آندے نیں۔ حمیدہ بانو اپنے محسن عزت بیگ دی جان بچان واسطے پر لاٹھو دیا گولیاں سامنے خود آجاندی اے۔ مرن توں پہلاں اوہ منہ بولے بھرا افضل نوں یاسمین نال ویاہ کرن دی درخاواست کردی اے۔ اپنا بھرا عزیز دی اوس خاندان دے سپرد کر دیندی اے۔

ناول اک مقصد دے پر چار واسطے تخلیق ہویا اے۔ پر ایس وچ تھرل تے فلمی قسم دے ایکشن وی نظر آندے نیں۔ ناول وچ خیالاں دی اُچائی تے نظر آندی اے پر کہانی وچ پختگی دی کمی محسوس ہوندی اے۔

چوہدری محمد بشیر گورایا ہوراں دی رائے بڑی جامع اے:۔

''نادم عصری ہوراں ایس کتاب وچ دلچسپیاں، فقنکیاں دی تندیا بڑی سدھ نال کیتی اے۔ تے بھلائی تے وڈیائی کرن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی'' (144)

اسی جاوید الحق انعام ہوراں دی رائے نال سہمت نہیں اے اوہ اپنی کتاب اچ لکھدے نیں:۔

''حمیدہ بانو ناول دا مرکزی کردار جیہڑی حسن تے حسن اخلاق دا مجموعہ اے۔ ایہدے کردار وچ کدھرے جھول نظر نہیں آندا۔ ایہہ وکھ گل کہ اوہنوں جس طرح دے حالات نال واہ پیندا اے۔ اوہناں چوں زیادہ غیر حقیقی تے فلمی لگدے نیں۔ ایہدے علاوہ کہانی دی بنت وی فلمی تے ڈرامائی انداز وچ وِدھائی اے'' (145)

ناول وچ واقعات اک اخاص انداز نال جڑے ہوئے نہیں تکنیکی لحاظ نال ناول اک سنجیدہ موضوع تے اساریا گیا۔ناول دا اخیری حصہ تھوڑا سطحی جیہا لگدا اے۔فرخندہ لودھی دی رائے مطابق:۔

''ایہہ اک روائتی ناول اے۔حمیدہ بانو ناں دی اے کڑی دے دوالے ساری کہانی گھمدی اے۔زمانہ ونڈ دے بعد دا تے کہانی اتفاقی حادثیاں دی بنیاد اتے ٹردی اے''(146)

ایس ناول وچ جیہڑے جھول نیں اونہاں نوں سارے دانشواراں نے محسوس کیتا اے۔شہباز ملک ہوری اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

''ایہہ ناول شروع ٹھیک کیتا گیا پر اگے چل کے ناول کار نوں ناول اتے گرفت نہیں رہی کہانی وچ کئی جھول نیں روائتی فلمی انداز دا ناول اے۔جس وچ کئی اتفاقی واقعات تے حادثے کہانی نوں اگے ودھاندے نیں۔ایہہ اک ناکام ناول اکھواسکدا اے''(147)

انعام الحق جاوید ہوری اپنی اک ہور کتاب وچ لکھدے نیں:۔

''یہ نیم فلمی انداز کا ایک ناول ہے۔جو فسادات کے نتیجے میں جنم لینے والی اکھاڑ پچھاڑ سے جنم لیتا ہے۔اور بچھڑے ہوؤں کی داستان بیان کرتا ہے''(148)

ایہہ ناول وی ملکی ونڈ تے فسادات دے حوالے نال اُساریا گیا اے۔

آپنڑیں رت جو پانڑیں تھئی

ناول: آپنڑیں رت جو پانڑیں تھئی **لکھاری: منیر احمد علوی**

چھپن ورہا: 1976ء **چھپوان والے: بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس**

منیر احمد علوی دا ناول 'آپنڑیں رت جو پانڑیں تھئی' دو بھراواں دی کہانی اے۔بڑے بھرا داناں 'خدا بخش' اے تے چھوٹے بھرا داناں 'غلام نبی' اے۔باپ دے مرن توں بعد 'خدا بخش' اپنے چھوٹے بھرا 'غلام نبی' داخیال پیو بن کے رکھدا اے۔اپنے باپ دی نصیحت دے مطابق اوس داخیال اپنی ہمت توں ودھ کے کردا اے۔'خدا بخش' کوئی اتنا امیر آدمی نہیں سی۔کھیتی باڑی تے گزارا ہوندا سی۔اوہ اپنا پیٹ کٹ کے اپنے بھرا نوں پڑھاندا اے۔اوس دے سارے تعلیمی اخراجات پوری کردا اے۔غلام نبی اوس دے مقابلے وچ لاپرواہ ہوندا اے۔اوس دیاں شہ خرچیاں دن بدن ودھ دیاں جاندیاں نیں۔خدا بخش دے ذمے دے پرانے قرضے وی سی۔جس نوں اوہ اتارن دی کوشش کردا سی۔

غلام نبی دے بھیڑی فطرت سی۔اوہ اپنی کلاس دی اک کڑی رضیہ نوں محبت کرن لگ پیندا اے تے اوہدے پچھے لگ جاندا اے۔ایس کڑی رضیہ دی خاطر اوہ اپنے گھر والیاں نوں خاطر وچ نہ لیندا سی۔'خدا بخش' اوس دیاں حرکتاں تے پریشان تے ہوندا پر اپنے باپ نال کیتے وعدے دی وجہ نال غلام نبی نوں کجھ نہ کہندا۔'خدا بخش' سگوں اپنی ماں کول وی اوہدی شکایت نہ کردا۔غلام نبی دا گھر وچ رہن تے پر انہیں مانا ندا۔ غلام نبی تے رضیہ دا پیوانا ج سمگل کر دے نیں۔غلام نبی اکثر کم دے سلسلے وچ اپنے گھر کولوں گذر دا پر اوہ اپنے گھر نہیں جاندا اے۔غلام نبی جس دا شہر وچ ناں گلزار نسیم سی اک بڑا بھیڑا بھرا تے پتر ثابت ہوندا اے۔اوہ اپنی ماں دی وی خیر خبر نہیں لیندا سی۔

خدا بخش دی شادی اپنے ماے اللہ دتہ دی دھی بختاں نال ہوندی اے۔تے غلام نبی وی اللہ دتہ دی چھوٹی دھی نال منگیاں ہوندا اے۔چھوٹی دھی 'جیوں' ول غلام نبی توجہ نہیں دیندا۔اک دن سڑک پار کردیاں 'جیوں' غلام نبی دے کار نال ٹکرا کے زخمی ہو جاندی اے۔غلام نبی اتنا ظالم ہو گیا ہوندا اے کہ اپنے مامے دی دھی دی وی پروا نہیں کردا۔ایس بے ہوش کڑی نوں ہاشم خاں جیہڑا غلام نبی دے مالک دا بھرا ہوندا اے چک کے لے جاندا اے۔بعد وچ جیوں ٹھیک ہو جان تے ہاشم خان اوس دی عزت لٹنا چاہندا سی۔پر غیرت مند جیوں چھرا مار کے اپنی جان لے لیندی اے۔

'غلام نبی' عرف 'گلزار نسیم' ناول دا منفی کردار اے۔اوہ بے دید بھرا تے پتر ثابت ہوندا اے۔اوہ اتنا بے غیرت ہوندا اے کہ اپنی بچپن دی منگ دی پرواہ نہیں کردا۔غلام نبی اپنے بھرا خدا بخش نوں پندرہ ہزار دی رقم دینا چاہندا سی۔پر غیور خدا بخش ایہہ رقم لین توں انکار کر دیندا اے۔غلام نبی دی وجہ نال خدا بخش دا گھر خراب ہو جاندا اے۔اک پڑھے لکھے بھرا دا اوس نوں کوئی فائدہ نہیں ہوندا سگوں اوہ شریف آدمی غلام نبی دے ساتھیاں ہتھوں قتل ہو جاندا اے۔ناول وچ رضیہ دا کردار وی اک غلط کڑی دا کردار اے۔اوس دا خاندان وی کوئی شریف خاندان نہیں۔غلام نبی دے ہتھاں وچ کھلونا بنی رہندی اے۔ناول بنیادی طور تے ساڈے معاشرے دی عکاسی کردا اے۔بھیڑے تے چنگے کردار ہر معاشرے وچ ہوندے نیں۔ناول تکنیکی لحاظ نال چنگا اساریا گیا اے۔ناول وچ املاء دیاں غلطیاں نیں جیہڑیاں شاید زبان نوں بگاڑ کے لکھیا گیا اے۔

دلشاد کلانچوی ایس ناول بار لکھدے نیں:۔

''ڈاکٹر منیر احمد علوی کا اسلاب نگارش سادہ اور پر تاثیر ہے۔زبان بیان کا خیال رکھا گیا

ہے۔نمونے کےطور پر چند فقرے درج کیے جاتے ہیں۔'اکھیں وچوں ہنجوں پرپر کرن پے
گیاں۔ اٹھ کتاباں اپڑھ گیا ہا۔ بھر نجے تاں ہیناں کوں وی پیارے ہوندان۔ کہیں ویلے
آندراں کوئی چھکی لگدی ہے۔ ڈوہیں پاسوں بچے سیر تے لٹکے رہندے ہن۔ موت دا ہتھ
کوئی نہیں تھل سکدا'(149)

ناول وچ شہری تے پنڈ و رہتل دوناں دا تقابلی جائزہ لیا گیا اے۔شہری تے پنڈ و دوناں طرح دے
کردار موجود نیں۔پروفیسر سجاد حیدر پرویز ایس ناول دے بارے اپنی رائے اسطرح دیندے نیں۔

''کردار معیاری اور ارتقاء پذیر ہیں۔دیہاتی شہری زندگی کا فرق مکالموں میں واضح کیا گیا
ہے۔اسلوب سادہ اور زبان خالص ہے۔''(150)

ایہہ ناول جیہڑا اوس ویلے تخلیق ہویا جس ویلے سرائیکی بولی وچ بہت گھٹ ناول تخلیق ہوئے سی اے
چنگا وادھا اے۔ناول موضوع دے لحاظ نال اک معاشرتی ناول اے۔ناول روایتی رجحانات دے تحت
اساریا گیا اے۔

13. اک مرے بندے دی کہانی

لکھاری:فخر زمان   **چھپن ورہا:1977ء**

پبلشر:ادارہ اشاعت ادب،لہور   **صفحے:74**   **باب:39**

(فخر زمان دا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' اوس دا دوجا ناول اے۔ ایہہ پہلی واری 1977ء وچ ادارہ
اشاعت لاہور توں چھپیا۔دوجی واری 1995ء وچ کلاسیک پبلشر لہور رولوں چھپیا۔'کرنیل سنگھ تھند' دی کتاب 'فخر زمان
دے ناول' وچ صفحہ 75 توں 111 تیک موجود اے۔جیہدا ترجمہ اندر سنگھ نے کیتا۔'کالعدم تحریریں' کتاب وچ اردو وچ
ایہہ کتاب صفحہ 91 توں 160 تیک شامل اے۔اس نوں کلاسک پبلشر زلہور نے چھاپیا۔ایس ناول دا انگریزی ترجمہ خالد
حسن نے کیتا اے۔"The Dead Man's Tale" دے سرناوے ہیٹھ "Fakharzaman's Celebrated
Novels" وچ 79 توں 131 تیک موجود اے۔ایہہ کتاب بک ٹریڈرز نے 1995 وچ چھاپی)۔

فخر زمان نے 'اک مرے بندے دی کہانی' دے شروع وچ لکھیا اے۔

اپنی 'ان ہوند' تے دوجیاں دی 'ہونڈیاں اپنی 'ہوند' تے دوجیاں دی 'ان ہوند' دے ناں۔

فخر زمان دا انداز ایس ناول وچ وی 'ست گواچے لوک' ورگا اے۔اوس اجیہے بندے دے خیالاں
نوں بیان کیتا اے جیہڑا مر تے گیا اے پر اجے کفنایا دفنایا نہیں گیا۔ایہہ بندہ جیہڑا 'میں' اے۔اس نوں ناول

کار نے کسے خاص مذہب دا نہیں دسیا۔ ہوسکدا اے ایس گل دا پتہ لکھاری دے ایہناں جملیاں توں لگدا اے:۔

''ایہہ کفناں دفناں دیاں رساں کسے اک خاص دھرم نال تعلق نہیں سن رکھدیاں بلکہ ایہناں وچ لاشاں نوں ساڑنا، دریا برد کر دینایا کھلے کھلوتیاں دفناناں سب شامل سن۔''(151)

ناول کار نے ایس 'مرے ہوئے بندے' دے تاثرات قلم بند کیتے نیں:۔

پہلی سوچ اوس دی ایہہ سی کہ ماپے اولادنوں اپنی انویسٹ منٹ جاندے نیں تے اوس اولادراہیں کجھ نہ کجھ وصول کرنا چاہندے نیں۔ فیر اوہ اک لیڈی ڈاکٹر دا واقعہ لکھدے نیں کہ اوس دے ماپے ایس کر کے اوسدی شادی نہیں کردے نیں کہ کدھرے اوس دی آمدنی توں ہتھ نہ دھونے پَین۔

فیر ناول کار اک جگہ 'میں' دے خیالات نوں ماپیاں دے حوالے نال اسطرح قلم بند کردا اے:۔

''ماپیاں نیں سوچیاں ہن اکو رستہ اے پئی امیر جئی کڑی لبھ کے دو کلے پڑھ دیو۔ شاک ایکسچینج دا بھا فائدہ مند ثابت ہوئے۔''(152)

اوہ مریا ہویا بندہ حیاتی دے وکھرے وکھرے پکھ بیان کردا اے۔ کدی شراب پی کے بدنامی کھٹدا اے۔ تے فیر اوہ دنیا دیاں گلاں سن کے اک جاندا اے تے اوہ شاہ حسین دا روپ دھار لیندا اے۔ اوہدا عشق حقیقی دے رنگ اپنے آپ نوں رنگ لیندا اے۔ اگلا رشتہ 'میں' دا یاراں دا اے۔ جس دے مارے اوس دا خیال اے کہ جدوں تک تسی اوہناں نوں فیدہ دیندے رہو گے اوہ تہاڈے نال لگے رہن گے۔ اوہ وی ویلے نال ثابت ہویا۔ ماپیاں طراں خود غرض نیں۔ اوہ وی اوس نوں مس فٹ سمجھدے سی۔

اوس مرے بندے نوں اپنے محکمے دے افسر دا رویہ وی پسند نہیں آندا۔ جیہڑا اوس نوں فون کر کے کہندا اے:۔

''اوہ کڑی جیہڑی تیرے کول کم کردی اے اوہنوں شامیں میرے بنگلے گھل دینا۔ نال (اوہنیں ہسدیاں کہیا) اک سکوچ دی بوتل وی بھیج دینا۔''(153)

'میں' نوں اجیہے لوکاں نال نفرت سی۔ اوس نے افسر دی گل نہ سنی تے اوہ مس فٹ ہو گیا۔

دراصل ایہہ مریا ہویا بندہ ہر دھر تے مس فٹ ہوندا اے۔ کیونکہ ایس دنیا وچ جھوٹ تے سچ دا نتارا نہیں ہوسکدا۔ اوہ گومگو دے عالم وچ رہندا اے۔ اوہ سوچدا اے کہ اوگن ہاریاں تے گن ونتیاں دا نکھیڑ اکون کردا اے۔ فیر تصوف وچ اوس نوں پناہ ملدی اے۔

اوس مرے بندے تے حیاتی دے کئی پکھاں تے اپنے تاثرات بیان کیتے نیں۔اک اچی سوسائٹی دی شادی شدہ تے مالدار بیوی نوں وی کوئی شہ 'مسنگ' لگدی اے اوہ اپنی حیات وچ 'تھڑ' نوں محسوس کر دی اے۔ایس 'تھڑ' نوں اوہ پورا کرن واسطے 'میں' سمجھدا سی کہ ایہہ اوس نوں ورت رہی اے۔اوہ Sex دے حوالے نال اپنی سوچ دا اظہار کردا اے اوس نوں لگدا سی کہ بندی اوس نوں ورت رہی اے۔ہر سوچ دے اخیر تے اوہ تصوف دا سہارا لیندا اے۔ایس 'مرے بندے' نوں ایہہ وی احساس ہو رہیا ہوندا کہ اوہدی پھوہیڑی تے بیٹھے لوک اپنیا گھڑیاں و یکھ و یکھ کے دس رہے سی کہ اونہاں نوں کاہلی اے۔ایس نوں جلدی دفناؤ۔

فخر زمان دی ایہہ خوبی اے کہ اوہ اپنے اتہاس نوں کدی نہیں بھلدا۔پچھوکڑ چاہے ادب دے حوالے نال ہووے یاں ساڈی گذری ہوئی تاریخ۔اوس دی ہر لکھت وچ اس دا ذکر ملدا اے۔

فیر 'میں' ودیاں اکھاں آزادی دی جنگ دے کھلاڑیاں نوں کرکٹ دے میدان وچ ویکھدا اے۔انگریز کھلاڑی بر کلے، ریڈ، اڈوائر، ڈائر تے سکاٹ۔ہندوستان دے کھلاڑی کھرل، فتیانہ، گردت سنگھ، مولوی برکت اللہ تے بھگت سنگھ۔ایتھے اوہ تحریک آزادی نوں یاد کردا اے۔اوہ 'گاما گاتا مارو' جہاز نوں یاد کردا اے۔ایس جہاز تے تن جھنڈے لہرا رہے سی۔جنہاں تے لکھیا سی ست سری اکال، اللہ اکبر، وندے ماترم۔ایتھے اوہ جلیانوالے باغ دا ذکر کردا اے۔ساری سوچ تحریک آزادی دے گرد گھمدی اے۔'مریا بندہ' سوچاں وچ اپنے پچھوکڑ نوں وی یاد کردا اے۔تے اوہدی نظر اوس دے کفن دفن کرن والیاں دیاں کاروائیاں تے وی رہندی اے۔اوس 'کاما گاتا مارو' بارے لکھیا:۔

''کاما گاتا تے جھنڈے دیاں لکھتاں بھر گئیاں اوہم دی سانجھی منکھتا دی تکون کھلر پلر گئی۔
اگاں، فعل چیڑ پھاڑ بخرتاں میں سب کجھ ویکھ رہیا ساں۔''(154)

ایہدے توں بعد کھلاڑیاں دے کھیلن دے ویہار بدل جاندے نیں۔ہر اک دیاں آزادی دے حوالے نال وکھریاں وکھریاں سوچاں ہو جاندیاں نیں۔

'میں' اوہناں لیڈراں دے چہریاں توں وی گھنڈ چکدا اے۔جیہڑے اندروں کجھ تے باہروں کجھ۔'ایشیا سرخ' دا نعرہ لگان والیاں دیاں حقیقی شکلاں نوں وکھاندا اے اک ہور سیاست دان جیہڑا ملک دے نظریے دا پاسبان بن جاندا اے۔مذہب دا پرچار کردا اے۔پر حقیقی زندگی وچ اک مکرو تے نفسانی خواہشاں دا غلام نکلدا اے۔ایتھے گوریاں دے نسلاں بدلن دا فعل وی یاد آوندا اے۔اوس توں بعد 'مرے بندے' نوں

اوہ ویلا یاد آندا۔ جدوں اوہ خود موت نوں گلے لگاندا اے۔ سیاست دان وی کرسی دی جنگ جاری سی۔ جنگ گھر گھر جاری سی۔ 'اوہ' یعنی 'میں' مٹی دا تیل اپنے تے چھڑک کے اگ لگا دیندا اے۔ دراصل ناول کار ایتھے اوس ویلے ملک وچ مچی ہوئی افراتفری تے نفسانفسی ول اشارہ کردا اے۔ اوہ اپنے پچھوکڑ نوں یاد کردا تے کہندا اے:۔

'میں' اک آخری آواز لایا! دلیا، کھر لا، بھگتا بن تے بوہڑو' (155)

فیر 'میں' کافی دیر تک موت تے حیاتی دی کھچ دھرد وچ رہندا اے۔ فیر اوس واسطے 'مرسی کیلنگ' دا فیصلہ ہوندا اے۔ بہت ساریاں دلیلاں توں بعد اوس نوں انجکشن لا کے مار دتا جاندا اے۔ اوہداں اکھاں ڈونیشن وچ دے دتیاں جاندیاں نیں۔ اوہدیاں اکھاں اک 'انٹلکچوئیل' نوں دتیاں جاندیاں نیں۔

انٹلکچوئیل نوں دنیا ہوراں پکھ نال نظر آن لگ پیندی اے۔ ناول کار اخیر وچ لکھدا اے کہ 'میں' دی قبر تے 'دلا'، 'کھر ل' تے بھگت دیے جلاندے نیں یعنی اوہ سارے 'میں' دی قربانی نوں سلاہندے نیں۔ ناول کار تصوف دے رنگ وچ ڈوبیا رہندا اے۔

اخیرلے باب وچ 'میں' دا کہنا کہ بلڈ ڈونر دی حیثیت نال ہمیشہ اوس بلڈ دتا۔ اوس دا بلڈ گروپ 'او' سی۔ اوہدا بلڈ اگے توں اگے ٹرانسفر ہوندا رہیا۔ ایتھے اوہدی سوچ اے جیہڑی اگے توں اگے ٹرانسفر ہوئے گی۔ اوہد اخیال اے کہ اوہدے واسطے کوئی نہیں بوہڑیا۔ پر ایتھے اوہ نا اُمید نہیں۔ اوہ سوچدا اے کہ اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ضرور ہوئے گا۔ اوسدے کہے گئے اخیرلے جملے دسدے نیں کہ اوہ پر امید اے:۔

''میں نہ سہی میرے لہو توں پنگرن والے ہور تے جھوک رانجھن دی ضرور اجڑن گے'' (156)

سجاد حیدر ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

''ایہہ تیجی دنیا وچ عام منکھ دے ٹٹے خواباں دی کہانی اے۔ جتھے سامراج دے چلے جان مگروں اوہدے ایجنٹ عام آدمی دا استحصال کردے رہندے نیں۔'' (157)

ناول بارے ایس رائے نال ڈاکٹر خالد اشرف ہوری وی سہمت لگدے نیں:۔

{ 'اک مرے شخص کی کہانی' میں ایک کردار کے ذریعے ان سیاسی تنظیموں کی منافقانہ کردار کو واضح کیا گیا ہے جو مذہبی احکامات اور شرعی عدالتوں کو مروجہ عدم مساوات اور غیر منصفانہ معاشی نظام تقسیم کے فروغ کے لئے استعمال کرتی ہیں۔'' (158)

ہر ناول کار دے سامنے ناول تخلیق کردیاں ہویاں اک مقصد ہوندا اے۔ فخر زمان پنجاب دی تاریخی پس منظر نوں جاندا اے۔ تے اوس دے ہیروز دیاں قربانیاں نوں سلاہندا اے۔ 'میں' دا کردار تخلیق کر کے اوس حال نوں ماضی نال جوڑیا اے۔ اعزاز احمد آزر نے حقی گل کیتی اے:۔

''ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' کو سمجھنے کے لئے قاری کا پنجاب کے تاریخی پس منظر سے واقف ہونا ضروری ہے۔''(159)

ناول دا پنجاب دے پچھوکڑ نال تعلق جیہڑا 'میں' دیاں سوچاں وچ رہندا اے۔

'پنجاب، پنجابی، پنجابیت' وچ 'اک مرے بندے دی کہانی' بارے رٹ پٹیشن وچ اس طراں لکھیا گیا اے:۔

''مصنف نے تاثراتی اسلوب سے ماضی اور حال کو ایک دوسرے سے ملا دیا ہے اور اس نے مردان حر کے خون پر استوار انیسویں اور بیسویں صدی کے سامراج دشمن انقلاب جسے استحصال طبقہ نے اپنی حرکات سے جھٹلا دیا ہے۔''(160)

پرم جیت سنگھ مشاء ناول وچ دے گئے کرکٹ میچ دا انج ویروا کر دے نیں:۔

''ویکھن نوں ایہہ کرکٹ دا میچ سی کیوں نہ ہووے پر اوہدے کھلاڑی (پاتر) ناول دے سچ کیھوس اپراجیہا پرتیک بن جہاں پچھے اک اک سطر نہیں انیک سطراں دا اتہاس لکیا ہویا ہے۔''(161)

Ban Lifted after 18 years دے کتابچے اس کتاب بارے درج اے:۔

"The themes of ths book are similiar to those in "Sat Gawache Lok". Where as themes are presented in term of seven persons here they are excpressed through a single person representing all the aspects of the punjabi character trying to be itself i.e. human liet motif. The elite motive is given by the character shah hussain poet of the century."(162)

ڈاکٹر جگجیر سنگھ 'اک مرے بندے دی کہانی' دی بھومکا وچ لکھدے نیں:۔

''ناول دے انت تے اسیں محسوس کر دے آں کہ جو پر مانک روپ وچ اپنے منکھ ہون دا

ثبوت دے جاندا ہے۔ اوہ مر کے نہیں مردا۔ اوہ شاہ حسین وانگ دوجیاں لئی سدا ہی جھوک رانجھن دی جان دا سندیش دیندا ہے گا۔'' (163)

ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' وچ سب توں وڈّھی سلاہن جوگ گل ایہہ وے کہ ناول کار نے اپنے کردار 'میں' دے ذریعے اوہناں کرداراں دے گھنڈ چکے نیں جیہڑے سامراجی قوتاں دے پر چھاوے نیں۔ ایس وچ ناول کار نے بڑی جرأت تے دلیری نال کم لیا اے۔

14. ٹاہلیاں دی چھاں

لکھاری: غلام حسین سہیل چھپن ورہا: 1978ء

پبلشر: گوجرانوالہ، احمد پورہ پنجابی ادبی مرکز صفحے: 94 باب: 9

'ٹاہلیاں دی چھاں' نہ صرف حجم دے حساب نال چھوٹا ناول (ناولٹ) اے بلکہ ناول کاری وچ وی چھوٹا ناول اے۔ ناول بھانویں حجم وچ چھوٹا ہووے پر اپنے اسلوب تکنیک، کہانی تے زبان نال اگر نگر ہووے تے اپنے آپ اپنا مقام بنا لیندا اے۔

جتھوں تیکر ناول دا تعلق اے۔ ناول دا آغاز ناول دے نائیک جمیل دے رومانی تے تصورات فضاتوں ہوندا اے۔ جمیل شہر پڑھن جار ہیا ہوندا اے تے اپنی تصوراتی یاں حقیقی 'چانی' نوں آخیر لی واری ملدا اے۔ اوتھے ای ایس رومانی فضا وچ اوس نوں پشواں نوں چوری کرن والے مل جاندے نیں۔ اوہ وساکھی نال اوہناں مویشی چوراں نال لڑدا اے پھٹڑ ہو جاندا اے۔ ایہہ رومانی کہانی غیر قدرتی انداز نال نائیک جمیل دے اردگرد گھمدی اے۔ فیر اوہ یونیورسٹی شہر وچ اک 'چانی' ورگی کڑی نوں ملدا اے جدوں اوس نوں بلاندا اے تے اوہ اوس نوں جھاڑ دیندی اے۔ فیر اوہ کڑی 'شنو' دی شکل اوس دی ماسی دی دھی نکل آندی اے۔ اوہ ماسی دے گھر رہن لگ پیندا اے۔ ماسی امیر ہندی اے۔ اوس دی دھی 'شنو' اوس توں نفرت کردی اے۔ 'شمو' اوس نال ہمدردی رکھدی اے۔ ایتھے دسیا گیا کہ ایہہ سارے اکھٹے یونیورسٹی پڑھدے نیں۔

یونیورسٹی وچ سارے جمیل دی وساکھی تے لنگڑی لت دا مذاق اڑاندے نیں۔ ایس گل تے لکھاری انسانیت دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''کیہہ تعلیم بندے نوں ایہہ سبق دیندی اے جے اوہ انسانیت دے معیار توں وی گر جاوے تے پھیر پڑھائی دا کیہہ فیدہ؟'' (164)

جمیل یونیورسٹی وچ لوکاں دے رویاں توں پریشان رہندا اے تے گھر وچ شنو اوہدا تمسخر اڑاندی رہندی اے۔ فیر اچانک 'ماہ رخ' نال اوہدی ملاقات ہوندی اے۔ 'ماہ رخ' امیر ماں باپ دی اولاد ہوندی اے اوہ فٹافٹ ای جمیل نوں محبت کرن لگ پیندی اے اوس نوں اپنے گھر لے کے جاندی اے۔ تے اوس دے پیو نوں ویکھ کے جمیل نوں غصہ آجاندا اے کیوں ایہہ اوہ ای سیٹھ ہوندا اے جس دی گولی لگن دی وجہ نال جمیل لنگڑا ہو گیا سی۔ بڑی گرمی سردی توں بعد سیٹھ صاحب اپنا جرم من لیندے نیں۔ ناول دی کہانی غیر قدرتی انداز وچ اگے ودھدی اے۔ اگے چل کے ماہ رخ دا ویاہ جمیل نال ہو جاندا اے۔ ناول دی کہانی وچ بڑیاں بونگیاں وکھالی دیندیاں نیں مثلاً چانگا مانگا دی الوداعی پارٹی وچ پہلے لوکی گھاہ تے بیٹھے سی اگے جا کے ناول کار لکھدا اے:۔

''جمیل نے شراب دی بوتل مونہہ نال لائی تے کلب دیاں رنگینیاں توں مونہہ موڑ کے اک کرسی تے ٹکرے لگ کے بہہ گیا۔ جمیل نے شراب دی خالی بوتل مونہہ نالوں ہٹائی تے اوہدیاں اکھاں اگے گہر جیہی چھائی ہوئی سی۔'' (165)

کتھے چھانگا مانگا دی پارٹی فیر اچانک کلب دا ذکر۔ کیہڑے طالب علم یونیورسٹی دیاں پارٹیاں وچ کھلم کھلا شراب پیندے نیں۔ انج لگدا اے ناول کار دی لکھت وچ کوئی وزن نہیں۔

جمیل تے ماہ رخ دی شادی توں بعد جمیل ماہ رخ دی مل دا منیجر بن جاندا اے۔ ماہ رخ جمیل دیاں لتاں دا اپریشن کروان واسطے انگلینڈ لے کے جاندی اے۔ جہاز لینڈ کرن توں پہلاں ای کریش ہو جاندا اے۔ ماہ رخ مر جاندی اے۔ کہانی کجھ سمجھ نہیں آندی اوتھے ای 'جمیل' دا زخمی حالت وچ لتاں دا اپریشن ہو جاندا اے۔ اوہ ٹھیک ہو کے پاکستان آ کے ماں باپ نوں زمین لے کے دیندا اے۔ 'شنو' تے 'شمو' نوں ڈھونڈ دا اے پتہ چلدا اے کہ اوہ غریب ہو گیا سی، 'شنو' اک حادثے وچ اندھی ہو گئی سی۔ اوہناں دے ماں باپ مر جاندے نیں۔ ناول کار ناول نوں کئی رومانی موڑ دیندا اے۔ فیر انکشاف ہوندا اے کہ 'شنو' وی 'جمیل' نوں محبت کردی سی۔ جمیل 'شنو' دیاں اکھاں دا اپریشن کروندا اے فیر 'شنو' تے 'جمیل' اک مک ہو جاندے نیں۔ رومانی فضا اخیر تک رہندی اے۔ اخیر تے لکھاری لکھدا اے:۔

''مینوں کتھے لیکے چلے اوہ؟' شنو نے پچھیا

'اوتھے جتھے بہہ کے میں تیری چانی دے سفنے ویکھدا رہیاں'

ٹاہلیاں دیاں سنگھیاں چھاواں وچوں چھن چھن کے دھرتی دے ہِک نال لکن مٹی کھیڈ رہی سی۔"(166)

انعام الحق جاوید ہوراں دے خیال مطابق:۔

"واقعات ای سارے دے سارے من گھڑت تے خوش فہمیاں دے حوالے نال ای بنے گئے نیں تے ایہہ پتہ نہیں لگدا کہ لنگڑا جمیل جیہڑا اپنے آپ نوں اک کمی پنڈ دا پتر کہندا اے، ماہ رخ دا آئیڈیل کیویں بن جاندا اے۔؟"(167)

اسیں ڈاکٹر شہباز ملک دی رائے نال سہمت آں:۔

"ناولٹ بے شمار، واقعات، حادثیاں تے بے جوڑ گلاں نال بھر پور اے انج جاپدا اے کہ ناولٹ نگار نے ناولٹ لکھن توں پہلاں پلاٹ اُتے محنت نہیں کیتی ناولٹ شروع کرن توں مگروں جو اوہدے دل وچ آیا غیر منطقی طریقے نال لکھدا گیا اے۔"(168)

'ٹاہلیاں دی چھاں' اک کچی جہی لکھت اے۔ ناول دی لکھت وچ رومانی کجھ زیادہ ابھاریاں گیا اے۔ رومانس وچ وی خامیانہ پن جھلک دا اے۔

فرخندہ لودھی ہوراں نے بڑی مختصر جہی رائے دتی اے:۔

"رومانی انداز دا ایہہ ناول کوئی بہتا کامیاب ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔"(169)

1978ء وچ اگرچے ناول کاری وچ کوئی اتنا کم نہیں ہویا سی۔ پر فیروی جوشوا فضل الدین، فضل احسن رندھاوا تے سلیم خاں گمی تے فخر زمان دیاں لکھتاں چھاپے چڑھ چکیاں سی اوہناں لکھاریاں دیاں لکھتاں سامنے ایہہ ناول بڑا چھوٹا تے ناقص لگدا اے۔

15. کہانی اک اجڑ دی

لکھاری: احسان بٹالوی **چھپن ورہا: 1978ء**

پبلشر: لاہور، پنجابی ادبی کونسل، 28 ریواز گارڈن صفحے: 105 باب: 7

'کہانی اک اجڑ دی' اک اجیہا ناول اے جہدے وچ بکریاں نوں Perssonify کیتا اے۔ در پردہ ایہہ انساناں تے طنز اے۔ بکریاں نوں علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔

احسان بٹالوی ہوراں پیش لفظ وچ لکھیا اے:۔

"ایہہ اک ایجے اجڑ دی کہانی ہے۔ جیہڑا میری سوہنی دھرتی دے اندر وسدا اے۔ ایہدے

کردار ساڈے سامنے ٹردے پھر دے وکھالی دیندے رہندے نیں۔'' (170)

احسان بٹالوی دا واضح اشارہ انساناں دے اجڑ ول اے۔ بکریاں دا اجڑ دراصل انساناں دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ بکرے گل بات کردے نیں تے انساناں دی بولی وی جاندے نیں۔ ناول دے شروع وچ او اجہے بکرے دا ذکر کردا اے جیہڑا اوڈھیری عمر دا اے۔ اوہ نویں پوچ تے وڈیاں وڈیا گلاں کر کے رعب پاندا اے۔ اک دن اوہ دو بندیاں دی گفتگو توں متاثر ہوندا اے۔ اوہ بندے کیہہ رہے سی:۔

''پئی دنیا نوں ایس ویلے انقلاب دی وڈی لوڑ اے۔ اوہ انقلاب کیہو جیہا سی؟ ایہہ تاں اوھنوں سمجھ نہ آئی پر انقلاب دا لفظ ایدے پلے کجھ پے گیا۔'' (171)

ہن اوہ بڈھا بکرا ہر ویلے کہندا رہندا پئی ایتھے انقلاب دی بہت زیادہ لوڑ اے۔ لکھاری نے انقلابی لیڈراں تے بہت وڈی طنز کیتی اے۔ کہ اوہ انقلاب دا مطلب تے جاندے نہیں پر اوہدی گل ہر ویلے کردے رہندے نیں۔

لکھاری بہت سارے بکریاں تے روشنیاں پاندا اے تے دسدا اے کہ اک دانشوری نوں جگالی کر کے ہضم کردا اے۔ اک لمیاں لمیاں تقریراں کردا۔ بڈھے بکرے نوں بولن دی بڑی عادت سی۔ اجڑ دے دوجے بکرے جاندے سی کہ اوس نوں چپ کروان واسطے چارا ڈالنا پیندا اے یاں دلکش سامان دا لالچ دتا جاندا سی۔ ایتھے لکھاری بڈھے لیڈر دی اصلیت دی دس پاندا اے۔

لکھاری چونکہ بکریاں نوں علامت دے طور تے استعمال کر رہیا اے۔ ایس کر کے اوس بکریاں دے اجڑ دا منشور وی بیان کردا اے۔ انقلابی نعرے، ناول وچ انقلابی سوچ دی Moekery کیتی گئی اے۔

ناول کار نے بندیاں دی فطرت تے بکریاں دی فطرت دا گہرا مشاہدہ کیتا اے۔ اجڑ بن جاندا اے تے فیر سردار دا چناؤ وی ہندا اے۔ بکرے آپس وچ صلاح مشور کر رہے ہوندے۔ لکھاری دے کجھ مکالمے تے اجہے نیں کہ ہوٹاں تے خودبخود مسکراہٹ آ جاندی اے

اہناں چوں اس موٹے بکرے نے جیہڑا اکھانگر بکری تے بڑی دیر تے اکھ لا کے بیٹھا ہویا سی۔ آکھیا:۔

''فیر بھراؤ انج نہ کریئے کہ اسیں کسی بکرے نوں صدر بنایئے ہی ناں اوہدی بجائے اک کھانگر بکری کیہ رہوے گی؟؟؟'' (172)

اعزاز احمد آزر نے احسان بٹالوی دے ناول بارے کجھ اوہناں دی لکھت نوں مکھ رکھ کے اپنی رائے

اسطراں دتی اے:۔

''احسان بٹالوی ہوراں اجڑ واسطے بکریاں دی چون خورے ایس واسطے کیتی اے۔ جے اوہ اپنے کرداراں دا نک نقشہ اوہناں دیاں عمراں دائیوا تے رہتل بہتل بیان کرسکن لگے۔ بڈھے تے کدی نہ بدلن والے اجیہے اقط' کھانگڑ' ایس کہانی وچ انج فٹ ہوئے لگدے نیں جیویں اوہ ای ایس اجڑ دی کہانی واسطے ہون''(173)

ایہہ بکرے رل کے جلسے دی تیاری کردے نیں۔ ون سونے بکرے اپنے خیالاں دا اظہار کردے نیں۔جنہاں دے ناں کوئی نہیں ہوندے سن لکھاری اوہناں دی پچھان اسطرح کرواندا اے۔طوطے دی نک والا بکرا، موٹا بکرا تے کھانگڑ بکرا۔ ایہہ بکرے بڑیاں سمجھداری دیاں گلاں کردے نیں۔اک بکرا سیاسی تے سماجی شعور تے انج گل کردا اے:۔

''سیاسی تے سماجی شعور پیدا کرنا کوئی چھوٹی جیہی گل نہیں اے۔ ایدھےلئی سانوں پہلاں اپنے اندر قربانی داجذبہ تے اپنے اندر سماجی تے سیاسی شعور پیدا کرنا ہوندا اے۔لیکن ایس اجڑ دی بنیا درکھیاں اک وڈھی مدت لنگھ گئی اے تے ایدھےلئی ہن کوئی مشکل نہیں اے کہ انہاں وچ ایہہ شعور جلدی نہ پیدا کیتا جا سکے!''(174)

اسطرح دے کئی مشورے ہوندے نیں۔لکھاری دراصل ایس اجڑ دی اصلیت بیان کردا اے۔فیر نال نال انقلاب دا رولا پیندا رہندا اے۔اخیر تے چھوٹا بکراں سچیاں گلاں کردا اے اوہ اپنی تقریر وچ کہندا اے۔کہ پرانے انقلابیاں نے لوکاں نوں کراہے پایا۔اوہ اک سانپ دی گل کردا اے کہ:۔

''انقلاب داناں لے کےنہیں ہوندا۔ بلکہ انقلاب داکم کرکے ہوندا اے''(175)

اس طرح ناول کار جھوٹے انقلابیاں دے منہ توں گھنڈ چکدا اے حقی تے سچی گل کہندا اے:۔

George Orwell دا ناول Animal Form ایس طرز دا ناول اے۔اجڑ دی کہانی دراصل سازشیاں دی کہانی اے۔

شہباز ملک دی رائے مطابق:۔

''کہانی یاں پلاٹ نوں بنیاد اک اجڑ دی کہانی سناندا اے جس توں ناول نگار موجودہ دور دے معاشرے دانقشہ کھچن دی کوشش کردا اے۔''(176)

فرخندہ لودھی ہوری ناول بارے لکھدیاں نیں:۔

''سماج دے سیاست داناں تے سیاسی تے سیاسی ادیباں اتے ٹکراں کیتیاں گئیاں نیں۔
انج ناول کار سطحی گلاں کر کرکے اصل صورتحال نوں ناول داروپ نہیں دے سکیا۔ زبان
پاروں وی ناول بوہتا امیر نہیں اے۔''(177)

ناول کار جس قسم دا ناول تخلیق کرنا چاہندا سی۔ شاید اوس کولوں اوس طراں دا کم نہیں ہوسکیا۔ علامتی ناولاں وچ اک وادھا اے

انعام الحق جاوید ڈاکٹر موجب:۔

''انشاء کے اعتبار سے یہ تحریر معیاری نہیں کہلائی جا سکتی۔ البتہ دلچسپی میں یہ ناول پڑھنے
والے کو متاثر کرتا ہے۔''(178)

ایس ناول وچ علامت نگاری توں کم لیا گیا اے پر ناول کاری دے حوالے نال ماڑی لکھت اے۔

پاکستانی پنجابی ناول دے ایس دور وچ ظفر لاشاری دا ناول 'نازو'، راجہ محمد احمد دا ناول 'کھیڈ مقدراں دی' تے غلام حسین دا ناول 'ٹالیاں دی چھاں' اک طرح دے رومانی پکھ دے ناول نیں۔ محمد باقر دا ناول 'بیٹھ نادم عصری دا ناول اک انکھیں وچ پنجاب دی، احمد سلیم دا ناول 'نال میرے کوئی چلے' ونڈ دے حوالے نال لکھے ہوئے معاشرتی ناول نیں۔ فخر زماں دے ناول 'ست گواچے لوک' تے 'اک میرے بندے دی کہانی' مستنصر حسین تارڑ دا 'پکھیرو' تے احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' علامتی رنگ وچ ڈبے ناول نے ایس دور دے دو ناول رضیہ نور محمد دا ناول 'بلدے دیوے' تے منیر احمد علوی دا ناول 'آپنی رت جو پانتریں تھی' اپنے اپنے علاقیاں دی معاشرت دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔ ایہہ ناول متصدی وی نیں۔ اعجاز الحق دا ناول 'سکے پانی' ناول کار دے ذاتی خیالات دے اظہار واسطے تخلیق ہویا اے۔ ایس دور وچ کل پندرہ ناول تخلیق ہوئے۔ ناولاں دی تعداد دے لحاظ تے رجحانات تے موضوعات دے حوالے نال ناولاں دا گراف کجھ بلند ہویا سی۔

تیجا دور

1981ء تا 1990ء

سولہ ناول

(1)	پریت	اصغر شامی	1981ء
(2)	دوآبہ	افضل احسن رندھاوا	1981ء
(3)	چھولیاں	محمد اسماعیل احمدانی	1983ء
(4)	پیاج	ظفر لاشاری	1983ء
(5)	بندی وان	فخر زمان	1984ء
(6)	گنجھل	نسرین بھٹی	1984ء
(7)	چکرنگی مورتی	کہکشاں بھٹی	1984ء
(8)	سوچ سمندر	آغا اشرف	1985ء
(9)	سورج گرہن	افضل احسن رندھاوا	1985ء
(10)	تائی	فرزند علی	1986ء
(11)	بےوطنا	فخر زمان	1987ء
(12)	امر کہانی	محمد اسماعیل احمدانی	1988ء
(13)	سدھراں دے پھل	صفیہ صابری	1988ء
(14)	سانول	فیاض حسین قاصر زیدی	1989ء
(15)	رت تے ریتا	سلیم خاں گمی	1990ء
(16)	رُلدے ہیرے	بابو جاوید گرجاکھی	1990ء

تیجا دور

پاکستانی پنجابی ناولاں دا تیجا دور دس سال تے پھیلیا ہویا اے۔ ایس دور وچ کل سولاں (16) ناول چھاپے چڑھے۔

1981ء وچ دو پنجابی ناول تخلیق ہوئے۔ اصغر شامی ہوراں دا ناول 'پریت' اک عصری ناول اے۔ ایس وچ رومانی پکھ وی نمایاں اے۔ ایس سال ای افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'دوآبہ' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اک وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔ ایہہ اک معاشرتی تے وسیبی ناول اے۔

1983ء وچ وی دو ناول چھاپے چڑھے۔ محمد اسماعیل احمدانی ہوراں دا ناول چھولیاں تخلیق ہویا۔ ایہہ اک ناول نما علامتی لکھت اے۔ ایس سال ای ظفر لاشاری ہوراں دا ناول 'پیاج' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک رومانی تے معاشرتی ناول اے۔

1984ء وچ چار ناول چھاپے چڑھے۔ فخر زمان دا ناول 'بندی وان' Novel of ideas اے۔ ایس لکھت وچ سیاسی رنگ نمایاں اے۔ نسرین بھٹی ہوراں دا ناول گُجھل چھپیا۔ اے ملکی ونڈے دے رولیاں دے حوالے نال رومانی تخلیق اے کہکشاں ملک ہوراں دا ناول 'چکڑ رنگی مورتی' وی ملکی ونڈے ملکی سیاست دے حوالے اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔

1985ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول سورج گرہن اک Novel by Letters اے۔ ایہہ اک وکھرا ناول اے۔ ایہہ رومانی پکھ وی رکھدا اے۔ ایس سال ای آغا اشرف ہوراں دا ناول 'سوچ سمندر' وی 1985ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس ناول وچ چار ناولٹ نیں۔ سکا پتر تے ہوا پرلی تے موتیے دا پھل' جیب کترا تے سوچ سمندر معاشرتی تے اک نفسیاتی ناولٹ اے۔

1986ء فرزند علی دا ناول 'تائی' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک وسیبی لکھت اے۔

1987ء وچ فخر زمان ہوراں دا ناول 'بے وطنا' چھپیا۔ ایہہ اک علامتی لکھت اے۔

1988ء وچ دو ناول چھپے۔ محمد اسماعیل احمدانی دا ناول 'امر' اک علامتی ناول اے۔ صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' ایس سال ای چھاپے چڑھیا۔ ایہہ پنڈو رہتل دے حوالے نال رومانی لکھت اے۔

1989ء وچ فیاض حسین قاصر فریدی دا سرائیکی بولی دا ناول 'سانول' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ سرائیکی

معاشرت دے حوالے نال اک رومانی ناول اے۔

1990ء وچ سلیم خاں گمی دا ناول 'رت تے ریتا' چھپیا۔ ایہہ اک Thriller Novel اے۔

1990ء وچ بابو جاوید گرجاکھی دا ناول 'رلدے ہیرے' Child Labour دے حوالے نال تخلیق

ہویا۔

1. پریت

لکھاری:اصغر شامی چھپن ورہا: 1981ء

پبلشرز:لاہور، ٹیانٹ کلب پوسٹ بکسن نمبر 5087 صفحے:175 باب:34

اصغر شامی ہوراں دا ناول 'پریت' اوس ویلے دی کہانی دسدا اے جدوں ہندوستان تے انگریز حکمران سی ۔ایہدے وچ ساڈھی پنڈ وسوں دے جھلکارے وکھائے گئے نیں ۔ ایہہ پنڈ ورہتل تے ٹبراں دی آپس دے ویراں دی دس وی پاندا اے ۔ناول دی کہانی رسمی تے فلمی جہی لگدی اے ۔ ناول دی لکھت وی اک خاص ڈھنگ نال لکھی گئی اے ۔ ہر جملے وچ اک لائن فیر اگلا جملہ لکھیا گیا اے ۔اسطرح ناول دے ربط تے اثر ہوندا اے ۔کہانی منظم طریقے نال نہیں گڑھی گئی اے سگوں لگدا اے کہ لکھدیاں جو دل وچ آیا واقعات دی شکل وچ جوڑ لیا گیا اے ۔ناول دے صفحے پرانے انداز دے حاشیے نال سجائے گئے نیں ۔ ناول دی لکھت تے سجاوٹ دا قاری تے کوئی چنگا اثر نہیں پیندا اے ۔

ناول دی کہانی گرمیاں دی اک رات توں شروع ہوندی اے ۔گرمیاں دی ایس رات نوں پنڈ دی اک مٹیار 'زیباں' کھڑکی کھولدی اے تے ڈاکو 'درشن سنگھ' اوس کولوں پناہ منگدا اے ۔ زیباں خوف زدہ تے ہوندی پر اوس نوں پناہ دین توں انکار کر دیندی اے ۔'زیباں' دے ڈنڈ پان تے درشن سنگھ جدھروں آندا اے اودھر ای ٹر جاندا اے ۔ زیباں تے درشن سنگھ توں علاوہ ناول دے ہور کردار نادرخاں، دلاور خاں، سرور خاں، دلاور دی ماں فاطمہ، فضل خاں، آصف خاں تے لالونیں ۔'زیباں' آصف خاں دی بھین سی ۔آصف خان دا دوست 'نادرخاں' اک جوشیلا تے منفی کردار سی ۔ اوہ 'زیباں' نوں ہر ویلے اظہار محبت کردا رہندا اے ۔'زیباں' اوس نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی ۔'دلاور خاں' وی اک بہادر نوجوان سی پر اوسدا کردار مثبت کردار اے ۔اوہ اک دفعہ 'زیباں' نوں نادر کولوں بچاندا اے تے اوس دی دلیری دا زیباں تے بہت اثر ہوندا اے ۔اوہ 'دلاور خاں' نوں پسند کرن لگ پیندی اے ۔اس طرح ناول وچ اک تکون بن جاندی اے ۔دلاور خاں دا پیو بہت ورہے پہلے قتل ہو گیا سی ۔اوس دی ماں فاطمہ اوس کولوں ایس راز نوں چھپا کے رکھدی اے ۔

'دلاور خاں' نوں پتہ چلدا اے کہ سرور خاں نے انگریز افسر ڈکسن نال ملکی بھگتی کر کے اوس دے پیو دا قتل، درشن سنگھ دے ہتھوں کروایا سی ۔جدوں دا 'دلاور خاں' نوں ایس گل دا پتہ چلیا سی ۔اوہ درشن سنگھ کولوں بدلہ لین دا سوچدا رہندا سی ۔

'دلاور خاں' دا باپ حیات خاں اک دلیر تے کھرا بندہ سی۔ اک موقع تے انگریز افسر نے اوہدے زمین دے نال والا ٹکڑا سرور خاں نوں دینا چاہیا تے حیات خاں نے دلیری نال جواب دتا۔ لکھاری انج لکھدا اے:۔

''مسٹر سرور کھان ہمارے پرانے دوست ہائیں ہم ان کو یہ لینڈ دینا مانگتا ہائے۔'' ڈکسن انگریز نے اک نقشے اتے نشان لا کے اگے رکھ دا ''لیکن جناب ایہہ زمین تے اک بیوہ تے اوہدے دو یتیم بچیاں دی اے جیڈے بچے بالکل چھوٹے نیں۔''

حیات خاں نے دسیا ''جو کچھ بھی ہائے ہم مسٹر سرور کو ناراض کرنا نہیں مانگتا'' کمشنر ڈکسن نے آکھیا ''لیکن جناب حیات دے بولدیاں ای کمشنر ڈکسن فیر گل ٹوک کے غصے نال آکھیا'' لیکن ویکن کچھ نہیں یہ ہمارا آرڈر ہے۔'' جے ایہہ تہاڈا حکم اے تے فیر ایس زمین دی حفاظت کرنا میرا فرض اے میں انج نہیں ہون دیاں گا۔'' (179)

ایتھوں سانوں انگریز حکمراناں دیاں بے انصافیاں دا پتہ چلدا اے۔

ناول کار دے ذہن وچ بہت سارے خیالات گڈ مڈ نیں پر اوہ انہاں نوں اچھی طرح نال Convey نہیں کر سکیا۔ دلاور خاں اپنے باپ دے قاتل 'درشن سنگھ' دی تلاش وچ رہندا اے۔ 'زیباں' تے 'دلاور خاں' دی ملاقاتاں تے مکالمے ناول وچ رومانی فضا پیدا کر دے نیں۔ نادر خاں اپنی تھاں تے زیباں نال محبت کردا اے۔ اوہدیاں خیالاں نوں ویکھو:۔

''نادر زیباں نوں حاصل کرن دی اکو راہ اے جے توں اوہدے من دی مراد پوری کر دیویں تے اوس حسن پری دی ساہواں دی مہک تیریاں ساہواں وچہ رچ وس سکدی اے۔'' (180)

'زیباں' نادر نوں کہندی اے کہ توں میرے واسطے اپنی ماں نوں قتل کر دے۔ نادر اتنا دیوانہ ہویا ہوندا اے کہ اوہ اپنی ماں نوں قتل کر دیندا اے۔ اوس دا باپ اوس دے جرم تے پردہ پا دیندا اے۔ ناول وچ نواب بختاور دا قتل وی وکھایا گیا۔ 'درشن سنگھ' اوس نوں فلمی ڈاکو دی طرح قتل کر دیندا اے۔ درشن سنگھ فیر جنگل وچ غائب ہو جاندا اے۔ ڈی۔ ایس۔ پی اوس نوں دوربین لا کے ویکھدا رہندا اے۔

نادر خاں دا دوست آصف خاں جیہڑا 'زیباں' دا بھرا سی اوہ نادر خاں نال رل کے شراب پیندا اے۔ نادر خاں اک دن زیباں نوں چک کے لے جاندا اے تے اوس نوں تہہ خانے وچ بند کر دیندا اے۔ 'دلاور'

اوس نوں تہہ خانے وچوں کڈھ لیندا اے۔ زیباں تے دلاورخاں دا ویاہ ہو جاندا اے۔ ایتھے ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ نادرخاں تے دلاورخاں دا بھائی اے۔ 'درشن سنگھ' وریہاں پہلوں دلاورخاں دے جس بھرا نوں چک کے لے گیا سی اوہ آصف خاں ای سی۔ ایس نوں سرورخاں اپنے کول رکھ لیا سی تے اپنا پتر بنا کے پالیا سی۔ ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ 'دلاورخاں' دے پیو دا قاتل درشن سنگھ نہیں سگوں سرورخاں نے کیتا سی۔ ایتھے وی لکھاری دوقتل کروا دیندا اے۔ 'آسو' سرورخاں نوں قتل کر دیندا اے۔ 'لالو' ایس گل توں آسو دے ہتھیں پیندا اے۔ اینی دیر وچ 'نادرخاں' اپنے باپ 'سرورخاں' دے قاتل 'آسو' تے گولی چلاندا اے۔ گولی 'لالو' نوں لگ جاندی اے۔ ناول دا انجام طربیہ اے کیوں جے دلاورخاں دی شادی 'زیباں' نال ہو جاندی اے۔ سرورخاں اپنے انجام تے پہنچ جاندا اے۔

اگر اسی گوہ کریئے تے ناول وچ کوئی منطقی ترتیب نہیں۔ واقعات گھڑے لگدے نیں۔ تکنیک بےحد کمزور اے۔ انداز بیان وچ خوبصورتی نہیں۔ سگوں مکالمے بوریت پیدا کرے نیں۔ ناول اک پختہ لکھت نہیں کئی تھاں تے ناول ڈرامائی ہو جاندا اے۔ ناول نوں غیر قدرتی انداز وچ اساریا تے ودھایا گیا اے۔ ناول وچ اک عصر دی تصویرکشی کیتی اے۔ انساناں نال ہون والی کجھ دھرو داذکر کیتا اے۔ انگریز حکمراناں تے اپنیاں دیاں زیادتیاں دا کھل کے اظہار کیتا اے۔ ناول کار رُتے دی گل 'وچ لکھدا اے:۔

> ''ایس عشق دے نال نال 'پریت' وچ طبقاتی رسہ کشی، معاشرے وچ ہون آلیاں ناانصافیاں توں جنم لین آلے کوجھ کرودھ تے نفرت دی کلوہنی صورت وی نظر آوے گی۔'' (181)

ناول خوبصورت بن سکدا سی اگر کہانی نوں ترتیب نال لکھیا جاندا۔ فقرے وی تسلسل نال لکھے جاندے۔ فقریاں وچ لمبیاں لمبیاں لائناں لا کے ناول نوں اگے نہ ودھایا جاندا۔ ایہہ کوئی ایڈ انگر ناول نہیں اے۔ پنجابی ناولاں وچ اک وادھا کہہ سکدے آں۔ ناول پڑھدیاں قاری فقریاں وچ لگیاں لائناں وچ الجھیا رہندا اے۔ ایہہ ذہن تے کجھ چنگا اثر نہیں قائم کردیاں۔

2. دوابہ

لکھاری: افضل احسن رندھاوا   **چھپن وریہا: 1981**

پبلشر: فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک   **صفحے: 195**   **باب: 25**

افضل ہوراں دا ناول دوابہ اوہناں دا دوسرا ناول اے۔ ایہہ ناول وی اوہناں دے پہلے ناول 'دیوا تے دریا' دی طرح ساڈھی وسوچوں پنگریا اے۔

دوابہ دی کہانی دوابہ وچ رہن والے دوٹبراں دی کہانی اے۔ وریام سنگھ تے موجا سنگھ دی یاری دی مثال نہیں ملدی۔ وریام سنگھ جیہڑا بڑا دلیر تے جوان جناسی سوداگر سنگھ دے ہتھوں قتل ہوجاندا اے۔ اوہ اپنے پچھے اک بیوہ جنداں تے دو پتر 'جھنڈا سنگھ' تے 'لکھی سنگھ' چھڈ کے اس جہان توں ٹر جاندا اے۔ فوجا سنگھ اپنے یار دی یاری نبھاندا اے۔ اوسے دے اپنے دو بچے مکھن سنگھ تے 'دیپو' ہوندے نیں۔ فوجا سنگھ وریام سنگھ دے ٹبر دا بھاروی اپنے سر تے چک لیندا اے۔ اوہ اوہناں دی زمین وچ وی ہل چلاندا تے اوہناں دی فصل تے گھر بار دا خیال رکھدا اے۔ چاروں بچے کٹھے پل رہے سی۔ جھنڈا سنگھ تے مکھن سنگھ ہم عمری تے اوہناں دی آپس وچ یاری سی۔ لکھی سنگھ ہرویلے 'دیپو' نال لڑدا رہندا سی۔ جھنڈا سنگھ وی بڑا جنا نکلدا اے پر لکھی سنگھ سب توں جوان تے طاقت ور ہوندا اے۔ 'لکھی' دی ماں 'جندا' وی چاہندی سی کہ اوہدے پتر وریام سنگھ دی موت دا بدلہ لین۔ اوہ لکھی سنگھ نوں اوہدے باپ دی پگ دیندیا کہندی اے:۔

> ''ایہہ پگ تے چھری تیرے بھائیے دی اے۔ اج توں ایہناں دوہناں شیواں دا وارث ایں۔ اج توں اوہناں راہواں اتے ٹرنا ایں جیہناں اتے اوہ ٹریا۔۔۔ اوہدیاں یاریاں تے دشمنیاں نبھاون دا قول اک مرد، جوان تے اپنے پیو دے پتر وانگ توں مینوں دینا ایں۔''(182)

ایتھے سانوں دوابہ وچ وسن والیاں دلیر ماواں دے جگریاں دا پتہ چلدا اے۔

بنیادی طور تے ناول 'لکھی سنگھ' دے دوالے رہندا اے۔ 'لکھی سنگھ' دے دل وچ اپنے باپ دی موت دا بدلہ لین دا بھاونہ ہمیشہ رہندی اے۔ فیر اک دن 'دیپو' دی مدد نال اوہ 'سوداگر سنگھ' نوں اوس تھاں تے لے جا کے ڈگرے ڈگرے کر کے راوی وچ روڑھ دیندا اے۔ کسے نوں کنوں کن خبر وی نہیں ہوندی بنا ثبوت دے تھانیدار وی اوہناں دے ٹبر دے خلاف رپورٹ لکھن نوں تیار نہیں ہوندا۔ لکھن سنگھ اپنے پیو دا بدلہ لے تے لیندا اے پر اوس نوں چپ لگ جاندی اے۔۔۔۔۔ آوندا اے تے اوس نوں سوداگر سنگھ دا چہرہ سپ دے منہ تے جڑیا لگدا۔ اوہ Hallucination دا شکار رہندا اے۔

اوہدے مقابلے وچ 'دیپو' دلیری نال ایس گل نوں ہضم کر دی اے۔ بلکہ ایہہ 'دیپو' دی ساری سکیم سی۔

اوہ نہیں چاہندی سی کہ لکھی سنگھ بے سمجھی نال قتل کر کے پھاہے لگ جائے۔

'لکھی سنگھ' دا کردار اک دلیر تے جگرے والے سکھ جوان دا اے۔ پنجاب دا غیرت مند تے انکھ والا جنا۔ اپنے ٹبر دا خیر خواہ تے اپنے باپ دے دوست 'فوجا سنگھ' دی عزت نوں اپنی عزت جاندا اے۔ لکھاری ویسے وی وسیبے دی کہانی بیان کردا لکھدا اے:۔

''دوابے وچ ایہو جیہے کئی بندے ہے سن جیہڑے امن امان، سکھن نہیں سکوں اجاڑ منگدے جیہڑے بگانے ککھاں نوں تیلی لا کے سیکدے رہنا چاہندا اے۔ تے او دن دائرے چ بیٹھیاں کسے ایہو جیہے نے ای تتانی لا دتی۔ سوداگر دے مورکھ پتر 'راجندر' سوچیوں سمجھیوں بغیر اوس ہتے ہوئے دانے تے موہنہ ماردتا۔ اپنا گھو کو چت کرالیا تے نال ای دو دکھی گھر جیہڑے اگے ای اجڑے سن ساڑ پھوک کے سواہ کر دتے'' (183)

اسطرح دیاں گلاں پنیڈو وسیب وچ ہوندیاں نیں 'فوجا سنگھ' دے پتر 'مکھن سنگھ' دی موت توں بعد 'لکھی سنگھ' اوہناں دیاں زمیناں دا کم کرن لگ پیا۔ تاں جے 'فوجا سنگھ' دے ٹبر دی خدمت کر کے 'فوجا سنگھ' دی محبت دا بدلہ لاہ سکے۔ 'راجندر سنگھ' دے ایہہ بول:۔

''اگے لکھی فوجے دی دھی ہنڈ اوندا سی من نونہہ وی ہنڈا ئے گا! ہوئی نہ موج اوہدی یا نہ؟'' (184)

'لکھی' نوں تیر وانگوں لگدے نیں۔ 'لکھی سنگھ' جنہوں غصہ پاگل کر دیندا اے۔ اوہدے ہتھوں 'راجندر سنگھ' دا قتل ہو جاندا اے۔ فیر 'لکھی سنگھ' نوں عمر قید ہو جاندی اے۔ اوہدے مگروں اوہدی 'دیپو' نو بدشکلے 'گنڈھا سنگھ' نال وہیا جاندا اے۔ فوجاں سنگھ تے اوہدی گھر والی دکھی ہو کے مر جاندے نیں۔ 'گنڈھا سنگھ' 'فوجا سنگھ' دے گھر دا مالک تے کرتا دھرتا بن جاندا اے۔

لکھاری نے سانوں دوابہ دا وسیب وکھایا اے۔ ہر شے نوں قدرتی انداز نال بیان کیتا اے۔ اوتھے دی رہتل وچ محبت دی خوشبو دوستیاں یاریاں، بدلے بہادریاں، دلیریاں، چوری چکاری، رسے گیریاں، غیرتاں تے وفاداریاں رچیا بسایا نیں۔

دوابہ وچ جتھے سمجھدار سیانے رہندے نیں اوتھے ڈاکو رسہ گیرے رہندے نیں۔ کرنیل سنگھ، شیر سنگھ، شانو تے عقلاں والی 'دیر کور' جیہڑی دل ٹُن دی واج نہیں نکلن دیندی سگوں چپ چپیتے نیلا تھوتھا کھالیندی اے۔ 'لکھی سنگھ' قید ختم ہون تے پنڈ آندا اے۔ تے اوس نوں سارا جگ اوپرا اوپرا لگدا اے۔ گھر جا کے بالاں

نوں جھجک جھجک کے ملنا۔ ہر گل تے ہسدیاں رہنا۔ لکھاری دے ایہہ مکالمے 'دلکھی سنگھ' دی مثبت سوچ تے ماں دی حقیقت پسندی تے لکھے گئے نیں:۔

''آہو بے بے، راجی باجی! نہ کوئی پھکر نہ پھاتہ نہ کم کار، کھا چھڈ نا تے سو چھڈ نا بس بے بے اک تیرے توں دور ساں۔ ہور اوتھے کوئی سوڑ نہیں سی۔''

''نہیں وے کاکا! جنداں نوں پتہ سی۔ رب دشمن نوں وی نہ کھڑے اوتھے۔''(185)

دلکھی سنگھ' دا ہتھ 'دیپو' دے سر تے جم جاندا اے جدوں اوس نوں بھر ابن کے اپنی دیپو دے سر تے ہتھ پھیر ناپیندا اے۔ 'دلکھی سنگھ' نوں 'گنڈھے سنگھ' دا 'دیپو' نال جیہڑا ابرتا و سی اوہدا پتہ چلدا رہندا اے۔ اوہدی ماں دا ایہہ جملہ 'وے کاکا اجڑیاں باگاں دے گالڑ پٹواری' فوجا سنگھ دے گھر دی حقیقت کھول دیندا اے۔ اک دن گنڈھا سنگھ شراب دے نشے وچ پاگل 'دیپو' نوں ماردا تے گال مندا بولدا اے۔ 'دلکھی سنگھ' ایہہ سن کے 'فوجا سنگھ' دے گھر نس کے جاندا اے سارے پنڈ او یکھیا کہ لت کوجڈے، ماڑے کویڑے بدشکل تے بدزبان سردار گنڈا سنگھ اگے 'دلکھی' ہتھ جوڑ کہند اسی کے توں جوائی بھائی ایں اپنی حرکت توں باز آجا۔ گنڈا سنگھ باز نہ آیا سگوں اندروں برچھی کڈھ لیائیا۔ جدوں اوس گنڈا سنگھ نوں مارنا چاہیا تے 'دیپو' اوس نوں بچاون آ گئی۔ 'دیپو' اک دم پتی ورتا پتنی بن جاندی اے۔ اوہ اک لج پال دھی ہوندی اے۔ لکھاری دے ایہہ جملے دوآبہ دیاں دھیاں دی سانف دی عکاسی کر دے نیں:۔

'نکل جا! میرے گھروں بدماشا، خونیا۔۔۔۔۔۔۔ تے فیر کدے ایس ویہڑے پیر نہ رکھیں۔''(186)

لکھی اوتھوں نکلدا اے تے اوہدے سامنے دوراہ سی۔ اوہ ڈاکو انی 'شانو' تے ڈاکواں نال رل جاندا یاں وطن واسطے کم کرن والے 'حکم سنگھ سیاسی' نال جاندا۔ اوہ بڑا سوچ سمجھ کے 'حکم سنگھ سیاسی' دی راہ تے ٹر جاندا اے۔ لکھاری نے بہت مثبت اخیر کیتا اے۔ 'دلکھی سنگھ' جیہڑا ناول داہیرو اگر گرا ہے پے جاندا تے اوہ ہیرو نہ رہندا۔ ناول تکنیکی لحاظ نال بہت ٹھوس اے۔ ناول دے کردار اپنی اپنی تھاں تے بڑے نگر نے۔ ناول نوں پڑھدیاں ای سارے کرداراں دیاں شخصیتاں اکھاں دے سامنے آجاندیاں نیں۔ ایہہ سارے دے سارے کردار ساڈھے وسیب نال جڑے ہوئے نیں۔ ناول دی زبان بڑی سوہنی، بامحاورا تے ٹھکویں اے۔ ایہہ سطراں ویکھو:۔

'نہیر اتے پالا ہولی ہولی ودھدے جاندے سن تے اوہ ہولی ہولی پنڈ توں نیڑے ہوندا

جاندا سی ۔ہن اوہنوں پنڈ دی وسوں تے حیاتی دیاں واجاں آ ندیاں سنیاں جان لگ

پیاں ۔"(187)

افضل احسن رندھاوا ہوراں ناول دے مکھ بندو چ لکھیا اے :۔

"پنڈاں وچ اوہ ساریاں مثبت قدراں جیوندیاں جاگدیاں نیں۔ جیہڑیاں انسان،

انسانیت تے اک چنگی تے اخلاقی طور تے مضبوط سوسائٹی دا رس تے جوہر ہوندیاں نیں۔

تے" دوابہ" ایناں ای طاقت ور سچیاں سُچیاں تے مثبت قدراں دا ناول اے۔"(188)

افضل احسن ہوراں نے ایس ناول وچ اخلاقی قدراں دی پاسداری کیتی اے۔ اوہناں کرداراں وچ اک شرم لحاظ تے اصول نظر آندے نیں۔ انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

"افضل احسن دا دوجا ناول دوابہ وی پاکستان بن توں پہلاں دے پنجاب دے سانجھے

ماحول دے پس منظر وچ لکھیا گیا اے۔"(189)

دوآبہ ناول کاری دے حوالے نال اک خوبصورت لکھت اے۔

3. چھولیاں

لکھاری: محمد اسماعیل احمدانی **چھپن ورھا: 1983ء**

پبلشرز: لاہور، سنگت پبلشرز **صفحے: 224** **باب: 30**

محمد اسماعیل احمدانی دا ناول چھولیاں وکھری قسم دا ناول اے۔ ناول دا کوئی خاص پلاٹ نہیں نہ ای کوئی خاص کہانی اے۔ ناول وچ بہت سارے خیالاں تے سوچاں نوں گڈ مڈ کیتا ہویا اے۔

اوہ ناول دے ابتدائیے وچ لکھدا اے :۔

"صنوبر دی چھاں: دیودار وٹیں دی وچائی

برفیل چوٹی دی چیٹی اتے تریز فضا ۔!!! کول پریاں سنگیت دیوی۔ اسانی پینگھ ۔ دھوے

تے سڑکیں دا سرور!!! کجھی نہ سوجھی فنتاسی (Fantesy) اے ۔؟"(190)

فیر خیالاں دیاں ڈاراں کھودا پنگاٹ۔ پیلھوں ڈیلھے دی رت اے۔ اسانی پینگھ، جھڑ بادل ۔۔۔

Beauty is pleasure .. sujective & Objective ... pleasure is Beauty

فنتاسی توں اگے اوہ Symbolic Fantacy تے اپڑ جاندا اے۔

ناول کار اپنے علم دے پھیلاؤ نوں کوزے وچ بند کرن دی کوشش وچ جتا رہندا اے۔

سارے ناول وچ فلاسفی، خیالاں دی اڑان تے اتہاس دے پنے وکھالی دیندے نیں۔ رمزاں تے علامتاں دا استعمال قاری وچ اکتاہٹ دی وجہ بن جاندا اے۔ ناول کار ہڑپہ دا قلعہ کوہ سلیمان دا ذکر کروا اے۔ فیر ویلے ہوی گل کجھ ایس انداز وچ کروا اے:۔

''زمان Time دی چھولی تے مکان space دی پیڑی اے۔ جیندے وچ وجود ExHistence دا انجھی حرکت Movement اے ونجھ دیندا مریندے۔ ایں کائناتی Comic ذات وچ وچ اساں تساں دے صفائی وجود ویندے تر دن، لڑون اتے اکوں تے ودھدن۔ کتھائیں ہولے ارتقائی Evolutionery روپ وچ اتے کتھائیں انقلابی Jumps دی صورت وچ۔'' (191)

ناول وچ بہت سارے خیالاں، گلاں تے اتہاس بیان کرکے ناول کار نے ناول دے اخیر وچ اک ناول دے تانے پیٹے دی ہندسی صورت بنائی اے۔ ایس ہندسی صورت دی وضاحت وی کیتی اے۔ ایس وچ اوہ چھولیاں دی وضاحت ایہناں لفظاں نال کردے نیں۔

4-لہراں۔ چھولیاں۔ سدھ نے فہم وفراست دا سوجھلا (ناول چھولیاں دا بنیادی خیال)

ایس ناول وچ انسانی اتہاس نوں بیان کیتا گیا۔ انعام الحق جاوید ہوری لکھاری دے خیالاں دے حوالے نول لکھدے نیں:۔

''ایہہ خیال دی بے مہاری اڈاری ہیٹھ ہوند وچ آن والیاں ایہیاں تحریراں نیں جھاں دے ذریعے لکھاری دے ذہن دیاں مختلف الجھیاں ہوئیاں لہراں دی عکاسی تے ہوجاندی اے تے اوہدا علمی پس منظر وی ظاہر ہو جاندا اے پر تخلیقی تجربے دا لشکارا کدھرے وکھالی نہیں دیندا۔'' (192)

ناول وچ ہندومت دے حوالے نال گل کیتی گئی اے۔ دلشاد کلانچوی ہوراں ایس ناول تے ترکھی جھات پائی اے اوہ لکھدے نیں:۔

''نظریاتی طور تے وی ایں کوئی اسلامی ناول نہیں آکھیا ونج سکدے کیوں جو ایندے وچ ہندو مائیتھالوجی، ہندومت اتے ہندو کلچر دیاں گالھیں جا بہ جا نظر ون، ہندو چھوہریں نال مسلمان چھوہر دا کردار کوئی چنگا نہیں وکھایا گیا۔ بیا ایہہ جو ہندو رساں تے ہندو رہنماواں دا ذکر ول ول کیتا گیا ئے۔۔۔۔ ایں ناول اتے جنسیت تے ننگیج (عریانی) دا رنگ چوکھا چڑھایا گئے۔ ایہندے وچ کوئی ہیرو یا ہیروئین کائے نیں۔ کیوں جو ایہند اہر کردار آنپڑیں

آپ کوں وڈا تے اہم کردار بنڑا تے پیش کریندے۔۔۔۔ایہہ اکوئی گنڈھیا ہویا پلاٹ کائے نہیں۔عام طور تے ڈیرے تے بیٹھے ہوئے افراد دیاں گالھیں درج کیتیاں لکھن ایں واسطے اہندے وچ قصہ پن یا ناول والا تسلسل کائے نہیں۔بس اے کہیں وڈیرے دے ڈیرے دی ہک ڈائری ضرور اے۔جتھاں کروار بولیندن،کھلاں کریندن تے ایں طراں ناول مک ویندے۔"(193)

سجاد حیدر پرویز اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:۔

''چھولیاں وچہ خودکلامی ہے۔جیڑھا سرائیکی وچہ پہلا تجربہ ہے۔چھولیاں وچہ علامات کوں تخلیق کیتا گئے۔ناول وچہ وجودیت دے تاثریں کوں سرائیکیت دے پچھے وچہ فنی مہارت نال ونیا گئے۔"(194)

چھولیاں نوں ناول منن نوں دل نہیں کردا کیوں جے ہر ناول دا اک بنیادی رنگ پلاٹ ہوندا اے۔ ایس ناول دے عنوان ہیٹھ اس نوں A Symbolic Fantasy لکھیا اے۔ناول جدید رجحانات ہیٹھ الیکیا گیا اے۔ایہہ اک علامتی ناول اے۔

4. پیاج

لکھاری:ظفر لاشاری **چھپن ورہا:1983ء**

پبلشرز:لاہور،پاکستان ادبی بورڈ **صفحے:368** **باب:23**

'پیاج' ظفر لاشاری ہوراں دا دوسرا ناول اے۔اس نوں پہلاں اوہناں دا ناول 'نازو' چھاپے چڑھ چکیا اے۔'نازو' توں 'پیاج' تیکر لکھاری نیں ارتقائی سفر تے کیتا اے 'پیاج' دے کردار پنڈ وسو دے رہن والے کردار نیں۔رحیماں اپنے ماپیاں دی لاڈلی تے کلی کلی دھی اے۔سوہنی تے سنکھی کڑی اے نذر وی گھبرو تے سوہنا منڈا اے۔رحیماں دا پیو **ملک** نتھا تے نذر دا پتر **ملک** نبو آپس وچ سکے رشتے دار ہوندے نیں۔دونویں آپس وچ رشتہ جوڑلیندے نیں۔'رحیماں' ویاہ کے 'نذر' دے گھر آجاندی اے۔دونوں آپس وچ پیار محبت نال رہندے نیں۔رحیماں کولوں سوہرے وی خوش تے گھر والا وی خوش رہندا اے۔پنڈ وچ اک کڑی 'زرینہ' **ملک** تے بھیڑی اکھ رکھدی اے۔آوندیاں جاندیاں اوس نال مسخریاں کردی اے۔رحیماں اک چنگے سبھاء دی زنانی سی۔نذر اپنی بیوی نال محبت وی کردا سی۔ایس کرکے اوہ زرینہ دیاں حرکتاں تے غور نہیں کردا۔کرنی خدا دی ایہہ ہوندی اے کہ نذر دا چھوٹا بھرا 'فضل' زرینہ نوں چاہن لگ پیندا اے۔رشتہ طے

ہو جاندا اے ۔ ذرینہ ویاہ کے ملک نذر دی گھر جائی بن جاندی اے ۔ پر حرکتاں توں باز نہیں آندی ۔ نذر دا ذہن صاف ستھرا ہوندا اے ۔ اوس دے ایہ جملے اوس دی اندر دی سچائی دے گواہ نیں :۔

''اوہ میکوں اتنا بے غیرت سمجھ گھدے ۔۔۔ میڈے بھرا دی عزت تھی تے میڈے نال پیار

دے سودے کریندی اے ۔ بے حیا نہ ہووے تاں ۔۔ ڈنڈ پھیند اہو یا نذر رشہ بہہ تلے پئی

ہک کھٹ تے ونج ڈھونا تے کے سمیت ورگھ پیا۔ ''ہن کیا کراں'' (195)

نذر دی صفائی اپنی تھاں تے پر ہونی نوں کون روک سکدا اے ۔ فضل نوں سپ کٹ لیندا اے ۔ اوس نوں رب بلا لیندا اے ۔ 'زرینہ' میکے جان دی بجائے سوہرے نوں چکر دے کے اوتھے ٹکی رہندی اے ۔ 'نذر' تے وی ڈورے ڈالدی رہندی اے ۔ 'نذر' تے وی ڈورے ڈالدی رہندی اے ۔ اخیر 'نذر' وی موم ہو جاندا اے ۔ اوہ اوس نال ویاہ کرن دا فیصلہ کر لیندا اے ۔ زرینہ 'پہاج' یعنی سوکن بن کے رحیماں دی تقدیر بدل دیندی اے ۔ رحیماں دی شرافت توں فائدہ چکدیاں چکدیاں زرینہ دا پلڑا بھاری ہو جاندا اے ۔ کجھ زرینہ دیاں چالاکیاں تے اداواں وی کم وکھا جاندیاں نیں ۔ اک ویلہ آوندا اے کہ سوہریاں دی من پسند بہو نوں گھر توں کڈھ دتا جاندا اے ۔ ملک نذر دا سلوک اوس نال ظالماں تے بے درداں والا ہو جاندا اے ۔ رحیم بی بی عرف 'رحیماں' اپنے 'بھورل' تے پیٹ والے بچے 'سانول' نوں لے کے میکے گھر آ جاندی اے ۔ اوہدی ماں سکینہ تے غم دا پہاڑ گر جاندا اے ۔

ایتھوں ناول اک نواں موڑ لیندا اے ۔ رحیم بی بی پیلو تپن واسطے شہر جاندی اے ۔ اوتھے ایکسین رشید دے گھر جاندی اے ۔ اوس دی حمیرا دودھ پیندی بچی سی ۔ اوہ روندی تے چپ نہیں ہوندی نہ ای اوہ اپنی ماں دا دودھ پیندی اے ۔ رحیماں اوس نوں اپنا دودھ پلاندی اے ۔ دودھ پی کے بچی چپ کر جاندی اے ۔ ایہہ ویکھ کے ایکسین دی بیوی رحیماں نوں اپنی کلی تے بیمار دھی دی دائی تے دودھ پلاوی دے طور تے رکھ لیندی اے ۔ مائی رحیماں 'بھورل' نوں نانی کول چھڈ کے دوسرے نکے پتر سانول نال ایکسین رشید دے گھر رہن لگ پیندی اے ۔ اوہ اوہناں دی بچی حمیرا دی سیوا کردی اے تے اوہدی صحت چنگی بھلی ہون لگ پیندی اے ۔ جے اوس نوں اوکڑاں چوں نکلیاں تھوڑے دن ہی ہوندے نیں تے اوس دا پتر 'بھورل' سرسام نال مر جاندا اے ۔ رحیماں تے قیامت ٹٹ پیندی اے ۔ اوہ پتر دے جنازے تے جاندی اے تے ملک نذر اوہدے کولوں اوس دا دوسرا پتر سانول وی کھو لیندا اے ۔ رحیماں دی بدقسمتی اک پتر مر کے وچھڑ گیا تے دوسرا

ویسے علیحدہ ہو گیا۔

رحیماں اپنی بدقسمتی نوں سمیٹ دی اے۔ ایکسین رشید دی بیٹی حمیرا نوں پالدی اے۔ دوجے پاسے ایکسین رشید دی بیوی تے حمیرا دی ماں مر جاندی اے۔ کہانی وچ مزید الجھاؤ آ جاندا اے۔ فیر ایکسین رشید دی شادی رضیہ نال ہوندی اے۔ رضیہ دے نال اوہدے پہلے خاوند دی دھی آندی اے ایس بچی دا ناں غزالہ ہوندا اے۔ ایہہ بچی سوہنی تے من موہنی ہوندی اے۔ حمیرا تے غزالہ کٹھیاں پلدیاں نیں۔ دوجے پاسے وستی وچ مائی رحیماں دا پتر 'ساول' تے زرینہ دا پتر راول کٹھے پلدے نیں۔ دوناں وچ سکیاں والا پیار ہوندا اے۔ حالانکہ زرینہ دا سلوک ساول نال اچھا نہیں ہوندا۔ دوناں دے سلوک پسند وی نہیں کردی۔ وستی دے سکول توں پڑھ لکھ کے دونوں بھرا شہر دے کالج وچ داخلہ لے لیندے نیں۔ کالج وچ 'ساول' تے 'راول' دا ٹاکرا غزالہ تے اوہدی سہیلی 'صفیہ' نال ہوندا اے۔ 'غزالہ' دی بھین 'حمیرا' وی ایس کالج وچ ای پڑھدی اے۔ کالج وچ 'غزالہ' تے 'ساول' اک دوجے نال کھہندے رہندے نیں۔ بعد وچ اوہناں دی آپس وچ دوستی ہو جاندی اے۔ لکھاری ناول وچ کالج دا ماحول وی وکھایا اے۔ پڑھائی دے نال نال تقریر، موسیقی تے بیت بازی دے مقابلے ہوندے نیں۔ مقابلیاں وچ غزالہ تے ساول دونویں حصہ لیندے نیں۔ لکھاری اوہناں بارے لکھدے نیں:۔

> ''غزالہ سوہنی ہئی، چھوکری ہئی تے بہترین اداکارہ ہئی ایں واسطے ساریاں کنوں ڈھیر انعام غزالہ کول وی ملیے۔ اوں دے بعد ساول کوں نمبر ڈتا گیا۔ اوہ اپنا انعام گھن تے اسٹیج کنوں تلے لتھا تاں غزالہ پوڑیاں وچ آئی کھڑی ہئی۔'' (196)

ناول کار دے سامنے سارے مقام تے منظر ہوندے نیں۔ ناول دے کلاوے وچ بہت ساریاں شیواں ہوندیاں نیں۔ 'پہاج' دے تخلیق کار نے دو طرح دی وسو وکھائی اے۔ پنڈو تے شہری وسو دوناں دی عکس بندی کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ناول اوس ویلے اک ہور نواں موڑ لیندا اے۔ جدوں 'مائی رحیماں' 'غزالہ' دے کہن تے ساول دے دادے واسطے ہسپتال وچ کھانا لے کے جاندی اے۔ مائی رحیماں اوتھے اپنے کنبے نوں ملدی اے۔ سوہرے تے خاوند دے اصرار تے شریف رحیماں اپنے گھر وستی ٹر جاندی اے۔ اوہدے پتر ساول دا ویاہ غزالہ نال طے ہو جاندا اے۔ زرینہ جیہڑی رحیم بی بی دی پہاج ہوندی اے۔ مل کے 'ساول' تے 'غزالہ' دے دودھ وچ زہر ملا دیندی اے۔ زرینہ نوں اپنے کرنی دی سزا اسطرح ملدی اے کہ

زرینہ دا اپنا پتر 'راول' غلطی نال اوہ دودھ پی لیندا اے ۔جیہڑا گھر خوشیاں نال بھریا سی۔ اک پیاج دے حسد دی وجہ نال ماتم کدہ بن جاندا اے ۔ایس ناول دا المیہ اخیر تے راول دی موت نال ہوندا اے ۔

ظفر لاشاری دا ایہہ ناول روایتی قسم دا اے ۔ناول دی کہانی وی ساڈھی وسو دی کہانی اے ۔ کرداراں وچ وی اچھے تے برے دوناں طرح دے کردار موجود نیں ۔'رحیم بی بی' دا کردار ایک صابر تے نیک سوانی دا کردا اے تے ۔ زرینہ دا کردار اک منفی کردار اے ۔ناول وچ ہور کردار اپنی تھاں چنگے نیں ۔'نذیر' دا کردار بزدل تے کمزور وکھالی دیندا اے ۔ناول وچ منظر نگاری لکھاری نے خوب کیتی اے ۔ناول دے آغاز وچ ای وہ لکھدا اے ۔:۔

''رت ڈاڈھی من بھاونی ہئی ۔ساری رات کن من تھیندی رہی ہئی ۔کھمکدی کھمن دے لشکارے تے بدلاں دے گجکارے چر کے تئیں لوکاں کول جگوائی رکھیا تے کالے کالے بدلا سو یلے وی، اسمان دی نیلی چادر کون سلیٹی رنگ وچ رنگیا ہویا۔'' (197)

جتھوں تیکر زبان دا تعلق اے اسی محمد آصف خاں دی رائے نال سہمت آں :۔

''پر میں سمجھدا ہاں کہ کہانی نالوں وی ودھ ایس ناول دی وڈیائی ایس دی بولی وچ ہے ۔ظفر لاشاری ہوراں اجیہی ڈھکویں تے چجویں بولی ورتوں وچ لیاندی ہے کہ اوہ اپنی مٹھی تے سترانی بولی دی وکھتوں اساں نوں جانو کروا نا لوڑ دا ہے ۔'' (198)

انعام الحق جاوید ہوراں دی رائے مطابق :۔

''مجموعی طور تے ایس ناول دی فضا زندگی دے مختلف مسئلیاں نوں بیان کردی ہوئی غزالہ تے سانول دے کامیاب رومان تے آ کے مک جاندی اے ۔ اج دوئیں ناول (نازو تے پیاج) اکوجیہے طر بیناول بن دے نیں ۔'' (199)

ایتھے اسی انعام الحق جاوید ہوراں دی ایس گل توں سہمت نیں ۔مجموعی طور تے ناول المیہ اے رحیم بی بی دی حیاتی تے ناول دا اخیر جدوں زرینہ دا اپنا پتر زہر والا دودھ پی کے مر جاندا اے ۔ایہہ اک المیہ اخیر دا ناول کہلوان دے قابل اے ۔''

شوکت مغل ہوراں پیاج بارے لکھیا اے :۔

''ظفر لاشاری مرد ہوون دے باوجود فنکار دے سچے رشتے دی بدولت معاشرت وچ حالات تے واقعات ہتھوں پیٹھی عورت دی نمائندگی کریندے تے ایس معصوم طبقے دی

حمایت کردا ہے۔"(200)

ہر ناول خوبیاں تے خامیاں دا مجموعہ ہوندا اے ۔ڈاکٹر طاہر تونسوی نے پہاج بارے خوبصورت رائے دتی اے :۔

"ظفر لاشاری دیہات دی فضا، ماحول تے رسم ورواج تے وس وسیب کول پینٹ کیتے منظر نگاری دے شوق وچ کردار نگاری کو مجروع نہیں کیتا تے ایہندے نال نال علامت دے شوق وچ کہانی پن کوں نہیں وساریا۔"(201)

دلشاد کلانچوی نے ایس ناول بارے جیہڑی رائے دتی اوہ بڑی حقی گل لگدی اے :۔

"ناول بہاج کے مربوط پلاٹ کامیاب کردار نگاری، حسین مناظر اور فطری مکالموں کے حوالے سے کہا جا سکتا ہے کہ ظفر لاشاری کا یہ دوسرا ناول پہلے ناول 'نازو' سے آگے نکل گیا ہے۔"(202)

سجاد حیدر پرویز ناول پہاج دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

'ناول وچ قصہ دے تسلسل تے واقعات دے گنڈھ نال جان پئی اے ۔لکھاری دے مشاہدات تے تجربات تے پلاٹ کوں مزید نکھیر ئیے۔ ایں ناول دا کردار جیند ے جا گدے خود مختار تے آزادنظر دن۔"(203)

مجموعی طور تے پہاج سرائیکی زبان دا خوبصورت رُومانی وسیبی ناول اے ۔

5. بندی وان

لکھاری: فخر زمان   **چھپن ورہا: 1984ء**

پبلشرز: لاہور، نگارشات   **صفحے: 254**   **باب: 25**

(فخر زمان دا ناول 'بندی وان' 1984ء وچ نگارشات لہور ولوں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول 25 باباں تے 254 صفحیاں تے مشتمل اے۔ دوجی واری 1987ء وچ فیر نگارشات لہور ولوں چھپیا۔ ایس ناول دا گورمکھی وچ ترجمہ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب "فخر زمان دے ناول' صفحہ 113 توں 295 تیک موجود اے۔ ایس ناول دا اردو ترجمہ 'قیدی' دے ناں نال شائستہ حبیب نے کیتا اے جیہڑا 1989ء وچ کلاسیک پبلشرز لہور ولوں چھپیا سی۔ ایہدے کل 199 صفحے نیں۔ خالد احسن نے ایس ناول نوں 1995ء وچ انگریزی وچ ترجمایا۔ ایس دا ناں 'The Prisoners' اے۔ ایس نوں ٹریڈرز لہور نے چھاپے چاڑھیا۔ ایہہ ناول 149 صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایس ناول دا دیباچہ کلدیپ نیر ہوراں لکھیا اے۔ ایس ناول دے ترجمے ہندی، بنگالی تے گورمکھی وچ وی چھپ چکے نیں۔ پہلو پہل اے گورمکھی لپی وچ مشرقی پاکستان وچ چھپیا

ملک توں باہر چھپن دی وجہ شاید ایہہ سی کہ ایس توں پہلاں چھپن والیاں فخر زمان دیاں ساریاں کتاباں ضبط ہو چکیاں سی)
بندی وان دراصل اک قیدی دی کہانی اے۔ جیل نوں بطور مکاں استعمال کیتا اے۔ ایس بندی وان دے نال ہور وی قیدی کردار نیں جنہاں وچ اک زیڈ، اک لکھاری، اک شاعر جیہڑا اچا کھرا سوسائٹی دا فرد اے۔ اک مصور جیہاں تصویراں الیکن والا تے اک گائیک نڈر ہو کے گان والا۔ ایہہ سارے اک تحریک نال جڑے ہوندے نیں۔ جیہڑی عوام دی تحریک اے۔ اوہ حکومتی ٹولے دے خلاف سوچدے بولدے تے عملی طور تے وی اپنے غصے دا اظہار کردے نیں۔ اک بندی وان اے جیہڑا علیحدہ کوٹھڑی وچ بند اے۔ بلبل اوہدی ساتھی اے۔ ناول کار نے جیل دے ماحول دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔ لگدا اے لکھاری نے جیل دے ماحول نوں بڑے قریب توں ویکھیا اے۔ اوہدے وچ اک کردار مائی لدھی اے جیہڑی اوہناں دی ہم خیال ہوندی اے۔ اوہ جیل وچ وی چرخہ کت دی اے۔ اگر مائی توں علاوہ کسی زنانی دا ذکر اے تے اوہ 'زیڈ' دی ساتھن 'الف' دا ذکر اے۔ جیہڑی عورتاں دے حقوق واسطے جدوجہد کردی اے۔ ناول دا خاتمہ بندی وان نوں سولی چڑھان تے ہوندا اے۔ 'زیڈ' تے 'بندی وان' دے کردار کدی وکھرے وکھرے لگدے نیں تے کدی آپس وچ مدغم ہو جاندے نیں۔

انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''یہ ناول فخر زمان کی سیاسی اور جذباتی وابستگی کا کھلا اظہار ہے۔ اس کا پس منظر ایک خاص نظریئے اور جماعت کی سیاست سے تعلق رکھتا ہے۔ اس لئے ادب میں یہ ناول اختلافی حیثیت کا حامل ہے۔'' (204)

ایہہ ناول عام ناولاں توں کافی ہٹ کے تخلیق ہویا اے۔ امین مغل نے اپنے دیباچے ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

> ''فخر زمان دے ناول بندی وان بارے اک گل پورے یقین نال کہی جا سکدی اے پئی ایہہ ناول پنجابی زبان دا بڑا ارپھڑی ناول ثابت ہووے گا۔'' (205)

بندی وان دی کہانی جیل توں شروع ہوندی اے۔ جیل تے ہی ختم ہو جاندی اے۔ بنیادی طور تے ناول کار نے بندی خانے نوں اک علامت دے طور تے وی استعمال کیا اے۔ ایہہ **ملک** تے ایہدا سماج عام لوکائی واسطے قید خانہ اے۔ ایتھے دی لوکائی آزادی دے پروانے دی منتظر رہندی اے۔

امین افضل نے ایس بارے لکھیا اے:۔

''جیویں جیویں ناول کھلنا شروع ہوندا اے پتہ چلدا اے پئی اسیں صرف حوالات تے بندی
خانے دے بارے وچ ای نہیں پڑھ رہے سگوں پورے سماج دے بارے وچ پڑھ رہے
ہاں۔ سلاخاں دے دووے پاسے حوالات بندی خانہ اے۔'' (206)

ایس ناول دی تکنیک وکھری تے اندازوکھرا اے۔ ایس نویں رخ دے ناول نوں سمجھن واسطے اک پڑھے لکھے قاری دی لوڑ اے۔ قاری جس نے ہسٹری پڑھی ہووے۔ Marxism تے Communism دا جانوں ہووے۔ Lenin, Kafka, Emizola, Napobon0, Abertcomrus تے Oscar Wild دے خیالاں نوں پڑھ چکیا ہووے۔ مصوری دے فن توں وی واقف ہووے۔ گل ایتھے ای نہیں مک جاندی۔ بابا فرید، بلھے شاہ، شاہ حسین تے سارے صوفی شاعراں نوں گہرائی نال پڑھیا ہووے۔ ایہہ پڑھے لکھے قاری دا ناول اے۔ جدید ناول نوں سمجھن واسطے جدید ادب دا مطالعہ ات ضروری اے۔ ایہہ عام قاری دا ناول نہیں۔ سگوں اجیہے لوک جنہاں ہکسے تے برناڈ شاہ دا مطالعہ کیتا ہووے اوہ ایس ناول دے کرداراں دی بحث نوں بخوبی جان سکدے نیں۔

ناول کار دا خود اک سیاسی پس منظر اے اوہ اک خاص تحریک، پارٹی تے مکتب فکر دا نمائندہ اے۔ ایہہ ناول اوس دی سوچ تے خیالاں دی نمائندگی کردا اے۔ پر ایہہ ناول کار دا کمال اے۔ اوس اپنے خیالاں دا اظہار واسطے صنف ناول دا انتخاب کیتا۔ اوس دا پلاٹ مرتب کیتا فیر اوس پلاٹ وچ اجیہے کردار پیدا کرنا۔ جیہڑے اوہدے خیالاں دا اظہاری وی کرن تے ناول دی ہیت تے ڈھانچہ وی قائم دائم رہے ایہہ بڑا مشکل کم اے۔ چونکہ ناول کار شاعر وی اے۔ ایس واسطے اپنی شاعری نوں وی اظہار دا وسیلہ بنایا۔

ناول دے کردار پڑھے لکھے وی نیں تے عوامی وی نیں۔ 'بندی وان' تے 'زیڈ' پڑھے لکھے باشعور شہری نیں۔ باقی کردار حوالات تے جیل دے عام مجرم نیں۔ اوہناں دا تعارف وی ناول وچ اسطرح کروایا جاندا اے۔ حوالاتی دے ناں پیو دے ناں نال ایس طرح جوڑیا جاندا اے:۔

'رحما لال دا   شیدا کانا سردار دا   جیرا محمد دا   احمد حسین دا
شریف: ۔''اوئے پیو دا ناں بھل گیا ای، بدمعاش وی اے شریف اولاد'' داڑھی والے
وارڈرن نے شریفے نوں ڈانٹ کے کہیا۔ اوہ بوتر جہیا گیا تے تھتھاندیاں بولیا۔
'محمد خاں'' محمد خاں' واہ اوئے خان دیا لطفیا' خانو کیہہ۔'' (207)

فخر زمان دی ایس لکھت دے نمونے توں اندازہ ہوسکدا اے۔ کہ حوالاتیاں نوں کس طرح

degrade کیتا جاندا اے ۔ 'زیڈ' تے بندی وان ناول دے بنیادی کردار نیں۔ ناول دی ساری "Theme" ای اوہناں دیاں سوچاں تے خیالاں تے اساری گئی اے۔ 'زیڈ' دے پختہ ارادے اپنی ہٹھ دا پکا ہونا۔ بندی وان دا اپنے ماحول نال سمجھوتہ۔ آزادی دی تمنا دا اظہار جس زور تے خواہش نال کردا اے ۔ پہلے باب دے ایس پیہرے نوں غور نال پڑھئیے تے سانوں اوس دے مضبوط ارادے دا پتہ چلدا اے:۔

''ست ضرب اٹھ فٹ پھانسی دی کوٹھری دے ننگے فرش اتے لیٹیا سزائے موت دا قیدی چھت نوں گھور رہیا سی ۔ انج لگدا اسی ۔ جیوں اوہدیاں نظراں چھت نوں پاڑ مار کے دور آکاش ول سفر کر رہیاں ہون ۔ اونہوں نیلے اسمان دے مکھ اتے ایدھر ادھر کھنڈیاں پتلیاں پتلیاں بدلیاں صاف نظر آ رہیاں سن ۔ اوہ ایس حالت وچ گھٹو گھٹ اک گھنٹہ پیا رہیا۔ تائیں تے جیل دی گھڑیاں شام دے چھ وجائے ۔ اوہ اک دم چونکیا۔ کوٹھری دی چھت مڑ کے واپس اپنی جگہ تے پسر گئی۔ ہن روشنی دیاں رشاں دے سارے رستے بند ہو گئے ۔ اپنا پورا زور لا کے بندی وان چھت دی اوس درز ویکھاں اپنے جسے نوں دھریک کے لے گیا۔ جتھوں پانی دے قطرے ڈگدے سن ۔ اوہ ایس زاویے نال لما پیا کہ اوہدی مجی اکھ بالکل اوس موری ہیٹھاں آ گئی ۔ جتھوں پانی سمدا سی ۔ اوہنے فیصلہ کیتا کہ اوہ اونی دیر تیکر اکھ نہیں جھپکے گا۔ جنی دیر تیکر مینہ دا ہر کا سدھا اوہدی اکھ وچ نہیں ڈگے گا۔''(208)

ست ضرب اٹھ فٹ دی کوٹھڑی وچ بند بندی وان اک مضبوط تے ہٹ دھرم کردار لگدا اے ۔ دوجا کردار 'زیڈ' وی ایس طرح مضبوط اعصاب دا کردار اے ۔ شاعر تے دانشور وی اے نالے سیاسی طور تے اک خاص مکتب فکر دا حامل اے ۔ جیل وچ اوہدا رویہ اک دلیر تے مضبوط بندے دا رویہ اے ۔ اوہ کوڑے وی کھاندا اے تے تکلیف تے سی وی نہیں کردا۔ سزائے موت دا ایہہ قیدی ہر ویلے اک لڑائی لڑدا رہندا اے ۔ کدی اپنا analysis کردا تے کدی اوس ویلے ہون والے لوکائی تے ظلماں تے وٹ کھاندا۔ کدی چیخ مار کے اپنا Cathersis کردا اے ۔ اوس قیدی دی کیفیت اوس کوٹھڑی دیاں کندھاں ویکھ کے جو ہوندی اے ۔ لکھاری اوس نوں اسطرح بیان کردا اے:۔

''قیدی نے کوٹھڑی دیاں موٹیاں کندھاں ول تکیا۔ اونہوں اوہ گندے دی چھل وانگ پتلیاں نظر آیاں ۔ یاجوج، ماجوج ۔ یاجوج، ماجوج اوہ تقریباً چیخیا۔''(209)

فیر اک ہور جگہ تے قیدی دی بے قراری تے آزادی دی تمنا نوں لکھاری انج قلم بند کردا اے:۔

''بندی وان اک دم کنگلیاں والے پھٹ کول آیا۔ سلاخاں دے کھپے وچوں جناں کو سر باہر
کڈھ سکدا سی کڈھیا تے اسمان ول تکیا۔ اونہوں اک روشنی دا دائرہ نظر آیا۔ تارہ ٹٹیا تے
اونہیں ویکھیا کہ اوس دائرے دی مشکل اوہدی آسمان چڑھی لال گڈی وانگوں سی۔''(210)

'زیڈ' دیاں تے 'بندی وان' دیاں سوچاں اک مک نیں ۔ کیونکہ اوہ اک دوجے وچ مدغم کردار
نیں ۔اک تھاں تے 'زیڈ' کال کوٹھری وچ اے ۔ اوہدی آزادی دی چاہت دے Expression اسطرح
دکھائے جاندے نیں:۔

''اک رات بارش وی سی تے اوہ ابھڑ واہیا اٹھیا تے چھت نوں ارک تیکر ہتھ باہر کڈھیا۔
قطرے اوہدے ہتھ اپر پئے ۔ اونہیں ہتھ کھچ تے لیا تے قطرے ہوٹھاں تے اکھاں ل لے۔
فیر دن ویلے اوہ ساہمنے نم دے درخت اتے لگے شہد دے چھتے ول تکدا رہندا اوہدا دل کردا
اوہ ہتھ ودھا کے چھتہ لاہ لے۔''(211)

بندی وان دے دیباچے وچ امین مغل نے ایس ناول دے مرکزی کردار بارے لکھیا اے:۔

''زیڈ' دا کردار جیوندا جاگدا بندہ اے تے اک حساب نال بندی وان دی شخصیت داہی پر
چھانواں اے جے بندی وان اک خیال اے تے زیڈ اوہدی جسمانی شکل۔''(212)

کرنیل سنگھ تھند ہوراں 'زیڈ' بارے اپنی کتاب وچ لکھیا اے:۔

'بندی وان' ان دا کیندری کردار 'زیڈ' ہے ۔چہڑا اکو سمے کئی رویاں وچ چہ رہیا ہے ۔زیڈ
ناول دا ہیرو ہون توں چھٹ اک قیدی ہے ۔دانشور ہے اتے فخر زمان ہے۔''(213)

ایتھے اسی Richard Gill دے ایس خیال نال سہمت آں:۔

"A Novel is World specially made in words by an
author."(214)

اک author ای اپنے ناول وچ بولدا دکھائی دیندا اے ۔لکھاری نوں ناول توں وکھر انہیں کیتا
جاسکدا اے ۔اگر گوہ کریئے تے ناول وچ فخر زمان کسے نہ کسے روپ وچ موجود اے۔

پریم جیب سنگھ مشاہدے بیان مطابق:۔

''بندی وان وچ دو مکھ پاتر نیں ۔ بندی وان تے زیڈ۔ ایہہ دوویں پاتر جیل دی سزا
بھگتدے نے ۔دوہناں وچوں بندی وان پھانسی دی سزا بھگتدا اے۔دوہناں وچوں بندی
وان نوں پھانسی دی سزا ہو جاندی اے ۔زیڈ ناول دا نائیک ہوون دے نال نال بندی وان

وی اے۔ایہہ ذوالفقار علی بھٹو دا وی اے فخر زمان دا وی پرتیک اے۔''(215)

'بندی وان' تے زیڈ اک ای جرم وچ قید سی۔ او ہناں دی جد و جہد دا اکو مقصد سی۔ اوہ کمزوراں واسطے لڑدے نیں کسان تے مزدوراں دی بہتری چاہندے نیں ایتھے پریم چند دا میدان عمل یاد آ جاندا اے۔ 'زیڈ' دی تقریر دا ٹوٹا ویکھو:۔

'ایس قسم دے جاگیرداری سیاست نال عوام نوں ڈھیر سارا نقصان پہنچ رہیا وے۔ساڈھی لڑائی نری کسان دے حقوق لئی نہیں سگوں سارے پسے ہوئے عوام لئی اے۔جدے وچ مزدور، محنت کش، طالب علم تے انقلابی دانشور شامل نیں۔''(216)

جدوں وی کسے طبقے نال زیادتی ہوندی اے۔کسے طبقے دا استحصال ہوندا اے۔سر کڈھوان چند انقلابی سامنے آندے نیں۔ایس سچ دی راہ تے اپنی جان دین نوں تیار ہو جاندے نیں۔ایس قسم دیاں انقلابی سوچاں دا اظہار ناول وچ تھاں تھاں تے ہوندا اے۔

'بندی وان' تے 'زیڈ' اپنی سوچاں تے خیالاں دی وجہ نال قید نیں۔او ہناں دا ساتھی مصور تے گائیک اپنی ہتھ دے پکے نیں۔ایہہ اوہ دور سی جدوں کوڑے لگاون دی ریت سی۔ایہہ اوہ کردار نیں جیہڑے کوڑیاں کو وی نہیں ڈردے۔ایتھے فخر زمان اپنے Classic شاعراں نوں یاد رکھدا اے۔اوہدے سارے کردار بابا فرید، شاہ حسین تے بلھے شاہ نوں منن والے نیں۔

چودویں باب وچ 'گائیک' تے 'زید' نوں ٹکٹکی تے لگایا جاندا جاندا اے۔گائیک ہر کوڑے تے اک نواں گانا چھیڑ دیندا اے۔اسطرح 'زیڈ' نوں کوڑے پیندے نیں۔تے اوہ ہر کوڑے تے ہر اوس لکھاری تے دانشور نوں یاد کردا اے۔جس نوں اپنے ویلے وچ مقدمیاں تے سزا ملی سی۔جنہاں نے سچ بولیا سی۔حقیقت نگاری کیتی سی۔جنہاں دیاں انقلابی سوچ توں حکومتاں گھبرا گیاں سی۔ایہناں لوکاں نوں یاد کر کے اوہ کوڑیاں دی پیڑ نوں بھلان دی کوشش کردا اے۔قید دے دوران جیل والے 'بندی وان' تے 'زیڈ' نال نفرت انگیز سلوک کردے نیں۔اوہناں نوں degra de کردے نیں۔اخر وچ بندی وان نوں پھانسی لا دتی جاندی اے۔اوہ شیر اں طرح گل کردا اے۔اوہ پھانسی توں پہلے والیاں Formalities نوں منن توں انکار کر دیندا اے۔ بندی وان خود چل کے سولی والے پھٹے تک جاندا اے:۔

''قیدی اپے جا کے پھٹیاں اپر کھلو گیا۔جلاد اگے ودھیا۔قیدی نے کہیا 'ٹھہر' اونہیں بلبل

دے کھبے پیریں بدھی ڈور کھولی۔ بلبل نوں چمیا تے کہیا ہن توں آزاد ایں۔ بلبل اڈ کے
سامنے رکھ دی ٹہنی اپر جا بیٹھی۔ جلاد نے قیدی دے ہتھ پچھے بنھے۔ گل وچ رسے دا پھندہ
پایا۔ مونہہ اپر کالے کپڑے دا کنٹوپ چڑھادتا۔ بلبل اڈ گئی۔'' (217)

ایتھے ناول کار نے بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔
انعام الحق جاوید ہوری لکھدے نیں:۔

''تکنیک دے اعتبار نال ایہوں نویں رنگ دا ناول کہیا جاسکدا اے۔ جہدے وچ بلبل
نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ جیہڑی کے 'زیڈ' نے ڈوری بنھ کے
اپنے نال کوٹھی وچ رکھی ہوئی سی تے جنھوں پھٹے چڑھن توں کجھ چر پہلاں آزد کر دتا جاندا
اے۔'' (218)

فرخندہ لودھی نے ایس ناول بارے اسطرح اپنی رائے دا اظہار کیتا:۔

'بندی وان' فخر زمان ہوراں دا تیجا ناول اے۔ ناول وچ علامتی تے استعارتی زبان ورتی
گئی اے۔ انج علامتاں بڑیاں واضح تے صاف سمجھ آندیاں نیں۔ بھانویں کے نوں ایہہ
مندرجات نال اتفاق نہ وی ہووے۔ مشہور سوجھوان امین مغل ہوراں ایس ناول نوں
آزادی دا اک عہدنامہ آکھ کے ایہدی صحیح تعریف کردتی اے۔'' (219)

آزادی دا ایہہ عہدنامہ وکھری طرز دا ناول اے۔ فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' اچھے کردارں
دی کہانی سی جنھاں دا معاشرے نے استحصال کیتا ہویا سی۔ 'بندی وان' آزادی دے حوالے نال تخلیق ہویا
اے۔ ایتھے فرد تے افراد آزادی دی منگ کردے نیں۔ سائرہ یعقوب نے اپنے ایم دے مقالے وچ لکھیا
اے:۔

'' آزادی نوں قید کیتا جاسکدا اے سوچ تے روح دی آزادی نوں ایس سماج دے قید
خانے، قیدی نہیں بنا سکدے جاپدا اے جیویں ناول کار ایس سماج دیاں جھوٹیاں تے
انھیاں طاقتاں دا مذاق اڈاندا اے۔'' (220)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اک وکھری رائے دا اظہار کردیا ہویاں لکھیا اے:۔

''ناول وچ بہت ساریاں تھانواں اتے ناول نگار ڈھیر جذباتی ہو کے اکیاں غیر حقیقی گلاں
کر گیا اے۔ ایس حوالے نال ایہہ ناول اک جذباتی وابستگی دا اظہار بن کے رہ گیا اے۔
جس نال قاری نوں کوئی دلچسپی نہیں ہوندی۔ بہر حال ایہہ ناول کیوں جے سیاسی پچھوکڑ دا

ناول اے تے اختلافی اے ایس کر کے ایہدے بارے مزید کجھ نہیں آکھیا جاسکدا۔
(221)"

فخر زمان دا ایہہ ناول اوہدے اپنے خیالاں دا پرچار کردا اے۔ ایہہ جدید طرز دا ناول اے۔

6. گنجھل

لکھاری: نسرین بھٹی   چھپن ورھا: 1984ء

پبلشرز: لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ   صفحے: 117   باب: 13

نسرین بھٹی ہوراں دا ناول 'گنجھل' اوس ویلے اساریا گیا اے جدوں برصغیر دی ونڈ ہوئی۔ "گنجھل" دی کہانی وی اوہناں لکھاں کہانیاں چوں اک کہانی اے جیہڑیاں ملکی ونڈ توں جنم لتا۔ لکھارن دیاں ایہہ سطرح اوس ونڈ توں پیدا ہون والی صورت حال دا صحیح نقشہ پیش کر دیاں نیں:۔

> "کیوں جے حرص تے راج دربار دی ڈانجھ نیں اوہناں نوں انھیاں کر چھڈیا سی۔ گھر پیاراں تے کھیت کھلیان وچوں کوہے تے کچے دودھ دی باس دی تھاں تتی رت دیاں ہواڑھاں، جیونی جاناں دے ساہ مکائی رکھدیاں سن۔ دہشت گرداں دے ٹولے نت دھاڑی ویاہیاں کنواریاں دے رنگلے تے نالے چٹے لیڑے پیراں ہیٹھ مدھ کے اپنے بھکھے تے خنجر سینیاں دی بھڑی اگ نوں بجھاون لئی ہر تھاں اپڑ پیندیاں سن۔" (222)

انکھ دی مارنی اک سوانی رجی پٹھانی نے غنڈیاں کولوں اپنی عزت تے پت بچان واسطے اپنی ستی نونہ نوں چھری ماردتی۔ دھی نوں چوبارے چوں وگدی نہر دے حوالے کر دتا۔ اپنے آپ نوں چلھے دے تیل نال اگ لا کے جلا دتے۔ گھر وی سڑ کے سواہ ہو جاندا اے۔ اوہدی دھی نہر وچ روڑھدی تیردی دریائے راوی اپڑ جاندی اے۔ اوتھے اک نواب حکیم جیہڑا شکاری سی ایس کڑی نوں بچالیندا اے۔ تے کڑی نوں گڈی وچ پا کے گھر لے آندا اے۔ نواب حکیم نیازی نیک دل تے صاحب حیثیت انسان سی۔ اوہ ویسے وی بے گھر لوکاں دی مدد کردا سی۔ کڑی نوں گھر تے اوہ لے آیا پر گھر والی غصے نال اگ دا بھانبڑ بن گئی۔ حکیم صاحب اوس کڑی دا علاج کروایا تے ٹہل سیوا وی کردے رہے۔ اوہناں دی ووہٹی شکی مزاج تویں سی۔ حکیم صاحب نیت دے صاف انسان سی۔ اوہناں اوس کڑی دی دیکھ بھال انسانی جذبے تحت کیتی۔ اوہناں دی کوشش نال اوہ نارمل انساناں طرح جین لگ پئی۔ اوہدے ہسن توں اوہدا ناں 'پھل' رکھ دتا گیا۔ حکیم صاحب توں علاوہ اوس

گھر وچ او ہناں دا وڈھا پتر 'موڈو' دی 'پھل' وچ دلچسپی لیندا اسی۔ حکیم صاحب دی بیگم دا دل 'پھل' ولوں صاف نہیں ہوندا۔ اک دن حکیم صاحب نوں 'پھل' دے نیڑے بیٹھیا ویکھ کے اوس نوں ڈائن، چوانتری تے اُدھلن آکھن لگ پیندی اے۔ بیگم دی حالت اتنی خراب ہو جاندی اے کہ مجبوراً اوس نوں ہسپتال لے جانا پے جاندا اے۔ گھر دی حالت ویکھ کے حکیم صاحب پھل نوں ہوسٹل وچ داخل کروا دیندے نیں۔ ایتھے لکھارن دا ایہہ لکھنا بڑی وڈھی سچائی اے:۔

''کسے تھاں آکھیا رواج بڑے ڈاہڈے ہوندے نیں تے رشتے داناں پچھدے تے خون دا رشتہ وی کیہہ عجیب تے اولڑا ہوندا اے ۔۔۔ انسانیت تے سانجھ دے رشتے نالوں خون دے رشتے نوں گوڑھا تے پکا سمجھدے نے۔'' (223)

'پھل' نوں ہوسٹل وچ کوئی اگر حکیم صاحب توں علاوہ ملن آندا سی تے او ہناں دا وڈا پتر 'موڈ'۔ ویلے نال حکیم صاحب وچ وی تبدیلی آ گئی۔ فیر اللہ ولوں بلاوا آ جاندا اے 'موڈ' اپنے چھوٹے بہن بھراواں دی شادی کر دیندا اے۔ پر اپنی شادی نہیں کروا اندا۔ 'پھل' نال اوسدیاں ملاقاتاں جاری رہندیاں نیں۔ اوس دا پھل نال پیار گوڑھا ہو جاندا اے۔

'پھل' دی شخصیت وچ وی ڈاھڈی تبدیلی آ جاندی اے۔ تعلیم تے شہری اداریاں نے اوہدی سوچاں وچ پختگی پیدا کر دتی۔ اوہ مذہب تے بحث کر دی تے کہندا اے:۔

''میں انصاف دی شیدائی آں تے میرا مذہب انسانیت تے خدا دے بندیاں نال گوڑھی محبت اے ۔۔۔ ہور بکھیڑیاں وچ میں نہیں پیندی۔'' (224)

'پھل' ساریاں گلاں کر دی پر 'مودی' نال محبت پیار دی گل کھل کے نہیں کر دی۔ 'موڈ' اوس نوں منزل دا ویروا کرن دا کہند اتاں جے اوہدی راہ سوکھالی ہو جاندے۔ پر 'پھل' دا ایہہ جواب اوس نوں چھاوا کر دیندا:۔

''جستجو تے بوہتی کاوشیں انسان وچ دھیرج تے صبر پیدا کر دی اے تے آدمی نوں پکا تے ڈاڈھا اکھ والا بنا دیندی اے۔'' (225)

'موڈ' دی ماں اوس نوں ویاہ دا کہندا رہندی اے پر ویاہ توں پہلاں ای اوھدا اویلا آ جاندا اے اوہ اوس نوں دنیا وچ کلا چھڈ کے ٹر جاندی اے۔ اس توں پہلاں اک حادثے وچ اسدے دند ٹٹ جاندے نیں۔ جدوں اخیرلی واری اوس دی ملاقات 'پھل' نال ہوندی اے۔ تے اوہ اوس دے ٹٹے دنداں تے عمر دا احساس دلاندی اے۔ آپ اک جوان منڈے دی سیٹی تے لگ گئی ہوندی اے۔ اس توں بعد 'موڈ' دیاں

اکھاں کھل جاندیاں نیں ۔اپنی ماں دے چالیسوے توں بعد اوہ اک ماڑے ٹبر دی کڑی نال ویاہ کر لیندا اے ۔ اوس دا گھر وس جاندا اے ۔'بلی' اک پڑھی لکھی تے سمجھدا سوانی ہوندی اے ۔اوہ نظریہ پاکستان دی حامی ہوندی اے ۔ پاکستان نال اوس نوں جیہڑا لگاؤ سی ۔اوس دا اظہار اوہ ویلے ویلے نال کردی رہندی اے ۔ لکھارن اوس دا تعارف انج کروندی اے :۔

''اوس گھریلو تربیت توں وکھ پڑھائی ،لکھائی دیاں چوداں منزلاں طے کیتیاں سن ۔علی گڑھ کالج توں بے گرددی مہر نال وڈ نک توں پہلاں اک ساج سیوا سکول وچ ماسٹرانی سی ۔ اوہدے ماپے آزادی دے انقلاب دے نذر ہو گئے سن ۔'' (226)

اسطرح سانوں 'بلی' دے کردار نوں سمجھن وچ مدد ملدی اے ۔

ناول کار دا کمال ہوندا اے ۔کہ اوہ کہانی دے واقعات نوں اسطرح جوڑے کہ وچ کوئی وتھ نہ نظر آئے ۔'مودُو' دی گھریلو حیاتی پرسکون سی ۔اوہ دو جوڑے منڈیاں دا پیو بن جاندا اے ۔پر فیروی 'پھل' دی کسک بڑھ کے ٹی بی جیہا روگ بن جاندی اے ۔'بلی' اوس نوں لے کے پہاڑی مقام تے لے جاندی اے ۔اوہ بڈھی ،لنگڑی تے مٹے دنداں والی سوانی نوں پچھان لیندا اے ۔'پھل' اوس نوں دس دی اے کہ اوس سوہنے منڈے نے کسطرح بے وفائی کیتی ۔ تے اوس دی حیاتی کس طرح برباد ہو گئی ۔ایتھے اوہ ایہہ وی انکشاف کردی اے کہ حکیم صاحب نے دوناں دے ویاہ دا فیصلہ کر کے اک لکھ دی رقم اوہدے ناں کرائی سی ۔اوس نے اوس رقم نوں اوسطرح ای بچیاں واسطے جوڑ کے رکھیا ہویا اے ۔'پھل' نوں جدوں 'مودُو' دی بیوی تے پتراں دا پتہ چلدا اے تے اوہ خودبخود ای خود غرض دنیا چھڈ کے جان دے دیندی اے ۔مودو وی اوہدے بعد جان دے دیندا اے ۔کیوں جے لکھاری موجب :۔

''مودتے ۔۔۔۔بن زندہ سی ۔۔۔پر صرف ۔۔۔اپنی اولاد ۔۔۔۔سوانی دے سہاگ خاطر ۔۔سی ۔۔۔۔تے اوہدے تن دی گڈی غماں دی ڈوری نال الجھ کے گنجھلو گنجھل ہو گئی سی ۔'' (227)

ناول کار دے قلم وچ اے اختیار ہو جاندا اے کہ اوہ کوئی گنجھل پاندا تے سلجھاندا اے ۔'بلی' دی حیاتی دی گنجھل نوں اوہدا مضبوط ارادہ ہی کھولدا اے ۔ ایہہ سطراں سانوں اوہدے اندر پیدا ہون والی مضبوطی دا احساس دلاندیاں نیں ۔ناول کارن دیاں ایہہ سطراں قابل غور نیں :۔

''پر فیروی لوکاں نوں روندے ویکھ کے بولی! ایس گنجھل نوں میں اج تائیں نہیں سلجھا سکی ۔

تے میں کلم کلی ایس دی تانی کیتھوں لبھاں گی ۔۔۔۔ پر جس گھڑی چتر اس ول نظر
پئی ۔۔۔۔ تے اپنے دل نوں پہاڑ وانگوں مضبوط کر کے دونواں دا مکھ چم کے بولی ۔۔۔ اج
دل نوں پہاڑ وانگوں مضبوط کر کے دونواں دا مکھ چم کے بولی ۔۔۔۔ اج مینوں نوکری دی لوڑ
اے ۔ میں محنت کراں گی ۔''(228)

ایتھے نسرین بھٹی ہوراں سوانیاں نوں پہاڑ وانگوں مضبوط بنن دی پریرنا دتی اے ۔ سوانیاں ویسے وی بلند حوصلہ تے صابر ہوندیاں نیں ۔

طارق عزیز ہوراں ناول دے اخیر دے حوالے نال لکھیا اے :۔

''نسرین بھٹی نے اخیر وچ ناول نوں اجیہا موڑ دتا اے ۔ جیہڑا بندے دی نفسیات دے
بہت نیڑے دے تے پاکستانی عورت دا اک خاص کردار بناندا اے ۔''(229)

ناول وچ کجھ واقعات ناممکن لگدے نیں ۔

شروع وچ 'پھل' نوں اوہدی ماں نہر وچ سٹ دیندی اے ۔ ایہہ نہر دریائے راوی وچ مل جاندی اے ۔ 'پھل' دا ایتھوں تیکر زندہ سلامت پہنچ جانا ناممکن لگدا اے ۔ فیر مری وچ 'پھل' تے 'موذی' ملاقات پھل دی خودکشی تے فیر 'موذی' دی موت ۔ وچن چیت ہون والے واقعات نیں ۔ بہر حال 'بلی' دے مضبوط ارادے دا اظہار کر کے لکھارن ناول وچ حیاتی دی مقصدیت پیدا کر دیندی اے ۔ عصمت اللہ زاہد ہوری ایس ناول دی کہانی دے حوالے نال لکھدے نیں :۔

''بلاشبہ ایہہ اک نویکلی تے سوہنی کہانی اے ۔ کہانی وچ تجسس تے اپنا فطری حسن موجود
اے ۔ کرداراں دا چناؤ، اوہناں دے ماحول تے اوہناں دی نفسیات دے مطابق،
اوہناں دی زبان سراہن جوگ اے ۔''(230)

ناول تکنیک دے لحاظ نال مکمل ناول اے وَنڈ دے حوالے نال تخلیق کیتی کہانی وچ پے در پے واقعات بیان کیتے گئے نیں ۔ واقعات نوں سوہنے ڈھنگ نال جوڑیا گیا اے ۔ جتھوں تیکر کرداراں دا تعلق اے ۔ مرکزی کردار 'پھل' اک نفسیاتی کردار اے ۔۔ اوہدا اکلاپا تے حالات اوس نوں نفسیاتی بنا دیندے نیں ۔ حکیم صاحب اک باکردار انسان نیں ۔ 'موذی' دی شخصیت کمزور تے جذباتی شخص دے طور تے ابھردی اے ۔ ناول دی زبان وچ ہندی لفظ ورتے گئے نیں ۔ بھرویں تے سوہنی پنجابی ورتی گئی اے ۔ فرخندہ لودی دی رائے گجھل بارے تھوڑی ہٹ کے اے :۔

''ناول پڑھ کے اندازہ ہوندا اے پئی ناول کاردی پکڑ ناول اتے کوئی خاص نہیں۔ بہت ساریاں تھانواں اے کہانی نوں لکھاری دی مرضی نال اگے ودھنا پیندا اے تے انج جھول پیدا ہو جاندے نیں۔غیر منطقی واقعات دی بھرمار اے۔''(231)

اے ملکی ونڈ تے معاشرے دے حوالے نال تخلیق کیتا ناول اے۔ایس وچ رُومانی پکھ نمایاں اے۔

7. چکڑ رنگی مورتی

لکھاری: کہکشاں ملک **چھپن ورہا: 1984ء**

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ **صفحے: 152** **باب: 15**

کہکشاں ملک دا ناول 'چکڑ رنگی مورتی' زبیدہ عرف 'نگار' دی کہانی اے۔ایہہ کڑی برصغیر دی ونڈ دے دوران ماپیاں کولوں نکھڑ جاندی اے۔اک دائی چاچی حشمت اوس نوں مہاجر کیمپ توں اپنے گھر لے آندی اے۔اوس نوں بڑے لاڈ پیار نال پالدی اے۔چاچی حشمت دا پہلا خاوند فوت ہو گیا ہوندا اے۔اودا نکاح اودھے دیور 'چاچے رکھے' نال کر دتا جاندا اے۔اوہ محنت کر کے 'زبیدہ' نوں پڑھاندی اے تے جےوی کروا کے سکول ٹیچر بنا دیندی اے۔اینی 'چاچا حشمت' زبیدہ تے بری نگاہ رکھدا اے۔اوس دیاں حرکتاں دا ذکر لکھارن ایس طرح کردی اے:۔

''اوہ بڑے دھمے نال گندے پیر لے کے اوہدے کمرے وچ اچھی چانی تے پھردا۔ اوہنوں ستان لئی اوہدے بستر تے لیٹ جاندا۔''(232)

اوہدے گندے پیر اوس دے گندے زہن دی غمازی کردے نیں۔'چاچے رکھے' دی حکرکتاں توں تنگ آ کے اوہ 'خالد' نال شادی کرن دا فیصلہ کر دی اے۔خالد اوس نال ٹانگے تے جاندا سی۔اوس توں پہلاں اوہ 'خالد' تے غور نہیں کر دی سی ایس کر کے کہ اوہ اک حسین شہزادی سی اوس دے دماغ وچ شہزادہ بسیا ہویا سی۔خالد اجے پڑھدا سی۔شادی توں بعد اسٹینو گرافر بن جاندا اے۔شادی توں بعد اوہ پنڈی سٹیشن دے کول عام جہی کالونی وچ آباد ہو جاندے نیں۔زبیدہ اک خدمت گذار بیوی سی۔اوس نوں پتہ نہیں چلدا کہ اوس دے محلے دا رزنانی بشریٰ اوس دے گھر نوں سن لا دے گی۔بظاہر اوہ اوس دے خاوند خالد نوں بھائی جان کہندی سی۔قدرت اوس دا امتحان لیندی اے۔اوس نوں آٹھوائی بچی پیدا ہوندی اے فیر اوہ زیادہ دیر زندہ نہیں رہندی۔ہسپتال وچ اوس نوں اک نرس ملدی اے جیہڑی اوس دی اسطرح مدد کر دی اے کہ اوس اک معذور

بیگم کول ملازم کروا دیندی اے ۔ بشریٰ تے خالد دے تعلقات دا اوس نوں پتہ چل گیا سی ۔ بشریٰ اک سہیلی دی حیثیت نال اوس توں بہت دور ہو جاندی اے ۔ کہکشاں ملک اوس بارے لکھدی اے :۔

''اوہ وی اوہدے لئی پرندیاں دے پراں تے لکھی تحریر وانگوں اینی دور ہوگئی سی ۔ کہ پڑھی نہیں جاندی سی۔'' (233)

معذور بیگم داناں بیگم رفیق سی ۔ اوہ بڑی شفیق تے مہربان سی ۔ خالد تے بشریٰ اوس نوں چھڈ جاندے نیں ۔ اوہ بیگم رفیق کول رہن لگ پیندی اے ۔ اوس نوں پڑھن دی اجازت دیندی اے ۔ بیگم رفیق دا بیٹا جیہڑا کدی کدی ماں کول آندا سی ۔ بظاہر اوہ بڑی سنجیدہ شخصیت سی اوہ اوس نوں پڑھن واسطے مختلف سہولتاں فراہم کردا اے ۔ زبیدہ ایف اے کرن توں بعد بی ۔ اے کرلیندی اے ۔ اوہ اپنے ناں نال 'نگار' لگالیندی اے ۔ کالج وچ اوس نوں سارے 'نگار' ای کہندے نیں ۔ اوتھے اوس دا کلاس فیلو 'زبیر' اوس وچ دل چسپی لیندا اے ۔ 'زبیر' سمجھدا اے کہ اوہ بیگم رفیق دی بیٹی اے ۔ زبیدہ عرف 'نگاری' دی حقیقت جان کے وی اوہ اوس نوں اپنی حیاتی دا ساتھی بنان واسطے تیار سی ۔ اوس دا خیال سی کہ اوہ اوس نوں 'خالد' کولوں طلاق دلوا دے گا۔

ایس دوران بیگم رفیق فوت ہو جاندی اے ۔ 'زبیدہ' عرف 'نگار' دی حیاتی وچ اک ہور موڑ آجاندا اے ۔ 'میاں شفیق' اوس نال اوہ کردیندا جیہڑا اوس کدی سوچیاں وی نہیں سی ۔ ایتھے اوہ بھنور وچ پھس جاندی اے ۔ اوہ 'زبیر' نوں اپنی حیاتی چوں کڈھن دی کوشش کردی اے ۔ اوہ مکمل طور تے میاں شفیق دی منظور نظر بن جاندی اے ۔ اوہ میاں شفیق دے ساریاں معاملیاں وچ اوس دی صلاح کار بن جاندی اے ۔ بیگم رفیق والا بنگلہ اوس ناں کردتا جاندا اے ۔ ہن اوہ اک وکھری شخصیت 'نگار' دے روپ وچ سامنے آندی اے ۔ 'نگار' یونیورسٹی وچ داخل ہو جاندی اے ۔ ایم اے ہسٹری کرن توں بعد اوہدی شخصیت ہور بدل جاندی اے ۔ میاں شفیق اوس نوں کاروباری، سیاسی تے ادبی محفلاں وچ متعارف کرادیندا اے ۔ میاں صاحب دے احباب وچ اک علامہ تسنیمی صاحب وی ہوندے نیں ۔ اوہ اوہناں نوں علامہ خچر دے ناں نال پکاردی۔

نگار دی شخصیت مکمل طور تے بدل جاندی اے ۔ نگار کافی Sophisticated ہو جاندی اے ۔ اعلیٰ سوسائٹی وچ move کردی اے ۔ اوس دی تعلیم دے حسن مل کے اوس نوں چار چاند لگا دیندے نیں ۔ اوہ اک سیاسی شخصیت بن جاندی اے ۔ 'میاں شفیق' زوال پذیر ہو جاندا اے تے اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے ۔ اوہناں دی تھاں 'علامہ تسنیمی صاحب' لے لیندے نیں ۔ اوہناں دیاں مہربانیاں نال اوہ سیاسی، سماجی تے

سوشیلی طور تے اک اہم شخصیت بن جاندی اے۔اوس دا تعلق اوچے طبقے نال ہونداا ے۔

اس دوران اچانک سڑک تے حادثے دا شکار 'خالد' مل جاندا اے۔خالد، بشریٰ تے اوہدے بچے حادثے وچ مر جاندے نیں۔'نگار' نوں اوہناں دا اک بچہ 'ندیم' مل جاندا اے۔اوہ اوہناں دے بچے نوں گود لے لیندی اے۔ہن اوہدی حیاتی دا مقصد صرف 'ندیم' دی پرورش سی۔اخیر اوہ 'ندیم' دے نال پاکستان چھڈ دیندی اے۔

'زبیدہ عرف نگار اک گھریلو کڑی ہندی اے۔پر حالات اوس نوں شمع محفل بنا دیندے نیں۔جدوں وی اوس نوں موقع ملدا اے اوہ اپنے اصل ول پرت آندی اے۔'خالد' دے بیٹے 'ندیم' دی پرورش کر کے اوس نوں حقیقی خوشی ملدی اے۔ناول دا اخیر اوس دی اندرلیاں سوچاں بارے دس پاندا اے۔

''زبیدہ نگار' نے اکھاں میٹ لئیاں سن تے اوہدا ذہن ویہہ 20 سال پہلاں دے اوس سفر دی ابتدا توں پردہ اٹھا رہیا سی جد وہ اوہ خالد دی وہٹی بن کے سیالکوٹ رام تلائی محلے وچ ڈاکیے سوہرے دی دہلیز پار کیتی۔'' (234)

کہکشاں ملک دا ناول تکنیکی لحاظ نال بڑا سوہنا ساریا گیا اے۔'زبیدہ' جیہڑا اک ناول دا مرکزی کردار اے۔اوس دی شخصیت آہستہ آہستہ مکمل طور تے بدل جاندی اے۔'زبیدہ نگار' بنن وچ اوس نوں اپنا بڑا کجھ کھونا پیندا اے۔ اس ناول نوں پڑھ کے 'عصمت چغتائی' دا ناول 'معصومہ' یاد آ جاندا اے۔ایس ناول دا مرکزی خیال معصومہ نال ملدا جلدا اے۔

ناول سماجی حوالے نال لکھیا گیا اے۔'زبیر' دا 'زبیدہ نگار' نوں اک موقعے تے ٹھکرا دینا معاشرے وچ مثبت کرداراں دے ہون دا پتہ چلدا اے۔لکھارن 'ذبیر' دی شخصیت اسطرح لکھدی اے:۔

''زبیر دیاں اکھاں وچ خون اتر آیا۔بد بخت عورت، بد بخت عورت، توں کیہ شے ایں۔میں تینوں نہیں سمجھ سکدا۔پر تیرا جسم میں ایس تے تھکنا واں اوہنے پورے زور نال نگار دے مونہہ تے چانٹا ماریا۔'' (235)

ایہہ ناول پورے معاشرے تے طنز کر داو کھالی دیندا اے۔'زبیر' توں علاوہ 'زبیدہ نگار' دی حیاتی وچ آنے والے سارے مرد منفی کردار نیں۔ناول دی زبان سوہنی تے سچی اے۔ناول وچ چھوٹیاں چھوٹیاں باریکیاں تے وی گوہ کیتا گیا اے۔'بشریٰ' دا دتا ہویا دل والا رومال 'خالد' دی جیب چوں نکلن نال شبے نوں پیدا کردا اے۔اگے چل کے ایہہ شبہ سچ وی بن جاندا اے۔ناول ساری سوہنی پر ناول وچ تھوڑا اجھول وکھالی

دیندا اے ۔ زبیدہ نوں اچانک 'خالد'دی فیملی دا حادثے دا شکار وکھا دینا۔ 'زبیدہ' دی شخصیت وچ بہت ساریاں تبدیلیاں دا آنا۔ جاوید الحق انعام ہوراں ناول دی اک وڈھی خوبی بارے دسیا اے ۔اوہ لکھدے نیں:۔

''پورے ناول نوں کھ رکھ کے جاچیا جائے تے سبھتوں پہلے خوبی جیہڑی ساہمنے آندی اے اوہ پاتر اساری دا انداز اے۔مصنف نے کسے کردار نوں نہ تے شرافت دا پتلہ بنا کے پیش کیتا اے تے نہ ای برائی نوں ابھارن لئی کسے اجیہے کوڑ دا سہارا لیا اے۔جیہدے نتیجے وچ برائی گھمبیر دا درجہ اختیار کر جاندی اے۔'' (236)

مرد تے ہمیشہ زنانی دا استحصال کیتا اے ۔ ایہہ ناول پڑھ کے ایس گل دا احساس ہوندا اے ۔ڈاکٹر شہباز ملک ہوری لکھدے نیں:۔

''چکڑی رنگی مورتی اک کردار کہانی دا ناول اے جس وچ دسیا گیا اے کہ ساڈا معاشرہ ڈھلے پکھوں مرد دا معاشرہ اے۔ایس وچ سوانی اک بے بس تے مجبور اے۔'' (237)

ایس ناول وچ وی ملکی ونڈ دے حوالے نال واقعات اسارے گئے نیں ۔ونڈ تے ہجرت دیاں پیڑاں محسوس ہوندیاں نیں۔

8. سوچ سمندر

'سوچ سمندر' سرناویں ہیٹھ آغا اشرف دی اجہی کتاب اے جیہڑی چار ناولٹاں دا مجموعہ اے ۔

لکھاری: آغا اشرف چھپن ورہا: 1985ء

پبلشرز: لاہور، خورشید بک ڈپو، اردو بازار

i. سکا پتر تے ہوا (پہلا ناولٹ)

ناولٹ دا آغاز وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال وہندا اے ۔'عرفان آذر' جیہڑا اناولٹ دا اہم کردار اے لٹے پٹے قافلے نال پاکستان آندا اے ۔اوہ اک Figurative مصوری۔'عرفان آذر' اپنی مصور وچ ایہناں کھو جاندا اے کہ اک ریاست دی راجکماری اوس نوں شادی واسطے کہندی اے تے اوہ انکار کر یندا اے ۔اوہ کہندا اے کہ اوس نے اپنے فن نال شادی کیتی ہوئی ۔اوہ اک بہت وڈھا مصور بن جاندا اے ۔اک نمائش تے اوس دی ملاقات اک سیٹھ دی دھی 'عذرا علیم' نال ہوندی اے ۔اوہ خود وی مصوری اوہ اوس دے فن

توں اتنا متاثر ہوندی اے کہ اوہ اوس نال رل کے اپنی آرٹ گیلری وچ کم کرنا چاہندی اے۔ اس توں بعد عرفان تے عذرا علیم دیاں ملاقاتاں ہوندیاں رہندیاں نیں مختلف تھاواں تے۔۔ تصویراں دیاں نمائیشاں ناولٹ وچ مصوری دے حوالے نال گفتگو لکھی گئی اے۔ ایتھے ناولٹ وچ ڈرامائی رنگ ملدا اے۔ 'عذرا علیم' اوس نال شادی کرنا چاہندی اے۔ 'عرفان آذر' نوں شادی وچ کوئی دلچسپی نہیں سی۔ فیر عرفان آزر دی سینی ٹوریم وچ 'نرگس' نال ملاقات ہوندی اے۔ ٹی۔بی دی ایہہ مریضہ اوس نوں اک درخت نال سکے پتر دی تصویر بنان دی فرمائش کر دی اے۔ ایس پتر بارے لکھاری نے انج لکھیا اے:۔

> ''اک کلم کلا پتر۔۔۔۔ سکا پتر۔ گھڑی دے پنڈولم وانگر پھانڈے تے جھاٹے نال ہل رہیا سی۔'' (238)

دراصل ایس سکے پتر دا مریضہ نرگس دی حیاتی نال اک تعلق پیدا ہو جاندا اے۔ عرفان آذر اوس نوں تصویر بنا دیندا۔ اوس مریضہ دی دیکھ بھال وی کردا اے۔ اوس برتاؤ نال مریضہ بہتر ہو جاندی اے۔ دوجے پاسے 'عذرا علیم' عرفان علیم نال آزر ناراض ہو جاندی اے۔ 'عرفان آذر' وچ انسانیت نال محبت کرن دا جذبہ سی اوہ اک انسان دوست مصور سی۔

اک دن مریضہ نرگس دی طبیعت اچانک خراب ہو جاندی اے۔ اوس نوں ہسپتال توں پیغام ملدا اے۔ کاہلی نال گڈی چلاندا اے۔ اوس دا ایکسیڈنٹ ہو جاندا اے۔ اوہ دوسری دنیا وچ ٹر جاندا اے۔ لکھاری دا لکھت دا انداز بالکل ڈرامے والا اے۔ نرگس کھنگ دے حوالے نماں اوہدی گھبراہٹ نوں اوہ ڈرامائی انداز نال لکھدا اے۔ ایس ناول دیاں اخیرلیاں سطراں ویکھو:۔

> ''باریوں باہر کلم کلا سکا پتر کھڑکیا۔۔۔۔ کنبیا۔۔۔ تے ٹہنیوں ٹٹ کے ڈگ پیا۔ جھلڑ جھلیا ہویا سی۔۔۔ نرگس دے کھنگن دی آواز تے جھکڑ دا شور اک مک ہو رہے سن۔ فیر ہوا دا اک تیز بلا آیا تے باری نوں بند کر کے اگے نکل گیا۔!!'' (239)

ایتھے سکے پتر دے ٹٹ جان نوں علامتی طور تے نرگس دی حیاتی دے ختم ہون ول اشارہ کیتا گیا اے۔ باری دا ہوا دی تیزی نال بند ہونا وی حیاتی دے ختم ہو جان ول اشارہ اے۔ لکھاری نے لکھت نوں ڈرامائی، علامتی تے رومانی رنگ وچ لکھیا اے۔ ناولٹ وچ مقصدیت وی نظر آندی اے۔ عرفان آزر وچ اک احساس فنکار دا دل دھڑکدا سی۔ اوہ دی دلچسپی انسانیت دے حوالے نال 'نرگس' نال سی۔ اوہ دولت مند زنانیاں نوں ٹھکرا دیندا اے۔ انسان دوست دی حیثیت نال جان دے دیندا اے۔

ناولٹ دی کہانی وچ کوئی گنجھل نہیں۔کہانی شہری رہتل دی نمائندگی کردی اے۔

ii. مرل تے موتیے دا پھل

آغا اشرف دا ایہہ ناولٹ وی ٹکڑا چھپیا اے۔کتاب وچ ایہہ صفحہ 68توں شروع ہو کے 103 تے ختم ہو جاندا اے۔ناولٹ Mental Hospital دے ذہنی مریضاں دے حوالے نال اساریا گیا اے۔آغا اشرف ہوراں مینٹل ہسپتال دے ماحول دی بھرپوری عکاسی کیتی اے۔پاگلاں دیاں حرکتاں اوہناں دا چلنا پھرنا۔۔۔۔لباس۔۔۔مکالمے تے اوہناں دے رویے بڑے حقیقی رنگ وچ اپنی لکھت وچ اتارے نیں۔بنیادی طور تے چار پاگلاں دیاں گلاں قلم بند کیتیاں نیں۔لکھت وچ کوئی ربط موجود نہیں۔صرف علامتی رنگ اے۔ایس ناول دے کرداراں دا ناں کوئی نہیں۔لکھاری دی اوہناں وی پچھان پہلا پاگل، دوجا پاگل کہہ کے کرواندا اے۔ایہہ سطراں پڑھ کے اوہناں دیاں حرکتاں دا انداز ہوندا اے:۔

> ''دوجا پاگل اٹھیا۔ڈرونیاں نظراں نال ہجے کھبے ویکھدا لئے پیریں ٹر پیا۔پاگل نمبر تن نے کتاب کھولی تے گردن جھکا کے اوس تے جھک گیا۔اینے وچ پہلا پاگل پولے پولے پیراں نال ٹردا آ گیا۔کول آ کے بھونپو وجایا۔پوم پوم۔!!!''(240)

چوتھا پاگل اک مصور اے۔اوہ تصویراں بناندا اے۔اوہ رنگاں وچ کھیلدا رہندا اے۔اوہ اپنی اک تصویر بارے کہندا اے:۔

> ''سکے ساوے پتراں توں ہواواں دیاں سرگوشیاں چن کے میں اوہناں رنگاں وچ گھولیاں نے مچھی دی اکھ لگا کے سمندر دے رنگ کھنگالے تے بدلاں دے رنگاں دی پینگ چ کھڑے ہوئے پھلاں نوں اپنے برش دی نوک تے نچوڑ لیایا آں۔ایں۔ہاں۔کم اہناں وڈا اسارا تے میں انیاں کو چھوٹا جناں۔بس دھک مکوڑا۔''(241)

لکھاری دا مشاہدہ تے احساسات اوس دی تخلیق نوں خوبصورت بنا دیندا اے۔مینٹل لوکاں دے لاشعور وچ اجیہاں گلاں ہوندیاں نیں۔اوہناں دا اظہار اوہ اپنے پاگل پن وچ وی کردے رہندے نیں۔پاگل جیہڑا مصور اے اجہی تصویر بناندا اے۔جہدے وچ اوھی مرلی ادھاں نسوانی چہرہ۔مرلی دیاں چھیکاں نال اٹے ہوئے تن پتے تے ادھے چہرے وچ ہوٹھاں دی تھاں موتیے دے پھل ہوندے نیں۔ہر پاگل ایس تصویر نوں اپنے زاویے نال ویکھدا اے۔مثلاً دوجا پاگل ایس تصویر نوں ویکھ کے بڑبڑاندا اے:۔

> ''ایں۔۔۔آں۔۔کجھ ہے تے سہی۔۔۔ایتھے۔۔۔موتیے دے پھل اندر۔۔۔نہیں

۔۔۔نہیں۔۔۔مرلی چ۔۔۔۔اوہ۔۔۔رخسانہ۔۔۔رخسانہ۔۔۔رخسانہ۔"(242)

ایتھے لکھاری نے انساناں دی نفسیات دے حوالے نال گل کیتی اے۔پاگل وی کدی نارم انسان ہوندے نیں۔حیاتی وچ اوہناں نوں لجیہیاں چوٹا لگ دیاں نیں کہ اوہ اپنی سدھ بدھ کھو بیٹھدے نیں۔" ہر پاگل چوتھے پاگل دی بنائی ہوئی تصویر تے اپنی اپنی سوچ مطابق تبصرہ کرداا ے۔ناول وچ ناول کار لکھدا اے:۔

"تے ایس منظر دے پس منظر چ مرلی دیاں ولا کن تاناں۔سرسنگیت دی اک وچھوپ راگنی دے ہلکورے،مرلی دیاں چھیکاں چوں نکل دے ہوکیاں دے واور ولے انج اٹھن لگ پئے جویں سمندر وچ چھلاں اُٹھدیاں نیں۔"(243)

ایتھوں ناولٹ وچ ڈرامے دا جا کا پیندا اے۔آغا اشرف ہوری اک ڈرامہ نگار وی نیں۔ایس کر کے اوہناں دیاں لکھتاں وچ ڈرامائی رنگ آجاندا اے۔اخیر باب وچ لکھاری پاگلاں دیاں اندر دیاں نفسیاتی الجھناں دا اظہار کرداا ے۔پس منظر وچ مرلی وجدی اے۔ایتھے لکھاری فیر ڈرامائی انداز وچ سارا منظر پیش کرداا ے۔دوجا پاگل چوتھے پاگل نوں چھری ماردیندا اے۔سارے پاگل الٹے سدھے مکالمے بولدے نیں۔اخیر وچ مرلی دی آواز۔۔۔موتیے دے لہولہان پھلاں دا ذکر ہوندا اے۔موتیے دی خوشبو تے گھمن گھیر وچ پاگل گھیرے وکھالی دیندے نیں۔ناول وچ اک اجیہا ماحول وکھایا گیا اے کہ سانوں پاگلاں دی حیاتی وی اک جھلک نظر آندی اے۔ناول کار اوہناں دی ایس حالت تے زیادہ ڈوھنگائی وچ نیں گیا۔ سگوں ناولٹ وچ ایس موضوع دے حوالے نال کمی دا احساس رہندا اے۔

ڈرامہ مکالمے تے ایکٹنگ تے مبنی ہوندا اے اوس وچ دکھاوا ہوندا اے۔ناول وچ کسی وی موضوع نوں وسعت وچ بیان کیتا جاندا اے۔اوس دی ڈوھنگائی تک اپڑ کے قاری نوں مطمئن کیتا جاندا اے۔ آغا اشرف دا ایہہ ناولٹ بعض پکھوں ادھورا لگدا اے۔

iii. جیب کترا

(آغا اشرف دی کتاب ادب سمندر وچ ناولٹ 'جیب کترا' صفحہ 104توں 145تیکر اے۔کل 41 صفحے بندے نیں)۔ناول کی کہانی 'شرفو' دی کہانی اے۔اوہ بے روزگار ہو جاندا اے۔ایس بے روزگاری وچ اوس دی ملاقات اک جیب کترے نال وہندی اے۔جیہڑا 'شرفو' نوں جیب کترا بنن دی صلاح دیندا

اے۔'شرفو' بنیادی طور تے اک شریف تے سادا بندا اہوندا اے۔اوس دے اندر رجھ دھرو پیدا ہوندی اے۔ 'شرفو' دی بیوی ریشماں بڑی بیمار ہوندی اے۔اوس دی دوائی دی وی لوڑی ہوندی اے۔مالک مکران کرائے واسطے تنگ کردا اے۔دودھ والا'جھنڈا گجر'دودھ دے پیسے منگدا اے۔اوہدی بیوی کھنگدی کھنگدی شرفو نوں کہندی اے:۔

''آخو شرفو پیسے بنا بندہ کس کم دا۔ ہر کوئی انجوی ای کہندا اے ۔پیسہ۔۔۔۔پیسہ۔۔۔۔۔پیسہ۔۔۔۔پیسہ۔۔۔۔زندگی دے سارے دھندے پیسے نال ای چلدے نیں۔''(244)

شرفو لوڑاں توں مجبور ہو کے جیب کترے بشیرے کول جاندا اے۔شرفو تے بشیرے درمیان کتری ہوئی جیب دا ففٹی ففٹی ادھوادھ کرن دا وعدہ وی ہو جاندا اے۔ایہناں جیب کتریاں دے اپنے اپنے علاقے ونڈے ہوندے نیں۔شرفو دے حوالے اک ایکٹرس دا Case کیتا جاندا اے۔شرفو ہر ویلے ایکٹرس دا پچھا کردا اے پر نا کامیاب رہندا اے۔شرفو گھر دیر نال آندا اے تے بیوی کول بہانہ بناندا اے کہ نویں نوکری وچ کم بڑا کرنا پیندا اے۔'شرفو' اپنے دھندے وچ مصروف ہوندا اے۔ایکٹرس ریحانہ تے سمگلر اعظم دی ملاقات ہوندی اے۔اعظم ریحانہ نوں دسدا اے کہ اوہ اک سمگلر اے۔ریحانہ اوس دے تعارف نوں ناپسند کردی اے۔اوہ اعظم نوں کہندی اے کہ اوہ پولیس نوں تیرے بارے دس دیاں گی۔ریحانہ دا تے اعظم دا جھگڑا شدت اختیار کر جاندا اے۔اعظم غصے وچ ریحانہ دا گلا گھٹ دیندا اے۔'شرفو' جائے واردات تے لکیا ہوندا اے۔اوہ اعظم دا بریف کیس چک لیندا اے۔اوہدے وچ 20 سو نے دیاں رہنیاں تے پنجاہ ہزار روپیہ ہوندا اے۔اوہ خوشی خوشی گھر جاندا اے۔اوس دی ریشماں ایہہ دنیا چھڈ چکی سی۔شرفو رُورُو کے پاگل ہو جاندا اے۔شرفو نوں اپنے اندروں اک آواز آندی محسوس ہوندی اے:۔

''شرفو امیں تینوں ٹھا کیا سی۔ میں تینوں آکھیا سی پئی کوئی بھیڑا کم کیتا تے میں مر جاں گی۔۔۔۔مر جاں گی۔۔۔مر جاں گی''(245)

'شرفو' دا ضمیر اوس نوں ملامت کردا اے۔اوہ جا کے تھانیدار کول پیش ہو جاندا اے۔ایتھے فیر لکھاری دے ڈرامائی مکالمے ناولٹ نوں ڈرامے دا رنگ دیندے نیں۔ناولٹ سدھ پدھرا اے۔اس وچ اک اخلاقی سبق دتا گیا اے کہ بھیڑے کم دا بھیڑا نتیجہ۔

iv. سوچ سمندر

سوچ سمندر آغا اشرف دا چوتھا ناول اے۔ ایہہ ناول 129 صفحےتوں شروع ہو کے 157 صفحے تے ختم ہو جاندا اے۔ ایہہ پنجابی دا سب توں چھوٹا ناولٹ اے۔ ایس ناول دا عنوان ایس کتاب دا عنوان اے۔
'سوچ سمندر' دی کہانی 1947 دے فسادات دی کہانی اے۔ ہندوستان دی ونڈ نے قوماں نوں آزاد تے کر دتا پر ایس دی بہت قیمت لوکائی نوں چکانی پئی۔ مہاجراں نوں جیہڑیاں مشکلاں دا سامنا کرنا پیا۔ لکھاری نے اوہدے اوپر جھات پائی اے۔

ونڈ دے رولے بہت ساریاں دیاں دھیاں تے بھیناں نوں قربانی دا بکرا بنا ئیا۔ دلی دی 'گیتا بائی' وی اجہی مسلمان زنانی سی۔ اوس نوں اغوا کر کے کئی تھاواں تے بیچیا گیا۔ او کدی نجمہ، کدی چکور، کدی گلبدن تے اخیر وچ گیتا بائی بن جاندی اے۔ اوہدے گاہکاں وچ ہندو، سکھ تے مسلمان کٹھے آندے نیں۔ او ہناں دا جھگڑا ہوندا اے سکھوں نوں مسلمان مار دیندا اے۔ بائی نوں ایہہ کہہ کے مسلمان نال لے جاندا اے کہ ایتھے تینوں پولیس والے پریشان کرن گے۔ لکھاری اوس گیتا بائی بارے لکھدا اے:۔

> ''دلی توں اوہ کراچی آ گئی۔ جتھے اوہ ٹھاٹھ نال اپنا دھندہ کرن لگ پئی تے اوہ بندہ بری عزت آبرو نال اوہدے کولو دھندا کران لگ پیا۔'' (246)

ایتھے لکھاری نے معاشرے وچ ہون والی بےانصافی وال اشارہ کردا اے۔ 'نجمہ' دا بھرا اوہدی تلاش وچ رہندا اے۔ اوہ اک بچھڑی کڑی 'گوربخش کور' دی مدد کردا اے۔ اوس نوں اپنی وچھڑی بھین جان کے اوہدی حفاظت کردا اے۔ مغویہ عورتاں دی بازیابی دے سلسلے وچ 'گوربخش کور' نوں کمیشن دے حوالے کر دتا جاندا اے۔ بھرا 'گوربخش کور' نوں کہندا اے کہ ہندوستان جا کے اوہدی بھین 'نجمہ' دا کھرا کھوج کڈھی۔
اوس بھرا دی مہربانی نال عزت آبرو نال واپس جان والی بھین بہت روندی اے۔ اوس بھرا نوں یقین سی کہ 'گوربخش کور' نوں 'نجمہ' لبھے گی۔ اوس نوں ایہہ خبر نہیں سی کہ اوہدی بھین اپنے ملک وچ شہر کراچی وچ عزت آبرو نال دھندا کر رہی اے۔ بقول لکھاری:۔

> ''جے اوہنوں پتہ لگ جاندا تے خورے اوہدیاں سوچاں دا سمندر سک جاندا۔ یاں فیر ایڈا کو طوفان آندا اہدے وچ پوری دھرتی تے چھلاں ای چھلاں ہندیاں ہور کجھ نہ ہندا۔'' (247)

لکھاری نے ایس افسانہ نما ناولٹ وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال اپنے جذبات تے سوچاں دا اظہار کیتا اے۔ کہانی سدھ پدھری لگدی اے پر اپنے اندر اک بڑا گجھا درد لکائے ہوئے اے۔ ایتھے وی لکھاری دا انداز بیان باقی ناولٹاں ورگا اے۔

ناولٹ تکنیکی لحاظ نال ٹھوس طریقے نال نہیں لکھے گئے۔ لکھاری نیں ایہناں سوچاں نوں کچے انداز نال قلم بند کر دتا۔

9. سورج گرہن

لکھاری: افضل احسن رندھاوا **چھپن ورہا: 1985ء**

پبلشرز: فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک **صفحے: 276** **باب: 2 حصے**

افضل احسن رندھاوا دا ناول 'سورج گرہن' اوہناں دا تریجا ناول اے۔ ایہہ ناول پنجابی ادب وچ اپنی طرز دا وکھرا تے انوکھا ناول اے۔ "Novel by letters" دا رواج اس توں پہلاں پنجابی ادب وچ نہیں سی۔ پنجابی ادب وچ ہجے تک وی ایہہ اپنی طرز دا اکلوتا ناول اے۔ انگریزی ادب اوچ "Samuel Richarson" دا ناول "Pamela" وی Letters دا مجموعہ اے۔ "Pamela" نوں انگریزی ادب دا پہلا ناول منیا گیا اے۔ اردو ادب وچ قاضی عبدالغفور نے 'لیلیٰ کے خطوط' ناول تخلیق کیتا۔ اس دی کہانی اک طوائف دی حیاتی بارے اے۔ ایہہ ناول اک ٹھکرائی ہوئی ہندوستانی عورت دی صدا اے۔

پنجابی وچ ناول کاری وچ کم بڑا سست رفتاری نال ہوندا اے۔ سورج گرہن پنجابی ناولاں وچ اک بہت خوبصورت وادھا اے جیہڑا سانوں دنیا دے ادباں نال کھڑا ہون دا موقع دیندا اے۔ پنجابی ناول دی ایس ترقی تے دل وی خوش ہوندا اے۔ نالے فخر نال سر وی وچا ہوندا۔

افضل احسن ہوراں دا ناول سورج گرہن دوحصیاں تے مشتمل اے۔ پہلے حصے دے خط سوئٹزرلینڈ دی خوبصورت Interpretor دے نیں۔ اوس نیں ایہہ سوہنے سوہنے خط مشرقی Horse man دے ناں لکھے نیں۔ سوئٹزرلینڈ دی ایس حسینہ دا ناں 'ایوا' اے۔ ایہہ خط زیادہ تر جنیوا توں لکھے گئے۔ ایہہ خط 21 ستمبر 1975ء توں شروع ہو کے 4 دسمبر 1979ء تک دے عرصے وچ لکھے گئے نیں۔ اخیرلا خط 25 دسمبر 1980ء وچ لکھیا گیا۔ پر ایہہ خط ہارس مین دے ناں نہیں سگوں او ہنے اپنے دوست محمد تخی دے ناں لکھیا۔ جہدے وچ اوس ہارس مین دا حال پوچھیا اے۔ محمد تخی دی لاپرواہی تے خودغرض دی وجہ نال ایہہ خط

ویلے سر ہارس مین نوں ناں مل سکیا۔ انگریزی زبان وچ لکھے کل چھپنجاں (56) خط نیں۔ ستاویں ویں (57) خط وچ اوس نے محمد یحیٰ کولوں indirect way نال ہارس مین دی خیریت پوچھی اے۔

ناول دا دوجا حصہ 'صاحبا' دے خطوط نیں جیہڑے اوس نے 'مرزے' دے ناں لکھے سی۔ 'صاحباں' جیہڑی نویں نویں ایم اے اکنامکس کر کے یونیورسٹی چوں نکلی تے فوراً ای مرداں دے کسے ادارے وچ کم کردی اے۔ ایتھے مرداں دی متعصب تے بری ذہنیت دا شکار ہو جاندی اے۔ مرزے نال ایس دی ملاقات اک دوست دے گھر ہوندی اے۔ صاحباں مرداں توں ڈاڈھی دکھی سی۔ بقول اوس دے مرداں دی کمینگی تے حرص نے اوس نوں نوکری چھڈن تے مجبور کر یندی سی۔ 'مرزا' اک شادی شدہ مرد اوس دے دکھاں دا بھائی وال بن جاندا اے۔ 'صاحباں' دے بقول اوہ ٹی بی دی مریض وی ہو گئی سی۔ ایہہ اردو تے انگریزی وچ لکھے ہوئے پینسٹھ (65) خط نیں۔ آخری خط 9 مئی 1983ء وچ کاہلی کاہلی وچ لکھیا گیا اے۔ ایہناں خطاں دا عرصہ 3 ستمبر 1980ء توں 9 مئی 1983ء تیکر دا اے۔

دوناں زنانیاں دے خطوط مکمل محبت نامے نیں۔ زنانی بولی وچ تڑپیدیاں، بے قرار اپنی ہستی نوں مٹا کے اپنی شخصیت، وقار نوں بھلا کے اک ہارس مین دے پچھے پاگل دے دوجی مرزے واسطے فنا ہو رہی لگدی اے۔ ایتھے صوفیاں دا زنانی روپ یاد آندا اے۔ 'ہارس مین' تے 'مرزے' دا کردار کدی کدی لاپرواہ سجن دا لگدا اے۔ اوہ خود اک پاسے بیوی بچے پال رہیا ہوندا اے۔ دوجے پاسے جگنووی کھٹے کر رہیا ہوندا اے۔

ابتدائے وچ لکھے ایہہ جملے ویکھو:۔

> 'ایوا' تے صاحباں دے خطاں وچ لفظاں دے لکھو کھ جگنو سُتے پئے نیں۔ میں خطاں دے رنگ برنگے کاغذاں توں اک اک جگنو جگا جگا کے اپنے چٹے کورے ورقیاں اتے دھردا گیا۔ انھیاں راتاں دی کالکھ بھری چپ وی دہشت، وناں دی سریرتوں جانے لاہ دین والی بے مہری موسماں دے دھروی روح نوں پچھو پچھو کر دین والی کنڈ دی پیڑ دے وچ دی اُھیریاں وچ پئے ہوئے ورقے لفظاں دے اوہناں لکھاں جگنواں نال چمکن ڈیئے نیں۔ ایہہ وی بھلا ہویا بھئی لفظ جگنو سب جے کدھرے لفظ دریا ہوندے تے میں اکو کھ وانگ کنڈھیاں توں باہر ڈلھدے ہڑھے ہوئے ایہناں زور آور دریاواں وچ پتہ کدھر کدھر رڑھدا اپھردا۔" (248)

ایہہ خطوط رومانی خط نیں۔ ایس کر کے ناول وچ رومانی کچھ نمایاں اے۔ Imagination توں

کافی حد تک کم لیا گیا اے ۔ کیونکہ پنجابی وچ ایس قسم دا تجربہ پہلی واری ہویا اے ۔ ایس کر کے ایس ناول دا اک وکھرا مقام اے ۔ستار طاہر دے کہن موجب:۔

'سورج گرہن' دیاں کئی پرتاں نیں اک وڈے تخلیقی تجربے دی حیثیت نال ایہدا تجزیہ کرنا
'سورج گرہن' دے حسن تے تاثرنوں گٹھان دی اک کوشش ہووے گی۔'' (249)

ناول چونکہ Autobiographical وی اے ۔ ایس کر کے سانوں ہرتھاں نے افضل احسن رندھاوا داپرتو نظر آنداا ے ۔ اچا لمبا شلوار کرتے کھسے وچ ملبوس 'ہارس مین' یاں مرزے دے روپ وچ اک لاپرواہ جٹ ہووے ۔ ایتھے مرددے کردار وچ اوہ ساریاں خصوصیات نظر آوندیاں نیں جیہڑیاں اک ذمہ دار تھوڑا جیہا چاہے جان دیاں خواہشاں رکھن والے مرد وچ ہوندیاں نیں۔ افضل احسن ہوراں دا الیکیا ہویا 'ہارس مین' تے مرزا مضبوط مردانہ کردا نیں۔'ہارس مین' وچ خودداری وی اے تے انا وی کٹ کٹ بھر ہوئی اے ۔ اوہ 'ایوا' دی ٹکٹ دے پیسے واپس کر کے اپنی خودداری دا ثبوت دیندا اے ۔'مرزا' وی چنگا تے تھوڑا سدھا جیہا کردارا ے صاحباں نال ہمدردی اوس کسطرح بھگتی اے ۔ایس دا پتہ خطاں توں لگ جاندا اے ۔

خطاں راہیں کہانی نوں بیان کرن واسطے قلمکار نوں اپنی لکھت تے مکمل عبور حاصل ہونا چاہیدا اے ۔ اس طرح دے ناول تخلیق کرن واسطے منجھے ہوئے لکھاری دی لوڑ ہوندی اے ۔'ایوا' نیں اپنے خطوط دے ذریعے مغرب دی رہتل بہتل ، اپنے ماں باپ تے انگ ساکاں ساریاں دا تعارف 'ہارس مین' نال کرایا اے ۔ سوئیٹزر لینڈ دے موسم تے بدلدے موسماں دا ذکر کیتا اے ۔ دنیا دی سیر تے نکلے تے خطاں راہیں اوہناں علاقیاں بارے دس پائی ۔خطاں راہیں اوہ ہارس مین دے بالکل قریب ہوگئی ۔حالانکہ ہارس میں نال اوس نیں صرف چند دن گذارے نیں۔اوہ ہر دکھ سکھ اوس نال ونڈ دی اے ۔ اپنی نوکری دیاں اوکڑ ان تک دا ذکر کردی اے ۔ ایتھے ایس مغربی کردار دی اک گل نوٹ کرن دے قابل اے ۔ کہ اوس نے ہارس مین کولوں کدی کوئی شے demand نہیں کیتی سی ۔'ایوا' بڑی فراخ دلی نال ہارس مین کولوں اوس دے بچیاں دی خیریت وی پوچھدی اے ۔اوہ 'ہارس مین' دے پر خلوص مشوریاں دی قدر وی کردی اے ۔ اک خط وچ لکھیا سطر اں ویکھو:۔

''تیرے مشورے تے تیریاں گلاں دنیا دے ہر شخص توں بہتر ہوندے نیں ۔ کیوں جے دنیا
وچ مینوں اپنا کوئی نہیں جاندا جناتوں جاندا ایں تے کوئی بندہ میرے اندر اُلھیر ی وانگ
جھلن والے اوہناں جذبات تے احساسات نوں نہیں جان سکدا۔'' (250)

اوہناں خطاں راہیں پتہ چلدا اے کہ 'ایوا' نوں پاکستان دے سیاسی حالات وچ وی دلچسپی ہوندی اے۔ خطاں توں سانوں اوس سیاسی دور دا وی پتہ چلدا اے۔ 'ہارس مین' دے مقدمے دا ذکر وی ہوندا اے۔ 'ایوا' لکھدی اے:۔

''تیرے مقدمے دا پڑھ کے میں تیرے بارے پریشان آں۔ دنیا دا کوئی قانون کسے ملزم کولوں اوہدی صفائی دا حق نہیں کھوہندا۔ دنیا دا کوئی قانون صرف ایس لئی نہیں بنایا جاندا کہ اوہدے نال مخالفاں نوں جیلاں وچ تھوس دتا جائے۔ دنا دا کوئی قانون شخصی تعصب تے پک اینڈ چوز Pick and Chose دے تحت استعمال نہیں ہوسکدا۔ توں تے قانون دا طالب علم ایں، شاید اپنے حق تے اپنی بے گناہی لئی لڑ سکیں پر جیہڑے لوک قانون نہیں جاندے، اوہناں دا کیہہ بندا ہووے گا۔؟'' (251)

'ایوا' دے خطوط توں پاکستان وچ قانون دی حالت دا وی پتہ چلدا اے۔ 'ایوا' بے شک مغرب دی کڑی سی۔ پر اوس دی ذات سچی تے کھری ذات اے۔ اوس دی شخصیت وچ کوئی لکھ تے ادھلا نہیں اے۔ 'ہارس مین' ناول اودھی عقیدت وچ اک سچائی نظر آندی اے۔ 'ایوا' دا کردار صاف ستھرا تے سا کھنا کردار اے 'ایوا' دے مقابلے وچ صاحباں Self pity دا شکار اے۔ ہر ویلے اپنے درد بھری کہانی بیان کردی رہندی اے۔ ہر ویلے 'مرزے' کولوں Financely وی مدد لیندی رہندی اے۔ اوس وچ مشرقی عورت والا رکھ رکھاؤ نہیں اے۔ اوس دی محبت ہمیشہ غرض مند رہندی اے۔ 'ایوا' دی محبت بےغرض اے۔ اوس دی محبت باوقار اے۔ صاحباں دی محبت وچ اک چالاکی تے ہوشیاری دی بو آندی اے۔ ایہہ ضرور اے کہ اوہ کدی کدی صوفیانہ رنگ وچ رنگی لگدی اے۔ محبت نے اوس دی 'میں' ختم کردتی سی۔ اے narrator دا کم اے کہ اوہ کرداراں نوں کس طرح پیش کردا اے۔ ایہہ اوہدا اپنا مشاہدہ تے تجربا اے۔ صاحباں دا اخیری خط اوس دی شخصیت دے پرت کھولنے واسطے کافی اے۔ اخیری خط دیاں سطراں ویکھو:۔

''اپنے خاوند دے کول بیٹھیاں، اپنیاں بھیناں دے خاونداں دے کول بیٹھیاں میں تینوں کیہہ کہہ سکدی ساں۔ کیہہ دس سکدی سا؟ پر ہن تیرے اگے درخواست اے کہ جنے پیسے توں گھل سکدا ہوویں مینوں فوراً گھل دے۔ ہن گڈی کسے طرح وی نہیں چلدی۔ جے توں آپ آسکدا ہووے تے پیسے لے کے آپ آجا۔ ایہہ بہت ہی چنگا ہووے گا۔ تیرے آون

نال بھین بھراواں نوں بڑی تسلی ہو جاندی اے۔ نہ صرف میں سگوں اسی سارے بھین بھرا ہی
اپنے آپ نوں بہت کلیاں محسوس کر دے آں۔'' (252)

مرزے دی صاحبہ دا ایہہ اخیری خط سی۔ ایس خط وچ مرزے واسطے اک وکھرا رنگ وکھالی دیندا اے۔ شاید مرزا وی ایس رنگ وچ رنگیا ہویا سی۔ لکھاری نے سارے جگنو آزاد کر دتے۔ لکھاری دے وچھوڑے دے دردنوں قاری وی اپنے دل وچ محسوس کردا اے۔ جتھوں تیکر ناول دی بنتر تے تکنیک دا تعلق اے۔ ایہہ اک مکمل ناول اے۔ ایس نے دو مکمل کہانیاں اپنے اندر سمویاں ہویاں نیں۔ قاری ایہناں کہانیاں وچ کھب جاندا اے۔ ایہہ تجربہ نویکلا ضرور اے پر اوپرا نہیں لگدا اے۔ ستار طاہر ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''سورج گرہن' افضل احسن دا اک اجیہا روپ اے۔ جہدے وچ اوہ اک مہان چتر کاردا روپ دھاردا اے۔ اوہ نکے نکے جملیاں تے فقریاں وچ وڈیاں وڈیاں تے انمٹ مورتاں بناندا اے۔ مغرب تے مشرق دی حیاتی دیاں تفصیلاں تے اوہناں دا فرق تصویراں بنا کے پیش کردا اے۔'' (253)

ستار طاہر نے سورج گرہن تے لکھن توں پہلاں یونانی کہانی بیان کیتی اے۔ جہدے وچ اک بندہ 'نور مطلق' دی تلاش وچ اپنیاں اکھاں دا نور گنوا کے اپنے دل دا نور منور کرلیندا اے۔ افضل احسن ہوراں دے ایس ناول نال اکھاں دا نور جاندا کے نیں جاندا پر دل بڑا منور ہوندا اے۔ ایہہ اک خوبصورت لکھت اے۔

10. تائی

لکھاری: فرزند علی   **چھپن ورہا: 1986ء**

پبلشرز: پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، لاہور   **صفحے: 315**   **باب: 25**

تائی دی کہانی ساڈے وسیب چوں پنگری اے۔ 'تائی' ایس کہانی دا اک مضبوط کردار اے۔ کہانی دی نائیکہ سکینہ تے نائیک حفیظ اے۔ سکینہ بن ماں باپ دی بچی ہوندی اے تے اوس دا ماما اوس دا سرپرست ہوندا اے۔ حفیظ وی بن ماں باپ دا بچہ ہندا اے تے اوس دا تائی تے تایا اوس نوں پالدے نیں۔ 'سکینہ' دا ماما 'غنی' رقم لے کے اک بندے 'دوسے' نال ویاہ طے کر دیندا اے۔ عین شادی والے دن 'حفیظ' 'سکینہ' نوں لے کے نس جاندا اے کیونکہ 'دوسا' وڈھی عمر دا ہوندا اے۔ ویسے وی اوہدا تے سکینہ نال کوئی جوڑ نہیں ہوندا۔

کجھ عرصے بعد حفیظ تے سکینہ واپس پلٹ آ جاندے نیں۔حفیظ دے یار فجا۔بشیر تے فرکا اوہناں نوں جی آیا کہندے نیں سگوں اوہناں دا ساتھ وی دیندے نیں۔سکینہ دا 'ماما' تے 'دوسا' پرہیا کولوں فیصلہ کرواندے نیں۔کہ 'حفیظ' سکینہ نوں طلاق دے دیوے تے فیر سکینہ نوں واپس 'دوسے' نوں دے دیتا جائے۔ ایتھے پرہیا دے پردھاناں دیاں چالاکیاں تے ہوشیاریاں وی وکھایاں گئیاں نیں۔پرہیا فیصلہ 'دوسے' دے حق وچ دیندی اے تے فیصلے دے مطابق 'حفیظ' 'سکینہ' نوں دوسے دے حوالے کر دیندا اے۔حفیظ دا تایا پرہیا دا فیصلہ من لیندا اے۔حفیظ ناراض ہو کے پنڈ چھڈ دیندا اے۔حفیظ دی 'تائی' نوں پرھیاں دا فیصلہ بالکل منظور نہیں ہوندا۔اوہ اپنے خاوند امام دین دی بزدلی توں ناخوش ہوندی اے۔حفیظ نوں وی تایا بزدل لگدا اے۔اس توں تائے دا کردار کھل کے سامنے آ جاندا اے۔حفیظ دا ایہہ سوچنا:۔

''تائی دا خاوند کنا بزدل اے۔ایتھوں تے تائی نہیں آکھدی: تیرا تایا تے نراگیدی اے گیدی۔''(254)

ناول چونکہ ساڈے پینڈو وسیب دے حوالے نال اے۔ناول وچ ملک ریاض جیہڑا کے پنڈ ادا کرتا دھرتا ہوندا اے۔اک مفاد پرست شخصیت اے اوہ الیکشن وی لڑدا تے اوس وچ کامیاب وی ہوندا اے۔اوس دی دھیاں نسرین تے پروین دا ویاہ فجے تے سکندر نال ہوندا اے۔لکھاری پنڈ اوچ ہون والے ویاہواں دی عکس بندی کردا اے۔حفیظ جس پنڈ وچ جاندا اے اوتھے دا کرنل اوس نوں فوج وچ بھرتی کروا دیندا اے۔ملک نال وفاداری دا وعدہ کر دیا ہوئیاں اوس نوں سکینہ نال کیتا وعدہ یاد آ جاندا اے۔ایتھے اوس نوں فوج دا حکم نہ منن تے سزا دتی جاندی اے۔جیل وچ اوہ اک نفسیاتی کیس بن جاندا اے۔بے خیالی وچ اچی اچی کہندا اے:۔

''تائی میں آواں گا۔ضرور آواں گا۔دلاور کول۔۔۔۔۔۔سکینہ کول۔آپنے گھر، آپنے پنڈ۔
۔۔۔۔مینوں کسے تائے گھڑائے دا کوئی بھار نہیں۔''(255)

حفیظ دا ضمیر اوس نوں پریشان کردا اے۔

دوجے پاسے تائی کلم کلی پنڈ والیاں دا مقابلہ کردی اے۔اُوس سے پنڈ والے حصے دا پانی بند کر یندے نیں۔اوہ ٹیشن توں جا کے پانی ڈھونڈی اے۔اپنی تکلیف سہندی پر سکینہ تے دلاور نوں اپنے پراں تھلے لکو کے رکھدی اے۔ٹیشن ماسٹر محمد حنیف تے سکول ماسٹر اصغیر دوویں تائی نال ہمدردی کردے نیں تے تائی نوں نلکہ

لگوا کے دیندے نیں۔ ایہہ دونویں مثبت کردار نیں۔

تائی دی اتنی محنت تے مشقت دے باوجود سکینہ دا ماما 'غنی' تے 'دوسا' سکینہ نوں گھروں چک کے لے جاندے نیں۔ امام دین بزدلاں وانگوں ویکھدا رہندا اے۔ ناول دے اخیر تے تائی تائے نوں بزدلی دا طعنہ دیندی اے تے کہندی اے:۔

''میں چلی آں بوہے بوہے تے پنڈ جا کے کھرل برادری نوں دلاور۔۔۔۔۔ پوٹلی ۔۔۔۔۔ تے تیری کہانی سناون۔ کل نوں کوئی کھرل دا بچہ ایہہ نہ آکھے جے بیگاں ماں ہوندی تے خبر ضرور کردی۔ گج نال تائی وی اوز سنگ وچ اڑ گئی۔ مونہہ پھیر کے حویلی دے باہر لے بوہے ول مڑی۔ امام دین شرم نال سنگوگیا۔'' (256)

ناول تکنیکی لحاظ اچھے طریقے نال اساریا اے۔ کہانی وچ کدھرے کدھرے جھول لگدا اے۔ خاص طور تے حفیظ دا کردار کافی تضاد دا شکار اے۔ اک پاسے اوس نوں بڑا جنا تے بہادر دس دے نیں دوجے پاسے اپنی بیوی نوں بے یارو مددگار چھڈ جانا عجیب جیہا لگدا اے۔ حفیظ دا ایس طرح ٹر جانا اوس نوں تائے توں وی زیادہ بزدل ثابت کردا اے۔ بیوی تے اک پاسے اوہ تے اپنے پتر دلاور دی خبر وی نہیں لیندا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید 'تائی' بارے لکھدے نیں:۔

'تائی میں گاؤں کے ماحول کو بڑی دیانت سے بیان کیا گیا ہے۔ جس سے دیہاتی زندگی کا سارا حسن اور اس معاشرے کی ساری خرابیاں قاری پر پوری طرح عیاں ہو جاتی ہیں۔'' (257)

آصف خاں ہوری لکھدے پہلی گل وچ لکھدے نیں:۔

''فرزند علی ہوراں ایس ناول دیاں تنداں نوں جیسے دھنگ نال انیا ہے کہ ایہہ سارے پنجاب دے پنڈ ادی کہانی تھی گئی ہے۔'' (258)

ناول 'تائی' اک معاشرے تے وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔

11. بے وطنا

لکھاری: فخر زمان   چھپن ورہا: 1987ء

پبلشرز: پیپلز پبلکشنز، لاہور   صفحے: 160   باب: 29

(بے وطنا' فخر زمان دا چوتھا ناول اے۔ ایہہ پہلی واری 1987ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس نوں پیپلز پبلکیشنز

نے چھاپیا۔ دوجی واری 1988ء وچ نگارشات میاں چیمبرز لاہور ولوں چھپیا۔ ستار طاہر نے ایس ناول دا ترجمہ The Allien' دے ناں نال ہویا۔ ایس دا مترجم آصف جاوید میر اے۔ ایس نوں پائنڈ ابکس نے پبلش کیتا۔ جیلانی کامران نے ایس دا ترجمہ 'Outcast' دے ناں نال کیتا۔ بک ٹریڈرز لاہور نے 1995ء وچ چھاپیا۔ گورمکھی وچ ایس دا ترجمہ فرندر کور نے کیتا۔ کرنیل سنگھ تھند نے اپنی کتاب فخر زمان دے ناول وچ شامل کیتا۔ ایہہ 297 توں 356 وچ موجود اے)۔

'فخر زمان' دا ناول 'بے وطنا' دا مرکزی کردار اوہ بندہ اے جیہڑا اپنے وطن وچ اجنبی تے غیر اے۔ ناول کار اوہدی مثال چورس کل نال دیندا اے۔ دراصل اک چورس کل گول موری وچ فٹ نہیں ہوسکدا۔ ایہہ بندہ وی ایس سماج وچ مس فٹ اے۔ ایس کر کے اوہ اپنے وطن وچ رہندیاں ہویاں وی 'بے وطنا' اے۔ لکھاری نے ایس توں علاوہ بتیس کردار واری واری پیش کیتے نیں۔ جیہڑے اپنی ماں دھرتی پاکستان تے ظلم کر رہے نیں تے کر رہے سی۔ ناول کار نے ناول دے شروع وچ ای بنیادی کردار 'میں' دا اسطرح تعارف کروایا اے:۔

''میں تو مراد 'میں' نہیں بلکہ 'میں' توں مراد اوہ ہے جو میں نہیں۔ ایس کر کے ہر اوہ بندہ جیہڑا میں نہیں، ایس کہانی دا راوی اے۔ ایہدے وچ تُسی تے میں دوویں شامل ہاں۔'' (259)

'میں' دی ماں قیدی زنانی سی جس نوں ان کیتے جرم دی سزا دتی گئی سی۔ 'میں' دے کہن مطابق اوہ جمیا تے ماں مر گئی (اوہ اک زندہ لاش سی۔ تکڑی پر بول نہ سکدی۔ کدی کدی اشارہ کر دی) اوہدا اِٹھلا دھڑ مردہ سی۔ پر دماغ وچ تھوڑی زندگی باقی سی۔ 'میں' دی حیاتی دا سب توں وڈھا دکھ ایہہ سی کہ اوہ بے پیودا، بے زمینا، بے وطنا چورس کل اے۔ ایس دی زندگی وچ بڑیاں اوکڑاں تے مشکلاں سی۔ لکھاری نے ایتھے 'ماں' نوں علامت دے طور ورتیا اے۔ 'ماں' توں مراد اپنی ماں وطن تے ملک اے۔ لکھاری اک احساس دل رکھدا اے۔ اوس نوں دھرتی ماں نال ہون والیاں زیادتیاں دا شدت نال احساس اے۔ اوہ لکھدا اے:۔

''میری ماں نوں کھدیڑن والیاں دی تاریخ ہزاراں سالاں اُپر پھیلی ہوئی اے۔ کوئی سمندراں راہیں کشتی تے آیا، کوئی گھوڑے تے بیٹھ کے تلوار لہراندا آیا۔ کوئی تیر کمان تے توپاں نال آیا۔ بندوق تے پستول لے کے آیا۔'' (260)

اگے جا کے اوہ ون سونے حملہ آوراں دا ذکر کردا جنہاں دھرتی ماں تے حملہ کیتا۔ ایتھے لکھاری پنجاب تے ہون والے حملیاں دا اتہاس بیان کردا اے۔ ناول کار اپنے ناول وچ بتی کرداراں بارے لکھدا اے۔ تے اوہناں کرداراں بارے لکھدا اے:۔

''میری کہانی دی پاتر بتی بن کیوں جے میری ماں نے بتی دھاراں بخشن توں انکاری ہون دا
جرم کر کے عمر قید دی سزا قبول کیتی سی۔''(261)

بتی دھاراں ماواں اوس اولا دنوں نہیں بخشدیاں جیہڑی نا ہنجار تے نافرمان ہوندی اے ۔ ایہہ بتی
کردار ماں دھرتی اوہ ای اولا دے اوس دے کرداراں داویرواکجھ اسطرح کیتا گیا اے۔

1) پہلا کردار جیل وچ جمدا اے ۔ جیل دا قیدی ملاں اوس دے کن وچ آزان دین توں ایس کر کے انکار کر دیندا اے کہ ایس بچے دے پیو دا پتہ نیں ۔ لکھاری ملاں دے کردار تے روشنی پاندا اے ۔ ملاں کڈھے مکروہ تے بدکردار ہوندے ۔ اس دی نشان دہی وی کردا اے ۔ ملاں دے کردار دی اصلیت توں پردہ چک دا اے۔

2) دوجا کردار اک وردی پوش جرنیل جیہڑا اپنی ہی ماں دھرتی نال زیادتی کردا اے ۔ ایتھے جرنیل نوں ماں دا ایہہ جواب دینا اک بہت وڈھی طنز اے:۔

''پتر ایسے لئی جے جاندے نیں بچڑا کہ ماواں نوں فتح کر سکن مبارک ای وے وردی
والیا۔''(262)

3) تیجا کردار قاضی اے جیہڑا اوس جرنیل دے حق وچ فتوٰی دیندا اے ۔ اوس دا فتوٰی اسطرح ہوندا اے

''جدوں ماں اتے پاگل پن دا دورہ پیوے ۔ جدوں اوہ وال کھلارے سیاپا کرے، سینہ کٹے،
باڑے کرے، کرلاوے اودوں اوہدا وردی پوش جرنیل پتر اوہنوں بھارے بوٹاں نال
لہولہان کر سکدا اے ۔: ایہہ ضرورت، دے تقاضے دے عین مطابق اے، تے قانون
دیاں نظریاں وچ جائز۔''(263)

قاضیاں دے کردار دا چنگا ویروا کیتا اے۔

4) چوتھا کردار بہتر سالہ سیاست دا جیہڑا

تیرو ہم ج تیرو ہم ج الٹا دیو

بال قنا بال قنا الٹا دیو

فیر انگلی نال ہوا وچ لکھدا ۔ فیر اوس نوں الٹ کے انگلی دے اشارے نال لکھدا ۔ جرنیل نوں اوس دی

حرکت تے غصہ آوندا اے اوہ اوہدے تے تشدد کر دا اے تے اوس نوں کہندا اے کہ ہوا وچ لکھ میں حکمرانی منظور اے ۔۔۔ لکھ منظور اے ۔۔۔۔ منظور، منظو ۔ بڈھا سیاست دان کجھ ہور بولدا بولدا بے ہوش ہو جاندا اے ۔ ایتھے جرنیل دی حکومت خلاف جذبات دا اظہار کیتا اے ۔

5) پنجواں کردار ڈراکل اے ۔ 'اوہ لوکاں نوں ماردا ۔ کیوں جے اوہ ڈراکل نہیں سی ۔'' پر ناول کار موجب اوس نوں ایہہ بہادری دا سوانگ رچایا ہویا سی ۔ اندروں بز دل بندہ سی ۔

6) چھیواں کردار: دوموہاں ہوندا اے ۔ اوس دا کوئی کردار نہیں ہوندا بلکہ اوہدی ہر شے جھوٹی ہوندی اے ۔ ایہہ اوہ کرداری جیہڑا مفاد پرست تے موقع پرست سی ۔

7) ستواں تے اٹھواں کردار بے اولادہوندے نیں ۔ ایہہ دونویں یتیم خانے چوں اک بچہ گود لیندے نیں ۔ فیر ایس بچے دے پیچ ہور بچیاں نوں گھر بلاندے نیں ۔ ایہہ چپ کر کے اک بچہ غائب کروا دیندے نیں ۔ اوس بچے نوں بردہ فروش دے ہتھ ویچ دیندے نیں ۔ میاں تاجر سی تے بیوی اک سماجی ادارے دی کرتا دھرتا ۔ ناول کار نے ایہناں کرداراں دے اصل روپ وکھائے نیں ۔
فیر لکھاری ہور کرداراں دے مکھوٹں گھنڈ چکدا اے ۔

اک وڈا جاگیردار	اک وڈا پولیس افسر	اک وڈا سول افسر	اک ٹھیکیدار
اک بینکر	اک سمگلر	اک آڑھتیاں	اک سیاست کار
اک وڈا صنعتکار	اک مغرور	اک نقاب پوش بندہ	

ناول کار ایہناں کرداراں دا اک بچے دی ماں نال بھیا نک سلوک بیان کر دا اے ۔
دیہواں کردار اک وڈا افسر جیہڑا اپنے اختیارات دا ناجائز فائدہ چکدا اے ۔ ماں دھرتی ایہے لوکاں دے سلوک توں زندہ لاش بن جاندی اے ۔
ناول کار دے اگلے پنج کردار

اک شاعر	اک مصور	اک گائک	اک ایکٹر	اک سنگ تراش

ایہہ سارے دے سارے کردار اپنے مفادات واسطے بک چکے ہوندے نیں

چھیواں کردار کوئی وی خودغرض بندہ صرف اپنے فائدے دے چکر وچ رہندا اے ۔ ایہہ کوئی وی ہوسکدا اے ۔ڈاکٹر ، انجنیئر ، وکیل ، لکھاری ، جج ، صحافی ، فنکار ، ناول کار سوسائٹی دے اجیہے لوکاں دی دس پانا اے جنہاں دا مقصد صرف دولت نال اپنی جھول بھرنا ہوندا اے ۔

ستائیواں کردار نوں ملک تے دھرتی دی کسی شے نال انس نہیں ہوندا اوس نوں صرف اپنی ذات نال پیار ہوندا اے ۔

اٹھائیواں کردار اک کوڑھی جیہڑا اپنا کوڑھ سارے منڈے کڑیاں نوں لگانا چاندا اے ۔

اونہواں کردار دے بے اولاد میاں بیوی جیہڑے بھیڑے کسب کردے نیں ۔ سب کجھ ہوندیاں وی اوہناں دے گھر مردہ بچے پیدا ہوندے نیں ۔

ایس دا اکتیواں کردار اجہی کڑی ہوندی جس دی ہر قسم دی آزادی ختم کردتی جاندی اے اوہ فیر وی احتجاج کردی اے ۔ ایتھے عورت دی آزادی دے حوالے نال لکھدا اے ۔

تیواں کردار چار ہتھ رکھدا اے ۔ اوہ ای 'میں' نوں پکڑدا اے ۔ اوہ ای فرد جرم لکھدا اے ۔ اوہ ای سزائے موت دا فیصلہ لکھدا اے ۔ اوہ ای اوس نوں کوٹھڑی وچ بھیج دا اے ۔ بتی دے بتی کرداراوس دی فرد جرم تے دستخط کردے نیں ۔ البتہ بتی کردار جنہاں دے جرم نا قابل معافی سی اوس 'میں' بارے لکھدے نیں : ۔ بے ہودا ۔ بے وطنا ۔ بے زینا ۔ بے خوشبودا ۔ بے رزقا ۔ بے چھاواں ۔ بے نیناں

لکھاری موجب ایہہ 'میں' چورس کل ایس گول مول سوسائٹی وچ فٹ نہیں ہوسکدا اے ۔

فخر زمان دے ناول دا کردار ' آزاد' جیہڑا جیل وچ پیدا ہوندا اے ۔ فیر اوتھے ای آ جاندا اے ۔ اوس نوں پھانسی دی سزا ہو جاندی اے ۔

دراصل ناول کار کہانی علامتاں راہی بیان کیتی اے ۔ ماں جیہڑی ساڈھی دھرتی ماں اے ۔ ایس نوں خوار کرن والے اوہ بتی مفاد پرست کردار نیں ۔ جیہڑے ایس اپنی دھرتی ماں دے دشمن نیں اوس نوں تباہ تے برباد کرنا چاہندے نیں ۔ 'چورس کل' اجیہا کل ہاں فرد جیہڑا اک سچا ، کھرا تے دھرتی ماں دا اصل پترا اے ۔ پر اوہ اپنے آلے دوالے دے کرداراں وچ مس فٹ اے ۔ اوہ اپنے وطن وچ رہندا وی بے وطنا اے ۔ لکھاری نے اپنے وطن دی حالت توں پریشان ہو کے سچائی نال اے ناول تخلیق کیتا اے ۔ ایس ناول دا کردار 'ست گواچے

لوک' دے کرداراں نال ملدا جلدا اے۔ لکھاری پہلے ناول دے کرداراں دے پرچھاویں ساتوں اوس دے سارے ناولاں وچ ملدے نیں۔

ناول دی تکنیک عام ناولاں نالوں وکھری اے۔ اوس دا بنیادی کردار اک 'میں' یعنی آزاد اے۔ اوہدی پیدائش جیل دی اے تے انت تے وی اوہ جیل ای جاندا اے۔ ایہہ علامت ناول دیاں بنیادی شیواں وچ وی شامل اے۔ نرمل جیت ہوری ایس 'کل' دے حوالے نال لکھدیاں نیں:۔

''ایہوں لیکھک ایس ناول وچ جو کول کل جاں جورس کل دا پریتک ورتدا ہے۔ اوس وچوں کول کل دا پرتیک اجیہے واکتیاں نال سمبدھت ہے تے چورس کل دا پرتیک اوناں نال سمبدھت ہے۔ جس وچ اجیہے کول کل ہی فٹ آسکدے بن چورس کل نہیں۔ ایس دا بھاوا ایہہ ہے تاں ہی فٹ آسکدے بن جو ایہہ پاتر وکیرت بن۔'' (264)

جدوں 'میں' (آزاد) دی پھانسی دا دن مقرر ہوندا تے اوس نوں پوچھیا جاندا اے کہ اوس دی آخری خواہش کی اے۔ تے 'میں' نے جواب دتا کہ اوہ 'بےہوش' ماں نال ملنا چاہندا اے۔ اوس نے بتی کرداراں نال ملن دی خواہش وی کیتی۔ ایس دی ماں جیہڑی موئی نہیں سی بےہوش سی لاچار سی۔ فیر کجھ کرداراں کولوں پچھ گچھ ہندی اے۔ ماں اوہناں نوں لاجواب کر دیندی اے۔ کمزور تے لاغر ماں وچ آہستہ آہستہ جاند آجاندی اے۔ چالیہ سالاں توں بےہوش ماں وچ حرکت پیدا ہو جاندا اے۔ پرم جیت مشا سنگھ اس بارے لکھدے نیں:۔

''جیوں جیوں ایس آزاد پاتر تے اوہناں سماج وروددھی پاتراں وچ ورودھ تخت ہوندا جاندا اے۔ تیوں تیوں ایہہ تبدیلی آوندی ہے۔۔۔۔۔۔ ایہو پاکستان دے سماج تے راج نیتی وچ جو ہل چل پیدا ہوئی۔ جس دا نتیجہ وی ہے ساہمنے آیا ہے۔ لیکھک اوہ دبلیایاں سنبھاوناں ول سنکیت کردا ہے۔'' (265)

انت تے ماں بتی کرداراں نوں اوہناں دا انجام یاد دلاندی۔ اوہ کہندی اے کہ ایہہ بتی کردار کسے ویلے میں دی تھاں کوٹھڑی وچ بند ہون گے۔ ماں دا ٹھٹھمبر کے بتیاں کرداراں نوں ایہہ سناندی اے جیہدے نال مایوسی دی فضا ختم ہو جاندی۔ اک آس جاگدی اے۔ ماں کہندی اے:۔

''تسیں سارے بے پیو دے تے بے ماویں او۔ تہاڈے ساریاں اپر ایہہ وطن، ایہہ زمین تے ایہد ارزق، ایہہ دھپ، ایہہ چھاں، ایہہ چاننی، ایہہ خوشبو، سبھے حرام۔ تہاڈا انجام

پھانسی دا تختہ،شہیداں طراں نہیں،غداراں طراں۔ بے ذمینے ، بے وطنے ، بے شناختے ، بے اصلے ، بے شکلے ، بے چہرے میریاں بچی دھاراں تہاڈے اُپر حرام۔'' (266)

ماں نوں آس اک امیدا اے کہ بریاں دا انجام برا ہوئے گا۔ پرم جیت سنگھ شاہ ہوری ایہناں کرداراں بارے لکھدے نیں:۔

''بد نیتی ، بے ایمانی ، ہیرا پھیری، دھوکا دھڑی ، دھکے شاہی، ظلم، خودغرضی، دوغلا پن، بلاتکاری، ایہہ بچی چھریاں دے پرتیکا تمک کن بن۔انہاں دے کالیاں کرتوتاں کارن ہی اوہ سماج وچ جانے پچھانے جاندے نیں'' (267)

ڈاکٹر خالد اشرف 'بے وطنا' دے حوالے نال پاکستان دے برسر اقتدار طبقے بارے لکھیا اے:

''پاکستانی معاشرت،معیشت، سیاست وصنعت، زراعت وحرفت اور شعرو ادب کو ہشت پا کی طرح اپنے شکنجے میں رکھنے والا یہ برسر اقتدار طبقہ اپنے لئے قوانین وضع کرتا ہے اوران خودساختہ قوانین کے ذریعے اپنی ہوس زر اور ہوس اقتدار کی تکمیل کرتا ہے۔'' (268)

'بے وطنا' دے کرداراں دا اک تجزیہ ساڈھے سامنے آندا اے۔ بچی کرداراں دا ایہہ طبقہ عام لوکائی دا استحصال کردا اے۔

'ستارہ طاہر' اردو وچ ترجمہ شدہ ناول دے مکھ بندوچ ایہناں کرداراں بارے لکھدے نیں:۔

'بے وطن' کے بتیس کردار اور اس کا راوی اور دھرتی ماں۔۔۔آج کے ہمارے جانے پہچانے کردار ہیں۔یہ ہم ہیں اور ہم میں سے ہیں۔یہ کردار جنہوں نے اس ماں کو رونڈ ڈالا ہے۔ تاریخ کے پردوں میں چھپے ہوئے زمانہ جہالت کے کردار نہیں ان کے کارنامے یقیناً دور جہالت کے فاتحوں اور سفاکوں کے کارناموں سے کہیں زیادہ خوفناک اور گھناوئنے ہیں۔۔۔ان کے مظالم کی فہرست دنیا کے ہر قدیم فاتح سے کہیں زیادہ بڑی ہے۔'' (269)

ناول وچ بچی کردار اک اہم حیثیت رکھدے نیں۔ پر ناول دا مرکزی کردار(میں) آزاد تے ماں سب توں نمایاں کردار نیں۔ڈاکٹر کیسر سنگھ کیسر ایہناں کرداراں بارے انج لکھدے نیں:۔

'آزاد' ناول دے انت وچ اپروکت نگھار نوں ننگیاں کردا ہے تے ایس طرح اوہ آزادی لئی تانگھدے بے وطن عوام دی آواز تے ضمیر دا پرتیک بن دا ہے۔جدوں اوہ بولدا ہے تاں ماں نوں وی ہوش آوندا ہے۔ایہہ ہوش عوام دی سُجھی دی علامت ہے۔'' (270)

انعام الحق جاوید ہوریں ناول بارے اپنی رائے کجھ اسطرح قلم بند کر دیں نیں:۔

''پاکستان دی دھرتی ایس ناول دا مرکزی کردار اے۔جیہدے آل دوالے نیم علامتی انداز وچ اک نویں رنگ دا ناول بنن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس ناول وچ ادبی اظہار دی بجائے سدھ پدھرا انداز اپنا کے پچھلیاں دساں باراں ورھیاں وچ ہون والیاں حکومتی تے سیاسی تبدیلیاں دے حوالے نال معاشرے دیاں اوہناں طبقیاں نوں تنقید دا نشانہ بنایا گیا اے۔''(271)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں ناول دی تکنیک وکھری اے۔ناول دا پلاٹ کرداراں تے اساریاں گیا اے۔ ایہہ ناول روایتی قسم دا نہیں ۔ ایس دی تکنیک فخر زمان دے پہلے ناواں نال ملدی جلدی اے۔پروفیسر ترلوچن سنگھ کنور گور مکھی اکھر 'بےوطنا' دے مکھ بند وچ اپنے وچاراں دا اظہار انج کردیں نیں:۔

''ایس ناول وچ لکھک بےوطنا، بےزمینا، بےپیودا تے چورس کل نوں اک سان پدھرتے لیا کے منکھ دا شوشن کرن والے سماج وچ سنگھ دی غلامی دی داستان دی تھیم نوں اگھاڑیا دا ہے۔ ایس تقسیم دے پکھ توں ہی ایہہ ناول ساڈیاں پراتیر اگت عادتاں نوں ونگار دا ہے۔''(272)

'بےوطنا' نوں پڑھ کے اک احساس شرمندگی ہوندی اے۔ایہہ ناول ایسی تلخ حقیقت اے۔جس دی تلخی نوں شدت نال محسوس کیتا جاندا اے لکھاری دا شروع وچ دھرتی ماں بارے لکھدا اے۔

''چالیہاں سالاں توں وال کھلار کے سیاپا کر دی سینہ کٹ دی ہاڑے تے کرلاوے کر دی، ادھ دھڑی ماں قاری دے اندر مایوسی پھیلا دیندا اے۔ماں دا ایہہ روپ وکھانت دا پہلو اجاگر کر دا اے۔

'ماں' دے مونہوں لکھاری دا ایہہ کہلاونا 'میری آزادی تیری آزادی نال تے تیری آزادی ہر آزادی نال جڑی ہوئی اے بچڑا۔''

آس دا اک دیوا جلا دیندی اے۔ماں دھرتی سانوں شکتی دیندی اے۔

12. امر کہانی

لکھاری: محمد اسماعیل احمدانی **چھپن ورہا: 1988ء**

پبلشرز: جام پور، سرائیکی پبلیکیشنز **صفحے: 144**

'امر کہانی' محمد اسماعیل احمدانی ہوراں دا دوجا ناول اے۔ایہہ وی اک اتہاسک ناول اے۔ایس وچ اوس نے فکری تے ادبی تاریخ پیش کیتی اے۔لکھاری نے اتہاس توں پہلاں دے ویلے تے ہن تک دے

و یلے تیکر دے ادبی تے فکری ارتقاءنوں ایس لکھت وچ سمٹیاں اے۔ایس ناول دا کوئی پلاٹ تے کہانی نہیں اے۔ناول وچ کردار کوئی واضح کر کے نہیں دسے گئے۔جیہڑے کرداراں دا ذکر ملدا اے۔اوہ مولائی فنائی، غوث دا پاندھی قلندری تے جوگی نیں۔ایہہ ناول دے مرکزی کردار نیں۔کسے وی ناول وچ مکالمے وی بڑی اہم ہوندے نیں۔ایس ناول دے مکالمے بے ربط نیں۔لکھاری نے اک ہور کم کیتا اے کہ سرائیکی ادب دی تاریخ اوہ ڈاکٹر مہر عبدالحق ۔۔۔نویں لکھاریاں ۔۔۔۔جدید ادب۔۔۔۔ادبی تحریکاں تے رسالیاں توں مرتب کردے نیں۔سرائیکی کلام وی ناول وچ ملدا اے۔

اوہناں دی لکھت دی ونگی کجھ اسطرح اے۔

''انقلابی انگیز تحریراں گوں اتے محمد بن عبدالوہاب دی نجد دوچوں محمد علی السنوسی دی بیباوچوں ------ اتے شاہ ولی اللہ دی ہندوچوں------احیائے اسلام دہیں تحرکا گوں (اتے امریکہ گوں انگریزیں کتوں آزاد تھئے)-----سو سال تھی چکے ہن کہ ہندوستان انگریزی قوم دا غلام بن گیا ہا نیں کڈاں ۔!

تجن جڈاں مسیحائے عصر خواجہ فرید دا ظہور تھیا۔چھی دریاویں دے سنگھم تے مکانی طوراتے بچ تہذیبیں دے مقام ملاپ تے زمانی طور تے دل زبان ومکان دے ایں انوکھڑے سر میل تے کہیں اکھٹے۔''(273)

'امر کہانی' نوں اسی اک کتابی دستاویزی لکھت کہہ سکدے آں۔ناول دی اک خوبی ایہہ وی ہندی اے کہ اوہ قاری واسطے دلچسپی پیدا کرے۔پورا ناول ادھ پچدھے فقریاں۔۔۔اشاریہ دی زبان نال جوڑیا گیا اے۔

ڈاکٹر جاوید الحق انعام ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:

''پورا ناول ایسے طراں دے مبہم فقریاں تے مبنی کسے نو آموز مقرر دی غیر مربوط تقریر وانگوں اے جیہڑا پہلی گل وچ ای چھڈ کے دوجے موضوع نوں جا چھا ماردا اے۔اکثر تھانواں تے انج محسوس ہوندا اے جیویں کوئی دودھ پینداانیانا (جیہدے کول لفظاں دا ذخیرہ بہت گھٹ ہوندا اے ۔) ادھورا نے فقریاں دے ذریعے آپنی گل سمجھان دی کوشش کر رہیا اے۔''(274)

ناول تخلیق کرن وچ ناول کار دا کجھ نہ کجھ مقصد ہوندا اے۔سجاد حیدر پرویز ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:

''محمد اسماعیل احمدانی کا دوسرا ناول 'امر کہانی' سرائیکی فکر و ادب کے صدیوں پر محیط ارتقائی
عمل کی ورق ورق داستان اور فکری و ادبی تاریخ کی داستان ہے۔ اسکی نمایاں خوبی اس کا
نظریہ سرائیکیت ہے۔ مصنف نے سرائیکی تحریک کے احیاء اور ارتقاء کی کہانی بیان کی ہے اور
اس مقصدی شعور سرائیکیت کی رفتار کو تیز کرنا ہے۔'' (275)

ہر لکھت وچ مثبت تے منفی دونویں پہلو ہوندے نیں۔ ساری تنقید دے باوجود 'امر کہانی' سرائیکی ناول نگاری وچ اک وکھری قسم دا وادھا اے۔

13. سدھراں دے پھل

لکھاری: صفیہ صابری چھپن ورہا: 1988ء

پبلشرز: فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس صفحے: 144 باب: 3

صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' پنڈ و وسو دی رومانی کہانی اے۔ ایس ناول دے مرکزی کردار 'کلثوم' تے 'مظفر' نیں۔ کلثوم تے مظفر پنڈ دے ٹانگے وچ اکٹھیا سفر کردے کیوپڈ دے تیر دا نشانہ بن جاندے نیں۔ ایہہ اچن چیت ہون والی محبت اوہناں نوں کسے تھاں دا نیں رہن دیندی اے۔ کلثوم پنج بھراواں دی کلی کلی بھین ہوندی اے۔ اوہدا پیو مختار احمد چنگا تگڑا زمیندار اے۔ اوہدے مقابلے وچ مظفر پٹواری سی۔ اوہناں دی کوئی زمین یاں جائیداد نہیں ہوندی۔ مظفر اک ایمان دار پٹواری تے اوس دا پیو اک ایماندار سکول ماسٹر ہوندا اے۔ مختار احمد نمبرداروی سی تے انکھ والا وی سی۔ مظفر دی بہن بشیراں مختار احمد دے بھرا وقار احمد نال ویاہی ہوئی سی۔ مختار احمد نوں پہلاں ایہناں دے رشتے تے اعتراض سی۔ اوہ انسان نوں اوہدے مرتبے تے دولت توں پچھاندا سی۔ اوہ بھرا دے رشتے تے وی کہندا اے:-

''میں اپنا بھرا سکول ماسٹر دے گھر نہیں ویاہ سکدا۔ سکول ماسٹر دی کیہہ اوقات اے۔ گنی منی
تنخواہ وچ مساں ٹبر پال سکدا اے۔ اوہ دھی نوں داج کیہہ دوے گا۔ ست مرلے چ مکان
ایں دو منجیاں دی بیٹھک وچ مرا بھرا کیاں وانگ بٹھیا کرے گا۔'' (276)

ایہہ جملے دسدے نہیں کہ مختار کناں مغرور تے ہٹ دھرم سی۔ کلثوم تے مظفر دے ویاہ دا تے سوال ای پیدا نہیں ہوندا سی۔ پر کلثوم تے مظفر اپنی اپنی تھاں تے بڑے پکے رہندے نیں۔ دوناں نوں لگدا سی کہ اوہ اک دوجے توں بغیر نہیں رہ سکدے۔ مظفر اپنی بہن ول سی تے کلثوم بہانے بہانے اودھر جاندی۔ ایتھوں

ناول کافی رومانی ہو جاندا اے۔ اِتھے اک تھاں تے ناول کار مظفر دی دلی کیفیت اسطرح بیان کردا اے:۔

''مظفر نیویاں نیویاں اکھاں نال کلثوم دے گورے گورے ہتھاں ول تکدا رہیا۔ اوہدی روح چوں کنبدی کنبدی واج اوہدے کناں تیکر پہنچ گئی۔ سوہنے ہتھاں والئے میار مری جند جان تیری توں واری ہوئے۔ تیرے حسن دیاں لاٹاں نیں تے حویلی چھڈ سارے پنڈ چ چانن کیتا ہویا اے۔ اللہ کرے ایہہ چانن میرے دل دے ویہڑے وچ وی اتر آئے تے میں وی اپنے آپ نوں نصیباں والا سمجھاں گا۔ کلثوم تیری کھنک دی واج تے بولن دا مٹھا مٹھا طریقہ میرے کناں وچ رس گھول رہیا اے۔'' (277)

مظفر دا جیہڑا حال سی اوہ تے اوہدے گھر والیاں کولوں چھپیا نہیں سی۔ پر کلثوم نے اپنی جان نوں روگ لگالیندی اے۔ ہر ویلے کمرے وچ وڑی رہندی اے۔ صحت خراب ہو جاندی اے۔ کیوں جے اوس نوں پتہ سی کہ اودھا مظفر نال میل ناممکن اے۔ اوہدی سہیلی فوزیہ لاہوروں آندی اے تے اوہدے اسطرح کمرے وچ قید ہون توں گرمی کھاندی اے۔ فیر بحث شروع ہو جاندی اے۔ ناول کار ملکی حالات تے وی اپنے خیالاں دا اظہار 'فوزیہ' راہیں کردا اے۔

''دفعہ کر ایس بحث نوں۔ صدارت دی کرسی تے مینوں دوے تے نہ لواں۔ سال دو سال عزت تے فیر ساڈے لوک جہیدی پہلوں عزت کردے نیں پچھوں اونہوں ذلیل کردے نیں۔ ایوب خاں دا کیہہ حال ہویا سی۔ لوکیں اوہنوں کتا آکھن لگ پئے سن۔ تے بھٹو نوں پھانسی تے چڑھادتا تے ہن صدر ضیاء دا کیہہ حال اے۔'' (278)

ایتھوں سانوں اوس ویلے دی حکومت دا اندازہ وی ہو جاندا اے۔

کلثوم تے مظفر دے ویاہ واسطے اوس چچا وقار تے چاچی شیداں کوشش کردے نیں۔ اوس توں بعد مظفر دا پیو منور حسین ایہناں ساریاں نال رل کے کلثوم دا رشتہ منگدا اے۔ 'مختار احمد' اوہناں ساریاں دی بے عزتی کر دیندا اے۔ اوہ مایوس ہو کے گھر آ جاندے نیں۔ کلثوم رو رو کے بیمار ہو جاندی اے۔ اوہ بیمار رہن لگ پیندی اے۔ مختار احمد وی دھی نال سختری کردا اے۔ کلثوم دا رشتہ پھوپھی دے پتر منظور نال پکا کر کے شادی دی تاریخ مقرر ہو جاندی اے۔ منظور نوں کلثوم دی بیماری دا پتہ چلدا اے تے اوہ اوہدی خبر لین آندا اے تے اوس نوں کلثوم کولوں پتہ لگدا اے کہ اوہ ویاہ منظور نال نہیں مظفر نال کرنا چاہندی اے۔ منظور اک پڑھیا لکھیا تے روشن خیال نوجوان سی۔ اوہ کلثوم دے بھرا شکیل نوں نال ملا کے مختار احمد تے زور دیندا اے کہ اوہ کلثوم دی

شادی مظفر نال کر دے۔منظور اپنیاں دلیلاں نال ایہہ منوالیندا اے۔ایتھے لکھاری نے سوہنی گل کیتی اے:۔

''شادی دوولاں تے دو خانداناں دا ملاپ ہوندی اے۔رساں دا بندھن نہیں تے نہ عورت گائیں مجھاے پئی اک کلےتوں کھول کے دوجے کلے تے بنھ دیو۔''(279)

کلثوم تے مظفر دی شادی چند شرطاں تے ہو جاندی اے۔اوس نوں محبت کرن دے جرم وچ جائیداد توں عاق کر دتا جاندا اے۔ٹوم تے لیڑا وی گھٹ دتا جاندا اے۔فرنیچر وی تھوڑا دتا جاندا اے۔نال ای ایہہ شرط وی سی کہ اوہ اپنے پیو دے گھر نہیں آوے گی۔

کلثوم ویاہ کر کے ٹر جاندی اے۔اپنے گھر وچ مظفر دی جیب دے مطابق گزارہ کر دی اے۔محبت کرن دے جرم وچ اپنے پیو دا وچھوڑا برداشت کر دی اے۔منظور دے ویاہ تے اوہدا ٹاکرا اپنے پیو مختار احمد نال ہوندا اے۔پیو نوں اوس دی شکل نظر آندی اے تے اوس نوں دل دا دورا پے جاندا اے۔ہسپتال وچ اوس نوں دوسرا دورا کلثوم دی دو بارا جھلک ویکھن تے پیندا اے۔فیر اوہ بچ نہ سکیا۔ایس توں پتہ چلدا اے کہ ماپیاں دی محبت کدی ختم نہیں ہوندی۔اولاد واسطے اوہ ہمیشہ تڑپ دے رہندے۔بے شک اوپروں اخروٹ بنے رہن۔

کلثوم نوں مظفر نے اک دن پرائز بانڈ تڑوان تے ڈانٹیا پر جلد ای اوس نوں احساس ہو جاندا اے کہ ایہہ اوہ کڑی اے جس نے اوہدی خاطر امیری چھڈ کے غریبی دا چولہ پالیا۔کلثوم دا بھرا شکیل انگلینڈ توں پڑھ کے آیا تے اوہ کلثوم دی کافی مدد کر دا اے۔جائیداد چوں اوہدے حصہ وچ شہر وچ اک کوٹھی وی خرید دیندا اے ایہہ سارا کجھ سارے بھراواں دی صلاح نال ہوندا اے۔کلثوم نوں اپنے پیو دے دنیا توں ٹر جان دا ملال ہمیش رہندا اے۔اوہ اوہناں دی بخشش واسطے دعا کر دی رہندی اے۔

کلثوم دی کہانی اک پنڈ دی اجہی جذباتی تے سوہنے دل والی کڑی دی کہانی اے جیہڑی محبت اک حد وچ رہ کے کر دی اے۔کدھرے وی حد توں زیادہ نہیں ودھدی سگوں چپ چاپ اپنے آپ نوں روگی کر لیندی اے۔مظفر وی کدھرے محبت دے معاملے وچ چھچھورا نہیں ہوندا۔دوویں دوسریاں دی مدد نال اک دوجے دا ساتھی بننا چاہندے نیں۔ناول دے باقی کردار وی پنڈ دی وسوں نال جڑے ہوئے کردار نیں۔ مختار احمد ورگے انکھ والے تے اکڑ والے پیو ہجے وی ساڈھی ایس وسوں وچ ملدے نیں۔منظور تے شکیل ورگے

روشن کردار ساڈھی تعلیم دی پیداوار نے۔ ناول کدھرے وی اوپرا تے جعلی نہیں لگدا۔ زبان خوبصورت تے سوہنی اے۔ چھوٹے چھوٹے مکالمے ساڈی وسو دی عکاسی کردے نیں۔ زبان وچ اردو حرفاں دا استعمال قدرتی طریقے نال ہویا اے۔ لکھاری دی ناول تے گرفت مضبوط اے۔ تکنیکی لحاظ نال صحیح ناول اے۔

14. سانول

لکھاری: فیاض حسین قاصر فریدی **چھپن ورھا: 1989ء**

پبلشرز: ڈیرہ شمس، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی **صفحے: 351** **باب: 18**

فیاض حسین قاصر دا ناول 'سانول' اک وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔ سرائیکی بولی دے اکثر ناول اپنے وسیب دے حوالے نال الیکے جاندے نیں۔ 'بہرام خان' ایس علاقے دا وڈا زمیندار تے چنگے سبھا دا مالک ہوندا اے۔ اپنی رعایا دا خیال رکھدا اے۔ فجر دی نمازتوں بعد کچہری لگا کے لوکاں دے مسئلے مسائل حل کردا۔ اوس دے کیتے ہوئے فیصلیاں تے لوکی متفق ہوندے نیں۔ اوہ پریا دا پردھان سی۔ 'سانول' بہرام خان دا پتر اے۔ ناول دا نائیک وی اے۔ چنگے کردار دا مالک اے۔ 'بہرام خان' دے اک راہک 'جام سمار' دی دھی 'سہاگن' بڑی سوہنی تے سنکھی سی۔

لکھارے اوہدے حسن اسطرح بیان کردا اے:

> ''اوہدا حسن سارے علاقے وچ مشہور رہا۔ چیرویں تے مست اکھ۔ لمبا پتلا تے سوہنا نک۔ پوہلا تے سدھا سوہنا چہرہ، چھوٹا منہہ، موتیں آنگوں چٹے دند، لال غلابی چپ، خون نژمیندیاں گلھیں، کالے بشیر تے انگے لمبے لمبے وال، درمیانہ قد بس اویں سمجھو جو سہاگن کو اللہ تعالیٰ اپنے ہتھاں نال کلھے ویلے بہہ تے بنایا۔'' (280)

بہرام خاں دا پتر 'سانول' اک راہک دی کڑی نوں دل دے بیٹھدا اے تے دن رات اوہدے سفنے ویکھدا اے۔ سہاگن خوبصورت ہون دے نال نال خوب سیرت وی سی۔ ناول دی کہانی سانول تے سہاگن دے دوالے گھمدی اے۔

'سانول' دے جذبات دا اظہار لکھاری ایہناں سطراں نال کردا اے:۔

> ''اوہندے نزدیک 'سہاگن' دے بغیر زندگی نامکمل تے بے رونق اے۔ ول اوں ای فیصلہ کیتا جو سہاگن کو حاصل کرن واسطے جو وی قربانی ڈیونی پئی خوشی نال ڈیساں۔'' (281)

ناول دی کہانی سانول تے سہاگن توں علاوہ ایس علاقے دی لوکائی دی وی دس پائی اے۔ ناول نوں مختلف باباں وچ ونڈ دتا گیا اے۔ ہر باب دے سرناوے ہیٹھ کسے نہ کسے مسئلے تے گل کتھ کیتی گئی اے۔ 'بہرام خاں' 'لالو دے قتل دا فیصلہ کردا اے۔ ایس باب وچ 'بوٹا' دا تعارف کروایا اے۔ فیر 'شیر تے ناگ' دے عنوان ہیٹھ شیرو تے ناگ دا واقعہ بیان کیتا اے۔ سہاگن دی طبیعت خراب رہندی اے تے اوس دا پیو 'جام سار' اوس دا علاج اک پرکھنڈی پیر کولوں کروانداا ے۔ اس طرح لکھاری نے اپنے علاقے دے پیراں دی اصلیت توں گھنڈ چکیا اے۔

ناول کار نے برصغیر دی ونڈ دے حوالے نال مہاجراں نال مقامی لوکاں دا حسن سلوک وی بیان کیتا اے۔ ہجرت دے دکھاں دا وی ذکر ملدا اے۔ بوٹا خاں وی ہجرت کر کے پاکستان آیا سی۔ اوس دی دھی نرگس اوس نوں بعد وچ ملدی اے۔ بوٹا خاں جدوں دھی نوں ویکھدا اے تے اوس نوں ونڈ دا نقشہ یاد آجاندا اے۔ ایتھے لکھاری دیاں سطراں ویکھو:۔

> ''ہن بوٹے دے اکھوں تقسیم ہندوستان دا سارا نقشہ آ گیا۔ اوندے سکے تے منیل پھٹ ول ساوے تھی گئے۔ اوندے سامنے اوندی گھر آلی دی لاش تڑپھدی پئی ہئی تے ناول اوہدے دوبھراواں دیاں لاشاں جیہڑے کھڑیاں ماماتے جنڈ ڈتی پے ہن۔'' (282)

'بہرام خاں' نوں اللہ بلالیندا اے۔ فیر اوہدی تھاں تے 'سانول' کچہری لگاندا اے۔ لوکاں دے فیصلے کردا اے۔ 'بہرام خاں' سانول تے سہاگن توں علاوہ اہم کردار سانول دی ماں پٹھانی، بٹی خاں زادی، داماد بھورل تے بہرام خاں دا منشی محمد بوٹا نیں۔

ناول کار نے پینڈو وسو دے حوالے نال بہت کجھ لکھیا اے۔ چھوٹیاں موٹیاں رسم ورواج دا ذکر کیتا اے۔ اپنے علاقے دے منظر نگاری وی سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ اخیر تے 'سانول' دی شادی سہاگن نال ای ہو جاندی اے۔ لکھاری ایس دی حیاتی بارے لکھدا اے:

> ''شادی دے بعد سانول خاں دی زندگی بہوں رنگین تھی گئی۔ سارا سارا ڈینہہ اوباہر کچہری تے دوجے کم کار وچ روجھا رہندا پر شام کوئیں ویلے تھکا ترٹا گھر اندا ہا۔ تا سہاگن دا پیا اوندی خدمت تے فرمانبرداری اوندے تھکیڑے لاہ ڈیندی ہائی۔'' (283)

ناول کار نے اک انقلابی سوچ دا اظہار کیتا اے۔ اک رایک دی دھی تے زمیندار دے پتر دی شادی کروا کے وڈے چھوٹے دے فرق نوں مٹایا اے۔ پروفیسر سجاد پرویز ایس ناول دے حوالے نال رائے

دیندے نیں:۔

''فیاض ناصر فریدی کے ناول 'سانول' میں بتایا گیا ہے کہ قیام پاکستان کے وقت ہجرت کر کے آنے والوں کے ساتھ سرائیکی لوگوں نے انصار مدینہ کا سا برتاؤ کیا۔''(284)

ہجرت تے قیام پاکستان دے حوالے نال بہت سارے ناول پنجابی زبان وچ تخلیق ہوئے۔ ایہہ ایسا موضوع سی کہ ایس توں ہر احساس ادیب متاثر ہویا۔ فیاض حسین قاھری خود وی ایس ناول دے بارے لکھدے نیں:۔

''میں زیادہ دعوٰہ تاں نہیں کردا پر اتنا عرض کرلیاں جو 'سانول' ہک مکمل سرائیکی وسیب دے مسائل دا ترجمان اے۔''(285)

غلام حسین راہی گبول ''پہلا آکھن'' وچ لکھدے نیں:۔

''پس ناصر فرید ہوریں کوئی انجھی گال یا رسم نہیں چھوڑی جہڑی انہاں پیش نال کیتی ہووے۔ ناول پڑھدیں ہوئیں لگدے جو پڑھن آلا خود گھمدا پھردا اے سب کجھ ڈیکھدا ودے۔''(286)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز اک ہور کتاب وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''یہ ناول سرائیکی ثقافت اور معاشرتی مسائل کا ترجمان ہے۔ وہ دیہاتی ثقافت کو شہری ثقافت سے بہتر قرار دیتا ہے۔''(287)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اے ناول ساڈھی ثقافت دا ترجمان اے۔

15. رت تے ریتا

لکھاری: سلیم خاں گمی   **چھپن ورہا: 1990ء**

پبلشرز: لاہور، اردو بازار، عزیز پبلشرز

سلیم خاں گمی دا ناول 'رت تے ریتا' سانجھے سماج دی کہانی اے۔ سنجھیاں پیڑ اں نوں محسوس کرن دی گل اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار چاچا شفعیا اے۔ 'گھنگرو' اوہدا خدمتی اے تے موخولیا جیہا کردار اے۔ 'سلطان' اک جوان گبھرو ذات دا 'پٹھان' اے۔ ایہہ چاچا شفعیا دے دوست دا پتر اے۔ 'مومی' (ممتاز) وی چاچا شفعیا دے یار 'ایوب' دی دھی اے۔ 'ایوب' انگلینڈ وچ الیکٹشنر ہوندا اے۔

'تاجا سمگلر' چاچا شفعیا دے ناں انڈیا توں اک رقعہ لے کے آندا اے۔ ایہہ رقعہ 'کرتار کور' ولوں سی۔

جس وچ اوس لکھیا سی کہ ڈاکو گرمیل سنگھ تے گرمیت سنگھ نے اوس دے گھر والے سردار سنت سنگھ 'نوں قتل کر دتا اے ۔ گھر چوں ہور نقصان دے علاوہ ٹریکٹر چوری ہو گیا اے ۔ جوائی سنتو کھ سنگھ نوں حوالات وچ بند کر دتا ۔ اوہدا پتر مشتاق سنگھ کالج دی پڑھائی چھڈ کے گھر آ بیٹھا اے ۔

' کرتار کور' دے درد نوں چاچے شفیعے نے بہت شدت نال محسوس کیتا ۔ ناول کار ایس پیڑ نوں اسطرح بیان کردا اے :۔

''انڈیا وچ اک شخص سنت سنگھ مردا اے تے چاچا شفعیا پاکستان وچ غمگین ہو جاندا اے ۔ کمال اے ۔ نہ اوہ اپنے دیس دا نہ اوہ اپنے مذہب دا ۔'' (288)

ایتھے ناول کار نیں سانجھے پنجاب وچ وسن والیاں دے جذبات تے اخلاقی قدراں دی دس پائی اے ۔ تے 'چاچے شفعیا' تے سنت سنگھ دے احسان دا بڑا بھار سی ۔ کیونکہ اوہدا اُبر داوجود سنت سنگھ دی شفقت تے مہربانی دا نتیجہ سی ۔ ونڈ ویلے دے فسادات وچ سنت سنگھ نے اوہناں دی بڑی مدد کیتی سی ۔ 'چاچا شفعیا اپنے یار دے ٹبر دی مدد کرن واسطے انڈیا جان دا فیصلہ کردا اے ۔ سلطان، گھنگرو تے طالب فراڈیا وی اوہدے نال ٹردے نیں ۔ اوہدا ساتھ وی دیندے نیں ۔

انڈیا وچ اوہ سنت سنگھ دی حویلی اپڑ دے نیں ۔ حویلی تے جندرہ لگیا ہویا سی ۔ اوہ جندرہ ترڑوا کے کھڑکیاں کھول دیندا اے ۔ سلطان کھڑکیاں تے دروازے کھولے رکھن تے کہندا اے :۔

''اسیں سنت سنگھ دی حویلی تے گھر اندر نویں نروئے ہوا لے کے آئے آں ۔ گھٹن نوں ختم کراں گے ۔ ایہہ گھٹن خوف دی پیداوار اے ۔ اسیں خوف دے خلاف جہاد واسطے آئے آں ۔'' (289)

ایتھوں اندازہ ہوندا اے کہ اوہ سنت سنگھ دا بدلہ کتنے نڈر ہو کے لین آئے سی ۔ سلطان خان چاچے شفعیے نال مل کے بڑی سوجھ بوجھ نال سنت سنگھ دے دشمناں دا خاتمہ کر دے نیں ۔ 'سلطان' نے اپنا ناں 'دل جوت سنگھ' تے چاچے شفعیے نیں اپنا ناں 'کھڑک سنگھ' رکھیا سی ۔ 'طالب فراڈیا' نے اپنا ناں 'سندر سنگھ' رکھیا سی ۔ اوہ سب توں پہلاں 'گرمیل سنگھ' دی حویلی نوں ساڑ دیندے ۔ اوتھے دے تھانیدار وی رشوت خور ہوندے نیں ۔ تھانہ ڈھلواں دا تھانیدار 'درشن سنگھ' وڈھی لے کے رپورٹ اوہناں دی مرضی مطابق لکھدا اے نالے اوہ 'سنت سنگھ' دے جوائی 'سنتھو کھ سنگھ' نوں وی تھانیوں چھڑوالیندے نیں ۔

ناول کار سکھ مذہب دے حوالے نال لکھدا اے کہ مسلماناں دے مذہب تے سکھاں دے مذہب

دیاں کجھ شیواں ملدیاں جلدیاں نیں۔ اوہ لکھدے نیں:۔

''سکھ وی بتاں دی عبادت نہیں کردے۔ سکھ وی بتاں نوں نہیں من دے۔ ساڈے وچ
ذات پات دا وکھیواں نہیں سکھاں وچ وی نہیں۔ گورو کا لنگر ایس دا عملی ثبوت اے۔ ہاں یاد
آیا بابا نانک نے نماز وی پڑھی، وضو وی کیتا، بانگ دتی تے حج وی کیتا اوہ اک سال تیک
مکہ شریف رہے۔'' (290)

چاچا سفعیا تے 'سلطان خان' 'سنت سنگھ' دے دشمناں نوں چنگی طرح تباہ کر دیندے نیں۔ 'گرمیت
سنگھ' ماریا جاندا اے۔ 'گرمیل سنگھ' دی دھی دا رشتہ 'سنت سنگھ' دے پتر 'مشتاق سنگھ' نال طے ہو جاندا اے۔ دشمنی
مک جاندی اے۔ 'سنت سنگھ' دا سارا نقصان پورا ہو جاندا اے۔ 'چاچا شفعیا'' سنت سنگھ' دے پچھیاں دا ویاہ کر
کے واپس پاکستان آ جاندا اے۔ رستے وچ 'گھنگوڑوی سرحد تے ماریا جاندا اے۔ 'سنت سنگھ' دے قاتلاں
چوں صرف 'ایسر سنگھ رندھاوا' بچ کے ولایت دوڑ جاندا اے۔

پاکستان آ کے سلطان دا ویاہ ممتاز عرف 'مومی' نال ہو جاندا اے۔ چاچے دا دوست 'ایوب دھی' تے
جوائی نوں ولایت لے جاندا اے۔ چاچے شفعیے نوں وی ضد کر کے ولایت کے جاندے نیں۔ ایتھے لکھاری
انگلینڈ دی رہتل بہتل دے حوالے نال ناول وچ لکھدا اے۔ چاچا شفعیے نوں دیسی کھانیاں دا ریستوران بنا
دیندے نیں ایس دا ناں 'مومی رستوران' رکھدتا جاندا اے۔ ناول کار لکھدا اے:۔

'مومی رستوران' دا انگریزی، اردو، ہندی تے گورمکھی وچ بورڈ لا دتا۔ اک باورچی کسے
دوجے رستوران کولوں زیادہ پیسے دے کے توڑ لیا تے چار انگریز کڑیاں نوں شلوار قمیض پوا
کے ویٹری تے لا دتا۔ لوک کھانا کھاون نوں گھٹ تے اوہناں نوں ویکھن زیادہ آون لگ
پئے۔'' (291)

ناول کار ناول وچ جس طرح دا ماحول اوس طرح دی تصویر کشی بڑی فن کاری نال کردا اے:۔

''چاچے شفعیے' دا لندن آون دا مقصد ایہہ وی سی کہ اوہ سنت سنگھ دے قاتلاں چوں بچ جان والے
قاتل 'ایسر سنگھ رندھاوا' نوں ختم کر سکے۔ ایسر سنگھ رندھاوا لندن نوں واپس انڈیا ٹر جاندا اے۔ 'چاچا ایوب' دی مدد
نال برٹش پاسپورٹ حاصل کر کے انڈیا جاندا اے۔ اوتھے جا کے ایسر سنگھ رندھاوا نوں قتل کر دیندا اے۔ انڈیا
دی گورنمنٹ اوس نوں ڈاکو ختم کرن دے انعام وچ چار مربع انعام وچ دیندی اوہ ایہہ مربعے 'سنت سنگھ' دے
پتر 'مشتاق سنگھ' نوں دے دیندا اے۔ واپس پاکستان آندیاں ہویاں چاچا شفعیا سرحد تے پولیس دیاں گولیاں دا

نشانہ بن جاندا اے۔لاہور دے اخبار وچ خبر لگدی اے۔

''شکر گڑھ دے بارڈ اتے سمگلراں دے دو جتھیاں دا مقابلہ ہویا، جس وچ اک سمگلر ماریا گیا۔ جس دا ناں شفیعا سی۔ قاتلاں دا پتہ نہیں چل سکیا۔ پلس تفتیش کر رہی اے۔''(292)

ناول کار نے سانجھے وسیب دی کہانی تخلیق کیتی اے۔ اخلاقی قدراں نوں اساریا اے۔ تکنیکی لحاظ نال ناول اک بھرپور لکھت اے۔ ناول وچ تن قسم دے وسیب وکھائے گئے نیں۔ مغربی، مشرقی پنجاب تے انگلینڈ دی رہت۔ ناول انڈیا دی ونڈ، ہجرت دیاں پیڑاں تے پکیاں یاریاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول وچ فلمی ایکشن تے تھرل پائی جاندی اے۔ ناول دی کہانی وچ جھول وی پایا جاندا اے۔'چاچے شفیعے' تے اوہناں دے ساتھیاں دا ہندوستان جان کے آرام نال اتنے کارنامے کر لینا اک حیرت انگیز گل لگدی اے۔ انگلینڈ جانا تے فیر ایسر رندھاوا دے پچھے ہندوستان جانا۔ اوتھے بے شک اوہناں ڈاکو مارے پر کسے نے اوہناں تے شک نہیں کیتا کہ ایہہ کون لوگ نیں؟ انعام الحق جاوید ناول دے دو اہم کرداراں بارے ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''کن کٹے شفیعے اور اس کے نوجوان ساتھی سلطان کو ناول نگار نے جو ہیرو اور سائیڈ ہیرو کی بے پناہ شکست شخصیت دی ہے، وہ صرف ایکشن تھرلر ہی میں ممکن ہوتی ہے۔''(293)

ناول کار نے اک ناممکن گل نوں ممکن بنا دتا۔ ایہہ ناول اخلاقی قدراں دا پاسدار اے۔

16. رلدے ہیرے

لکھاری بابو جاوید گرجاکھی — چھپن ورہا: 1990ء

پبلشرز: گوجرانوالہ، فروغ ادب اکادمی، 9 بی سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالہ

صفحے: 96 — باب: 9

بابو جاوید گرجاکھی ہوراں دا ناول رلدے ہیرے بالاں واسطے لکھیا گیا اے۔ ایہہ نیویاں دے بالاں دی حیاتی دی دس پاندا اے۔ ایس دا مرکزی کردار شہزادہ اے۔ ایس دا تعلق اک پنڈ نال ہوندا اے۔ نکے ہوندے دا پیو فوت ہو جاندا اے۔ اوس دا باپ اوس نوں وڈھے بندے نال ملانا چاہندا سی۔ شہزادہ اوس وڈھے بندے دی تلاش وچ شہر اپڑدا اے۔ اوتھے پہلے جیب کتریاں دے ہتھے چڑھدا اے تے فیر منگن والے اوس

نوں لے جاندے نیں۔ دونوں گروہ اوس نوں بدلن وچ ناکام رہندے نیں۔ اوہ نس کے اک شخص نیتھے کول اپڑ جاندا اے۔ ایس شخص دے چھ عدد بچے محنت مزدوری کردے۔ گھر وچ وڈے چھوٹے رل کے لفافے بناندے نیں۔ ایس گھر دے بچیاں دا بچپن کھولیا گیا سی۔ لکھاری ایہناں بچیاں دے حوالے نال لکھ بندوچ لکھدا اے:۔

''پر جیہڑے اصل ہیرے نیں اسیں نہ تے اوہناں دی قدر کر نے آں تے نہ اہی حفاظت اوہ وچارے دھکے ٹھڈے کھاندے نیں۔ پر سانوں کیہ ساڈیاں تے اکھاں بند نیں سانوں ایہہ ہیرے کیہہ دسن'' (294)

لکھاری ایس ٹکڑے ناول نما وچ معاشرے وچ غریب بچیاں دی حیاتی دے حوالے نال عکس بندی کیتی اے۔ نیتھے دے بچے تھاں تھاں تے نوکری کردے تے مالکاں کولوں جھاڑاں کھاندے نیں۔ اوہ مشین دی طرح نکی عمرے کم کردے۔ اوہناں زندگی وچ آرام تے سکون نہیں سی۔ حق حلال دی کمائی کھان والے بچے رولدے نیں۔ جیب کترے بچے عیش کردے نیں۔ ناول کار بچیاں نوں دسنا چاہندا اے کہ اپنے ضمیر دا سودا کرنا ہر اک دے بس دی گل نہیں۔

ناول کھلے اخیر دا اے۔ ناول کار نے شہزاد دے بارے کجھ نہیں دسیا کہ اوہدا اخیر کی سی۔ اوس دا ناول ایہناں سطراں نال ختم ہو جاندا اے۔

''پر اصلی ہیرے تے اوہ جاپدے نیں 'کالے' دسیا نہیں نہیں اصلی ہیرے اسیں آں 'کالے' جنہاں نوں جگ تراش رہیا۔ اسیں سونا واں جیہڑا دکھاں غماں تے ماں دی بھٹی وچ تپ کے کندن بن رہیا اے۔ ایس ہیرے ای آں 'کالے' اسیں ہیرے ای آں.

ایہہ توں ٹھیک کہنا ایں شہزادے۔ اسیں واقعی ہیرے ای آں پر ......رلدے ہیرے......کالے نے آکھیا تے دونویں تیز تیز پیر پٹن لگ پئے۔'' (295)

Child Labour دے خلاف ساری دنیا تے تحریکاں کم کر رہیاں نیں۔ بابو جاوید گر جاکھی ہوراں نے ایس موضوع تے ناول لکھ کے اک آفاقی مسئلے نوں چھویا اے۔ ناول تے بچیاں دے واسطے پر وڈھیا واسطے وی ایس وچ دل چسپی موجود اے۔

ایس تیسرے دور وچ افضل احسن ہوراں دا ناول 'دوآبہ' تے سلیم خان گمی ہوراں دا ناول 'رت تے ریتا' اک خاص قسم دی معاشرت جیہڑی سکھاں تے مسلماناں دی 'سانجھ' دی دس پاندی اے۔ ایہناں دوناں ناولاں وچ اوس پنڈ دو سیب نوں سوہنے ڈھنگ نال اُلیکیا اے جدوں سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سی۔ نسرین بھٹی دا ناول 'نجھل' تے کہکشاں ملک دا ناول 'چلکڑ رنگی موتی' برصغیر دی ونڈ توں پیدا ہون والے اثرات دے حوالے نال اُلیکے گئے نیں۔ ایہہ ناول وی معاشرت دی نمائندگی کر دے نیں۔ اصغر شامی دا 'پریت' 6 صفیہ صابری دا 'سدھراں دے پھل' تے فیاض حسین قاصری فریدی دا ناول 'سانول' تے ظفر لاشاری دا ناول پیہاج رومانی پکھ دے ناول نیں۔ محمد اسماعیل احمانی دے دو ناول ایس دور وچ چھاپے چڑھے۔ چھولیاں تے امر کہانی دونویں ناول علامتی تے اُلجھے خیالاں دا تاثر دیندے نیں۔ اک طرح دی Theme رکھدے نیں۔ فخر زمان دے ناول بندی وان تے بےوطنا ملکی سیاست دے حوالے نال تخلیق ہوئے نیں۔ فخر زمان دے ناولاں دی Theme وی ملدی جلدی ہوندی اے۔ آغا اشرف دا ناول سوچ سمندر چار نکے ناولٹاں دا مجموعہ اے۔ ایہناں وچ معاشرتی تے نفسیاتی پکھ وکھایا اے۔ افضل احسن ہوراں دا ناول سورج گرہن، اک وکھرا ناول اے۔ جیہڑا پہلے دو ناولاں توں وکھری تکنیک تے رجحان پٹھا سار یا گیا اے۔ ایس دور وچ جاوید گر جاکھی دا ناول رلدے ہیرے، بچیاں دے مسئلے Child Labour دے حوالے نال تخلیق ہویا۔ ایس دور وچ ناولاں دا گراف پہلے نالوں معمولی جہیا بلند ہویا۔ ایس دور وچ سولاں (16) ناول تخلیق ہوئے۔ رجحانات تے موضوع دے حوالے نال وی اضافہ ہویا۔

چوتھا دور

(1991ء تا 2003ء)

چونویں (34) ناول

(1)	چڑھاں دی چھاں	ارشد چہال	1991ء
(2)	سارے سگن سہاگڑے	دلشاد کلانچوی	1991ء
(3)	سنجان	نذر حسین جانی	1992ء
(4)	چیتر باغ	سجاد حیدر	1992ء
(5)	لہورنگی سویر	احسان باجوہ	1994ء
(6)	دوردراڈے	صابر رضا	1994ء
(7)	بھاگ سہاگ	راہی گبول	1994ء
(8)	پراناں پنڈ	الیاس گھمن	1994ء
(9)	مٹی واجاں ماردی	الیاس گھمن	1994ء
(10)	اک چونڈی لون دی	فرزند علی	1994ء
(11)	تتلیاں تے ٹینک	احمد سلیم	1994ء
(12)	اپنی وستی	بابو جاوید گرجاکھی	1995ء
(13)	ڈراکل	حسین شاہد	1995ء
(14)	پکی سڑک	سردار خاں	1995ء
(15)	بھمبھل	فرزند علی	1995ء
(16)	کمذات	فخر زماں	1996ء

(17) ٹانواں ٹانواں تارا	منشاء یاد	1997ء
(18) سانول موڑ مہاراں	اقبال بانو	1997ء
(19) عذاب دن عذاب راتاں	جمیل پال	1999ء
(20) تریہہ	میر تنہا یوسفی	1999ء
(21) عشق لتاڑے آدمی	زاہد حسن	1999ء
(22) سیر پکا دل	ستار طاہر	2000ء
(23) جھوکاں تھیسن آباد ول	جمشید کلانچوی	2000ء
(24) سانگاء	انور چوہدری	2000ء
(25) اک سمندر پار	میر تنہا یوسفی	2000ء
(26) وتھاں سفنے کیرے	علی اختر	2001ء
(27) پندھ	افضل احسن رندھاوا	2001ء
(28) کھدو	میر تنہا یوسفی	2002ء
(29) کوکن بیر	ارشد چہال	2002ء
(30) مہرو	اقبال حسین بھپلا	2002ء
(31) کونج	راہی گبول	2002ء
(32) گینڈے گل گلاواں	الیاس گھمن	2003ء
(33) چاچا چکری	الیاس گھمن	2003ء
(34) باگاں والے راہ	عذرا وقار	2003ء

چوتھادور

1991ء تا 2003ء تک

ایس دوردا اگر پہلے دوراں نال مقابلہ کریئے تے ایہہ اک بھرواں دورا ے۔ایس دور وچ کل چونتی ناول تخلیق ہوئے۔جیہڑے ون سونے موضوعات تے رجحانات رکھدے نیں۔

1991ء وچ دو ناول تخلیق ہوئے۔ارشد چہال ہوراں دا'چیڑ ھاں دی چھاں'پوٹھوہاری بولی دا ناول اے۔ایہہ اک معاشرتی رومانی لکھت اے۔دلشاد کلانچوی دا سارے سگن سہاگڑے وی معاشرتی تے مقصدی ناول اے۔

1992ء وچ دو ناول سجاد حیدر دا'چیتر باغ' تے نذر حسین جانی دا'سنجان'چھاپے چڑھیا۔چیتر باغ اک خاص ویلے دی دس پاندا اے۔ایہہ اک عصری ناول اے۔'سنجان' ساڈ تھے پنڈ وسیب دی عکاسی کردا اے۔ایس کرکے ایہہ اک وسیبی ناول اے۔

1994ء وچ ست (7) ناول چھاپے چڑھے۔احسان باجوہ دا ناول'لہورنگی سویر پنڈ'زہتل دے حوالے ال الیکیا گیا اے۔ایہہ اک وسیبی ناول اے۔صابر رضا دا ناول دو رورا ڈے لوک دور ہتلاں دی عکاسی کردا اے۔ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔راہی گبوں دا'بھاگ سہاگ'معاشرتی رومانی لکھت اے۔الیاس گھمن دا'پرانا پنڈ'اک معاشرتی ناول اے۔اوہناں دا ناول'مٹی واجاں ماردی'اک ہڈ بیتی اے۔فرزند علی دا 'اک چونڈی لون دی'اک پرولتاری ناول اے احمد سلیم دا ناول'تتلیاں تے ٹینک'اک خیالاں دا ناول اے۔

1995ء چار (4) ناول چھپے۔بابو جاید گرجاکھی دا ناول'اپنی وتی'علامتی ناول اے حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' Novel by ideas اے۔سردار خاں دا ناول'پکی سڑک'وسیبی ناول اے۔فرزند علی دا ناول بھبھل اک پرولتاری ناول اے۔

1996ء وچ فخر زمان دا ناول'کمذات'چھاپے چڑھیا۔ایہہ اک سیاسی تے علامتی ناول اے۔

1997ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔منشا یاد دا'ٹانواں ٹانواں تارا'اک معاشرتی ناول اے۔ اقبال بانو دا ناول'سانول موڑ مہاراں'اک رومانی تے مقصدی لکھت اے۔

1999ء وچ تن ناول چھپے۔جمیل پال دا'عذاب دن عذاب راتاں'اک ہڈ بیتی ناول اے۔میر تنہا یوسفی دا'تریہ'اک نفسیاتی لکھت اے۔زاہد حسن دا ناول عشق لتاڑے آدمی اک وسیبی ناول اے۔

2000 ء وچ چار ناول چھاپے چڑھے۔ ستار طارد اناول 'سیر پکادل' اک مقصدی ناول اے۔ جمشید کلانچوی دا 'جھوکاں تھیسن آباد دول' اک رومانی مقصدی ناول اے۔ انور چوہدری دا ناول 'سانگا' اک سیاسی ناول اے۔ میر تنہا یوسفی دا ناول 'اک سمندر پار' اک عصری ناول اے۔

2001 ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ علی اختر دا ناول 'وتھاں سفنے کیرے' اک معاشرتی ناول اے۔ افضل احسن رندھاوا دا 'پندھ' اک رومانی تے معاشرتی ناول اے۔

2002 ء وچ دو ناول چھپے۔ میر تنہا یوسفی دا ناول 'کھدو' اک اتہاسک ناول اے، ارشد چہال دا ناول 'کوکن بیر' پوٹھوہاری بولی دا معاشرتی ناول اے۔ ایس وچ شہری تے پنڈو دونویں رہتلاں دی عکاسی کیتی اے۔

2003 ء وچ تن ناول چھاپے چڑھے۔ الیاس گھمن دے ناول گینڈے گل گلاواں تے چاچا چکری دونویں بال ناول نیں۔ عذرا وقار دا ناول 'باگاں والے راہ' اک ہڈ بیتی اے۔

1. چیڑ حاں دی چھاں

لکھاری: ارشد چہال **چھپن ورہا: 1991ء**

پبلشرز: اسلام آباد، ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ **صفحے: 414** **باب: 25**

ارشد چہال ہوراں دا ناول چیڑ حاں دی چھاں پوٹھوہاری لہجہ دا ناول اے۔ ناول دے کردار 'فیروز' تے 'مہرین' بنیادی کردار نیں۔ باقی دے سارے کردار ثانوی کردار نیں جیہڑے ویلے ویلے نال کہانی وچ شامل ہوندے رہندے نیں۔ مہرین تے فیروز دی ملاقات اوس ویلے ہوندی اے جدوں مہرین اپنی سوتیلی ماں دے بھراں دیاں بدتمیزیاں توں تنگ آ کے اک دن اپنا گھر چھڈ دیندی اے۔ اک انجانی منزل دی تلاش وچ اوہ اجیہے کمرے نماں گھر دے اگے آ کے کھڑی ہو جاندی اے جیہدا جندرا ہتھ لان نال ای کھل جاندا اے۔ مہرین آپ مہارے ای کمرے وچ چلی جاندی اے۔ اوس کمرے وچ تھوڑا جیہا سامان تے کتاباں ہوندیاں نیں۔ کمرے دی حالت توں گھر والے دی مالی حیثیت دا پتہ چلدا سی۔ مہرین جیہڑی بارش وچ بھجدی آندی اے کپڑے بدل کے اوتھے لیٹ جاندی اے۔ 'فیروز' اک پرائی کڑی نوں اپنے کمرے وچ ویکھ کے پریشان ہو جاندا اے۔ مہرین وی جھجک رہی سی۔ اوہ فیروز نوں دسدی اے کہ اوہ مجبوراً ایتھے پناہ لین آئی تے صبح ایہہ پناہ گاہ چھڈ دے گی۔ فیروز جیہڑا اک احساس دل شاعر ہوندا اے جلدی ای سمجھ جاندا اے کہ ایہہ ملوک جیہی کڑی حالات دی ماری ہوئی اے۔ اوہ اوس نال شریفانہ برتاؤ کردا اے۔ اوس نوں ایہہ وی خیال آندا اے کہ ایہہ شریف کڑی ایہہ ٹھکانہ چھڈ کے کسی مصیبت وچ نہ پے جائے۔

فیروز اچن چیت مہرین نال شادی کرن دا فیصلہ کر لیندا اے۔ اپنے دوست راجہ دی مدد نال مہرین نال نکاح کر لیندا اے۔ 'راجہ' تے اوہدی بیوی اوہناں دی مدد کردی اے۔ ایتھے ناول کار نے اک کردار 'غلام محمد' عرف 'بدھو' دا ذکر وی کردا اے۔ ایہہ نکاح دے مرحلے وچ ایہناں دی مدد کردا اے۔ ایس دا تکیہ کلام 'ایہہ کوئی وڈا مسئلہ نہیں' محفل نوں ہمیشہ خوشگوار بنا دیندا اے۔

ناول کار نے کہانی نوں خوبصورت ڈھنگ نال اگے ودھایا اے۔ مہرین تے فیروز ہنی مون واسطے مانسہرے جاندے نیں۔ اوتھے شکور صاحب تے بیگم شکور اوہناں دے میزبان ہوندے نیں۔ اوہناں دی رہنمائی وچ اوہ مانسہرہ تے اوہدے اردگرد دے علاقے دی سیر کردے نیں۔ قدرت دے نظاریاں توں لطف اندوز ہوندے نیں۔ اصل وچ ایہہ 'Narrator' دا کمال ہوندا اے کہ اوہ منظر نگاری کس طرح کردا اے۔

مانسہرے دے نیڑے جو ہاں،شنکیاری، جوڑی تے اوگی خوبصورت تھاواں نیں۔اوس علاقے دے پہاڑاں، چیڑاں تے چشمیاں نوں لکھاری نے خوبصورت ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔فیروز تے مہرین دی سیر دا ذکر کردیاں لکھاری 'جوڑی' تے 'اوگی' دے حسن نوں اسطرح بیان کردا اے:

''اگلے دیہہ اوہ جوڑی گئے۔ جتھے چیڑھ دیاں رکھ یٹھے چشمے ابل رہے سی تے ندیاں وگ رہیاں سی اوس نوں بعد 'ڈاڈر'، 'بفہ' تے 'اوگی' گئے پر جوہ دا حسن وکھرا،نواں تے پہلے کولوں ودھ محسوس ہوندا سی۔ اوہناں دے دن کسے رومانی ناول دے ورقیاں وانگوں تے راتاں کسے گیت دے مٹھیاں بولاں وانگوں لنگھ رہیاں سن۔'' (296)

فیروز تے مہرین دے گذردے دن، منظر تے نظارے سارے مل کے اک خاص قسم دی رومانی فضا پیدا کردے سن۔ناول کار دا انداز بیان اس قدر خوبصورت اے کہ قاری نوں محسوس ہوندا اے کہ اوہ خود وی ایہناں کرداراں دے نال نال گھوم رہیا اے تے قدرت دے حسن توں لطف اندوس ہررہیا اے۔

مانسہرے توں بالاکوٹ جاندے نے اتھے سید اسمعیل شہید دے مزار تے حاضری دیندے نیں۔ اوتھے اک علاقے 'نین سکھ' دے حوالے نال قلم کار لکھدا اے کہ ایس علاقے دا ناں جہانگیر بادشاہ نے رکھیا سی۔ اوس دی ووہٹی دیاں دکھدیاں اکھاں ایس علاقے دے ٹھنڈے ٹھار پانی نال ٹھیک ہوگئیاں سی۔ کیوائی' توں اگے کاغان وی شروع ہو جاندا اے۔کاغان دے علاقے وچ 'کنہار' وچوں ملن والی 'ٹراؤٹ' بارے وی لکھاری معلومات دیندا اے۔

چیڑھاں دی چھاں وچ چیڑھاں نوں دی خاص اہمیت حاصل اے۔سانوں چیڑھاں دے تصور نال ای اک خاص قسم دی ٹھنڈک دا احساس ہوندا اے۔سو ہنے سلکھنے من کھچوے نظارے پڑھدیاں ہویاں انج لگدا اے کہ ایہناں وادیاں وچ گھم رہے آں۔ سیف الملوک جھیل دے اردگرد پہاڑاں وچوں ابلدیاں آبشاراں۔۔۔ ناراں دا پل۔۔۔اوس تھاں دی وڈی آبشار دا اچن وچیتی پہاڑی دے اوہلیوں نمودار ہوجانا۔۔۔اوس آبشار دا ٹھیڈے کھاندے پانی دا زوریں تے گرنا تے فیر بدلاں والی گرج نال اوتھاں نوں اٹھنا اک خاص خوبصورتی پیدا کردا سی۔ایس نظارے توں صرف ارشد چہال ہوری بیان کرسکدے نیں۔

جھیل سیف الملوک دی خوبصورتی بارے ناول کار اسطرح بیان کردا اے:

''ایہہ جھیل تے اوہناں دیاں خیالاں توں وی ودھ سوہنی سی۔ اچیاں اچیاں برفانی پہاڑاں دے وچکار نیلا سرک پانی انج دس رہیا سی جیویں کسے نیں مرمر دے جام وچ نیلم پگھراج

کے بھر دتا ہووے۔ تے اوس نتھرے ہوئے نیلم دے شیشے وچوں بدلاں دے پر چھانویں
انج تُر رہے سن جیویں پردہ سیمیں تے کوئی رنگلی فلم چل رہی ہووے۔ جھیل دے کنڈھے
کنڈھے جتھے برف کھُر گئی سی اوتھے بن رنگ پھرنگیاں پھلاں دے دیوے بل رہے
سی۔'' (297)

لکھاری دی ایس تصویر کشی توں ودھ ہور کی تصویر کشی ہوسکدی اے۔

جھیل سیف الملوک تے مہرین تے فیروز دی ملاقات اک پروفیسر تے اوہدی دھی نال نال ہوندی اے۔ ایتھے پروفیسر صاحب فیروز نوں نوکری واسطے رقعہ دیندا اے۔ پروفیسر صاحب تے اوہناں دی بیٹی اوہناں نال چنگا ویلا لنگھدا اے۔

ایس خوبصورت ناول دا آغاز موضع 'کنڈ پیراں' توں ہویا سی۔ فیروز نوں ایس علاقے وچ نوکری ملدی اے تے اوہ ایتھوں اپنی اگلی حیاتی دا آغاز کردا اے۔ فیرو تے 'مہرین' کندپیراں اپڑدے نیں۔ فیروز 'کندپیراں' دے سکول وچ ہیڈ ماسٹر لگ جاندا اے۔ کنڈ پیراں کشمیر دی دوردراڈی جوہ اے۔ سکول اک خوبصورت تھاں تے بنایا ہوندا اے۔ 'فیروز' نوں ایہہ ویکھ کے بڑی مایوسی ہوندی اے کہ ایس سکول دے بچے پڑھائی لکھائی وچ دل چسپی نہیں لیندے۔ 'فیروز' اک چنگی فطرت دا انسان سی اوہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ ایہناں بچیاں وچ علم دی چاہت دا بیج بو کے چھڈے گا۔ سکول دے ماسٹر صاحب طالب علماں تے علاقے بارے مکمل جانکاری دیندا اے۔ اوہ دسدے نیں کہ ایہہ طالب علم مالی طور تے اینے مضبوط نئیں ایس کر کے اوہ پڑھن دی بجائے کھیتاں وچ کم کردے نیں۔ ایس علاقے دا سب توں وڈھا ناسور 'پیر' ہوندا اے۔ جیہڑا ایہہ نہیں چاہندا سی کہ علم دی روشنی ایس علاقے دے لوکاں تک پہنچے۔ فیروز تے مہرین دی رہائش دا مسئلہ سی۔ اوہ دونویں جی ایس جوہ دا اجیہا گھر پسند کردے نیں۔ جہدے بارے عجیب وغریب کہانیاں مشہور سی۔ ایہہ 'باپے سفینے' دا گھر سی۔ جس نوں باہر دیاں چیزاں نے ماردتا سی۔ ساریاں دے منع کرن دے باوجود اوہ دونویں اوتھے رہن لگ پیندے نیں۔ پیر اوہناں دے ایس تل توں اوہناں دے ہور خلاف ہو جاندا اے۔ اوہناں نوں آنے تنگ کردا اے۔ 'چن پیر' دی مخالف دے باجود فیروز تے مہرین اپنے ارادے دے پکے رہندے نیں۔ اوس علاقے دا سردار تے اوہدی دھی شیریں وی اوہناں دا ساتھ دیندے نیں۔

ایتھے لکھاری کہانی وچ اک ہور موڑ لیاندا اے۔ اک ہور رومانی کہانی شروع ہو جاندی اے۔ سردار

دی دھی 'شیریں' تے 'فیروز' اک دوجے وچ دل چسپی لین لگ پیندے نیں پر مہرین بڑی عقل مندی نال ایس تے قابو پالیندی اے۔ شیریں دا رشتہ 'چن پیر' دے ساتھی 'مناں شاہ' نال ہو جاندا اے ایس طراں 'چن پیر' دا سجا ہتھ اوس توں علیحدہ ہو جاندا اے۔ 'مہرین' دی عقل مندی نال 'چن پیر' دی طاقت گھٹ جاندی اے۔ دوسرے پاسے اوہ اپنا گھر وی بچالیندی اے۔ 'مناں شاہ' تے شیریں دا ویاہ ہو جاندا اے، اک موقع تے 'چن پیر' اپنی دشمنی مہرین نوں چک کے کڈھدا اے۔ مناں شاہ اپنی منہ بولی بہن نوں موقع تے پہنچ کے بچالیندا اے،

لکھاری نے ناول وچ اصلاحی تے مقصدی پکھ وی دسیا اے۔ کشمیر دی ایس سرزمین وچ فیروز' تے مہرین اپنے حسن سلوک نال محبت وایثار دے بیج ایار غیر وچ بوندے نیں۔ لوکائی وچ اوہناں دی عزت ودھ جاندی اے۔ چن پیر لوکائی سامنے expose ہو جاندا اے۔ ایس کہانی دا انت کہانی دے ملوک تے سوہنے کردار مہرین دی جان دی قربانی دے کے ہوندا اے۔ چن پیر دے بندے مہرین نوں ماردیندے نیں۔ خود 'چن پیر' 'منان شاہ' دیاں گولیاں دا نشانہ بن جاندا اے۔ اخیر وچ چن پیر دی اصلیت وی لوکاں تے کھل جاندی اے۔ لکھاری اوس دی اصلیت اسطرح بیان کردا اے:۔

''اوس جوہ دیاں لوکاں دیاں اکھاں چوفاڑ کھلیاں رہ گیاں جدوں اوہناں نیں سائمی کندھ والی الماری وچ کالی ماتا دی مورتی دے گل وچ پئے ہوئے بجرے پھل ویکھے۔ اج تے اوس جوہ دے لوکاں نوں مڑ مڑ کے اپنے آپ اتے وٹ چڑھ رہیا سی کہ اوہ وریہاں توں کدھے پچھے لگ ٹر رہے سی۔'' (298)

ناول نوں تکنیکی لحاظ نال وی سوہنا اساریا گیا اے۔ 'چیڑھاں دی چھاں' پنجابی ادب وچ لکھے گئے صحت مند ناولاں چوں اک اے۔ ناول پڑھدیاں ہویاں کدی وی اوہدے پھیلاؤ توں اکتاہٹ محسوس نہیں ہوندی۔ سگوں اگاہاتوں اگاہا پڑھن دی تمنا ودھدی اے۔ ایہہ کسے وی ناول دے کامیاب ہون دی نشانی اے۔ انعام الحق جاوید چیڑھاں دی چھاں دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''چیڑھاں دی چھاں کا کینوس بڑا وسیع ہے۔ لیکن کرداروں کو زیادہ پھیلایا نہیں گیا۔ ناول نگار کرداروں کی نفسیات کو سمجھانے اور بیان کرنے میں کامیاب رہا ہے۔ ہر کردار کا مکالمہ اس کی عمر، تعلیم، تجربے اور حیثیت کو نگاہ میں رکھ کر لکھا گیا ہے۔'' (299)

'چیڑھاں دی چھاں' اک قابل تعریف کوشش اے۔ عبید اللہ بیگ نے ایس بارے کجھ اسطراں اپنی رائے نال نوازیا اے:۔

''چیڑ حاں دی چھاں اک ایسا ہرا ابھرا اور وادی کشمیر کے پھلوں پھولوں کی خوشبوں سے رچا
پہاڑی چشموں اور تیز رفتار ندیوں کے بہاؤ کی نغمگی سے گونجتا ہوا ناول ہے۔جس میں
ماحول کی بھر پور رنگین عکاسی کے ساتھ، پہاڑی دیہاتوں کے عوام کے دلوں کی دھڑکن بھی
صاف سنائی دیتی ہے۔خوبصورت مناظر تو سب کی ہی توجہ حاصل کر لیتے ہیں۔خوبصورت
پردوں کے پیچھے چھپے ہوئے زخموں اور ناسوروں کی نشاندہی ارشد چہال جیسے ادیبوں کا ہی
کام ہے۔''(300)

'منشایاد' نے ایس ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کردے نیں:۔

''جہلم دریا پنجاب دے دریاواں وچوں اک وڈھالماں تے سرکڈھواں دریا اے۔
اوہدے کنڈھیاں اتے کئی طراں دیاں رتلاں دے پھل کھڑے دے نیں تے اوہدے
وچ نیلم تے کنہارتوں اڈ ہور کئی دریا، ندی تے نالے شامل نیں۔''چیڑ حاں دی چھاں'
پڑھدیاں ہویاں مینوں لگا، ایہہ اک ہور بھری ندی اے۔ٹھنڈے مٹھے تے نرول پانی نال
مونہہ بھری ہوئی، جیہڑی پنجابی زبان تے ادب دے دریا وچ آرلی اے۔ کئنے ای نویں
لفظ، محاورے تے اکھان جہلم دے پانیاں اتے تردے ہوئے ساڈے تیکر اپڑے نیں تے
انج لگا اے۔جنویں پنجابی زبان ہور امیر ہوگئی ہووے۔جنویں دریاواں دے پانیاں وچ
وادھا ہو گیا ہووے۔''(301)

محمد آصف ہوراں نے ناول داویروا اسطرح کیتا اے:

''چیڑ حاں دی چھاں' وچ مینوں دو وڈھے گن نظر آئے نیں۔اک ناں لکھن دا ڈھنگ
اسلوب بیان جو کہ بہت من پھوّاں اے۔دوجا ایہہ کہ ارشد چہال ہوراں ڈھیر ساری اجہی
لفظاں ورتی اے جیہڑی مرکزی پنجاب وچ نہیں ورتیندی۔ انج ارشد چہال ہوراں نے
پنجابی زبان نوں مالا مال کرن ول لانگھ پٹی اے۔''(302)

سجاد حیدر ساڈھے منے پر منے ادیب تے دانشور نیں اوہناں ایس خوبصورت لکھت نوں خوبصورت
لفظاں نال سراہیا اے:

''چیڑ حاں دی چھاں' ہیٹھ بڑی گوہڑی نیند آوندی اے پر نیندر تے خمار وچ فرق ہوندا
اے۔مرزا جٹ چند دی چھاں تھلے ستا رہیا تے صاحباں توں غافل ہوگیا۔اٹھاوویں صدی
دے انگریز شاعر تھامس مور نے نیندوچ اک وچرج سفنا ویکھیا۔ایس سفنے نوں 'لالہ رخ'

وچ ڈھال کے او ہنے دردونداں دے دل کٹ لئے ۔ میں جدوں ایہہ ناول چھوہیا تے میں
وی چیڑھیاں دی چھانویں نرم ساوے گھاہ اتے سوں گیا تے انج لگا جویں سفنے وچ ای
مہرین، فیروز، سیریں، سردار حیات، مستان شاہ تے پیر گلاب ویکھیا۔ پر جدوں بن اپنے
آپ وچ آیا تے وادی تے سنہری دھپ چمک رہی سی تے ہنیر اتھانواں چھڈ گیا سی۔ ہر
پاسے روشنی ای روشنی سی۔ تے فیر بھلا اپنی روشنی وچ کون سوسکدا اے۔ میں وی اٹھ بیٹھا
تے وادی توں تھلے ڈھلے آیا۔" (303)

پروین ملک نے ایس ناول دا ذکر ایہناں لفظاں وچ کیتا اے:۔

"ایس ناول وچ ارشد چہال ہوراں بڑی سوہنی تے نرول زبان ورتی اے۔ چیڑھاں دی
چھاں ورگی خوشبو آئی۔ ٹھنڈی تے سلگھنی ایہہ بہت چنگی گل اے۔ جو گھٹاں وچ لکھیاں
ہوئیاں زباناں تے ثقافت دے رنگ، ست رنگی پینگ وانگوں ادب دے اسمان تے نظر آن
لگ پین گے۔" (304)

چیڑھاں دی چھاں اک ایوارڈیافتہ ناول اے۔ ایس کر کے ایس نوں پنجابی ناولاں وچ اک خاص
تھاں حاصل اے۔

2. سارے سگن سہاگڑے

لکھاری: دلشاد کلانچوی **چھپن ورہا: 1991ء**

پبلشرز: بہاولپور، اکادمی سرائیکی ادب **صفحے: 303** **باب: 43**

ناول دی کہانی اک کڑی 'فوزیہ' دے اردگرد گھمدی اے۔ 'فوزیہ' کریم بخش دی اکلوتی دھی اے۔
اوہدی ماں 'عائشاں' نوں اوس کلی کلی دھی نال ڈاڈھا پیار ہوندا اے۔ فوزیہ دی تربیت چنگے ڈھنگ نال
ہوندی۔ شروع دی پڑھائی 'میجی مائی' کول ہوندی اے۔ ناول کار میجی دے حوالے نال لکھدا اے:

"میجی دے نزدیک علم ہک نور ہا، ہک سوجھلا ہا، ایں جہان کیتے وی، تے اگلے جہان
کیتے۔" (305)

فوزیہ بڑے شوق نال پڑھدی اے۔ اوہدے تے خدا دی خاص رحمت ہوندی اے۔ اللہ تعالیٰ اوس
نوں شکل وی سونڑیں دتی تے عقل وی سونڑی دتی سی۔ اوس دی چاچی 'فاطمہ' تے چاچا اوس نوں اپنے بیٹے
فیروز واسطے منگ لیندے نیں۔ ایہہ پنڈ ورتنل دی کہانی اے۔ ایس وچ چھوٹے بچیاں نوں بچپن توں منگ

لیندے نیں۔فوزیہ نوں پڑھن داشوق سی تے فیروز اک لاپرواہ چھوہیر سی۔فوزیہ وڈھی ہوندی اے تے اوس دا ماسٹر اوس دی علم نال محبت ویکھ کے اوس نوں شہر بہاولپور لے جاندا اے تاں جے اوہ اوتھے مزید پڑھ کے اوس دے ماسٹر دا اوس نوں بہاولپور لے کے جان دا اک ہور مقصد وی سی۔کہ اوہدی شادی اپنے پتر اکبر نال کرنا چاہندا سی۔فوزیہ دا مقصد صرف تے صرف تعلیم حاصل کرنا سی۔پڑھائی دے حوالے نال لکھاری لکھدا اے:

''جو فوزیہ کوں ہوشیار تے پڑھائی وچ تیز ڈیکھ تے ساریاں استانیاں اوکوں پیار کیندے بن۔ تے اوندی پڑھائی دا بہوں خیال رکھیندے بن۔ کیوں جو بال پڑھائی دا شوق رکھیندا ہووے تاں استاداں کوں وی شوق تھیندے جو اُوکوں پڑھاون تے خوب پڑھاون۔''(306)

ناول کار اگے چل کے وی کڑیاں دی تعلیم تے زور دیندا اے۔'فوزیہ' دے روپ وچ اوس نے کڑیاں نوں معاشرے وچ اک خاص اہمیت دلان دی کوشش کیتی اے۔فوزیہ دی پڑھائی جاری رہندی اے۔اوس دی شکل صورت سونہڑی سی ایس کر کے کوئی لوکی اوس دا رشتہ منگ دے نیں۔اوس دی ماسی دا پتر'اکبر'اوس تے اپنی چاہت دا اظہار کردا اے۔اوہ کڑی سمجھداری نال ماسی دے گھر رہندیاں وی اکبر نوں طریقے نال ٹالدی اے سگوں ویلا آن تے اپنی ماسی نال رل کے اوس دا ویاہ وی کر دیندی اے۔

'فوزیہ' دل لگا کے پڑھدی اے تے بی۔اے کر لیندی۔ایس دوران اوس دی ماسی دے پتر'اکبر' دا سالا'حامد'اوس نوں اظہار محبت کردا رہندا اے۔فوزیہ شہر صرف تے صرف پڑھائی واسطے آئی سی۔اوہ بی۔اے کرن توں بعد اپنی وستی واپس ٹر جاندی اے۔اوتھے اوہ وستی دے سکول وچ پڑھاندی اے۔اوہ چاہندی سی کہ اودھے علاقے دیاں بچیاں پڑھ کے سمجھدار ہو جان۔ناول دی تخلیق وچ ناول کار دا اک مقصد ایہہ وی سی کہ اوہ بچیاں دی تعلیم تے زور دیندا اے۔فوزیہ نوں اپنے تعلیمی ادارے دی بڑھوتی واسطے افسر اعلیٰ نال وی لڑنا جھگڑنا پیندا اے اخیر اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو جاندی اے۔

دھیاں کدھیاں وی چنگیاں ہون ماپیاں نوں اوہناں دے ویاہ دی چنتا لگی رہندی اے۔ بہت سارے مرحلیاں توں گذرن توں بعد 'فوزیہ' دی شادی 'فیروز' نال طے ہو جاندی اے۔حالانکہ 'فیروز' اوس جتنا پڑھیا لکھیا نہیں سی۔فوزیہ اپنی بچپن دی منگ نوں ایس کر کے وی قبول کر لیندی اے تاں جے اپنی وستی وچ رہ کے اوہ اپنے علاقے دے لوکاں دی خدمت کر سکے۔ویاہ توں بعد اوہ 'فیروز' نوں وی پڑھاندی اے۔'فیروز'

وی فلاحی کم وچ اوس دا ہتھ وٹاندا اے۔ فیر اوہ علاقے وچ الیکشن لڑ کے سیاست وچ حصہ لیندا اے۔

ناول کار نے ایس ناول وچ اک پڑھی لکھی کڑی نوں اتنا بہادر، طاقتور تے دلیر وکھایا اے کہ اوہ اپنی وستی دے نمبردار 'عالم شیر' دے پتر اسلم دا مقابلہ کردی اے۔ 'عالم شیر' دے رعوب دبدبے ہیٹھ نہیں آندی اے۔ ایہہ خود اعتمادی وی تعلیم دی دتی ہوندی اے۔ ناول کار نے ناول دے اخیر وچ اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:

''سچ پچھو تاں فوزیہ آپڑیں وسیب دے اندھیاریاں وچ سوجھلے دی علامت بن گئی ہئی۔ او مستقل مزاجی، ہمت تے آہر دی سنجان ہئی!! تے وسیب دیاں ہنگریں کیتے نقش قدم ہئی!!! تاں جو اوندے اتے ٹر ے، اپڑیں پیارے وطن پاکستان کوں تعلیم، ترقی، امن تے سکھ دے سوجھلیاں دے چندر چار چوفیر لادن تے لاڈ کھالن!'' (307)

ناول کار اصل وچ کرداراں کولوں اپنے خیال دا اظہار کرو آندا اے۔ دلشاد کلانچوی ہوری اپنی سوچ دے لحاظ نال اک حب وطن تے اصلاحی ناول کار نہیں اوہناں اک متصد نوں مکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ اوہ 'منڈھ والی گالھ' وی لکھدے نیں:

''میں کوشش کیتی ہے جو جویں میڈے ناول دے کردر ہن، جو نظریات رکھیندن، جیویں سوچیندن، بس انھاں کول ناول وچ پورے دے پورے گھن آواں، پڑھن والیاں دے اگوں انھاں دی زندگی دا پور انقشہ چھک ڈیواں، اساڈے وسیب وچ طبقاتی تقسیم ضرور ہے تے کڈوک وی آندی پئی ہے۔ چھوٹا وڈا، امیر غریب، زمیندار تے مزارع، نمبردار تے رعایا، جٹ تے کمیں، شریف تے بدمعاش وغیرہ وغیرہ، ایہہ طبقات کوئی نویں کوئے نہیں۔'' (308)

دلشاد کلانچوی ہوراں دا ناول کافی موکلا اے۔ اوہناں مقامی رہتل دے حوالے نال چنگی تکنیک نال اس ناول نوں اساریا اے۔ ناول نوں مختلف سرناویاں ہیٹھ ونڈیا ہویا اے۔ ناول وچ جمالیاتی تے رومانی پکھ وی اے۔ تعویزاں تے ہور غلط رسماں رواجاں دی نندیا کیتی اے۔ وطن نال محبت دا اظہار وی ملدا اے۔ اوہ معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندے نیں۔ سب توں وڈھی گل کے اوہ کڑیاں دی تعلیم نوں بڑی اہمیت دیندے نیں۔ ناول دی تلاش دے سلسلے وچ اوہناں دی دھی 'مسرت کلانچوی' ہوراں نال گل ہوئی تے اوہناں دسیا کے لکھن دی حد تک نہیں اوہ عملی طور تے وی دھیاں نوں پتراں تے اہمیت دیندے سی۔ اوہناں

دی دھی مسرت کلانچوی اک منی پرمنی لکھاری نیں۔ تے کالج وچ پڑھاندیاں نیں۔

ناول نوں اک مقصد سامنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ناول دی زبان وچ سرائیکی بولی توں علاوہ اردو دی ملاوٹ وی اے۔ ایس کر کے زبان عام فہم وی ہوگئی اے۔ زبان نکر تے سوہنی ورتی اے۔ ایہہ سرائیکی بولی دی اک چنگی لکھت اے۔

3. سنجان

لکھاری: نذر حسین جانی **چھپن ورہا: 1992ء**

پبلشرز: لاہور، پنجابی ادبی بورڈ، پاکستان **صفحے: 253** **باب: 5**

'نذر حسین جانی' دا ناول 'سنجان' ساڈھے وسیب نال جوڑیا ہویا اے۔ ایہ کہانی دو بھراواں دی اے۔ ملک الٰہی وڈھا بھرا چنگا سبھا رکھدا اے۔ اوہدے مقابلے وچ چھوٹا بھرا 'ملک درگاہی خاں' اتھرا، چھچھورا، مونہہ پھٹ تے ہتھ چھٹ سی۔ اوس دے نت الاہمے آندے رہندے سی۔ اوہ بڑے بھرا نال وی گستاخی نال بولدا سی۔ لوکاں 'الٰہی خاں' نوں دسیا کہ 'راجو' جیہڑا اک کمی سی اوس نوں آجکل ورگاہی خاں دا قرب حاصل اے۔ 'راجو' دے وارے نیارے نیں۔ اودی قسمت اوس ن توں بدل گئی اے جس دن توں اوسدی ووہٹی 'صاحبو' ویاہ کے آئی اے۔ ایس قسم دیاں گلاں کرن وچ 'بولو' پیش پیش ہوندا اے۔

'ملک الٰہی خاں' تے 'ملک درگاہی خاں' وچ کھچ دھرو جاری رہندی اے۔ 'ملک درگاہی خاں' ہمیشہ محسوس کردا اے کہ وڈھا بھرا اوس نال زیادتی کر رہیا اے۔ 'درگاہی خاں' دی 'راجو' تے مہربانیاں وی جاری رہندیاں نیں۔ 'راجو' دے اپنے ساکڑے اشاریاں نال گلاں کر دیندیں۔ بولو دا ایہہ کہنا بڑے معنے رکھدا اے:

> ''درگاہی خاں دے مقدر جو 'راجو' نال جڑ گئے۔۔۔۔۔ نال ای بولو کھچرا ہاسا ہسیا۔ مڑ بولیا اساں منگ کھان والے لوک اینے سیانے نہیں ہوندے کیسے تہاڈے سیانے دا اکھان اے۔ ''پچھ پنیڈیاں، چولاں دے دانے وی اندر چلے جاندے نیں'' اللہ جانے رب دا بھانا کیہہ ہوگیا اے؟ نالے چھوٹے ملک ہوری وی ہتھ جھاڑ چھڈ دے ہوون گے۔۔۔۔ ملک درگاہی خاں ہوری وی جتھے پیر چا پاون او تھے خیر ہو جاندی اے ناں۔۔۔ درگاہی خاں رانڈ بندہ اے جدوں نابلی بیٹھ جا بہوے، ویڑھا برکت نال بھریا بھریا جاپدا اے۔'' (309)

ایس توں بعد 'الٰہی خاں' درگاہی خاں دے ویاہ دا سوچن لگ پیا اے۔ 'ملک الٰہی خاں' تے 'درگاہی خاں' دی لڑائی وچ کمی کمین مفت دیاں گلاں سن رہے سی۔ اخیر درگاہی ٹھٹے دے لوکاں نال صلاح کر دا کے اوہ اپنے بھرا 'الٰہی خاں' نال بھوئیں ونڈ لینا چاہندا اے۔

'درگاہی خاں' اوہناں لوکاں نوں نال رکھن واسطے تن گلاں کیتیاں

۱۔ جیہڑی تھاں اوہ لوکاں نوں ٹھٹھہ بناون واسطے دے گا۔ اوس تھاں نوں اگلیاں نسلاں چوں وی کوئی نہیں اٹھا سکے گا۔

۲۔ کسے کمی کولوں اوہ ونگار نہیں لوے گا۔

۳۔ تہاڈے چوں اک چودھری متھ لواں گے۔ جیہڑا تہاڈے فیصلے کرے گا۔

لوکی 'درگاہی خاں' دیاں گلاں من کے بابے صوبے کولوں صلاح لیندے نیں۔ 'بابا صوبا' رمزاں نال گلاں کردا اے۔ سارے لوکی درگاہی پیچھے ٹر پیندے نیں۔ ایہہ ناول کار بابا صوبے دے مونہوں سچائیاں دی دس پاندا اے۔ ناول وچ اک ہور موڑ آندا اے 'راجو' دو جا ویاہ بابا صوبے دی پوتری 'لاجونتی' نال کرنا چاہندا اے۔ 'ملک درگاہی' اوس دا رشتہ منگن جاندا اے۔ نالے اوس دی ذات توں وچاں مقام دین دا لالچ دیندا اے۔ 'بابا صوبا' بڑے حقیقت پسندانہ جواب دیندے نیں۔ 'درگاہی خاں' لاجونتی تے راجو دی شادی ودھ ودھ کے کردا اے۔ کوٹھا بنا کے دیندا اے۔ حق مہر وی لکھوا دیندا اے۔ اوس وچ گجھی گل نوں لکھاری نے اسطرح لکھیا:

> ''سانجھی بکل وچ 'لاجونتی' اتے 'درگاہی خاں' کھنڈ کھیر ہو گئے۔۔۔ فیر راجو دے ذمے ایہو کم رہ گیا۔۔۔ اوہ لاجونتی دا 'دھیان' رکھدا۔'' (310)

ناول وچ پینڈ ورہت دے سارے جھلکارے وکھائے نیں پینڈ دے لوکاں دا 'بابا لہنا' تے اعتقاد۔ درگاہی خاں' دی شخصیت دا اک ہور پکھ ویکھن وچ آندا اے اوہ پنڈ وچ اک سکول بنا دیندا اے۔ الٰہی خاں دا بیٹا 'سجاول' تے 'لاجونتی' دی بیٹی 'روپ متی' وی اکٹھے پڑھدے نیں۔ اکٹھے جوان ہوندے نیں۔ ناول دے اگلے حصے وچ نیویاں تے وچیاں دی کھچ دھرو۔ 'درگاہی خاں' دی طبیعت سبھاوچ تبدیلی آ گئی۔ سارے لوکی اوہدیاں وڈیاں کردے نیں۔ ہن ہر کم وچ 'سجاول' تے 'روپ متی' ہتھ وٹاندے نیں۔ لکھاری نے اپنے خیالاں دا اظہار مکالمیاں راہیں کیتا اے۔ مکالمیاں وچ کدی 'بابا لہنا'' دا واعظ نصیحت تے کدی ملک درگاہی

دیاں گلاں۔ ناول وچ دراصل کئی جگہ اک گل نوں کئی دفعہ دوھرایا گیا اے۔ اک خیال جیہڑا کہ کمی کمین تے زمینداراں وچ فرق اے اوس نوں مختلف طریقیاں نال قلم بند کیتا اے۔ 'بابا صوبا' وی رشتیاں دی سنجان تے زور دیندا اے۔ لکھاری دے ایہہ جملے ویکھو:

''تہاڈی اگلی گل وانگوں رشتے دی سنجان نہ ہووے تے مڑ وی بندہ ادھورا ای رہندا اے۔'' (311)

ایہہ ای ناول دا مرکزی خیال اے۔ اگر اسی غور کریئے تے ناول مختلف خیالاں دا اظہار اے۔ ایہناں وچ ربط نہیں اے۔ متاں عام فہم نیں۔ ساڈھے وسیب دے تجربات دا نچوڑ نیں۔ لکھاری دا مشاہدہ پنڈ وسو دے حوالے نال کافی وسیع اے۔ لکھاری نے مقامی زبان ورتی اے۔ کہاوتاں دا استعمال موقع دے مطابق کیتا اے۔ وارث شاہ دے کلام دے سہارے ناول نوں اگے ودھیا اے۔

ناول دا مرکزی کردار 'درگاہی خاں' دے دو رخ نظر آندے نیں۔ ناول دے شروع وچ جس 'درگاہی خاں' نوں متعارف کیتا گیا اوہ فرق انسان اے ناول ختم ہون تک اوہدی اندر ہور انسان لکیا وکھالی دیندی اے۔ 'روپ متی' تے 'سجاول شیر' دا اہم شکل ہونا وی اک گجھی رمز اے۔ پنڈاں تھاواں دی وسوں وچ ایس قسم دیاں گلاں نوں لوکی برداشت وی کردے نیں۔

ناول کار نے ایس ناول وچ متاں بہت دتیاں نیں۔ سارے کردار متاں دیندے نے تے متاں سنن دے وکھالی دیندے نیں۔ 'بابا صوبا'، 'بابا لہنا'، 'درگاہی خاں'، 'سجاول'، 'شمیر' تے 'روپ متی' سب عقل دیاں پڑیاں نیں۔ 'وارث شاہ' دے کلام دا سہارا لے کے وی خیالاں دا اظہار کیتا گیا اے۔

ایس ناول دا تعلق ساڈے پنجاب دے وسیب نال اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں اسی 'مقامی ناول' کہہ سکدے آں۔ پریم چند تے Hardy دے ناول وی مقامی رنگ دے ناول نیں۔ پنجابی ادب وچ 'احسان باجوہ' دا ناول 'لہورنگی سویر' تے پروفیسر 'سردار خاں' دا ناول 'پکی سڑک' وی اسطرح دی وسوں دی تصویر کھچدے نیں۔

4. چیتر باغ

لکھاری: سجاد حیدر چھپن ورہا: 1992ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ صفحے: 336 باب: 17

سجاد حیدر دا ناول چیتر باغ ساڈھی پنڈ وسو دی عکاسی کردا اے۔ ناول دا نایک ُمراد' اے۔ اوس دا تعلق اک زمیندار گھرانے نال اے۔ اوس دے پنڈ دا ناں ُبرج اشراف' اے۔

ایہہ نکا جیہا پنڈ کھالہ ریلوے سٹیشن توں لہندے پاسے ول اے۔ ایس پنڈ وچ میاں اشراف احمد دی آل اولاد رہندی اے۔ ایس خاندان دا موجودہ وڈیرا میاں علی گوہر اے۔ ایہہ مال افسری توں ریٹائر ہو کے زمینداری نوں سنبھال دے نیں۔ ایس خاندان دی اپنے علاقے وچ بڑی قدر تے عزت اے۔ ایس خاندان دے نال جوڑے ہوئے لوکاں وچ منشی دلگیر، لالہ سلطان مانک، روشن، بے جی تے مراد دی ووہٹی' زیبی'۔ ایہناں دی رہتل خالص زمیندار گھرانے دی۔ رہن دار کھ رکھاؤ بڑا باوقار اے۔ سواری واسطے فٹھ تے نال اوہدا باوردی کوچوان سی۔ اسطرح ناول کار اچے زمینداراں دی حیاتی دی تصویر وکھاندا اے۔

ناول کار نے اپنی وسو دے حوالے نال اپنے علاقے وچ ہون والے ُسخی سرور' دے عرس تے روانہ ہون والے جلوس دا حال وی تفصیلاً لکیا اے۔ مراد دا ٹبر عرس تے جان والیاں دا ساتھ جاندا اے۔ لکھاری نے نکی نکی تفصیل وی لکھی اے۔ بانس تے دوپٹہ بنن دی رسم وی اے۔ بال دی خواہش کرن والے کھڈو نے وی بنھ دے نیں پر ُمراد' سبز رنگ دا بال پوانٹ بنھ دا۔ بال پوانٹ ویکھ کے سارے ہس دے نیں۔ ایس موقع تے میاں صاحب آ کھیا:۔

''اگلیاں زمانیاں وچ ہل دے نال نال قلم وی پردھاون ہووے گا۔ دعا کرو بچہ قلم دا کاریگر ہووے۔'' (312)

ایتھے لکھاری پرانیاں رساں دے نال نال مستقبل وچ قلم دی اہمیت بارے دسدا اے۔

مراد تے اوہدا ٹبر چیتر وچ سخی سرور دے مزار تے وی حاضری دین جاندے نیں۔ ناول کار نے سفر دا سارا حال بیان کیتا۔ سخی سرور دے مزار تے ہون والی ساری کاروائی دا ذکر بڑی عقیدت نال لکھیا اے۔ ایتھے پروفیسر مخدومی تے اوس دے طالب علم وی ملدے نیں۔ پروفیسر مخدومی گورنمنٹ کالج وچ فلسفے دے شعبے دے صدر سی۔ اوہناں دے نال ُسمن طاہر'، ُحسن طاہر' تے سمن طاہر دی سہیلی ُشمن سعید' وی ہوندی اے۔ ایہہ سارے آپس وچ گھل مل جاندے نیں۔ سخی سرور دے عرس دی تفصیل ناول کار نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتی اے۔ فیر کجھ باباں وچ پروفیسر صاحب تے مولوی صاحب دی آپس دی علمی ادبی گفتگو تحریر کیتی ہوئی اے۔ مولوی صاحب علم دی اسطرح وضاحت کردے نیں:۔

''علم عام اصول وضع کرن دی قابلیت، خیال دے ادراک، تے عقلی سچائیاں دی دریافت نوں کہیا جاندا اے۔ امام غزالی علم حاصل کرن دے عمل نوں کھوہ کڈھن دے فعل نال ملاندیاں ہویاں لکھیا اے۔ جے ایہناں دوواں وچ کھوج دا کم سانجھا اے۔''(313)

ایس نال وچ اک بنیادی کہانی دے نال ہوروی نکیاں کہانیاں جوڑیاں ہویاں نیں۔ ایہناں چوں اک کہانی مولوی صاحب دی اے۔ اوہناں دے گھر وچ کم کرن والی کڑی نال اوہناں دے بیٹے ویاہ دی اجازت منگی۔ پر اوہناں دی بیوی اوس نوں اجازت نہ دتی۔ اک دن اوس کڑی نوں درد گردا ہویا۔ اوس دی انھی ماں مولوی سمیع اللہ کولوں مدد منگن آئی۔ کہ اوہدی کڑی نوں جیپ تے اسپتال لے جان۔ مولوی سمیع اللہ دی بیوی نے اجازت نہ دتی۔ کڑی وچاری مر جاندی اے۔ مولوی سمیع اللہ تے بہت اثر ہوندا اے۔ اوہ سب کجھ چھڈ کے گھروں نکل آندے نیں۔ فیر اوہ ساری عمر میاں گوہر کول ای رہے۔ اوہناں دے مرن تے اوہناں دا بیٹا سلیم آندا اے۔ مولوی سمیع اللہ اک باضمیر انسان سی۔ اوہناں علم نوں اپنی عمر گزارن دا سہارا بنایا۔

دوسری اہم کہانی میاں علی گوہر دی اے جیہڑے پکی عمرے 'پری خانم' دی جال وچ پھنس جاندے نیں۔ 'پری خانم' نے چلتر تے موہ جال سی۔ میاں علی گوہر اوس نال ویاہ کروانا چاہندے سی۔ پر اوہناں دا سالا لالہ سلطان اپنی بہن بے جی دا گھر اجڑ دا نہیں ویکھ سکدا سی۔ اوہ پری خانم نوں غائب کروا دیندا اے۔ 'میاں علی گوہر' ایہہ صدمہ برداشت نہیں کر دے تے خودکشی کر لیندے نیں۔ ایہہ خودکشی اوہ لاہور والے گھر وچ کر دے نیں۔ ایتھے ناول کار ساڈھے زمینداراں دے اک ہور پکھ نوں وکھاندے نیں۔ 'بے جی' دا کردار ساڈھیاں وضع دار تیویاں دی مورت اے۔ اوہناں دا مرادنوں ایہہ کہنا:۔

''آپنے میکں نوں لے آیا اے مراد؟ ایہہ کیہو جیہا شکار سی میاں علی گوہر؟ کوئی ولا اپنا شکار وی کردا اے؟''(314)

ایدے وچ ڈوہنگی سیانپ چھپی ہوئی اے۔

ناول وچ چاچے 'گوندل' دا کردار وی اک وفادار یار دا اے۔ اوہ میاں علی گوہر دی حیاتی وچ وی تے موت توں بعد وی یاری نبھاندا نظر آندا اے۔ 'ثمر' اک آزاد خیال کڑی اے۔ اندروں باہروں اکو جہی۔ ملن سار تے فراخ دل وی اے۔ 'زیب' روایتی قسم دی بیوی ہوندی اے۔ اوس وچ وی اک خاص رکھ رکھاؤ ہوندا اے۔

'روشن' دا رشتہ منشی غلام نبی نال ہو جاندا اے۔ 'روشن' دا 'مراد ماہی' نوں اک گجھے لگاؤ دا اظہار کرنا۔ گل

کر دیا ہویاں' ساجی' کنا۔'روشن' داایس ٹبرنوں چاہنا۔اوس دے کرداروں ملوک جیہا بنادیندااے۔ناول وچ پرانیاں سوچاں تے قدراں دے نال نال نویں خیالات وی پنگر دے نیں۔'بے جی' دا روشن نوں ایہہ کہنا بہت وڈھاانقلاب اے۔

''سن کڑیئے، میرا وی میاں صاحب نال بتالی ورہے ویاہ رہیا اے تے اساں اگوں 'مراد' دی مرضی پچھیاں بغیر ایہد 'زیب' نال ویاہ کردتا۔پر پہلوں اسی تے ہن ایہہ انج نیں جیوں دوڈنگرا کوکھرلی اتے بدھے ہون۔''(315)

ناول دے انت تے 'میاں مرادعلی' نوں پنڈ دے بہے تے 'میاں اشراف احمد' تے 'میاں سخی احمد' داوکھالی دینا۔اوہناں دا 'میاں علی گوہر' دی موت بارے سچائی دسنا۔فیر اوہدی مغفرت دی دعامنگن لے کہنا۔'میاں مرادعلی' تے عجیب کیفیت طاری کر دیندااے۔منشی نوں جدوں اوہ دسدااے کہ اوس نوں 'میاں اشراف احمد' تے 'سخی احمد' ملے نیں۔منشی تے روشن پریشان ہوجاندے نیں۔روشن روپیندی اے۔اوس داایہہ کہنا 'شاہ جی نوں کجھ ہوگیا تے میں مرجاں گی غلام نبی' دونواں تے سکتہ طاری کر دیندااے۔ناول دے اخیر وچ اک انوکھی قسم دی چاہت دااحساس ہونداا ے۔ناول مجموعی طور تے وریاں پہلو دی پینڈو وسو دے حوالے نال اساریا گیا۔ناول دارومانی پکھ اسی نظرانداز نہیں کرسکدے۔محمد آصف خاں پہلی گل وچ لکھدے نیں:۔

''سجاد حیدر' ہوراں اپنے ناول وچ اک پنڈ دی رہتل نوں انج الیکیا ہے کہ ایہہ پنجاب دے سارے پنڈاں دی کہانی بن کے رہ گئی ہے۔''(316)

ناول دی زبان رواں پنجابی اے۔سوہنی تے نرول زبان ناول وچ کھپن پیدا کردی اے۔قاری نوں ناول پڑھدیاں اکتاہٹ محسوس نہیں ہوندی،اسی ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں:۔

''سجاد حیدر دی دانش دی داد دینی پیندی اے کہ اوہناں ناول نوں ڈرامے دی پرشکوہ زبان توں بچا کے ناول نوں حقیقی رنگ وچ رنگ دتا اے۔''(317)

ایس ناول بارے انعام الحق جاوید ہوری لکھدے نیں:۔

''رومانی ماحول تے حقیقت پسندانہ انداز وچ رچے گئے سجاد حیدر دے ناول 'چتر باغ' وچ مختلف کرداراں راہیں پنجاب دا عکس پیش کیتا گیا اے۔''(318)

جیلانی کامران ہوریں ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

"What is, howvever, characteristic of Sajjad Haider's novel

is its use of the language for the illustration of Punjabi culture. The language while becoming emotive is at times reinforced by extracts from the old sufi poets."(319)

چیتر باغ تکنیک تے زبان دے حوالے نال اک خوبصورت لکھت اے۔ اس دا تعلق ساڈھے پنجاب دے وسیب نال اے۔

5. لہورنگی سویر

لکھاری: احسان باجوہ **چھپن ورہا: 1994ء**

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ **صفحے: 366** **باب: 21**

لہورنگی سویر ساڈھے پنڈ وسیب دی کہانی اے۔ اوہ پرانے ویر تے قتل جیہڑے نسل در نسل چل رہے ہوندے نیں۔ ویر تے نفرت بلاوجہ تے بلا جواز انساناں دے اندر رچ گئے ہوندے نیں فیر ودھ کے اوہناں نوں مرن مارن تے مجبور کر دے نیں۔ پنڈ وسوچ جتھے زمیناں تے رقبے وراثت وچ ملدے نیں اوتھے ویر تے اوس نال جڑیا بدلہ وی اولاداں نوں وراثت وچ ملدا اے۔

'لہورنگی سویر' دی کہانی 'فیروز' دی کہانی اے۔ جہدی 'ماں' خاوند دے قتل ہون توں بعد بڑیاں اوکڑاں نال پتر نوں پالدی اے۔ 'فیروز' دے باپ دا ناں 'خیر دین' تے ماں دا ناں 'جیواں' اے۔ خاوند دے مرن توں بعد 'جیواں' دی حیاتی وچ اگر کوئی خوشی سی تے اوہ اوس دا پتر سی۔ اوس نوں ویکھ ویکھ کے جیوندی اے۔ 'قادر' تے 'صادق' جیہڑے 'جیواں' دے قریب ای رہندے سی۔ غلط فہمی تے لوکاں دی چک وچ آ کے اوس دے خاوند 'خیر دین' نوں قتل کر دتا۔ 'جیواں' اپنے پتر 'فیروز' کولوں ایس گل نوں لکوندی اے کہ اوس دا پیو قتل ہو گیا سی۔ اوس نوں ہمیشہ دس دی اے کہ اوس دا پیو ملکوں باہر گیا ہویا اے۔ 'فیروز' اپنے پیو دے قاتلاں دے بچے 'شازو' تے 'حمید' نال کھیڈ دا اے۔

ویلے دا پہیہ چلدا رہندا تے فیروز جوان ہو جاندا اے اسدے ساتھی لوہاراں دا منڈا 'انور' 'شازو' تے 'حمیداں' وی جوان ہو جاندے نیں۔ فیروز پڑھائی وچ وی اچھا ہوندا اے نالے سبھا داوی بہت چنگا ہوندا اے۔ اوس دی چنگی فطرت دا اندازہ ایتھوں لگایا جا سکدا اے کہ اک دفعہ پنڈ وچ ہڑ آ جاندا اے۔ تے اوہ اپنی جان دے کھیل کے اپنے پیو دے قاتل دے پتر 'حمید' نوں بچاندا اے۔ اوہدی ماں جدوں کہندی اے

لوک مینوں ٹچکراں کردے نیں کہ تیرے پتر نے پیو دے قاتل دے منڈے دی جان بچائی۔ فیروز دا جواب سی:۔

''اوہنوں 'صادق' دا پتر کر کے نہیں سگوں رب دا بندہ سمجھ کے بچان لئی چھال ماری سی تے اپنے ایس کیتے دا پھل رب کولوں لینا ایں۔ بندیاں ایتھے اک دوجے نوں کیہہ دینا اے ایہ تے سگوں اگلا وی کھوہن نوں پھر دے نیں اک دوجے کولوں۔'' (320)

ایتھے اوہ 'فیروز' بولدا اے جہدا دل کورے کاغذ وانگوں چٹا سی۔ویر تے ویر دا رستہ لوکی اوس نوں دسدے نیں۔آندے جاندے اوس دے پیو دے قتل ہون دا احساس دلاندے نیں۔اکثر پنڈاں تھاواں تے لوکی ای اک دوجے نوں چکدے رہندے نیں۔ناول وچ 'فیروز' نوں 'شازو' دا پسند کرنا۔'شازو' دی سہیلی رانی دا دوناواں دی وچولن بنا دسیا اے۔'فیروز' دی منگنی اوس دے چاچے عمر دین دی دھی صغراں نال کر دتی جاندی اے۔فیروز راضی تے نہیں ہوندا پر فیر اپنی بیوہ ماں دی خاطر قربانی دے دیندا اے۔

لکھاری پینڈو وسوں وچ لوکاں دی فطرت دا وی چنگی طرح ویروا کردا اے۔لوکاں دا لوکاں نوں چکاں دے کے لڑانا۔من گھڑت گلاں اک دوجے نال منسوب کرنا۔غلط قسم دیاں افواواں پھیلانا۔فیر جھوٹیاں گلاں دا چسکا لینا۔اسطرح اک کردار جیرا 'تر کھان وی سی۔اوہ کدی شازو تے فیروز دا آپس وچ چکر سناندے تے کدی 'صادق' نوں چکدا کے 'فیروز' اوہدے کولوں پیو دے قتل دا بدلہ لینا چاہندا اے۔ایتھے لکھاری 'فیروز' دی سوچ دے حوالے نال ایس گل ول قاری دی توجہ دلاندا اے:۔

'فیروز ڈوہنگیاں سوچاں وچ پے گیا۔اوہدا دل آکھن لگا پئی پتہ نہیں پنڈاں تھاواں وچ بوہتے قتل ہون دا ایہو کارن اے پئی اوتھے لوک اک دوجے نوں چکنا دیندے رہندے نیں۔تے فیر جھوٹھ دے پڑلاں وچوں سچ نوں لبھناں اوکھا ہو جاندا اے۔'' (321)

کہانی چونکہ پنڈ دی عام دسودی اے۔ایس کر کے کہانی وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ناول کار دا مقصد پنڈ واں دی اصلاح کرنا۔بدلے دی بھاوناں نوں ختم کرنا اے۔ایس کر کے سدھ پدھرے انداز وچ اگے ودھدی اے۔'شازو' دی منگنی خالہ دے پتر 'کمال' نال ہو جاندی اے۔شازو دے دل وچ 'فیروز' وسدا اے۔فیروز نوں اپنی ان پڑھ منگیتر دا پہننا تے چلنا پھرنا پسند نہیں ہوندا۔سارے اپنی اپنی اوکھڑ وچ پھنسے ہوندے نیں۔اچانک لکھاری اپنے پھیلائے ہوئے مسئلیاں نوں سمیٹن دی کوشش کردا اے۔'فیروز' دی منگیتر 'صغراں' دا چکر 'کالو' نال جان بجھ کے چلایا جاندا اے۔ایتھے پنڈاں وچ رہن والیاں دی گجھیاں شرارتاں دا پتہ چلدا

اے ۔ایس پنڈ دی حنیفاں اوہ ای کردار ادا کردی اے ۔جیہڑا کردار 'مٹھی نائن' نے ہیر وارث شاہ وچ کیتا سی۔اوتھے مٹھی نائن دا گھر پتن بن دا اے ۔ایتھے حنیفاں دا گھر پتن بن دا اے ۔شریف کنجاہی اپنے مضمون 'وارث شاہ دا پنجاب' وچ لکھدے نیں:۔

اوہناں گلاں نوں اسی جان جاندے ہاں جے اوس ویلے دی 'غرضاں' والیاں نوں ٹھاہراں لبھ ای جاندیاں سن تے اوہ عام طور تے نائیاں دے گھر ہوندے سن ۔شاید اس کر کے جے نائی آپوں عام طور تے حجامتاں کرن باہر ڈیرے ڈیرے بھوندے رہندے سن تے گھر لگا ہونداسی ۔دوجا اوہناں دے گھر 'والاں' دے بہانے آجا سکی دا سی ۔'' (322)

وارث شاہ نے پنجاب دی وسوو چ جیہڑے کردار تے جھاتی پائی اے ۔'مٹھی نائن' دی شکل دے کردار اج وی ساڈھی پنڈ و وسوو چ ملدے نیں ۔حنیفاں نیں روپے دی خاطر 'صغراں' جیہی سدھڑ نوں کرا ہے پا دتا۔ شازو دی منگنی اپنے منگیتر نال ہو تے جاندی اے ۔پر اوس دے دل وچ 'فیروز' ای وسدا اے ۔فیروز وی ایسے اگ وچ جلدا اے ۔فیروز ہر ویلے سوچاں وچ کھبیاں رہندا اے ۔اوس دی ماں اوس دی حالت توں پریشان رہندی اے ۔اوہ ایس پریشانی نوں دور کرنے واسطے کسے بابا کول جاندی اے ۔ایتھے لکھاری نے ساڈھی پنڈ و وسوو چ پرکھنڈی بابیاں دے بارے وی دس پائی اے ۔جیہڑے ساڈھی پنڈ و وسو دے اہم کردار ہوندے نیں۔

اک دن فیروز عشاء ویلے گھروں نکلدا تے اوس دا ٹاکرا 'شازو' نال ہو جاندا اے ۔جیہڑی اوس دا درشن کرن واسطے گھروں نکلی سی ۔دونوں سماج تے پنڈاں وچ ہون والی دھکے شاہی دے خلاف بولدے نیں۔ ایس ملاقات نوں بابا شیرا و کھ لیندا اے ۔اوہ سدا توں چکاں دے کے لوکاں وچ لڑائیاں کرواندا رہندا سی ۔ دوجیاں نوں لڑا کے فائدہ خود چکدا سی ۔اوہ جا کے 'شازو' تے 'فیروز' دی ملاقات نوں خوب ودھا کے شازو دے پیو 'صادق' نوں دسدا اے ۔'صادق' غصے وچ لال پیلا ہو جاندا اے ۔اوہ فیروز نوں مارن واسطے گھروں نس دا اے ۔شازو اوس نوں روکن دی کوشش کر دی ۔اوہ اوس نوں ٹھڈا مر دا اے ۔نس کے 'فیروز' نوں بندوق دی گولی مارنا چاہندا اے ۔'شازو' جھٹکا مار کے بندوق اپنی ول کھچ لیندی اے ۔'صادق' کولوں ٹریگر دب جاندا اے ۔ 'شازو' دا قتل ہو جاندا اے ۔ایتھے لکھاری دا اصلاحی پکھ سامنے آوندا اے:۔

'ایہہ اک شازو دا قتل نہیں انسانیت دا قتل اے ۔آپوں مر کے لوکاں نوں بچان والے گھٹ

جم دے نیں۔شازو مینوں تیرے تے کوئی گلہ نہیں۔توں اپنا وعدہ پورا کر دتا۔فیروز روندیاں
ہویاں شازو دا سر اپنی جھولی وچ رکھ لیندا اے۔"(323)

ایس واقعے نوں ویکھ کے بابے شیرے دا ضمیر جاگ اٹھدا اے۔اوہ اپنا گناہ Confess کر دا
اے۔اوس دے مونہوں فوراً نکلدا اے:۔

"اوہ صادقا۔۔۔ اوہ صادقا۔۔۔میریاں اکھاں اج کھلیاں نے۔ایس کڑی دا قاتل
میں آں۔۔اوئے آلے بندوق تے مینوں گولی مار اوئے۔"بابے شیرے نے بندوق پھڑ
کے صادق نوں پھڑ اندیاں ہویاں آکھیا۔۔۔اوہ ویکھنا کیہہ ایں اوئے ۔۔ میں قاتل
آں۔۔خیر دین دا قاتل میں ساں تے ایس کڑی دا قتل وی میں کرو لیا اے۔"(324)

ایس توں بعد بابا شیرا پاگل ہو جاندا اے۔ایتھے احسان باجوہ دا ایہہ ناول اپنے انجام نوں چھولیندا
اے۔اوہناں پنڈ وچ رہن والیاں دی اصلاح کیتی اے۔احسان باجوہ اپنے ولوں اج لکھدے نیں:۔

"انسانی حیاتی اک رویے دی چھاویں اگے ودھدی اے۔رویے دے گھاڑو ہر انسانی
وسیب وچ چالو ورتوں دیہاج،رساں ریتاں تے ویلے نال اسریاں قدراں ہوندیاں نیں۔
جنہاں نوں ہر وسیب دے لوک اک ان لکھے قنون دی شکل وچ قبول کر لیند ے
نیں۔"(325)

احسان باجوہ ہوراں جیہڑے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔اوہ ساڈھی پنڈو رہتل دے Taboos
بارے اے۔پنڈاں والیاں دے اصول اپنے ہی بنائے ہوئے ہوندے نیں جیہڑے اوہ اپنے اوپر خود ای لاگو
کر دے نیں۔'لہورنگی سویر' اس دا منہہ بولدا ثبوت اے۔ناول دی کہانی سدھ پدھری اے۔قتل، ویر تے
بدلہ۔کہانی اساری چنگی گئی اے ۔ سب توں وڈھی ایس ناول دی خصوصیت کہ کہانی زیادہ تر
Dialogues تے مشتمل اے۔چھوٹے چھوٹے مکالمے جیہڑے کردار آپس وچ بولدے رہندے نیں۔
مکالمے صاف ستھرے تے عام فہم نیں۔ناول دی زبان بامحاورہ اے۔کہاوتاں دا استعمال بے دریغ کیتا
اے۔ساڈھی پینڈو وسوجیہڑی زبان ورتی جاندی اے اوس نوں بڑھے کھلے ڈھلے انداز وچ ورتیا اے۔گفتگو
دا Style وی ساڈھے پنڈو رہتل دا اے۔

6. دور دراڈے

لکھاری:صابر رضا **چھپن ورہا:1994، 2005**

پبلشرز: روشن ادبی تنظیم اردو بازار لاہور   صفحے: 222   باب: 22

("صابر رضا" دا ناول دوروراڈے پہلی واری 1994ء وچ چھاپے چڑھیا سی۔ ایس ناول نوں لائبریریاں تے مارکیٹ وچ ڈھونڈیا گیا۔ ایس دا کدھرے پتہ نہیں چلیا۔ ایس دا ذکر انعام الحق جاوید ہوراں اپنے ناول پنجابی ادب دا ارتقاء وچ کیتا سی۔ اوہناں توں پتہ چلیا کہ ایس نوں دوبارہ پبلش کیتا گیا اے۔ ایس ناول تے پبلشن کرن دی تاریخ 2005ء لکھی ہوئی اے۔")

2005ء دا ناول ای پڑھیا گیا اے تے اوہدے تے ای ویروا کیتا گیا اے۔

ایس ناول دا مرکزی کردار ثاقب اے۔ اوس دا باپ اک سی۔ ایس۔ پی افسر سی۔ خود تے اوہ سی۔ ایس۔ پی افسر نہ بن سکیا۔ پر اک Multi-diamention شخصیت بن گیا۔ اوہ اک چنگا مصور سی۔ کتاباں دے ٹائیٹل وی تخلیق کردا اے۔ اصلاحی کم کردا اے۔ سیاست وچ وی دلچسپی رکھدا اے۔ اوہ اپنے دوست 'سلمان وڑائچ' دی لوڑ بن جاندا کیوں جے اپنے سیاسی پلیٹ فارم واسطے اوس نوں اک پڑھے لکھے اصلاح کار دی لوڑی ہوندی اے۔ ایس دا اندازہ سلطان وڑائچ دی گفتگو توں لایا جاسکدا اے۔

"ثاقب توں میرا یار ایں تے یار بن کے دس اپنے حلقے وچ پارٹی دا ٹکٹ میرا حق نہیں سی بندا؟ ہڑتالاں دا ویلا آوے تے ہزاراں دے ہزار بندہ کران لئی سلطان وڑائچ اگے ہووے۔ گرفتاریاں دین دا ویلا آوے تے سلطان وڑائچ حلقے چو ہزاراں گرفتاریاں دواوے، پارٹی نوں جلسیاں دی لئی کراؤڈ دی لوڑ ہووے تے سلطان وڑائچ پنجاہ پنجاہ بساں دا قافلہ لے کے گھروں ٹرے، پارٹی لئی اشتہار چھپواوے سلطان وڑائچ، بینر لواوے سلطان وڑائچ، تے جدوں ٹکٹ دا ویلا آوے تے فلاناں ایڈوکیٹ تے فلاناں ڈاکٹر۔۔۔ کیہ گل اے پارٹی دے کی آن کیہڑی شے دا گھاٹا اے ساڈے وچ اسیں پارٹی دے کینڈی ڈیٹ کیوں نہیں ہو سکدے۔" (326)

سلطان وڑائچ توں علاوہ اک اہم کردار اشجد خاں اے جیہڑا 'ثاقب' نال ٹیلی فون تے رابطہ رکھدا اے۔ ایس دا تعلق یو۔ کے نال اے۔ اوہ کئی ورہیاں توں انگلینڈ وچ رہ رہیا اے۔ اوہدے بچے تے بیوی مسز خاں اوتھے دی رہتل دے عادی ہو چکے ہوندے نیں۔ ثاقب دی گل بات ویلے ویلے نال اشجد خان نال ہوندی رہندی اے۔ اشجد خاں وی اپنے کماں کاراں واسطے ثاقب نوں کہندا رہندا۔ ٹیلی فون تے ہون والے مکالمے وی ناول نوں اگے ودھا دے نیں۔

راحیلہ مراد دا تعلق انڈیا نال ہوندا اے۔ اوس دے تے اشجد خاں وچ اکثر مکالمے بدلدے رہندے

نیں۔ ایتھے اوس دی گل کتھ قابل غور اے۔

"راحیلہ مراد میں خواتین نال کدے اختلاف کرن دا رسک نہیں لیا پر ساڈھی یورپی معاشرت دی بڑی تلخ حقیقت ایہہ وے کہ ایتھے ہر بندے نوں اپنی صلیب اپنے موڈھیاں تے آپ ای چکنی پیندی اے۔ ایتھے کوئی فرد کسے دوجے لئی کجھ وی کرسکن دی پوزیشن وچ نہیں ہندا۔ فیر راحیلہ مراد اک دوجے دا کھدو پھول جان دا کیہہ مطلب؟"(327)

ایہہ ناول کرداراں توں علاوہ مکالمیاں تے وی اساریا گیا اے۔ امر جیت سنگھ وی انگلینڈ وچ رہندا اے۔ پنجابی دا شاعر وی اے تے پنجابی زبان نال محبت دی وجہ نال پنجابی زبان دی بھلائی وی چاہندا اے۔ ناول کار 'امر جیت ڈھلوں' دے حوالے نال لکھدا اے:

"درحقیقت دوہرے معیار دی دوہری زندگی گزارنا ہی اوہدا ابنیا دی مسئلہ اے۔ اوہ لندن وچ رہیا اے پر اوہدی اخلاقیات جلندھر دی اے۔ اوہدا پاسپورٹ برطانوی اے پر اوہ اپنے آپ نوں پنجابی پوز کرن وچ بڑا فخر محسوس کردا اے۔ آئرش ریپبلکن آرمی دی جدوجہد نوں غیر آئینی، غیر اخلاقی تے دہشت پسندانہ آکھدا اے۔ دوجے پاسے 'راج کرو کا خالصہ' دے نعرے ہیٹھ آزادی لئی کم کرن والیاں تنظیماں لئی فنڈز وی پروائڈ کردا اے۔ ایس دوغلے پن نے اوہنوں فکری طرز تے بڑا کنفیوژ کیتا ہویا اے۔ تے ایہہ سارے کنفیوژن تے اپنی ایس پوزیشن وچ ہون دا ادراک اوہدے وچوں نکلن دی راہ لبھن دی خواہش بنیادی طور تے ایس ساری تخلیق کاری دا محرک ہے۔"(328)

امر جیت ڈھلوں دی شخصیت دا تجزیہ ایہناں سطراں راہیں ہو جاندا اے۔ انگلینڈ وچ رہنے والیاں دے اپنے مسائل سی۔ امجد خاں اپنی پوزیشن تے رکھ رکھاؤ دی وجہ نال اوتھے پردیس وچ اپنی تھاں بنا کے رہندا اے۔ اوہ مصروف تے سارے ہفتہ رہندا پر انگلینڈ وچ اوس دے ویک اینڈ دے حوالے نال لکھاری لکھدا اے:۔

"ویک اینڈ' اوہدے لئی ذہنی تے جسمانی طور تے آون والے ہفتے دی وی ٹینشن تے تھکیواں کٹن لئی اپنے آپ نوں تیار کرن داناں سی۔ ایہہ تیاری عام طور تے اک لمی نیندر لین پچھوں اپنے بے تکلف دوستاں نال مل ملا کے شاعری دیاں کتاباں تے نظر پھیر کے ثاقب نال فون تے گل بات کر کے تے اپنی فیملی نوں آؤٹنگ لئی کسی لمی ڈرائیو تے لے کے جا کے کردا۔"(329)

انگلینڈ وچ تیسرا اہم کردار راحیلہ مراد اے۔ جیہڑی اپنے پیو نال برطانیہ وچ رہندی اے۔ اوس دا پیو اپنی مالی مجبوریاں دی وجہ نال بمبئی فلم انڈسٹری چھوڑ کے برطانیہ آوندا اے۔ راحیلہ مراد برطانیہ دی جم پل اے۔ پر اوہ چھٹیاں وچ انڈیا ضرور جاندی اے۔ اوس دے مراسم اشجد خاں تے مسز خاں نال اے۔ اوہ اوہناں نال مل کے سوشل ورک کردی اے۔

دور دراڈے دور ہتلاں دی نمائندگی کردا اے۔ ثاقب دے ملن والیاں وچ فریدہ عباسی وی ہوندی اے۔ اوہ اودھے نال 'نوبل ٹریڈرز انٹرنیشنل' وچ کم کردی اے۔ فیر اوس دی شادی ہو جاندی اے تے اوہدا خاوند اک منفی کردار ثابت ہوندا اے۔ اوہ 'فریدہ' نوں جلا دیندا اے۔ ثاقب جلن توں بعد اوس دی تیمار داری کردا اے۔ اوس نوں علاج واسطے برطانیہ وی گھیج دا اے۔ ایس سارے ناول وچ ثاقب دا کردار اک مثبت کردار اے۔ ثاقب نے پاکستان وچ اک مثبت کردار دی نمائندگی کیتی اے۔ ناول وچ 'پروین' اجیہا کردار اے جنہاں سوانیاں دے خاوند باہرلے ملکاں وچ روزی دے سلسلے وچ رہندے نیں۔ اوہ اتھے Frustration دا شکار رہندیاں نیں۔ 'ثاقب' 'فریدہ عباسی' کولوں وی متاثر سی۔ پر اخیر وچ 'راحیلہ مراد' نوں اپنا جیون ساتھی بنان دا فیصلہ اوہدی حیاتی وچ ٹھہراؤ پیدا کر دیندا اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال اک صحیح قسم دا ناول اے۔ ناول وچ مکالمیاں تے خیالاں دی بھرمار اے ناول Third person narration اے۔ ناول وچ حقیقی حیاتی دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔ کہانی وچ ون سونے کردار نیں۔ ناول کار نے 'ثاقب' دے اخیری فیصلے نوں دس کے ناول وچ اک بہت وڈا Climax پیدا کر دتا ہے۔ ناول دی زبان عام پنجابی بول چال دی زبان اے۔ ناول کار نے ناول وچ تھاں تھاں تے انگریزی دے لفظاں وی ورتوں کیتی اے۔ ایہہ وی لکھن دا قدرتی انداز اے۔ کیونکہ برطانیہ دے کرداراں دی گفتگو وچ انگریزی لفظاں دا استعمال بھرپور کردے نیں۔ 'سعد اللہ شاہ' اوہناں دے ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''صابر رضا دی نثر وچ تھاں تھاں سوچ تے فکر دے نال نال تخلیقی شعری اسلوب نظر انداز اے۔ اوہ بڑی سہولت نال اپنے مشاہدے تے تجربے نوں اپنے کرداراں راہیں پھر دے زندہ کردے نظر یں آندے نیں۔ اوہدی بڑی وڈی خوبی اے پئی اوہ ناول دی دلچسپی ختم نہیں ہون دیندا۔ اوہدا بے ساختہ پن تے خوش مزاجی بڑا لطف دیندی اے۔'' (330)

صابر رضا دے کرداراں دا عارف رضا کجھ اسطرح ویروا کر دے نیں:۔

''صابر رضا نے اپنے کرداراں راہیں Identity Crises شخصی بحران، رہتل دے ٹکراویں مسئلیاں تے عالمی ٹکراواں دے نتیجے چ جنم لین والے مسئلیاں دا جداں ذکر کیتا اے ایہدے نال اختلاف تے ہوسکدا اے پر اوہدے انسانیت، مذہب تے وطن نال پیار چ رتی بھر شک نہیں کیتا جاسکدا اے۔''(331)

ڈاکٹر رشید احمد گوریجہ ناول دا ویرواں اسطرح کر دے نیں:۔

''صابر رضا دے ناول چ ٹھکویں ہنر، جدت، چیٹک، کردار نگاری، منظر نگاری، سماج دے معاشی مسئلے تے اوہناں داخل کرداراں دا نفسیاتی تجزیہ سب کجھ موجود اے۔ ایہہ ناول پنجابی ناول دی تاریخ وچ اک املا وادھا اے۔''(332)

جناب انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دا ویروا اسطرح کر دے نیں:۔

''صابر رضا دا ناول 'دور دوراڈے' مغربی معاشرت تے مشرقی انداز فکر دے ملاپ تے مبنی اے۔ جیہدے وچ ناول نگار نے برطانیہ وچ رہن والے مختلف پنجابی کرداراں دے سوچ ڈھنگ نوں اجاگر کرن دے نال نال انسانی حقوق دے حوالے نال برطانیہ تے پنجاب دی زندگی دا تقابل وی پیش کیتا اے۔''(333)

ناول وچ وسعت اے۔ ایس وچ ون سونے موضوع زیر بحث لیاندے گئے نیں۔ ناول وچ دلچسپی پیدا کرن والے وی ایہہ موضوع ای نیں۔ ایہہ اک نگر لکھت اے۔

7. بھاگ سہاگ

لکھاری: راہی گبول **چھپن ورہا: <u>1994</u>ء**

پبلشرز: رحیم یار خاں، گبول سرائیکی ادب ادارہ، بھونگ شریف صفحے: 252 باب: 34

راہی گبول دا ناول بھاگ سہاگ نوں ناول کار نے چونتی (34) باباں وچ ونڈ کر کے ہر باب نوں سرناویں ہیٹھ لکھیا اے۔ پہلے باب وچ 'ریاست روہستان' عنوان ہیٹھ سر سبز پہاڑاں تے زرخیز میداناں والی ریاست دا ذکر کردا اے۔ ایس ریاست دی لوکائی غریب سی۔ ریاست دا حکمران شہر یار خاں صاحب ثروت سردار سی۔ ایس نواب دا اک وزیر سی ابوالحسن اوہ غریباں دا بہت خیال رکھدا سی۔ ایس کر کے ریاست دے نواب نے اوس نوں وزارت توں علیحدہ کر دتا۔ ابوالحسن دا پتر فیصل بڑا عقل مند تے ہونہار لڑکا سی۔ اوہ

بی۔اے وچ پڑھدا سی۔اوہ وی غریب نواز سی۔لوکیں اوس توں بہت خوش سی۔نواب صاحب دے گماشتے اوس دیاں شکایتاں کردے نیں۔نواب صاحب اوس نوں دربار وچ طلب کردے نیں۔اوس نال سوال جواب ہوندے نیں۔نواب صاحب اوس نوں ریاست دا باغی قرار دیندے نیں۔نواب صاحب اوس نوں سزا دینا چاہندا اے۔تے اچانک نواب صاحب دی بیٹی شہزادی گلنار اوہناں نوں روک دیندی اے۔شہزادی گلنار نواب صاحب دی لاڈلی دھی ہندی اے۔شہزادی گلنار نوں فیصل وچ دلچسپی پیدا ہو جاندی اے۔اوہدے خیالاں وچ فیصل آن لگ پیندا اے۔نواب صاحب دے خیالاں وچ وی تبدیلی آجاندی اے اوہ فیصل نوں چنگا تے شریف سمجھ کے اوس دی عزت کرن لگ پیندے نیں۔اوہناں دے خیالاں دا ایہناں سطراں توں پتہ چلدا اے۔

''دھی رانی! اجکل نواں دور اے۔اساکوں نویں دور دے تقاضیاں دے مطابق چلنا چاہیدا۔
ہن اساکوں کئی آنجھیاں گالھیں تے کم کرنے پسن جہاں دا اج دا دور تقاضا کریندے۔
کل کنے اساڈے وی خیالاں بدل چکین جو جیکر اساڈھی حکمرانی تے انصاف نے خود
اساڈھی دھی کو وی اعتراض تے شکایت تھی سگدی اے۔تاں ناں جانی عوام کوں کتنے
اعتراض تے شکایات ہوسن۔''(334)

فیصل دا دوست ممتاز اوس دا راز داں ہوندا اے۔ممتاز دی وی اک کہانی ہوندی اے۔اوہ اک جاگیردار دے ظلم دا شکار ہوندا اے۔اک دفعہ منشی تے ہیڈ منشی اوہدے نال بدتمیزی کردے نیں۔جاگیردار دی دھی شمع نرم دل ہوندی اے۔اوہ اپنی ملازمہ بھیج کے ممتاز کولوں اپنے ملازماں دی زیادتی دی معافی منگدی اے۔ممتاز تے شمع دی آپس وچ لگاؤ ہو جاندا اے۔ممتاز وی اوس دے حسن دا دیوانہ ہو جاندا اے۔فیصل دا اک ہور جماعتی محمود ہوندا اے۔اوہ اک مزدور دا پتر سی۔اوس دا پیو مختی تے بااصول بندہ ہوندا اے۔اوہ اپنے باپ بارے دسدا اے:۔

''ابا میں مزدور دا استحصال، ایہناں دی تکلیف تے ظلم برداشت ناں کریدے ہن۔پر پہلے
انہاں مزوریں کوں آکھیا جو او پوری محنت نال کم کرن۔مزوریں انیویں کیتا۔ملک دی آمدنی
ڈوڑی تھی گئی۔ول انہاں مل انتظامیہ کوں اکھیا جو ہن تساں وی مزوریں دی بھلائی دے کم
کروانہاں دی تنخواہ اوودھاؤ پر انتظامیہ کن ناں ڈتا۔''(335)

ایتھوں مزدوراں وچ تے مل مالکاں وچ اختلاف پیدا ہو گئے محمود دا باپ وی گرفتار ہو جاندا اے۔

او تھے اوہناں نوں 'ایم اکرم' ملدا اے اوہ وی ملکی حالات توں پریشان ہوندا اے۔ سارے نوجوان مل کے اک 'الفلاح پارٹی' بناندے نیں۔ تاں جے ملکی فلاح واسطے کم کر سکن۔ ایہہ پارٹی ریاست وچ بڑے چنگے کم کردی اے۔ نواب صاحب تے جاگیرداوی ایس کم وچ نوجواناں دا ساتھ دیندے نیں۔ 'ناہید' جیہڑی مل اونر 'سکندر حیات' دی دھی ہوندی اے۔ اوہ وی الفلاح پارٹی وچ رل کے کم کردی اے۔ 'فیصل'، 'ممتاز'، 'شمع'، 'ناہید'، تے 'شہزادی' رل کے 'سکندر حیات' نوں مل وچ کم کرن والیاں دے حقوق بارے گل کردے نیں اوہ جلدی ای اوہناں دے خیالاں نال سہمت ہو جاندے نیں۔ ایہہ نوجوان 'الفلاح پارٹی' بنا کے فلاحی کم کردے نیں۔ کدی تعلیم ول توجہ دیندے نیں، ریاست دیاں سڑکاں ٹھیک کرواندے نیں۔ لوکائی دی خدمت کردے نیں۔ نواب شہر یار خاں، جاگیردار شیر زمان تے مل اونر سکندر حیات سارے ایہناں نوجواناں دا ساتھ دیندے نیں۔ فیصل لوکائی دے کم کروا کروا اتنا اگے چلا جاندا اے کہ اوہ ملکی الیکشن وچ حصہ لیندا اے۔ الیکشن جت کے اوہ اسمبلی وچ ٹر جاندا۔ او تھے اوس دی حیثیت تے وقار وچ وادھا ہوندا اے۔

ناول کار نے اک فلاحی ناول تخلیق کیتا اے۔ حیرت دی گل اے ناول دے سارے کردار مثبت نیں کوئی وی کردار منفی نہیں جیہڑا اوہناں دے کم وچ اڑنگا پیدا کرے۔ ایہہ سارا کجھ غیر قدرتی لگدا اے۔ نواب شہر یار نواب نہیں لگدا۔ اک دم فیصل تے مہربان ہو جاندا اے۔ شہزادی دے کہن تے فیصل نوں جیہڑی اہمیت ملدی اے اوہ کافی حیرت انگیز اے۔ فیصل جس طرح مشینی انداز نال فلاحی کم کروا اے۔ اوہ عام زندگی وچ اتنی آسانی نال نہیں ہوندے۔ ناول فلاحی دے نال نال سیاسی وی ہو جاندا اے۔ فیصل ترقی کر کے وزیر ہو جاندا اے۔ وزیر دی حیثیت نال وی اوس دی کارکردگی مثالی سی۔ ایتھے لکھاری دیاں ایہہ سطراں قابل غور نیں:۔

> ''وزیر صاحب زندہ باد، وزیر صاحب زندہ باد، اللہ سئیں ایجیہے وزیر تاں ہر روز آئے۔''
>
> لوکیں نعرے مارینے تے خوشی دا اظہار کیتا۔
>
> ول فیصل ایویں مسئلے مسائل پچھدا۔ لوکیں دے دُکھ درد سندا حکم احکام ڈیندا تے متعلقہ افسریں کوں ہچھیند اپنا دورہ مکمل کیتا۔'' (336)

ناول وچ رومانی پکھ وی خاصا نمایاں اے۔ 'فیصل' تے 'شہزادی' 'گلنار'، 'ممتاز' تے 'شمع' تے 'محمود' تے 'ناہید' رومانی جوڑے نیں۔ ایہناں دا رومانس نرا رومانس نہیں سی بلکہ ایہہ چنگے ساتھی وی سی۔ ایتھے وی

ایہناں دے ویاہ بغیر کسی اڑکل دے ہو جاندے نیں۔ ایہناں دے ماپے وی آسانی نال ایہناں دی شادی کر جاندے۔ناول دے سارے کردار مثبت نیں۔ ایس وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ناول کار نے حیاتی نوں بڑے آسانی والے رنگ وچ وکھایا اے۔ناول وچ مکالمے اتنے زیادہ نیں کہ ناول تکنیکی لحاظ نال اک ڈرامہ لگدا اے۔ناول دا بس اک خاکہ سوچ کے اوس وچ رنگ بھر دتے گئے نیں۔ ایہہ اک نکر ناول نہیں اے۔

8. پرانا پنڈ

لکھاری: الیاس گھمن   چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: رویل پبلیکشنز، لاہور   صفحے: 38   باب: 5

الیاس گھمن دا ناول 'پرانا پنڈ' اک اجیہے شخص دی کہانی اے جس نوں اپنی جنم تھاں نال اک جذباتی لگاؤ پیدا ہو جاندا اے۔ ایہہ First Person Narration اے۔ناول دا آغاز ایہناں سطراں نال ہوندا اے۔

> ''میری کہانی سنن والیا ایہہ گل مڈھ توں ای کنیں پا لے پئی ایہہ اک سودائی دی تیت اے۔ جیہڑا اگھبر و پوری پوری دیہاڑ پتن اتے بہہ کے دریا نوں مندا بولدا رہوے اوہ سودائی نہیں تے ہور کیہہ ہوندا اے؟ ایہہ دریا جہدے دندے اتے اسیں ایس ویلے بیٹھے آں ایہدے توں لندے ول منا کوہ موکلی وتی وکھالی دے رہی اے۔لوک آکھدے نیں اوہ میرا پنڈ اے۔''(337)

ایہناں سطراں توں سانوں ایس جذباتی شخص دی جھل دا پتہ چل جاندا اے۔'میں' دے دل ایہہ احساس جڑ کے جاندا اے کہ اوس دے وڈھ وڈیرے دریاؤں پار اجڑی وی وچ رہندے سی۔آہستہ آہستہ اوس نوں دریاؤں پار والی وتی اپنا پنڈ چنگا لگن لگ پیندا اے۔'پرانے پنڈ' تے اپنے پُرکھاں نوں جانن واسطے اوہ سودائی ہو جاندا اے۔ناول کار نے ناول نوں اس طرح اساریا اے۔کہ پڑھدیاں ہویاں اک چٹیک پیدا ہو جاندی۔قاری دیاں سوچاں تیز ہو جاندیاں نیں۔

ایس ہڈ بیتی وچ لکھاری اپنے پرانے پنڈ نوں ویکھن واسطے ضد کر کے کالے چور نال دریاؤں پار اپنے پرانے پنڈ جاندا اے۔کالے چور دا سہارا اوس نوں ایس کر کے لینا پیندا اے۔کہ سارے پنڈ والے اوس نوں پرانے پنڈ دی سچائی دسن واسطے تیار نہیں سی۔'کالا چور' ناول دا اوہ کردار اے۔جس نوں لوکی اک بھیڑا بندہ

جاندے نیں ایہہ جان کے حیرانگی ہوندی اے کہ اوہ نیتوں چنگا شریف بندہ ہوندا اے۔ اوہدا تعلق وی پرانے پنڈ نال سی۔ اوہ اوتھے دے پرانے وسنیکاں چوں ای اک سی۔ اوہ ہن دے ویلے تے پرانے ویلے دا تقابلی جائزہ پیش کردا اے تے کہندا اے:۔

''پرانے پنڈ وچ تے چوراں دی اک نابری سی مینوں ہن تاں انج جاپدا اے۔ ایس نویں وستی وچ گھر گھر ڈاکو تے رسا گیر جم پئے نیں۔''(338)

ایس وچ نویں تے پرانے پنڈ وچ آن والیاں اخلاقی تبدیلیاں دا اظہار کیتا اے۔

لکھاری ضد کر کے کالے چور نال دریا پار کردا اے۔ ایہہ دریا اوہ کالے چور دی مجھ تے بیٹھ کے پار کردا اے۔ لکھاری ایتھے بے حد جذباتی ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے آپ نوں خوش قسمت جاندا اے کہ اپنے پرانے پنڈ دی یاترا کرن دا موقع مل رہیا اے۔ اوس نوں اوس پرانے پنڈ وچ جا کے عجیب جیہا سکون ملدا اے۔ پنڈ کی سی۔ اجڑی پجڑی وستی سی۔ ٹٹیاں ہویاں دیواراں۔۔۔ ٹٹے ہوئے بھانڈیاں دیاں بھریاں سی۔ ایتھے لکھاری لکھدا اے:

''مڑ ایہہ بھانڈیاں دیاں ٹھیکریاں سن تے میرے ہتھ سن، اوہ کھلوتیاں ڈھٹھیاں کندھاں سن میرے چیتے سن، مکاناں دیاں نیہاں دے نشان سی تے میر امتھا سی۔''(339)

لکھاری دی عقیدت ایس حد تک ہوندی اے کہ اوہ اپنے پیراں دے نشان زور زور نال زمین تے بناندا اے تاں جے وڈھدا ان دیاں اوہ ایہناں نشاناں دا پہرا دین۔ فیر اوتھوں اک جوتی دا پیر مل جاندا اے۔ اوہ اوس نوں سنبھال لیندا اے۔ ہنجو مائی دے تندور تے سواہ پھرول دا اے۔ اخیر کالا چور زبردستی اوس نوں واپس لے کے آندا اے۔ روحاں دے داورولے مٹی وچ اٹھدے نیں۔ جیہڑا لگدا سی اوس نوں خدا حافظ کہہ رہے نیں۔ دریا پار کر دیا سنسار اوہناں تے حملہ کر دیندا اے۔ 'کالا چوریاں اوہدے ورگا جو دسنسار نوں بچاندا اے۔ فیر کیسری چنی والی ہنجو مائی سنسار تے سٹ ماردی اے۔ اسطرح اوہ کنڈھے تے پہنچ جاندا اے۔ داورولے وی غائب ہو جاندے نیں اوہ غور کردا اے تے کالا چور وی غائب ہوندا اے۔ اوس نوں ایتھے یاد آوندا اے کہ اوہ وی تے چوراں دی برادری دا وڈیا سی۔ اوہ وی داورولا بن جاندا اے۔ لکھاری پرکھاں دی جتی نال خاص لگاؤ رکھدا اے۔ کدھی اوس نوں کالی مجھ وانگو ایہہ کالی بیڑی لگدی اے۔ ایتھے لکھاری علامتی رنگ وچ لکھدا اے۔ اک جتی لبھن توں بعد دوجی جتی دی تلاش اک سانجھی پچھان دی لوڑ ول اشارہ اے۔ بہندا

دریا 'ویلے' ول اشارہ کردااے۔انعام الحق جاوید ایس خیال دا اسطرح ویروا کردے نیں:۔

''جتی نوں سفر دے استعارے تے دریا نوں وقت دی علامت دے طور تے ورتیا گیا
اے۔''(340)

ناول دی زبان خوبصورت تے نرول اے۔زبان دی چاشنی تے کہانی وچ چٹیک قاری نوں بور نہیں
ہون دیندی۔

9. مٹی واجاں ماردی

لکھاری:الیاس گھمن چھپن ورھا:1994ء

پبلشرز:لاہور،رویل پبلی کیشنز،امیر روڈ بلال گنج،لاہور صفحے:44 باب:9

الیاس گھمن دا ناول 'مٹی واجاں ماردی' وی اوہناں دے پہلے ناولٹ 'پرانا پنڈ' دے نال ای جڑیا ہویا
اے۔ناول اک ای جلد وچ بندا اے۔'مٹی واجاں ماردی' مٹی نال محبت دی ہڈ بیتی اے۔لکھاری جیہڑا شہری
حیاتی گزاردا اے۔اوس نوں اودھا وڈھا بھرا زمین خریدن واسطے رقم بھجن دا کہندا اے۔اوہ جدوں رقم لے
کے پنڈ جاندا۔تے اودھا بھرا اوس نوں خوش خبری سناندا اے کہ اوہناں دی دریا برد زمین دریا دا رستہ بدلن نال
نکل آئی اے۔اوہ اوس نوں اوہ زمین وکھاندا۔جیہڑی کے ریتلی ہوندی اے۔شروع وچ لکھاری نوں زمین
وچ کوئی دل چسپی نہیں ہوندی۔فیر اوہ دریا چوں نکلی ہوئی زمین تے اپنے بھرا نال جاندا اے۔اوس نوں اپنے
بھرا دا زمین نال اینی چاہت وکھانا عجیب لگدا فیر اک دن رات نوں زمین تے جاندا اے تے اوس نوں زمین
دیاں سسکاریاں محسوس ہوندیاں نیں۔اوہ فیر چلدیاں ہویاں وی اوس نوں محسوس ہوندا اے۔

''کہ پیراں تھلیوں زمین کدی پٹھاں جارہی اے تے کدی اتانہ ول آرہی اے۔انج ای
جویں ساہ لیندے تے چھڈدے ویلے آدمی دی چھاتی تے ڈھڈ اٹھدے تے بہلدے نیں۔
میرے پیراں تھلے مٹی نہیں اک جیوند اجاگدا وجود اے۔''(341)

اس طرح لکھاری نوں زمین دی حیاتی دا احساس ہوندا اے۔اوہ چھٹی لے کے اپنے بھرا نال مل کے
واہی ویجی کرن دا فیصلہ کردا اے۔پہلی واری اوہ مسر بیجدے نیں۔جدوں 'مسراں' دے پودے تھوڑے
وڈھے ہوندے نیں تے ہڑ آجاندا تے دریا واپسی وچ سارا کجھ نال لے جاندا اے۔اوہدا وڈھا بھرا اوہدا
حوصلہ ودھدا اے۔دریا ایس دفعہ ریتلی زمین لے جاندا تے چکنی مٹی زمین تے چھڈ جاندا۔ایس دفعہ ایس

زرخیز زمین تے مکئی بیجدے نیں۔اوہناں فیر اک دفعہ اک ہور مصیب نال پالا پیندا اے۔سوراوہناں دے کھیت اجاڑ جاندے نیں۔لکھاری تے اوس دا بھرا بے بس ہو جاندے نیں۔پر ہمت نہیں چھڈ دے اوہ فیصلہ کردے نیں کہ اوہ زمین دی آواز تے ضرور حاضر ہون گے۔لکھاری اخیر تے اپنے بھرا نوں دسدا اے۔

''بھائی صاحب! جے میں شہر توں پرت آیا ساں تے فیر مٹی دیاں واجاں ہور وی لوکاں نوں کجھ پاون گیاں۔اپنی زمین دا ایہہ سدا لوکاں تیک میں اپڑاواں گا۔''(342)

الیاس گھمن دا ایہہ ناولٹ سدھ پدھرا اے جس وچ زمین نال محبت دا اظہار کیتا اے۔ناول وچ دریا دے رستے بدلن دے حوالے نال لکھیا۔'پرانا پنڈ' وی دریا دے کنڈے وسیاں دریاواں دی کہانی اے۔'مٹی واجاں ماردی' وی دریا دے کنڈیاں دی زمین دی کہانی اے۔دونوں ناول اک دوسرے نال جڑے ہوئے نیں۔

10. اک چونڈی لون دی

لکھاری:فرزند علی **چھپن ورہا:1994ء**

پبلشرز:پاکستان پنجابی ادبی بورڈ،لاہور **صفحے:328** **باب:55**

'اک چونڈی لون دی' فرزند علی دا دوجا ناول اے۔فرزند علی دا اک ہور ناول 'تائی' ایس توں پہلاں وی چھاپے چڑھ چکیا اے۔

ناول دی کہانی زیادہ تر Working Class تے Labour Class دے اردگرد گھم دی اے۔ ناول دی کہانی اک کامے 'گلاب دین' تے اوہدے گھر دیاں دے حوالے ناول شروع ہوندی اے۔ایس پنڈ دے اردگرد کارخانے تے فیکٹریاں نیں۔جتھے پنڈ دے لوکی محنت مزدوری کردے نیں۔'گلاب دین' سیداں دے گھرانے دا شریف کاماں ہوندا اے۔وفاداری تے شرافت اوہدی "nature" وچ ہوندی اے۔اوس دیاں دو دھیاں 'وڈھی' تے 'نکی' نیں۔اک پتر 'گوگا' جیہڑا ستویں جماعت وچ پڑھدا اے۔اوس دی بیوی 'فجری' حالات توں شاکی رہن والی تیویں اے۔گلاب دین دیاں ہور وی زمہ داریاں نیں۔اک موئے بھائی دا پتر 'سنتا' تے اک بیوہ بہن مہرو تے اوہدہ پتر 'جیونا' گلاب دین پرانی سوچ دا کاماں اے۔اخلاقی قدراں دا پاسدار اے۔

گلاب دین دے بارے کہے ہوئے ایہناں لفظاں توں گلاب دین دا کردار سامنے آجاندا:۔

''چاچا گلاب دین اوہو ای جگت چاچا۔ بھولا بھالا سدھا سادھا۔۔۔ سینے وچ ہر اک لئی
محبت۔۔۔ ہر اک دا بیلی سمجھ دار ہمدرد، خدمت گار۔۔'' (343)

ایہناں صفتاں دی وجہ توں اوہ سیداں دے دا صلاح کار بندہ اے۔ گلاب دین دے دن رات کھیتاں وچ کم کر کے بال بچے پالدا اے۔ اپنی بیوہ بھین 'مہرو' دے پتر تے گلاب دین دا بھتیجا 'سنتا' بھوں اوہ بہت پیار کردا اے دس جماعتاں پڑھیا ہویا سی۔ اک وکیل کول شہر وچ ملازم سی۔ 'سنتا' اک انقلابی سوچ رکھدا اے غریباں تے مزدوراں دا ہمدرد اے۔ اوہ Communism تے Socialism توں متاثر ہوندا اے۔ گلاب دین دی طرح سر سٹ کے کم کرن والا کاماں نہیں ہوندا۔ 'سنتا' جس وکیل دا ملازم ہوندا اوہ وی ایس ای مکتب فکر دا بندہ ہوندا اے۔ 'سنتا' اپنے پنڈ توں آئے مزدوراں دی مدد کردا اے۔ وکیل بغیر فیس توں اوہناں دی مدد کردا۔ ایس طرح دی سوچ رکھن والے منڈیاں کڑیاں دی ٹولی اوہدی دوست ہندی اے۔ اوہ اوہناں وچ اٹھدا بہندا اسی۔ کئی دفعہ اوس نوں جیل ہوئی پر اوس نے اپنی راہ نہیں بدلی۔

ناول کار ایس گھرانے توں علاوہ سیداں دا گھرانہ جیہڑا ں دو بھراواں 'بہادر شاہ' تے 'حیدر شاہ' تے مشتمل سی کہانی اونہاں دی دس دا اے۔ گلاب دین تے سید گھرانہ اک کمی تے زمیندار دے رشتے وچ جڑے ہوئے نیں۔ ایتھے دا شاہ زمیندار ظالم تے نہیں پر مطلبی تے موقع پرست ہوندے نیں۔ حیدر شاہ لوڑ ویلے کس طرح گلاب نال مخاطب ہوندا اے۔ غور کرو:

''ہن تیرے کولوں کاہدا اوہلاں توں تاں اساڈے گھر دا اپنا بندہ اے۔ بنک کولوں قرضہ لے کے ٹریکٹر تے ہور مشیناں خریدیاں، بھراروگی بھرجائی فصل دا پورحصہ منگدی پرسوں اوہدا نوکر آیا سی۔ اوہدے ہتھ سنیہا گھلیا سو کہ بھوئیں لئی جاوے آکھدی اے میں اپنی واہی آپ کرواواں گی ہن توں ای دس گلاب میں کیہہ کراں؟ میں تینوں ایسے واسطے ای بلاونا سی''

''مینوں! میں گلاب حیرانی نال بولیا'' شاہ جی میں کی خدمت کر سکناواں'' (344)

گلاب دین دی حیرانی جائز سی۔ ایڈے سوہنے حسن سلوک دی اوس نوں توقع نہیں سی۔ ایتھے سانوں زمینداراں دی ذہنیت دا پتہ چلدا اے۔ گلاب دین دی 'وڈھی' اوس دی بھین مہرو دے پتر جیونا دی منگ سی۔ 'نکی' اوس دے بھائی دے پتر سنتے دی منگ سی۔ دوناں بہناں وچ بڑا فرق سی۔ 'وڈھی' سدھی جہی کڑی سی تے شاداں دی بہو 'لئی' تے 'بہادر شاہ' کول نوکر سی۔ 'نکی' زہین وی نالے Bold تے Blunt وی سی۔ اوہ لوہا چگن جاندی سی۔ اوہ 'سنتے' دی ہم خیال سی۔ 'جیونا' 'نکی' نوں پسند کردا سی اوہ چاہندا سی کہ 'نکی' دا ویاہ

اوہدے نال ہو جائے ۔ سارے ناول وچ اوس دا مقصد صرف 'نکی' حاصل کرنا سی جس وچ اوہ کامیاب نہیں ہوندا۔ ناول وچ ہور وی کردار نیں جیہڑے اپنی اپنی تھاں تے بہت اہم نے۔ حیدر شاہ دا چھوٹا بھرا 'بہادر شاہ' فوج وچ میجر ہوندا سی ۔ لڑائی توں بعد اوس دی ذہنی حالت ٹھیک نہیں ہوندی ۔ اوس دی بیوی 'لبنیٰ' ایس توں پریشان رہندی اے ۔ اوس دا اکلوتا پتر ارشد اوس دے پیو سیٹھ کول ہوندا اے ۔ سیٹھ اک سرمایہ دار کردار اے ۔ حیدر شاہ اک زمیندار اے ۔ سیٹھ چاہندا کہ 'بہادر شاہ' تے 'لبنیٰ' دا حصہ لے کے اوس بھویں تے کارخانہ کھڑا کر دے ۔ ایتھے سرمایہ دار تے زمیندار دی کشمکش پیدا ہو جاندی اے ۔

لبنیٰ اپنے خاوند دی ذہنی حالت توں پریشان رہندی۔ اوس دا خاوند ذہنی طور تے مفلوج ہندا اے ۔ لبنیٰ خود وی آہستہ آہستہ نفسیاتی Case بن جاندی اے ۔ خوف زدہ ہرنی دی طرح رہندی اے ۔ سکون دی تلاش وچ رہندی اے ۔ اپنے پتر 'ارشد' دی جدائی نوں محسوس کردی اے ۔ سنتا اوہنوں چنگا لگدا پر اوتھے اچے نیویں دا فرق آ جاندا ۔ اوہ Illusions دا شکار ہو جاندی اے ۔ 'بہادر شاہ' دے گھر توں نس جاندا اے ۔ 'بوڑھی' دا ویاہ ہو جاندا ۔ 'لبنیٰ' اکلاپے دا شکار ہو جاندی اک دن سوچاں وچ پھنسی ہوئی لبنیٰ بنیرے توں گر جاندی اے تے اپنی جان دے دیندی اے ۔ ایہناں سطراں توں اوس دے حالات دا پتہ چلدا اے ۔:

> ''لبنیٰ لئی دن تے رات سپ ٹھونویں بنے ہوئے سن ۔ حویلی وچ بھانویں کئی نوکر نوکرانیاں سن تے اوہناں دے بال وی چیک چہاڑا کیتی رکھدے سن پر لبنیٰ واسطے سنسان تے قبراں والی چپ سی ۔'' (345)

'کلیم اللہ' عرف کیموو ی کئی روپ بدلدا اے ۔ پہلے چور اچکا فیر اچانک مولوی ہو جاندا ۔ فیر اوہدے ولوں اک اعلان اشتہار دی شکل وچ لگا ہوندا اے کہ کسے مظلوم نوں اوس دی مدد دی لوڑ ہووے تے اوہ اوس نال رابطہ کر سکدا اے ۔ ایہہ اعلان کھلم کھلا سی ۔ مظلوماں دے حمایتی نوں مجرم قرار دتا جاندا ۔ اخیر اوس دا انجام ایہہ ہوندا کہ اوہ پلس مقابلے وچ ماریا جاندا اے ۔ ایتھے انج لگدا لکھاری کسی پنجابی فلم توں وی متاثر سی ۔ انج ہوندا وی ایہہ اے لکھاری دے لاشعور وچ بہت کجھ ہوندا اے ۔ 'کیمو' دے ہور ساتھی وی مارے گئے تے پھڑے گئے ۔ 'نکی' وی شے وچ پھڑی گئی ۔ وچار حوالات، تھانیاں تے جیل وچ پلس دے عملے دے ہتھوں بے عزت ہوندی اے ۔ گلاب دین دا گھرانہ وتی وچ بے عزت ہو جاندا اے ۔ 'نکی' جیہڑی Bold and Blunt سی اوس دا عجیب انجام ہوندا اے ۔ فیر ایتھے وی حیدر شاہ کم آندا اے ۔ اوہ لوڑمنداں تے کم تے آندا

اے پر ہر کم وچ اوس دی اپنی گجھی لوڑ ی وی چھپی ہوندی اے ۔ اوہ 'نکی' نوں لینی دے پتر 'ارشد' دی خدمت واسطے رکھ لیندا ۔ نکی دی شخصیت بدل جاندی اے ۔ لکھاری لکھدا اے :

''نکی وچ پہلے والی چمک نہیں سی رہی ۔۔۔۔ سرنیواں تے اکھاں وچ پانی بھریا رہندا سی ۔ راشد شاہ نوں لوریاں دے دے سواندی ۔۔۔۔

ے میرے ہتھ گری دیاں ٹھوٹھیاں میرا پیر سچا تے میں جھوٹی آں'' (346)

ایتھے لکھاری نال اختلاف کرن نوں دل کردا اے ۔ سچے تے کھرے لوک لفدے نیں ٹوٹ کے اپنے آپ نوں ختم کر لیندے نیں ۔ شاید اس طرح دی لفناوی اپنے آپ نوں توڑنا ای اے ۔ فرزند علی لکھاری دی حیثیت نال اک انقلابی سوچ رکھدے نیں ۔ ایس سوچ پیٹھ ناول وچ سنتے دا کردار اک ہیرو دا کردا وکھالی دیندا اے ۔ 'گلزار وتی' دا پیارا جیہامنڈا سب توں زیادہ تعلیم یافتہ تے سوجھ بوجھ والا ہوندا اے ۔ پڑھ لکھ کے شہر وچ وکیل نال کم کردا سی ۔ لہور وچ ہون والیاں مزدوراں دیاں میٹنگاں وچ شریک ہوندا اے ۔ ادبی تے ثقافتی پروگراماں وچ شوق نال حصہ لیندا ۔ ایس کر کے اوس دی سوچ پنڈ دے لوکاں کولوں وکھری سی ۔ اوہ اکثر گرفتار ہو جاندا سی ۔ پر جدوں چھڈ کے آندا تے سارا پنڈ اوس دی عزت کردا سی ۔ اوہ وی پنڈ وچ آ کے پنڈ دے کم کردا ۔ اوہ ہر من پیارا سی ۔ لینی جہی پڑھی ہوئی تیویں دی اوس کولوں متاثر سی ۔ 'نکی' وی 'سنتے' نوں اوس دے نظریات دی وجہ نال پسند کردی سی ۔ ایس لوہا چگن والی کڑی دا ہیرو وی 'سنتا' سی ۔ سنتے دے ہم خیال لوک شہراں توں آ کے وتی وتی جا کے انساناں دی 'اوچ تے نیچ' نوں ختم کرن واسطے ڈرامہ کردے ایس طرح لکھاری نے اوس بغاوت نوں وکھایا جیہڑی Class difference نال پیدا ہوندی اے ۔ حقی گل تے ایہہ اے کہ مزدور تے کمی کمین اتنے دبے ہوئے نیں کہ اوہناں نوں اپنی پناہ Socialsim دے پیٹھ نظر آندی اے ۔ اوہ انجانے وچ ای Marxism دے جھنڈے تلے جمع ہونا شروع ہو جاندے نیں ۔ 'سنتا' لوکاں نوں نویاں سوچاں دیندا ۔ لوکاں وچ اک خاص قسم دا Confidence پیدا ہو گیا سی ۔ 'باجی' تے 'جاوید' جیہڑے 'سنتے' دے ساتھی ہوندے نیں اکثر سیاسی حالات تے سیاست داناں تے بحث کردے ۔ باجی نوں سیاسی لیڈراں تے اعتراض سی تے جاوید نوں وی کجھ لوکاں تے اعتراض سی ۔ اوس دا اک جملہ کمیونسٹ لیڈراں تے کامریڈاں دی اصلیت سامنے لیا دیندا اے ۔

''ایہہ مال دار کمیونسٹ تے چندہ خور کامریڈ سوچ وچار کر وی سکدے نیں؟ جاوید کجھ کے بولیا ۔'' (347)

ایتھے سانوں ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ ناول کار سرمایہ دار تے زمینداراں دی زہنیت دے نال نال لیڈراں تے کامریڈاں دا اصل روپ جاندا اے۔ ایہہ اک جملہ ایہناں لوکاں دے سارے بھید کھول دیندا اے۔ 'سنتا' جیہڑا اک پرجوش ورکر سی اک دن گھٹنے ٹیک دیندا اے۔ اوہدا انت 'نکی' نالوں فرق سی۔ 'نکی' وی سرسٹ دی۔ پر اوہ کجھ پاندی نہیں۔ بلکہ اک اوس پرانے نظام دا پرزہ بن جاندی اے کیونکہ اوہ مزدور سی۔ 'سنتا' Compromise کر دا اے تے اک خوش حال لیڈر بن کے معاشرے دا حصہ بن جاندا اے۔ ناول کار لکھدا اے:۔

''سنتا ملک دی اک وڈی لیبر فیڈ ریشن دا صدر اے۔۔۔شہر ای وسدا اے اپنا گھر تے اپنی کار اے۔ وڈے سیاستداناں نال اٹھنا بیٹھنا اے۔ سرکارے دربارے وی عزت اے۔۔۔اوہدا کاروباروی ترقی کردا جارہیا اے۔''

''گوگا کدی کدی چکی سیداں دے کھیتاں ٹبیاں اتے اپنے پیو دی ریت نبھا رہیا اے۔ دربار بڈھن سائیں تے اج وی قوالی ہوندی اے۔''(348)

'جیونا' کمائی دے چکر وچ اپنی طاقت نوں ودھ کم کردا اے۔ 'اخیر اک چونڈی لون' دی منگدا مل وچ ڈھ پیندا اے۔ اخیر اوس نوں وی دوسرے جلے ہوئے مریضاں طرح ہسپتال پہنچایا جاندا اے۔ ہور کماون دی ہوس نے اوس نوں موت دے منہ وچ دھکیل دتا۔ سعید بھٹا ہوراں ناول دے شروع وچ 'پہلی گل' وچ لکھیا اے:۔

''نکیاں' نال ورتی جاون دے وین بن۔ 'نجری' دیاں قتل ہوندیاں سدھراں بن۔ آگواں دی کھری سنجاپ ہے۔ انج ایہہ ناول بیتے چالھی وریاں دی تاریخ ہے۔ لوک مورخ دی لکھی تاریخ لوک تجن کرداراں دا انت وکھانت ہے کیوں جو ناول نگار نے لوکاں نال وپری دا شیشہ جو وکھونا ہائی۔۔۔۔۔ اساڈیاں کیتیاں دا اساڈے نال واپریاں وا۔۔۔ اساڈے نال ہویاں دا۔''(349)

فرزند علی دا ناول اوس ردعمل دا نتیجہ اے۔ جیہڑی جاگیرداری نظام تے جابرانہ تعمیر دے خلاف پیدا ہوندا اے۔ ایس وچ غریب تے پسماندہ مزدوراں تے راہکاں واسطے ہمدردی اے۔ لکھاری اپنے خیالاں دے ذریعے Class difference نوں ختم کرنا چاہندا اے۔ ایہہ سوچ صرف سوچ وکھالی دیندی اے۔ ایہہ انقلاب کس طرح آسکدا اے۔ جدوں بے انصافی دی فضا ہووے۔ تھانے تے حوالاتاں وچ 'نکی' جہی

کڑی دی پائمالی ہووے۔ 'سنتے' جہے ورکر' کامریڈ' بن کے بک جان۔ ایتھے فرزند علی نے راہ دسی اے او تھے حقیقت توں منہ نہیں موڑیا۔

تکنیکی لحاظ ناول اک مکمل ناول اے۔ پنڈ تے کارخانیاں دے قریب رہن والی وسو دا پتہ چلدا اے۔ زبان عام فہم اے۔کہانی وچ تسلسل اے۔پر ناول وچ واضح جھول نظر آندا اے۔

میجر بہادر شاہ دا چند پٹاخیاں توں گھبرا کے ناول چوں اکاہی غائب ہو جانا۔ پنڈ تھاواں وچ اتنا پھیلاؤ نہیں ہوندا کہ بندہ غائب ہو کے ملے ہی نا۔ 'سنتے' جہے سمجھ دار کردار دی ایہہ حرکت کے پٹاخے چلا کے 'میجر بہادر شاہ' نوں نسا کے 'وڈھی' نوں شاواں دے گھر چوں کڈھیا جائے اوس دے کردار نال میچ نہیں کردی۔

'نکی' دے پکڑے جان توں فوراً بعد گلاب دین نے اوس دی رہائی نہیں کروائی۔ حالانکہ 'سنتے' واسطے اوہ شاواں کولوں وی مدد لیند ا رہیا۔ ایتھے مینوں کیموں سب توں وڈھا انقلابی تے کھرا کردار لگدا اے۔ جیہڑا حق دی گل کر دیاں جان وی دے دیندا اے۔ 'سنتے' ورگے کرداروں لکھاری خودی انچائی تے پہنچا دیندا۔ پر اخیر تے اوہ بڑا حقیر جیہا لگدا اے۔ 'فرزند علی' جدید ادب دی تحریک ہیٹھ ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ پریم چند دے ناولاں دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔

پریم چند دا 'گوشہ عافیت' تے گیودان دی Theme وی کجھ اجہی سی۔ امریکن ناول کار Jhon Stein Back وی اپنے ناول grapes of writh وچ labour class دے حوالے نال لکھدا اے۔ ایہہ اک internationalموضوع اے۔جہدے تے دنیا دے قلم کار قلم چلدے نیں۔

11. تتلیاں تے ٹینک

لکھاری: احمد سلیم **چھپن ورہا: 1994ء**

پبلشرز: لاہور، الاکوپنشن، پٹیالہ گراونڈ **صفحے: 92** **باب: 13**

احمد سلیم دا ناول تتلیاں تے ٹینک کجھ تاریخی پچھوکڑ، صوبائی ونڈ، فلسفہ، موت دی تصویر تے خاکی پوشاں دی دس پاندا اے۔

ناول کار بہت ساریاں سوچاں دا اظہار ایس ناول وچ کردا اے۔ اوہدا پہلا کردار 'سکھاں' اے۔ اوس نوں اتہاس دی سکرین تے فرقو فرقی روپاں وچ وکھاندا اے۔ اک روپ سوہنی دا وی سی جیہڑی جمی پلی تے پنجاب سی پر اوس دی قبر شہدادپور دے اک گرلز کالج دے ہوسٹل وچ اے۔ کجھ لوکاں ایہہ کہانی جوڑی

ہوئی سی ۔ کہ سوہنی پنجاب توں رڑھدی سندھ آ جاندی اے ۔ تے سندھیاں اوس نوں کفن پوا کے دفنا دتا۔ ناول کار ایس ناول وچ اتہاس دے بنے پھرول دا اے ۔سکندر اعظم ، راجہ پورس ، ہری رائے ، بھائی ویر سنگھ دا کردار سندری تے ہور کئی کردار وکھالی دیندے نیں۔

فیر اگے چل کے ناول کار فلسفیانہ گلاں کردا اے اوس دے خیالات کئی تھاواں تے گڈمڈ ہو جاندے نیں۔ 'احمد' جیہڑا اک شاعر سی سوہنی دی قبر تے آ کے دردناک نظم تخلیق کردا اے ۔ ناول کار نے First person narration وچ ناول تخلیق کیتا اے ۔'میں' اک مصور اے تے جیہڑا موت دی تصویر بنانا چاہندا اے ۔سکھاں دی تصویر وی بناندا اے ۔ اوہ تصویر مکمل ہو کے کینوس توں غائب ہو جاندی اے ۔لکھاری اتہاس دے حوالے نال 'پورس' دے پتر 'ہری رائے' دا ذکر کردا اے ۔ جس اک ہتھ وچ تلوار تے دوجے ہتھ برش سی۔ 'سکھاں' رشتے وچ 'ہری رائے' دی بھین سی۔

لکھاری اتہاس نوں پھرولدا اے تے 'گوتم' دی بیوی 'یشودھرا' دا خیال آندا۔ 'گوتم' اوس نوں چھڈ کے نس جاندا اے ۔سارے ناول وچ ناول کار ماضی تے حال وچ الجھیا رہندا اے ۔ اتہاس وچ گذرے کرداراں تے موجودہ حیاتی دے کرداراں نوں آپس وچ جوڑ دا وکھالی دیندا اے ۔'سکھاں' اپنے موجود روپ وچ اپنی کولیگ 'چنی' دا ذکر کردی اے ۔'چنی' اوس نوں پچھان لیندی اے کہ اوس 'ہری رائے' اے ۔ 'ہری رائے' وی 'چنی' نوں پچھان لیندا اے کہ اوہ 'راج کمل' انجینیر دی پتنی اے جیہڑی سندھ دے حاکم 'راجہ مکھی' دے راج وچ انجینئر بن کے ٹیکسلے آیا سی ۔سکندر مقدونی دے ٹیکسلا تے حملے کرن تے راجہ امبھی نے اپنی سلطنت تے اپنیاں سندریاں اوہدے حوالے کر دتیاں سی ۔'راج کمل' نے باغیاں نال رل کے پرائی سلطنت واسطے اپنی جان قربان کر دتی ۔'راج کمل' کے 'ہری رائے' اپنی اپنی راجدھانی واسطے شہید ہو جاندے نیں ۔فیر ناول کار سندھ دے پنجاب دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے ۔ پنجابی تے سندھی کردار اک دوجے کول پوچھدے نیں :۔

''تہانوں پنجاب نال بہت پیار اے؟''

''کیہہ تسیں سندھ نوں پیار نہیں کردے ۔؟''(350)

ایتھے اپنے اپنے صوبے نال قدرتی لگاؤ دا اظہار کیتا گیا اے ۔ ایہہ سوال کر کے سچائی تے روشنی پائی اے ۔ناول کار سندھی منڈے زاہد تے پنجابی کڑی رانی دی محبت دا ذکر کردا اے ۔صوبائی فرق ول اشارہ کردا

اے تے لکھدا اے:۔

''دونہاں دے پیار وچ سندھ تے پنجاب آ گیا اے''(351)

ناول نگار اپنے تے لوکاں دے خیالات وی ناول راہیں بیان کردا اے۔'وینا' اک سندھی نیشنلسٹ کڑی اے جیہڑی 'زاہد' دے ویاہ توں خوش نہیں سی۔زاہد نے اپنے خیالاں دا اظہار ایہناں لفظاں نال کیتا اے:

''وینا میرا اک غیر سندھی کڑی نال ویاہ کرنا چنگا نہیں سمجھدی۔'' زاہد دی گل سن کے مینوں انج لگا اے۔جیوں کوئی غیر سندھی کڑی انسان نہ ہووے پر میں کجھ وی نہ بول سکیا۔اوہ آکھدا گیا''وینا آکھدی اے چلو کڑی پنجابی اے تاں بہتی حرج دی گل نہیں اے۔مہاجر کڑی نال ویاہ کرنا میں کدی وی منظور نہ کردی۔''(352)

ایہناں سطراں راہیں انساناں دے اندروں والے تعصب دا پتہ چلدا اے۔

ناول وچ اک کالج دا ماحول وکھایا گیا اے۔'سکھاں' تے 'چنی' تے ہور ساتھی سٹاف ممبرز دی ایس 'میں' نال دی خاصی پچھان ہو جاندی اے۔'میں' جیہڑا اک مصور اے تے موت دی تصویر بنانا چاہندا اے۔ناول کار اپنا ہی فلسفہ حیات بیان کردا اے۔'میں' اپنا تعارف کجھ انج کروا اندا اے:۔

''میں ہری رائے،مہان راجہ پورس دا پتر،جنہے جہلم دریا دے کنڈھے سکندر مقدونی دے دھاڑے نوں ڈکدیاں جان دتی تے تاریخ دے صفحیاں توں تلک پیا ہاں۔''(353)

دراصل 'میں' 'ہری رائے' دا دوسرا روپ اے۔

ناول کار انقلاب دی گل وی کردا اے تے لکھدا اے کہ ساڈا سماج اک ٹٹ بھج دا شکار اے تے ایہنوں اک انقلاب دی لوڑ اے۔

ناول وچ واقعات دے بیان اوہناں دی ترتیب وچ کوئی ربط نہیں۔انقلاب دی گل کریاں ای اوہ اپنے دوست دی بیوی دی گل چھیڑ دیندا اے۔جیہڑی بظاہر اپنی حیاتی وچ خوش تے خرم لگدی اے۔پر اندروں بڑی ٹٹی ہوندی اے۔ناول کار اک ہور واقعہ لکھدا اے۔اک سندھی کڑی 'کھنڈ' نوں کجھ خاکی پوش چک کے لے گئے سن۔ایس واقعہ نے اوہدے تے بہت اثر کیتا اے۔اک قلم کار معاشرے دا احساس فرد ہوندا اے اوہ کسے وی ہون والے ظلم تے جبر نوں اپنے دل تے محسوس کردا اے۔اوہ کھنڈ دے نال ہون والی زیادتی نوں ایس حد تک محسوس کردا اے کہ اوہ لکھدا اے:۔

''کھنڈ۔۔۔کھنڈ۔۔۔کھنڈ۔ اوتھے ہوٹل وچ مینوں انج جاپن لگا جیویں کھنڈ دیاں
بوٹیاں دا سوپ پی رہیا ہوواں۔''(354)

ناول دا 'میں' جیہڑا مصور اے کھنڈ والے واقعہ توں اتنا متاثر سی کہ اوہدی شاہ لطیف دی پینٹنگ کھنڈ دی اجہی تصویر بن جاندی اے جس وچ کھنڈو گی ہوندی اے تے اوہدے کپڑے لیر ولیر ہوندے نیں۔''

اٹھاراں ورہیاں مگروں جدوں 'میں' دیاں تصویراں دی نمائش ہوندی اے۔ تے 'کھنڈ' دا منوروی نمائش ویکھن آندا اے۔ناول کار لکھدا اے:۔

''میں اوہدی گل اجے چھڈ کے جلدی جلدی فریم توں اخبار دے کاغذ لاہون لگ
پیا۔۔۔اندر میری اپنی پینٹنگ سی۔سندھ دی لینڈ سکیپ وچ موت دی تصویر، اک ٹنڈ منڈ
رکھ ور گا 'ٹینک' تے اک 'سوہنی کڑی' دا مہاندرا''(355)

مصور دی تصویر ای 'تتلیاں تے ٹینک' دی حقیقت دس دیندا اے۔انعام الحق جاوید ایس ناول
بارے لکھدے نیں:۔

''احمد سلیم دا دوجا ناول کجھ تجریدی انداز دا اے۔جیہدے وچ فقریاں نوں بنیادی اہمیت
حاصل اے۔ناول دا پلاٹ بکھیرا ہویا اے۔ایہہ اک Confused لکھت
اے۔(356)

خود ناول کار ناول بارے لکھدا اے:۔

''میں ویکھ رہیا ہاں کہ میرے پڑھن والے ناول کولوں کجھ بوہتے ہی بیزار دِس رہے نیں۔
اوہناں نوں شک اے کہ شاید میرا دماغ چل گیا اے۔''(357)

مجموعی طور تے ایہہ ناول اتنا متاثر کن نہیں اے۔ناول کار نے اتہاس دے پنے وی ڈھنگ نال نہیں اسارے۔زماں دے حوالے نال جیہڑا انکھیڑ اکیتا اے اوہ واضح نہیں۔ایہہ ناول اک نگر ناول نہیں اے۔

11. اپنی وستی

لکھاری: بابو جاوید گرجاکھی **چھپن ورہا: 1995ء**

پبلشرز: گوجرانوالہ، سیٹلائٹ ٹاؤن فروغ ادب اکادمی **صفحے: 96** **باب: 3**

بابو جاوید گرجاکھی دا ناولٹ 'اپنی وستی' جانوراں دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ناول بنیادی طور تے تگڑیاں تے ماڑیاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔جدوں اوہ تگڑے تے ماڑے جانور دا ذکر کردا اے تے

اوہدے لاشعور وچ انساناں دی حالت وی ہوندی اے۔ ایس ناول وچ جانوراں نوں علامتاں دے طور تے ورتیا جاندا اے۔

ناول دا بنیادی کردار'بلی' اے۔ناول کار نے 'بلی' دا انتخاب سوچ سمجھ کے کیتا۔ بلی نوں کدی کسے قید کر کے نہیں رکھیا۔ کسی نے کدی ایس نوں پنجرے وچ نہیں بند کیتا۔ 'بلی' نوں رسہ زنجیر تے پٹہ وی کسے نہیں پایا۔ 'بلی' گھراں دے اندر وی رہندی اے۔ اچی نیوی تھاں تے آسانی نال چڑھ جاندی اے۔ بے آواز ٹردی اے۔ کدھرے چلی جائے آسانی نال اپنے ٹھکانے تے واپس پرت آندی اے۔ ناولٹ نوں ناول کار نے تن حصیاں وچ ونڈ دتا اے۔

۱۔گھروں باہر ۲۔ چڑیا گھر ۳۔ اپنی وستی

ناولٹ دے پہلے حصے وچ 'بلی' نیہڑی گھر والیاں کولوں تنگ ہوندی اے۔ گھر دے 'کُکڑ' نوں نال رلا کے گھر والیاں دے گلے شکوے کردی اے۔ ایتھے وی اوہ ماڑے تگڑے دی گل کر رہی ہوندی اے:۔

''کوئی حق نہیں۔ گھر بندیاں دا۔ دودھ بندیاں دا۔ اوہناں دی مرضی اے پئی اوہ سانوں پین نوں دین نہ دین۔ اسیں کیہہ لگنے آں نالے کیہہ کر سکتے آں؟ اسیں ماڑے آں تے تگڑیاں اگے ساڈا کیہ زور چل سکدا اے۔''(358)

ماڑے تگڑے دا فرق سارے ناول وچ دسیا گیا اے۔'بلی' ہر جانور کول جاندی اے۔ ہر کوئی آزادی چاہندا اے۔'مجھ' نوں اپنے گلے سی۔'چھترے' نوں اپنے گلے سی۔ انساناں دیاں زیادتیاں نوں سارے پالتو جانور بے حد محسوس کردے نیں۔ بلی تے ککڑ اک نویں منزل دی تلاش وچ نکل دے نیں۔ راہ وچ ککڑ اک دکاندار دے ہتھ آ جاندا اے تے دکاندار اوس نوں حلال کر لیندا اے۔ بلی کلی رہ جاندی اے۔ اوہ اگے جاندے اے تے اوس نوں کسے دا پالتو کتا ملدا اے۔ اوس نوں اپنے مالک نال کوئی گلہ نہیں ہوندا۔ اوہ بلی نوں سمجھاندا اے کہ اوہ واپس اپنے مالک کول پرت جائے۔ بلی اوس نال سہمت نہیں ہوندی۔ کتا اوس نوں 'چڑیا گھر' دا دسدا اے تے فیر اوس نوں چڑیا گھر پہنچا آندا۔

ناول دے دوجے حصے وچ چڑیا گھر دا منظر وکھایا گیا۔'بلی' چڑیا گھر وچ ہر قسم دے جانوراں نوں ملدی اے۔ سارے جانور قیدی سی۔'بلی' سب نوں آزاد کروانا چاہندی سی۔ اوس دی انقلابی سوچ نوں کجھ جانور من دے کجھ اوس نال اختلاف رائے رکھدے نیں۔ اخیر 'کبوتر' اوس نوں اجہی وستی وچ جان دا مشورہ دیندا اے۔

جیہڑی جانوراں دی وستی اے۔ کبوتراں دی رہنمائی وچ اوہ اپنی وستی اپڑ جاندی اے۔ ناول کار دے لکھن موجب:۔

''اپڑن نوں تے بلی نیندر دی سوہنی وستی اپڑ گئی پر اوتھے رہنا وی تے ہر کسے دے وس وچ نہیں۔ بڑی چھیتی لہنوں وی اوس چوں نکلنا پیا پئی خوفناک تے ڈرونیاں آوازاں نے اوہنوں ڈرادتا سی۔ اوسراں تے چڑیا گھر وچ وی بلی نے ایہوں جیہیاں آوازاں سنیاں سن پر اوتھے دی گل ہورسی اوتھے اوہ اپنے آپ نوں محفوظ سمجھدی سی پئی ہر جنور پنجرے وچ بندسی پر ایتھے ہر جنور آزادسی۔''(359)

بلی نوں جلد ای محسوس ہو جاندا اے۔ کہ اپنی وستی وچ اوہ زیادہ غیر محفوظ اے۔ ایتھے وی تگڑا ماڑے نوں دبالیندا اے۔ ایتھے ہر طرف خطرہ ای خطرہ سی۔ ندی تے پانی پین جاندی تے گھڑیال دا خوف اوس نوں گھیر لیندا۔ شیر توں ویسے اوس نوں خوف آندا۔ شیر تے گھڑیال دی لڑائی دا خوفناک منظر ویکھ کے اوس دے ہوش اڑ جاندے نیں۔ اوسدی اک بلی بہن ملدی اے۔ اوس نوں پتہ چلدا اے کہ جنور وی اک دوجے واسطے اتنے ای برے نیں جتنے بندے۔ 'بلی' تے اوہدی بہن دے مکالمے کجھ اسطرح سی:۔

''میں نہیں جانا۔ اوتھے میں غیر محفوظ آں'' ''ایتھے وی توں کیہڑی محفوظ ایں؟ جس تگڑے نے وی تینوں ویکھ لیا۔ اوہ تیرے نال ڈھڈ بھر لے گا۔''(360)

لکھاری نے علامتی طور تے دنیا وچ ہون والے تگڑے تے ماڑے دی کھچ دھروں قلم بند کیتا اے۔ گھڑیال تے شیر دو طاقت ور جانور نیں۔ اک دوسرے نوں ہڑپ کرن دی کھچ دھرو دے رہندے نیں۔ مختلف جانور مختلف طریقیاں نال شکار کردے نیں۔ ماڑے جاندار دی کوئی وستی اوس دی اپنی وستی نہیں ہوندی۔ ایتھے نال کار لکھدا اے:۔

''نکیاں نالے ماڑیاں دی کوئی وستی کدوں ہوندی اے؟ ایہہ تے شیراں تے بگھیاڑاں دی وستی اے۔ سپاں تے مگرمچھاں دی وستی اے۔ ہاتھیاں تے گینڈیاں دی وستی اے۔ ایہہ ساڈی وستی نہیں۔''(361)

بلی نوں جلد احساس ہو جاندا اے کہ ایہہ تھاں وی اوہدے رہن دی نہیں۔ پر فیر اوہ اوس تھاں نوں نہیں چھڈ دی۔ بندیاں تے درندیاں وستی چوں کوئی وی وستی اوہناں دی نہیں۔ اخیر اوہناں بلیاں نوں موت گھیر لیندی اے۔

ناول علامتی انداز وچ اساریا گیا اے۔ ناول کار نے تمثیلی انداز وچ معاشرے تے جھات پئی اے۔ناول کار نے جانوراں تے بندیاں دی فطرت دا تقابلی جائزہ وی لیند اے۔دراصل ایس ٹکڑے ناول وچ Repitition of Ideas بہت زیادہ اے۔علامتی رنگ وچ لکھنا فیر اوس نوں سمیٹنا مشکل اے۔ناول کار نے اک بھر پور کوشش کیتی اے۔

انعام الحق جاوید ہوراں ایس ناول دا ویروا کجھ ایس طرح کیتا اے:۔

''ناول تن حصیاں تے مشتمل اے پہلے حصے وچ بلی دی علامت دے ذریعے اوہناں ودھیکیاں دا ذکر کیتا گیا اے جیہڑے انسان جانوراں تے کردے نیں۔دوجے قصے وچ بلی تے چڑیا گھر وچ بند جانوراں وچ آزادی دا شعور بیدار کردی نظر آندی اے۔تے تریجے حصے وچ جنگل دی حیاتی وکھائی گئی اے۔جتھے وڈے جانور دوجے جانوراں تے ظلم روا رکھدے نیں۔''(362)

بابو جاوید گرجاکھی ناول دے کجھ بندہ وچ لکھدے نیں:۔

''بندیاں وچ ہون تے بھانویں ڈنگراں وچ، پنچھیاں وچ ہون تے بھانویں درندیاں وچ اپنے گھراں وچ ہون تے بھانویں گھروں باہر، اپنی وتی وچ ہون تے بھانویں پردیس، پنجریاں دیاں میخاں پچھے ڈکے ہون تے بھانویں گھراں دیاں کندھاں پچھے لکے ہون اوہ غیر محفوظ نیں۔وڈے تے تگڑے۔''(363)

انعام الحق جاوید ہوراں ایس بارے اسطرح رائے دتی اے:۔

''ناول میں اس بلیغ علامت کے ذریعے کمزوروں پر طاقت وروں کا ظلم اور تسلط بڑے پر اثر انداز سے دکھایا گیا ہے۔زندگی کے فلسفے پر اک کامیاب تبصرہ ہے۔ناول نگار کا اسلوب بھی متاثر کرتا ہے۔''(364)

بابو جاوید گھر کی نے ایس ناول وچ انساناں تے جانوراں وچ پائے جان والے خوف دا اظہار کیتا اے۔ایہہ اک تمثیلی لکھت اے۔لکھاری نے اپنے لاشعور وچ رہن والے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

13. ڈراکل

لکھاری: حسین شاہد **چھپن ورھا: 1995ء**

پبلشرز: لاہور، عزیز پبلشرز **صفحے: 323** **باب: 34**

حسین شاہد دا ناول ڈراکل اوہناں دا اکلوتا ناول اے ۔ناول دے پہلے چار باباں وچ لکھاری نے اپنی سوچ مطابق نظریہ حیات بیان کیتا اے ۔اوس وچ اوہ 'خاصاں' تے 'عاماں' دی دس پاندا اے ۔فیر 'خاصاں' تے 'عاماں' دیاں خصلتاں بیان کردا اے ۔ خاصاں توں مراد Upper Class اے ۔ ایس Upper Class وچ زمیندار، وڈھیرے، بیوروکریٹس، سیاستدان، مذہبی جماعتاں تے فیر فوج نوں وی اوہ خاصاں وچ شامل کر لیندا اے ۔عاماں توں مراد Lower Class یعنی عوام تے عام لوکائی ۔جنہاں خاصاں دا بوجھ سراں تے چکیا ہوندا اے ۔

خاصاں تے عاماں دی اک لمی چوڑی بحث چھڑی رہندی اے ۔جہڑی چار باباں وچ پھیل جاندی اے ۔ناول کار دی قلم دی زد چوں کوئی نہیں بچ دا۔کدی اوہ خاصاں دے حاکماں تے روشنی پاندا اے ۔کدی اوہ خاصاں دی مذہبی جماعت پچھے ہو جاندا اے ۔کدی خاصاں وچ افسر خانہ نوں گھیر لیندا اے تے فیر خاصاں دی فوج دوالے ہو جاندا اے ۔اسطرح اوہ ایہہ دسدا اے کہ عام لوکائی کیہڑ یاں کیہڑ یاں تکلیفاں جر رہی ہے۔حسین شاہد گلاں تے سچ حق دیاں کردا اے ۔پر اوس بحث وچ اک گل چھیڑ جاندی اے ۔اوہ گلاں چوں نچھوڑ کڈھدا اے ایتھے ایہہ سطراں پڑھو:۔

> ''جدوں جھوٹھ لوکاں دی جیون لوڑ بنیا تے اوہناں نوں سمجھ ہویا جے جھوٹ بولن لئی بندے وچ بڑی عقل ہونی چاہیدی اے ۔سب توں بہت عقلمند اوہ ہوندا اے جیہڑا جھوٹھ وی ماری جائے تے اوہدا جھوٹھ پھڑیا وی نہ جائے پر ایڈا عقل مند اج دھرتی تے کوئی نہیں جمیا۔''(365)

لکھاری شروع دے باباں وچ ملکی سیاست تے لکھدا اے ۔پہلے مارشل لا جیہڑا صدر ایوب دے زمانے وچ لگیا سی اوس دا ذکر اے ۔فیر پیپلز پارٹی دے دور تے روشنی پاندا اے ۔ایتھے لکھدا اے :۔

> ''عاماں دا ہڑھ وگیا تے خاصاں دے قلعے دیاں کندھاں روہڑھ کے لے گیا۔دسیاں ورھیاں دی چپ چاں پچھوں، وہندیاں وہندیاں اج ٹھٹھلی اتے آئی ،جویں بروٹس دی تقریر مگروں مارک انتھونی دی تقریر بنے بنے مکی ہووے۔''(366)

عاماں دی حکومت آ جاندی اے فیر دوبارہ فوج آ جاندی اے تے ضیاالحق دا دور شروع ہو جاندا اے ۔غرض کے ناول 'خاصاں' تے 'عاماں' کردا کردا اک دور دی تاریخ تے روشنی پا جاندا۔ایہدے وچ ای 'اروڑہ' دا ذکر کردا اے ۔'اروڑے' دے بارے لکھدا اے :

'اروڑہ عاماں دی گل کرن والے بندے دی پارٹی وچ سی۔'' (367)

پنجویں باب تو 'اروڑے' دی Biography شروع ہو جاندی اے۔ اگلا ناول دا حصہ 'اروڑے' دی حیاتی بیان کردا اے۔ ایتھے لکھاری 'اروڑے' دی پیدائش داورحا اس طرح دسدا اے:۔

''اروڑہ جس راتیں جمیا اوہ بڑے قہر دی رات ہئی۔ اک پاسے 'اروڑے' دی ماں پیڑ اں لے رہی سی تے دوجے پاسے دھرتی داجثہ اک نویں لیک نال چاک ہو رہیا سی۔ ملک وچ بندہ بندے داویری ہو گیا سی۔ لوکی اک دوجے نوں جانوں لنگھان دے بھڑکی ہو گئے ہاں۔'' (368)

اروڑہ اک دوردراز پنڈ وچ پیدا ہویا۔ ایتھے اوہ دا شمار 'نیویاں' وچ ہوندا اے۔ اروڑہ ہور علتاں توں علاوہ پڑھائی وچ چنگا سی۔ ساری پڑھائی دے دوران اوس نوں وظیفہ ملدا رہندا اے۔ ایتھے لکھاری تفصیلاً اوہدی حیاتی تے جھات پاندا اے۔ اوہدی شخصیت دے مختلف پکھاں تے روشنی پاندا اے۔ 'اروڑہ' کسے تے بوجھ نہیں بن داسگوں اپنی قابلیت دے سر تے جیہڑا وظیفہ لیندا اسی۔ اوس توں گھر والے وی فائدہ چکدے سی۔ اوس دی حالت اتنی خراب سی کہ پہنن واسطے کپڑا سی تے نہ پیراں وچ جوتی سی۔ آہستہ آہستہ 'اروڑے' دی شخصیت وچ تبدیلی آندی ای۔ دسویں دا امتحان دے کے اوہ منشی ہوراں دے بالاں نوں پڑھاندا اے۔ اسطرح اوس نوں کجھ ٹیوشن وی مل جاندیا نیں۔ 'اروڑے' دی کہانی بیان کرن دے نال نال سیاسی حالات تے وی روشنی پاندا اے۔ 'اروڑہ' دسویں دا امتحان پاس کرلیندا۔ تے اوس نوں چنگے نمبراں دی وجہ نال وظیفے دی امید وی سی۔ کالج دے داخلے لین تے لکھاری اروڑے بارے لکھدا اے:۔

''اروڑے داسکول وچوں نکل کے کالج وچ جانا انج ای سی جویں ڈنگرنوں کھر لی توں کھول کے بیلیاں وچ کھلیاں چھڈ دتا جاوے۔ کتھے پہلی ٹلی توں لے اخیرلی تائیں اکو کمرے وچ ڈکیا رہنا۔ تے ہرنویں استاد دے اون تے ایہو اندیشہ پئی ایسے کولوں ای سوٹیاں نہ پے جان، تے کتھے ہر پیریئڈ نویں کمرے وچ مرضی دے بنچ تے بہہ کے پڑھنا۔'' (369)

اسطرح 'اروڑے' دی حیاتی وچ تبدیلیاں آندیاں رہندیاں نیں۔ فوجی حکومت توں بعد پارٹی راج آندا اے۔ اروڑے نوں ایس پارٹی (پیلز پارٹی) وچ عاماں دی بھلائی نظر آندی اے۔ اسطرح لکھاری 'اروڑے' دے گھریلو حالات وی دسدا رہندا اے اک ویلہ آندا اے کہ 'اروڑہ' حالات توں تنگ آ کے ملک چھڈ دیندا اے۔ اوہ کسی اسلامی ملک وچ چلا جاندا اے۔ اوہ اوس ملک دی رہتل بہتل تے روشنی پاندا اے۔ جس

وچ اوہ 'اروڑے' دے خاص شوقاں دا ذکر کردا اے ۔فیر ایہہ ملک چھڈ کے اوہ گوریاں دے ملک وچ ٹر جاندا اے ۔او تھے کم کر کے رقماں گھر دیاں نوں بھیجدا رہندا اے ۔ایتھے ناول کار اوس ملک بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے ۔ایس ملک وچ 'اروڑے' دی دوستی 'سونیا' نال ہو جاندی اے ۔فیر اوہناں وچ مکالمے بازی ہوندی رہندی اے ۔سونیا دیاں سہیلیاں وی اروڑے نال مختلف موضوعاں تے بحثاں کردیاں رہندیاں نیں ۔'اروڑہ' تے گوریاں زنانیاں دی گل کتھ تے غور کرو۔

''مردانی واج:۔ میری جاپے چڑھد اندہیداں توں انھا ایں۔

زنانی واج:۔یا دوجیاں لفظاں وچ چڑھد امرداں دی وہتوں انھا ایں (ہاسہ)

مردانی واج: ۔تیرے خیال وچ جے چڑھدے والی زنانی نوں گھاہ پاندے تے اوہناں اُھیاں نہیں سی رہناں؟

سونیا:زنانی نوں گھاہ اجے ساڈے وی نہیں چیندا۔

اروڑہ:توں ایہہ گل کتے میتوں سنان لئی تے نہیں آ کھ رہی؟ (ہاسہ)

زنانی واج: (اروڑے نوں) میں سنیا ایں تہاڈا ملک غریب اے پرتاں بھی لوکی او تھے اخیر تیکر بال جمائی جاندے نیں ۔کیہہ ایہہ ٹھیک اے؟

اروڑہ: جے اکوں 'کیوں' دا روڑہ نہ مارن دا وعدہ کریں تے میرا جواب اے ٹھیک اے میرے اپنے پیو دا سکور وی چنگا بھلا اے (ہاسہ) (370)

ایتھے ساری گل بات وچ 'چڑھدے' (مشرق) تے لہندے (مغرب) والیاں دا تقابلی جائزہ پیش کردے نیں ۔اروڑہ بے شک بڑے وریہاں توں گوریاں دے ملک وچ رہ رہیا سی ۔پر اندروں اندر اوس نوں ایہہ محسوس ہو رہیا سی کہ اوہ ڈرا کل تے بزدل اے ۔اوہ اپنا Selfanalysis کردا اے ۔اوہ کہندا اے:۔

''میں ڈراکل میں بھگوڑا، میں خودغرض! میں اپنی جان دے آرام لئی اوہناں نوں کنڈ دے کے ایتھے نکیا ہویا واں ۔او تھے کروڑاں مخلوق بگھیاڑاں دا کھاج بنی ہوئی اے تے میں ایتھے کبوتر وانگوں اکھیں میٹی بیٹھا ہاں۔۔۔'' (371)

ہن 'اروڑہ' وچ اپنے وطن واپس جان دی 'سک' پیدا ہو جاندی اے ۔جدوں اوہ فیصلہ کر لیندا اے تے لہندے (مغرب) دی کوئی شے اوس دا راستہ نہ روک سکی نہ شراب، نہ سیکس تے نہ سونیا۔سونیا دی کوششاں بے

کارہو جاندیاں نیں۔اروڑہ اپنی اڑی توں نہیں ہٹ دا۔اخیر لکھاری نوں انج دس دا اے:

"ایہناں دناں وچ سونیا نے اروڑے نوں دس کے احتیاط کرنی چھڈ دتی ہوئی سی ایس لئی اروڑے دے ہوندیاں ایں اوہنوں خون اونا بند ہو گیا سی۔جیہڑے دن اروڑے نے کوچ کیتا اوہ دن اروڑے لہندے دے اک ائیر پورٹ تے کجھ لوکاں اپنی اکھیں ڈٹھا جے جان چوں جان کویں نکلدی اے۔"(372)

ناول وچ Symbolicaly بہت زیادہ لکھیا گیا۔ناول دے شروع وچ ناول کار قاری نوں 'خاصاں' تے 'عاماں' وچ اتنا زیادہ الجھاندا اے کہ پڑھن والے نوں اکتاہٹ محسوس ہون لگ پیندی اے۔'خاصاں' تے 'عاماں' دی تکرار لکھت وچ کوئی ایڈی خوبصورتی نہیں پیدا کردی۔

1995ء وچ لکھے گئے پنجابی ناول Lower Class دی کشمکش،سیاسی حالات،بھٹو دا انقلاب تے مارشل لا دے حوالے نال۔فرزند علی دے ناول 'اک چونڈی لون دی' تے 'بھبھل' ایسے کلاس دی نمائندگی کردے نیں۔'ڈراکل' وچ ڈراکھل کے روشنی پائی گئی اے۔ملکی تے غیر ملکی دونواں طرح دے حالات تے تبصرہ ملدا اے۔'اروڑہ' جتھے اپنے ملک دے عیب گنواندا اے او تھے مغربی ماکاں دے عیباں توں وی گھنڈ چکدا اے۔ڈاکٹر طارق عزیز ہوراں ناول بارے لکھیا اے:۔

"ایس ناول وچ پہلی وار ملکی خزانے نوں بے رحمی نال کٹن تے لاء کڈن دے عمل وچ بیوروکریسی تے فوج دے کردار دا نتارا وی کیتا گیا اے۔ایہہ نتارا کردیاں ہوئیاں حسین شاہد ہوراں نے کدھرے وی ڈنڈی نہیں ماری سگوں ڈاہڈی دلیری، جی دار تے کویڑی سچائی نال ایس ملک دا بھٹہ بٹھان اے ایہناں زوراوراں دے مونہاں توں پردے لاہے نیں۔"(373)

ناول تکنیکی لحاظ نال پنجابی ادب اک مضبوط ناول اے۔ناول دا اسلوب وی چنگا۔زبان ٹھیٹھ تے عوامی اے۔ناول کار نے ناول وچ بڑیاں ڈوہنگیاں گلاں کیتیاں نیں۔ناول دی اک خاص Theme اے۔ایس Theme نوں مدنظر رکھ کے کہانی اساری گئی اے۔ناول روایتی انداز توں ہٹ کے لکھیا گیا اے انعام الحق جاوید نے 'ڈراکل' بارے لکھیا اے:

"بے آسرا بچہ مصنف دا اوہ ڈراکل اے جیہڑا سماجی جبر پاروں ہر ویلے گھابریا رہندا اے تے کسے پاسیوں وی ایہدیاں محرومیاں دا اپا نہیں ہوندا۔ایہہ کردار ملکوں باہر وی ٹر جاندا

اے تے بالآخر وطن دے محبت ایہدی واپسی دا باعث بن دی اے پر بنیادی طور تے ایہہ
اک بزدل یعنی ڈرائکل شخص اے تے حالات دا ڈٹ کے مقابلہ کرن دا حوصلہ نہیں
رکھدا۔''(374)

حسین شاہد دے ایس 'ڈرائکل' دے روپ نال اوہناں لوکاں دی نشاندہی ہو جاندی اے۔ جیہڑے اپنے ملک دے حالات توں ڈر کے اپنا ملک چھڈ دیندے نیں۔ مصنف خود وی 'ہالینڈ' وچ رہندا اے۔ اوس دا مشاہدہ ایس بارے چوکھا اے۔

14. پکی سڑک

لکھاری: سردار خاں **چھپن ورہا:** 1995ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی بورڈ **صفحے:** 347 **باب:** 6

سردار خاں دے ناول 'پکی سڑک' دی کہانی وی پنڈ وسو دی کہانی اے۔ ایس کہانی وچ جھنگ دے علاقے دی رہتل دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔

ایس دا مرکزی کردار 'شمیر' اے۔ جیہڑا اک لمبڑدار شہباز خاں دا پتر اے۔ شہباز خاں دا اک بھرا 'کمیر خاں' وی سی۔ شہباز خاں اپنے ویلے دا دلیر انسان سی۔ اوس نوں اک دفعہ راہ چلدیاں اک منڈا 'گل خاں' ملدا اے۔ جہدی ماں مرگئی ہوندی اے۔ ایہہ اپنی ماں دی لاش کو بیٹھا سی۔ شہباز خاں نوں ایہہ بچہ چنگا لگیا اوہ اوس نوں گھر لے آندا اے تے اپنے پتراں وانگ پالدا اے۔ شہباز خاں دی دھی شمو جوان ہوندی اے۔ تے اوہ 'گل خاں' نوں اپنے یار 'ہاشم خاں' کول چھڈ آندا۔ لمبڑدرانی وی فوت ہو جاندی اے۔ ایس کر کے گل خاں وی گھر آندا جھکدا سی۔ ملک ہاشم خاں، شہباز خاں دا بیلی ہوندا اے۔ شمیر خاں ملک دے گھر جاندا تے اوہ ملک دی بیٹی 'زریں' نوں پسند کرن پیندا اے۔

ناول دی کہانی صرف پنڈ دی وسو تے خاص طور تے جھنگ علاقے دے مطابق اوساری گئی اے۔ مرکزی کہانی وچ کہانی کار لوکاں دیاں عادتاں، رسہ گیری، مال ڈنگ چوری کرنے تے لبھ کے دینا۔ فیر پنڈ اتھاواں دے ہور مقابلے۔ گھوڑ سواریاں، شکاری تے شکار، نشانے بازی تے دلیری دے کارنامے وی بیان کیتے جاندے نیں۔ شمیر دا کردا اک ہیرو دا کردا اے۔ اوس دا ویاہ وی ملک دی دھی 'زریں' نال ہو جاندا اے۔ شہباز خان دی وفات توں بعد شمیر خاں اوہدی تھاں سنبھال لیندا اے۔ کہانی اک نسل چوں دوجی نسل

ول ٹر جاندی اے۔ 'شمیر' دی اکو بیٹی 'زینب' ہوندی اے جیہڑی پڑھن وچ بڑی ہوشیار ہوندی اے۔

لکھاری شمیر دے یاراں دا حال وی بیان کردا اے۔ اوس دا بھرا 'خدا بخش' جیہڑا اتر کھان سی اوس دے دو بچے انوری تے نوری وی ناول دے اہم کردار نیں۔ انور تے زیب بچپن توں کٹھے پڑھدے سی تے اک دوسرے نوں پسند کردے سی۔ اسطرح ای جوان ہو جاندے۔ دونوں ڈاکٹر بن دے نیں تے اک دوجے نوں پسند کردے نیں۔ 'انور' دا دوست 'نیکا' اوس دی بہن 'نوری' نوں پسند کردا اے۔ اس طرح 'شہباز' تے 'زریں'، 'انور' تے 'زیب'، 'نوری' تے 'نیکے' دی محبت دے حوالے نال ناول وچ رومانیت اے۔ شمیر خاں ویلے نال لمبڑ بن جاندا۔ نالے دلیری دے کارنامے وی وکھاندا رہندا اے۔ ایس ناول وچ 1965ء دی جنگ وی وکھائی اے۔ ناول دا ہیرو شمیر خاں ایس لڑائی وچ حصہ لیندا اے۔ تے کلا جا کے دشمن دا ٹینک اڑا دیندا اے۔ لکھاری دا ایتھے بیان غیر قدرتی لگدا اے۔

انعام الحق جاوید اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

> ''پروفیسر سردار خاں نے اس ناول میں جھنگ کے علاقے کا ماحول بڑی روا روی سے دکھایا ہے۔ انہوں نے تفصیل میں جانے کی ضرورت محسوس نہیں کی۔ جس کے باعث قاری کے ذہن میں پنجاب کے اس لوک روایتوں سے بھرپور علاقے کی صحیح شکل وصورت سامنے نہیں آتی۔ انہوں نے سنسنی خیز واقعات کا بھی سہارا لیا ہے۔ اور اس سلسلے میں 1965ء کی جنگ میں شہباز خاں کو ایک ہیرو کا کردار سونپا ہے۔''(375)

انعام الحق دی ایس گل نوں اسی نہیں مندے کیونکہ جھنگ دے ماحول دی مکمل تصویر کشی کیتی گئی۔ اوہناں دی اک غلطی ہور درست ہون والی اے۔ جنگ وچ شہباز خاں نہیں اوسدا پتر شمیر خاں لڑدا اے۔

ناول دے اخیر لے حصے وچ الیکشن دے رولے وکھائے نیں۔ لمبڑ شمیر خاں وی الیکشن وچ حصہ لیندا اے۔ ایتھے 'لمبڑ شمیر' دا پرانا بیلی 'خورشید' اوس دے مخالف دھڑے نال رل جاندا اے۔ ایس ویلے ای 'انور' جیہڑا ڈاکٹر بن گیا سی 'شمیر خاں' دا باغ خرید لیندا اے تے اوہ پکی سڑک بنان دا شوق وکھاندا اے۔ ایتھے لکھاری پرانی وسوچ نویاں تبدیلیاں وی وکھاندا اے۔ کمیں دے پتر دا ڈاکٹر بن جانا تے اک زمیندار دا باغ خرید لینا بہت وڈھی تبدلی سی۔ 'خورشید' دا کمی ہون دے باوجود شمیر خاں اگے سر چکنا وی بہت وڈھی تبدیلی اے۔ خورشید تے ورکر منڈے گلیاں وچ کھپ پاندے تے لمبڑ دے خلاف نعرے لاگندے نیں۔ اوہناں وچ اک نائیاں دا منڈا اوی سی جیہڑا کالج وچ پڑھدا سی۔ 'اکبر' اوہدی شکایت نائی کول کرنا چاہندا سی۔ اکبر غصے نال

کہندا:

''تسیں کمی کمین تہانوں جرأت کیویں ہوئی ۔'' اکبر غصے نال کہیا
''جا! جا اوڈا آیا، رانی کمین ۔ تیرے گھروں کھاندے ۔'' اوس منڈے کہیا تے دو جیاں شکر
کے لڑن لئی تیار ہو گیا ۔ کھپ سن کے اوہدا پیو باہر آیا ۔ اکبر نوں اک پاسے لے گیا تے کہیا
ووٹ میں پانا ہے بالاں تاں نہیں پاونا ۔ تسیں میری طرفوں تسلی رکھو ۔''(376)

ایس گل توں سانوں ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ نواں پوچ بے شک زمینداراں دے خلاف بول لیندا سی ۔ پر پرانے لوک حالے وی اوہناں دی عزت کردے سی ۔ خورشید ودھ ودھ کے حصہ لے رہیا سی ۔ پر ایس دوران اک گولی اوس نوں لگدی اے تے اوہ ایس جہانوں رخصت ہو گیا ۔ سارے لوک اداس ہو جاندے نیں ۔ ایتھے لکھاری موت دے رونے دھونے تے بین وی لکھدا اے ۔ 'خورشید' دی موت تے چپ جہی ہو جاندی اے ۔ شمیرو وی بددل ہو کے گھروں باہر جانا چھڈ دیندا اے ۔ الیکشن ہوندا اے تے لمبڑ شمیر الیکشن ہار جاندا اے اوس نوں پنڈ چوں گھٹ ووٹ ملدے نیں ۔ 'گل خاں' جاندا اے کہ 'شمیر خاں' خورشید دے قتل دا بوجھ چکی پھردا اے ۔

ڈاکٹر انور باغ خریدن توں سمجھدا سی کہ اوہ ایس قابل اے کہ 'زیب' دا رشتہ منگ لے نالے 'ڈاکٹر انور' ہرویلے کوٹھی بنان تے ہور ترقی کرن دے خواب ویکھدا ۔ 'زیب' اس نوں پسند تے کردی سی ۔ پر اپنے پیو نوں وی جاندی ۔ جدوں 'خدا بخش' جا کے 'زیب' دا سوال کردا اے تے 'شمیر خاں' دیاں اکھاں لال ہو جاندیاں نیں ۔ 'خدا بخش' اوس دے غصے نوں جاندا تے اوتھوں نس جاندا اے گھر جا کے پتر نوں وی کہندا کے فوراً سامان بن کے ایتھوں نس جایئے ۔ ڈاکٹر انور جلدی جلدی دوڑ جاندا اے ۔ سانوں اک لمبڑ دار دی غیرت تے محبت دوناں دا اندازہ ہوندا اے ۔ 'زیب' دا سوال کرن تے شمیر خاں نوں اتنا غصہ آندا ۔ اوہ سوچدا اے:

''پہلوں کسے دا گانا لا ہوے ۔ دھی دیا اوس چھوہر تر کان دا ۔ اج زندگی وچ پہلی واری ہویا
سی جے اوہ عمل کرن دی تھاہرے سوچاں وچ پے گیا سی ۔ جدوں کافی چر کوئی فیصلہ نہ کر سکیا
تاں اصل گل اوس دے ذہن وچ گونجی ۔ دھی دی محبت اوہنوں بے غیرت بنا دتا سی بے
غیرتی دے طعنے نے اوہنوں بھانبڑ وانگ بھڑکا دتا تے اوس گھر ول نوں مونہہ
رکھیا ۔''(377)

'شمیر خاں' اپنی بیٹی نوں مارن واسطے جاندا اے ۔ دھی نوں ویکھ کے اوہ اپنے فیصلے تے قائم نہیں رہندا

تے پستول دی گولی اپنی پڑپڑی تے چلادیندا اے۔شمیر خاں ناول دا اک دلیر کردار سی اوس غیرت دے ناں تے اپنی جان دے دتی۔'محمد آصف خاں' پہلی گل وچ لکھدے نیں:۔

''پروفیسر مہر سردار خاں ہوراں دا ناول پنجاب دی رہتل، ایتھوں دے سماج اے خاص کر کے پنڈاں دے مسئلیاں ول دھیان جاندا اے۔ناول دا تانا بانا اجیہے آلے دوالے بارے انیا گیا ہے، جس توں سانوں جھنگ دی رہتل نوں ویکھن، جاچن تے اوہدے توں چس لین دا موقع ملدا ہے۔پنڈ ادیاں کھیڈاں، میلے، شکار، سیر وغیرہ دے نروئے بیان نے ایس ناول نوں ودھیرا سوادلا بنا دتا ہے۔''(378)

پکی سڑک وچ اک پنڈ وسو وچ تبدیلی آندی اے۔پڑھ لکھ کے زہناں وچ غلامی دیاں جاندئیاں نیں۔پر غیرتاں دے تقاضے اپنی تھاں تے رہندے نیں۔انعام الحق جاوید ہوراں اپنی کتاب وچ انج رائے دتی اے:۔

''پکی سڑک (1995ء) جھنگ دے علاقے دے ماحول وچ رچی گئی اک اجیہی تحریر اے جیہدا مرکزی کردار 'شہباز خاں' اے جیہڑا ایس علاقے دی روایت موجب بہادر تے سنگیاں دے کم آن والا شخص اے۔ایس ناول وچ اوس روائتی ذہنی تصادم نوں مرکزی نقطہ بنایا گیا اے۔''(379)

ناول وچ کدھرے جھول وی نظر آندا اے۔ناول دا مرکزی کردار دلیر ہون دے نال نال مویشی ڈنگر چوری کرداوی وکھایا گیا اے۔واقعات دے بیان وچ قدرتی روانی نہیں سگوں لگدا اے کہ ناول نوں اگے پڑھان واسطے واقعات گھڑے گئے نیں۔اک وسوں دی عکاسی دے اعتبار نال اک چنگا وادھا اے۔

15. بھبھل

لکھاری:فرزند علی **چھپن ورہا:1995ء**

پبلشرز:لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ **صفحے:348** **باب:40**

بھبھل فرزند علی دا تیسرا ناول اے۔اک 'چونڈی لون دی' توں فوراً بعد چھاپے چڑھیا۔فرزند علی ایس ناول توں پہلاں وی دو ناول تخلیق کر چکے سی۔ایس کر کے اوہ ایس کھیل دا تجربہ کار کھلاڑی اے۔ناول دو حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔پہلے قلم کار اپنے بارے دس پاندا اے۔دوجے حصے وچ استاد دامن دی Life History الیکدا اے۔ناول دے ٹائٹل تے وی استاد دامن دی شبیہہ بنائی گئی اے۔

ناول دا آغاز ہسڑ بھری رات توں ہندا اے۔ ناول کار اوس ہسڑ بھری رات دی انج تصویر کشی کردا اے:۔

''ہسڑ بھری رات سی، ہر شے وچوں مڑھکا نچڑ رہیا سی۔ جیٹھ ہاڑ وچ دن لمے تے راتاں
چھوٹیاں ہوندیاں نیں۔ دن نوں قہر دی گرمی تے اگ وساندی لو، رات نوں ہسڑ تے ساہ
گھٹ لین والا سماں بن جاندا ہے۔
پر اوس رات تاں کجھ زیادہ ہی ہسڑ بنیا ہویا سی۔
جثے وچوں مڑھکا چوء، چوء کے لیڑے گھڑچ ہو گئے سن۔ مڑھکے بھجے لیڑے جثے نال چڑ
دے تاں بہت اوازاری ہوندی سی۔'' (380)

ناول دے شروع توں ای پتہ چل جاندا اے۔ کہ لکھن والا اوس کلاس نال تعلق رکھدا اے جیہڑی ہر قسم دی گرمی سردی، اپنے جثے تے برداشت کردی اے۔ ایہہ 'جھگی' وچ رہن والے دی کہانی اے۔ جیہڑا اک راہک اے۔ نکی عمر توں بڑھاپے تک راہک مزدور ای رہندا اے۔ حیاتی وچ کوئی وڈھا انقلاب نہیں آوندا۔ بچپن دے دن 'تائے' کولوں 'باتاں' سندے گذر یا۔ 'تائی' دے سلوک دی ہمیش اوس تعریف کیتی اے۔ نا نکے اوس دی روس کے جان دی تھاں سی۔ نانی دا ہمیشہ توں لاڈلا دوتر اسی۔ اوھدی حیاتی وچ بچپن اسطرح دا ای سی جس طرح دا راہکاں دے بچیاں دا سی۔ پر اک گل سی۔ کہ اوس دے اندروں سوال بڑے اٹھدے سی۔ اوہ ہروقت سوال کردا۔ اکثر اوس نوں اپنے 'تائے' کولوں جھاڑ پے جاندی۔ اوس دا تایا اوس نوں کہندا:

''اوئے کسے کاں دیا پترا، جا اوئے کوگی دفا ہو جا۔ توں کتھوں شکی جم پیا ایں۔ ہر گل وچ
شک اساڈے قبیلے وچ تے ایسا کوئی نہیں سی۔ تینوں اک وار جو آکھیا اے کہ بس ہوندا
اے۔'' (381)

انج سانوں لکھاری دی طبیعت داوی پتہ چلدا اے۔ اوہدی Crusity اوہنوں چین نال بیٹھن نہ دیندی۔ لکھاری اپنے نال نال اپنے ساتھی کرداراں تے وی روشنی پاندا اے۔ راہکاں دی حیاتی دی اک مکمل تصویر پیش کردا اے۔ انسانی فطرت دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''اتھے امی اپنے جواکاں نوں نہاوندیاں۔۔۔ اک دوجی دے خلاف چغلیاں کردیاں
تہمتاں دھردیاں تے قصے جوڑ کے اگے جا سناوندیاں سن۔
سوانیاں تے کڑیاں دا جھرمٹ و کھ کے گھبرو منڈے اجیں کچیلی کھوہ اتے آجایا کردے سن

پھرا کھاں دی لڑائی وچ کس دی جت تے کس دی ہار وی اتھے ای ہو جاندی سی۔''(382)

لکھاری نے اپنی ہڈ بیتی وچ اپنے بچپن دیاں شرارتاں توں اگے اپنی نوجوانی دے چھوٹے چھوٹے "Crushes" وی بیان کیتے نیں۔ چوداں سال دی عمر وچ پندراں سال دی 'زہرہ' دا اوس نوں چنگا لگنا۔ 'زہرا' نوں پسند کرنا فیر بہانے بہانے اوس دے گھر جانا ناول کاراں صرف اپنی کہانی بیان کر دا اے سگوں اپنے نال رہن والے لوکاں تے اردگرد دی معاشرت تے وی روشنی پاندا اے۔ 'چاچا لنڈو' دا 'ہوشاں' نال محبت فیر ساری عمر اوہدے واسطے تیاگ دنیا اک عجیب وغریب چاہت دا رشتہ اے۔ شادی شدہ عورتاں دیاں وکھرے قسم دے طور اطوار دسے گئے نیں۔ اتھے جن زنانیاں نوں جن چمڑ جاندے۔ فیر ایہناں جناں نوں کڈھن والے وی ساڈھی پینڈو وسو دا حصہ نیں۔ ناول وچ دراصل ساڈے عام دیہاتاں دے کلچر تے جھات پائی گئی اے۔ راہکاں دی حیاتی دیاں مشکلاں جیہڑیاں نسل در نسل اوہ بوگھ رہے ہوندے نیں۔ اوس ول قاری دی توجہ دلائی اے۔ لکھاری جیہڑا خود بڑا احساس ہوندا اے۔ اوس نوں قدم قدم تے دکھ دا احساس ہوندا اے۔ کئی دفعہ ہون والیاں زیادتیاں تے کجھی وی وٹ دا اے پر فیر اوس نوں سر سٹانا پیندا اے۔ زمیندار دے دیکے دے نال منشی چغل خور نوں وی برداشت کرنا پیندا۔

ایہہ First person narrator ناول اے۔ ایس دی کہانی لکھاری دے نال ٹر دی اے۔ ایہہ کہانی ٹر دی ٹر دی سندھ ہجرت کر جاندی اے۔ سندھ توں پہلاں 1955ء دے اکتوبر والے ہڑھ دے حالات بیان کیتے نیں۔ ہڑھ نے وچارے راہکاں دا ہور لک توڑ دتا۔ اوہناں دا سب کجھ تباہ ہو گیا۔ فیر شہراں دے لوکاں نے مدد کیتی۔ لکھاری چونکہ حساس طبیعت ہوندا اے۔ اتھے وی اوس دی انا نوں ٹھیس پہنچ دی اے۔ اوہ لکھدا اے:۔

''شہری لوکاں کولوں منگ منگ شیواں لینا مینوں چنگا نہیں سی لگدا پر راہک لوک تاں بڑے خوش ہوندے سن۔ ہڑھ دے سک جاون مگروں کجھ راہک لوبھ لالچ دے کارن سڑک اتے ای بیٹھے رہندے سن۔ جد خرایت کرن والے آنے بند ہو گئے تاں ایہہ لوک واپس پرتے سن۔ راہکاں نوں گھراں دے رڑجان دا بہتا افسوس نہیں سی۔''(383)

لکھاری کجھ پڑھیا لکھیا سی ایس کر کے اوس نوں فلمی کہانیاں لکھن داوی شوق سی پر ایہہ شوق سرے نہ چڑھ سکیا۔ فیر لکھاری دی شادی ہو جاندی اے۔ اوس دی بیوی بڑی شریف تابع دار دا ساتھ دین والی ہوندی اے۔ پنجاب دے زمینداراں توں تنگ آ کے لکھاری تے اوہدا خاندان سندھ چلا جاندا اے۔ اتھے کسے

بڑے افسر دی زمیناں تے کم کردا۔ ایس حصے وچ سانوں لکھاری سندھ دی رہتل بہتل نال متعارف کرواندا اے سندھ دے راہکاں تے پنجاب دے راہکاں دا فرق دسدا۔ اوتھے رسم رواج، کھان پین تے ویاہ شادی دے طریقے دسدا اے۔ اس طرح سانوں سندھی وسوں دا مکمل پتہ چلدا اے۔ لکھاری پنجابی راہکاں دی نفسیات تے روشنی وی پاندا اے:۔

''پنجابی بھکھے راہکاں دا ہجوم راجے دی شہ اتے مار دھاڑ وی کرن لگ پیا۔ آوندے جاندے سندھیاں نوں مار دے کٹدے، اوہناں دا سامان کھولیندے۔ سندھیاں دیاں گاواں بکریاں جنگل وچوں دھکو دھکی چک لیاندے تے کوہ کھاندے۔ سندھیاں اتے اینا رعب پیا کہ اوہناں راجے دی جاگیر وچوں لنگھنا تے چھڈ ای دتا سی۔''(384)

سانوں پتہ چلدا اے صوبائی تعصب وچ خود ای لوکائی نے کدھرے نفرت دا بیج بویا ہوندا اے۔ جدوں پنجابی سندھی نال اسطرح دا سلوک کرن لگے تے فیر کدی اوس دا Reaction وی Face کرنا پیندا اے۔ ناول کار دا کنبہ سندھ توں واپس آ جاندا اے۔ پنجاب وچ برے حالات دا مقابلہ کرنا پیندا۔ پہلا زمیندار ایہناں راہکاں نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ ایس دا پیو تے بھائی گڈھ چلان لگ پیندا اے نالے کسے ہور زمین دی راہکی وی کردے نیں۔ راہکاں دی حیاتی بارے اوہ لکھدا اے:۔

''زمینداراں دیاں ونگاراں کٹنیاں، بتیاں پٹیاں تے اوہناں دے کیتیاں دا وی احترام کرنا ساڈا مقدر لکھیا ہویا سی خورے۔ زمینداراں دی جھڑک اتے غصہ آوندا تاں بس وچے وچ اساں موئے سپ وانگ وس گھولدے ساں۔ ڈھیٹھاں تے لیے شرماں وانگر جی جی کردیاں رہنا ای اساڈی رہتل سی۔ کوئی انکھ تے کوئی ترنگ اساڈے وچوں کسے بھیڑے وال وانگر موچنے نال چک لئی ہوئی سی۔''(385)

ساڈھارا ہک اپنی حیاتی توں کنا مجبور ہوندا اے۔ لکھاری دے خیالاں توں پتہ چلدا اے۔ انعام الحق ہوراں 'بھھل' بارے لکھیا اے:۔

''مصنف دا تعلق آپوں وی اوسے زیریں طبقے نال اے جنھے زندگی دیاں تلخیاں دا نہ صرف مشاہدہ کیتا بلکہ ایہناں نوں برداشت وی کیتا۔ اس ناول وچ بچپن دیاں محرومیاں، مایوسیاں، مشکلاں تے مظالم نوں بڑے سدھے تے واضح انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔ اس ناول وچ پنجابی دے سرکڈھویں شاعر استاد دامن دا تے اوہناں دے حجرے دا وی تفصیلی ذکر اے جنھے ناول نگار دی زندگی نوں اک نواں موڑ دتا۔''(386)

ناول دا اگلا حصہ استاد دامن دی حیاتی تے اے ۔لکھاری اوہناں دے بہت نزدیک سی ۔ایس کر کے بہت ساریاں گلاں حقیقت تے مبنی اے ۔لگدا اے کہ استاد دامن ہوری اوہناں نوں اک وفا دارسنگی جاندے سی ۔ایس کر کے کسے ویلے اوہناں کول رو وی پیندے سی لکھاری تے استاد دامن دی اک ہور شے مشترکہ سی کہ اوہناں دا تعلق اک ای کلاس نال سی ۔دکھ سانجھے سی ۔استاد دامن دی صحبت وچ لکھاری علم نال مالا مال ہوندا اے ۔اوہناں دی ہر گل وچ کوئی نہ کوئی نتیجہ ملدا سی ۔عورتاں دی مظلومی بارے اوہناں دا خیال سی:۔

''پنجاب دی سوانی تاں بہت زیادہ جکڑی ہوئی اے۔ کسے دی گھر والی اے، ایہدا اپنا گھر نہیں ۔ کسے دے پیر اں دی جتی اے، پر اپنے پیر ای کوئی نہیں ۔ایتھوں دا مرد ای ایہدا خدا اے ۔کیہہ خبر کیہڑے ویلے مجازی خدا اپنی خدائی وچوں کڈھ دیوے۔'' (387)

اسطرح تھاں تھاں تے قاری استاد دامن دے خیالاں توں آشنا ہوندا اے ۔

فرزند علی چونکہ اپنی Class نال ہمدردی رکھدے نیں ۔مزدور تے مزارعے اوہ مظلوم طبقہ اے جیہڑا وریہاں توں زمیندار تے سرمایہ دار دے ہتھوں پسیا ہویا اے ۔اگر چہ اوہ اک لکھاری دی حیثیت نال کوئی وڈھا انقلاب تے نہیں لیا سکدا پر اوہناں دکھاں دی نشاندہی تے کر سکدا اے ۔ناول چونکہ بنیادی طور تے Auto Biography اے فیر Biography دی شکل اختیار کر لیندا ۔زبان سادہ تے صاف ستھری تے عام فہم اے ۔فلسفہ حیات وی بیان کیتا اے ۔پنڈ وسو دی عکاسی ملدی اے ۔جتھے باپ دی شکل وچ اندرونی وڈھیر ا وی گھراں وچ موجود رہندا اے ۔ناول وچ ملک دے سیاسی حالات وی بیان کیتے گئے نیں ۔ پلاٹ سادا تے واقعات وچ تسلسل اے ۔

16. کم ذات

لکھاری:فخر زمان **چھپن ورہا:1996ء**

پبلشرز:لاہور،نگارشات **صفحے:141** **باب:17**

(فخر زمان دا ناول کمزات 1996ء وچ چھاپے چڑھیا۔فخر زمان دا ایہہ پنجواں ناول 141 صفحیاں تے 17 باباں تے مشتمل اے ۔ایس دے پبلشر نگارشات لہور نیں ۔ ایہہ گورمکھی وچ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب فخر زمان دے ناول' 357 توں 414 تیکر چھپیا اے۔ایس دا ترجمہ اجتندرپال تے نرمیندکور نے کیتا اے۔اردو وچ ایس دا ترجمہ کنول مشتاق ہوراں 1996ء وچ ای کیتا ۔ایس ناول نوں کلاسیک لہور نے شائع کیتا۔ایہدے 131 صفحے نیں ۔انگریزی زبان وچ وی ایس نوں ترجمایا گیا۔جیلانی کامران ہوراں "The Lowborn" دے ناں ہیٹھ ایس دا ترجمہ کیتا۔ایہنا ول 123 صفحیاں تے مشتمل اے۔)

'کم ذات'جس طرح ایہدے ناں توں ای ظاہراے کی ذات یعنی چھوٹی زات تے نیویں لوک۔فخر زمان اوس طبقے یاں لوکائی دے حوالے نال ناول تخلیق کردااے۔جہاں دا کسے طریقے نال استحصال ہو چکیا ہونداا ے۔ناول دے شروع وچ ای اوہ فلسفہ حیات بیان کرداا ے:۔

''موت تے جیون (بھیڑا یا چنگا) شروع ہی ہوندی اے ناں۔ تے جے جیونا موت دا پرچھاواں ہووے تے فیر موت تے حیاتی وچکار جدائی لکیر کیہڑی ہوندی اے۔اصل وچ ایس جدائی دی لکیر کیہڑی ہوندی اے۔اصل وچ ایس جدائی لکیر دی تلاش وچ اوہ وساہ کے ماریا گیا کیہہ ایہہ خودکشی سی؟ کہ ایہہ قتل سی؟ کہیہ ایہہ قدرتی موت سی؟ پر خودکشی قتل یا قدرتی موت تے حیاتی کولوں وچھڑن داہی ناں سی ناں'(388)

ناول دا اجیہا آغاز قاری دے اندر چٹیک پیدا کرداا ے۔بلکہ سارے ناول وچ چٹیک موجود رہندی اے۔ایس چٹیک داذکر متسندر سنگھ نور نے وی'فخر زمان دے ناول'وچ کیتا اے:۔

''اوہ کون ہے جو مر گیا ہے؟ خوف نے کیوں رگ بھر لیا ہے؟ اک خوف پا ٹھک اندر وی جاگ پینڈا اے۔موت اک دھمکی پیار وانگ ارہنوں توں نال وچ جاگ پینیدی ہے۔''(389)

ناول دے آغاز توں ای قاری ون سونے ویروے لگاندا اے۔اوس وچ خوف دی لہر پیدا ہو جاندی اے۔

فیر اوہ Person جس داذکر لکھاری کرداا ے۔اوس بارے لکھاری لکھداا ے:۔

''ہاں تے اوہداناں گھر والیاں پتہ نہیں کیہ رکھیا سی پر جدوں دی اوہنیں ہوش سنبھالی سی اودوں دا اوہ'عاشق'اکھواندا سی، بڑا چر ایسے ناں عاشق توں پچھانیاں جاندا رہیا پر اک دیہاڑے جد اوہ دھپ چھاں، چانن ہنیرے ،بدل سک'سی سر دل دی تلاش وچ پھاوا ہویا سی تے اوہنوں پل لئی اک خیال آیا۔عاشق تے معشوق دوویں عشق دیاں پرتاں سن عشق دیاں شکلاں سن۔''(390)

فیر لکھاری بہت ساریاں دلیلاں دین توں اوس Person دا ناں'عشق'رکھ دینداا ے اوہدے خیال مطابق:۔

''اوہ نہ عاشق رہیا نہ معشوق سگوں دوواں دا سوما بن گیا عشق فیر اوہ عشق سدواندا، عاشق تے معشوق دا مجموعہ ہولی ہولی لوکی اوہنوں اوئے عاشق!اوئے عاشقا، اوئے عاشقیا دی

جگہ اوئے عشق کہندے۔''(391)

اگے جا کے سارا ناول 'عشق' دے اردگرد گھمدا اے۔لکھاری نے عشق نوں 'Personify' کیتا اے۔عشق ویسےوی امر ہوندا اے۔ہمیش زندہ رہندا اے۔فخر زمان عشق دی کتھا بارے لکھدے نیں:۔

''لوکائی نوں رج کے پیار کرنا تے لوکاں کولوں دامن بچانا، لوکاں دے ہیراں دی مٹی دا
اکھاں وچ سرماپانا تے لوکاں دیاں خودغرضیاں، سنگدلیاں، منافقتاں تے کمینگیاں دا میچا
لینا۔گل دے کھلارنوں سمیدیاں ایہہ کہیا جاسکدا اے کہ عشق نال جو جو بیتیا اوہ سب کجھ
اس کہانی وچ موجود اے۔عشق ہاریا کہ جیتیاں تھوں، تلاش لبھائی، بھال جانچ، پرکھ سٹھ
پاروں اوہدے اپر کیہہ واپری ایہہ کتھا سن لو۔''(392)

ایتھوں عشق دی کتھا شروع ہوندی اے۔لکھاری عشق دی جمن بھومی اک نہیں کئی دسدا اے اوس دی دلیل اسطرح دیندا اے:۔

''اگر اک جمن تھاں تے کئی بندے پیدا ہوسکدے نیں تے فیر اس داالٹ کیوں نہیں
ہوسکدا۔ اصل وچ عشق اپراکوواری کئی جگہاں تے پیدا ہون دی کوئی پابندی نہیں
سی۔''(393)

لکھاری اگے جا کے پنڈ وچ جمن والے عشق دی کہانی بیان کردا اے۔عشق جو کجھ پنڈ و رتھل وچ ویکھدا اے اوس نوں بیان کردا آندا اے۔اوس داوجود ہر شے وچ نظر آندا اے۔فخر زمان نے علامتاں دی ورتوں کیتی اے اوہدا ایہہ انداز اوس دے ساریاں ناولاں وچ جھلکیاں ماردا اے۔منگھار چوں جھانکانا، 'چکی راہے'وانگوں سوراخ کرنا۔فیر اوہی استحصالی عورت دا منظر۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔''

عشق ایس زنانی نال ہون والی زیادتی دا منظر سنگھار چوں ویکھدا۔فیر اوہ کھلے ڈھلے انداز نال سارا منظر بیان کردا اے۔استحصالی زنانی اوہناں مرداں نوں مبارک باد دیندی اے۔'بے وطنا' وچ کجھ اجہے خیالاں دا اظہار'ماں' کروی اے۔ایس ناول وچ زنانی دی ایس للکار تے غور کرو:۔

''سورمیوں! فتح کرلئی جے ماں، بہن تے دھی۔مبارکاں! چپ کرائے کمنداتے، گولیاں وسر
لنگھادیواں گے تیرے سریر دے حصیاں وچوں۔چارے اک اواز وچ بولے''(394)

اگر اسی فخر زمان دے ایس نال دیاں علامتاں تے غور کریئے۔سوانی داروپ ماں دھرتی یعنی ساڈھا ملک اے۔چارومرد ایس دے چار صوبے نیں۔اس طرح 'بے وطنا' وچ وی 'ماں' دے روپ توں مراد اپنا

ملک اے ۔ ایتھے منگھار چوں عشق دا دیکھنا علامتی طور تے اپنے اندر جھاتی پانا اے ۔ ایہناں کرداراں دا رل کے نچنا۔ دھرتی نوں متھا ٹیکنا۔ فیر چانن دا ہو جانا ۔ ایس چانن وچ اک دوجے نوں گولی مار دینا۔ سارا علامتی اظہار اے ۔ ایہہ چانن مرداں دے اندروں نکلدا اے ۔ اوہ ایس روشنی وچ اپنا اصل روپ برداشت نہیں کرسکدے ایس کر کے اک دوجے نوں ختم کر دیندے نیں ۔ سفید کپڑے پا کے اک سوانی دا آنا ہوتیے دے پھولاں دا ہتھاں وچ ہونا ۔ امن تے شانتی دے آنے دی علامت اے ۔ ماں دھرتی تے سکھ تے خوشیاں پھل کھلن دی علامت اے ۔

'عشق' نوں Personify کر کے لکھاری تھاں تھاں بھیجدا اے ۔ اک رات اوہ قبرستان جاندا اے ۔ پہلاں اوس ویکھیا سی کہ جیوندے سر یر نال مرکی کر دے نیں ۔ قبرستان وچ اوہ اک مردہ سر یر نال اجیہا سلوک ہوندا ویکھدا اے ۔ کہ انسان سوچ کے شرم سار ہوندا اے ۔ بلکہ گھاہ تے پودے وی سر جھکالیندے نیں ۔ ایتھے ایہہ وی پتہ لگدا اے پئی انسان دے اندر کنی Frustration ہوندی اے ۔ اوہ اپنی ہار دا بدلہ کسطرح لیندا اے ۔ فیر ایہہ اپنی ہار نوں جیت وچ کسطرح بدلدا اے ۔

ناول دا چھٹا باب اک لمی تے آزاد نظم تے مشتمل اے ۔ جس وچ اک کمذات بندے دے مختلف روپاں دی تصویر کشی کیتی گئی اے ۔ کدھرے کنک دا جلوس ۔۔۔ کدھرے اتھرو گیس ۔ فیر اوہ سیاسی کالمے دی بارے لکھدا اے ۔

کملا جیہا سیاسی کاماں
پھاوا ہو جائے لیڈر ویکھ کے
موڑ اگے ننگی پیریں بھجدا جاوے
کدی بونٹ نوں ہتھ لاوے
کدی شیشے تے انگلیاں پھیرے
'ہٹ اوچھاں کمذاتا'
'ویرا! کرم کر لیڈر ویکھن دے'
'ہٹ اوچھاں کنزاتا'
'ویرا مینوں صاحب ویکھن دے'' (395)

فخر زمان معمولی سیاسی ورکر دی حیثیت بارے گل کردا اے ۔ اوہدی وفا اوہدی محبت دے بدلے اوس

نوں 'کمذات' کہیا جاندا اے ۔ ایتھے وی اک کامے یعنی 'سیاسی کامے' دا کلاس difference نظر آندا اے ۔لکھاری ساڈھے پنجاب دے قصبیاں وچ ہونے والے استحصال دا ذکر کردا اے ۔مرزا، کیدو تے مہر شمیر دا ذکر ایس نظم وچ جتھے اتہاس نوں یاد کیتا جاندا اے ۔اوتھے شاعر شاہ حسین، خواجہ فرید تے بلھے شاہ نوں وی یاد کردا اے ۔ایس دھرتی تے ہون والے سارے ظلماں دی دس پاندا اے ۔اخیر وچ لکھدا اے:

''نفسانفسی، آپا دھاپی، چھنا چھنی، دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
'جد آپو دھاپی پے گئی ۔جد آپو دھاپی پے گئی۔''(396)

ایس نظم وچ وی لکھاری دی انقلابی سوچ جھلکیاں ماردی اے ۔اے سوچ اوس دے ساریاں ناولاں دا اہم جز اے ۔'عشق' جذبیاں دی انتہا ہوندا اے ۔'عشق' وچ مبتلا انسان اپنی زات دی منفی کر دیندا اے ۔اوس دی ego ختم ہو جاندی اے ۔ اوہ اپنی زات کسے دوسرے واسطے فنا کرلیندا اے ۔اپنے آپ نوں اپنے کمتر درجے تے لے آندا اے ۔کہ اوہ کمذات بن جاندا اے ۔شاید ایس ای خیال نوں مدنظر رکھ کے فخر زمان نے 'عشق' نوں کمذات داناں دتا اے ۔فخر زمان لکھدے نیں:۔

''عشق کمذ اتا کیوں ہو گیا ۔ننگی پیریں دھوڑ وچ بھجن نال؟ یاں مڑ کا چوندا جسہ لے کے کپڑے لیر و لیر کروا کے جلوس دی اگلی صف وچ گولی کھان دی آس وچ؟ یاں اتھرو گیس نوں اکھاں تے سہنا تے ساہ بند کروان نال؟ یاں زندگی دے اُگھے سال جیل وچ گزارن نال؟ یاں کوڑے کھان، ماس نوں نونہہ اگ کروان، بردیاں سلاں اپر لیٹن نال، پیراں دیاں تلیاں اپر ڈنڈیاں دیاں ضرباں جرن نال، گھنٹیاں تیکر الٹا لٹکن نال، یاں فیر ہسدیاں ہسدیاں سولی چڑھ جان نال؟''(397)

فخر زمان 'عشق' دے کمذات ہون دی وجہ تلاش کردا اے ۔ اوہدا سوال وی آپے تے جواب وی آپے ۔فیر فخر زمان کہ 'عشق' اپنی سوچ وچ مضبوط اے ۔اوس دے اردگرد جو کجھ ہو رہیا اوہ اوس دا حصہ بنن توں انکاری اے اوس دیاں کجھ قدراں تے اخلاقی قدراں نیں ۔اوہ بہت ساریاں گھٹیاں گلاں توں انکاری اے ۔ لکھاری لکھدا اے:

''اوہ انکاری سی ہر اوس گل دا جہڑی منکھتا دے شیشے وچ تریڑاں دا کارن بندی سی ۔
اوہدے مسلسل انکار نے اوہدی زندگی اجیرن کر دتی۔''(398)

ایتھے عشق وچ کرداری مضبوطی جھلکیاں ماردی اے ۔پر معاشرے وچ ایس صفت دی وجہ توں اس

نوں کمذات بنا دتا۔ کیونکہ معاشرے نوں سچا تے کھرا فرد وارا نہیں کھاندا۔ انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

''کمذات جیویں کہ ناں توں ای ظاہر اے۔ ہیٹھلے طبقے دی نمائندگی کرن والے اک فرد دے عکس تے مبنی اے۔ جہوں ناول نگار نے عشق داناں دتا اے تے جنھوں تھاں تھاں حقارت نال کمذات کیہہ کے بلایا جاندا اے۔''(399)

ناول کار ایس 'کمذات عشق' دا ظہور تھاں تھاں دسدا اے۔ پنڈ توں علاوہ اوہ شہر دی اک ہنیری گلی دے اک مٹے پھٹے مکان وچ ظاہر ہوندا اے۔ اوہ شہر دیاں سرحداں دا پتہ لگاندا اے بڑے کوشش نال پنڈ تے شہر دی سرحد دا پتہ لگا لیندا اے۔ لکھاری دوناں دے درمیان والی تھاں نوں 'نومینز لینڈ' کہندا اے 'نومینز لینڈ' دا ذکر فخر زمان دے اکثر ناولاں وچ آندا اے۔ فخر زمان دا ایہہ کردار شہر وچ اپڑ جاندا اپر ایس شہر دا کوئی ناں نہیں دیتا گیا۔ ایتھے وی لکھاری دے ایس اک شہر توں مراد پورا **ملک** یعنی پاکستان وی ہو سکدا اے۔ ایس شہر وچ سیاسی حالات کی نیں ناول کار ایس دا وی علامتاں راہیں ذکر کر دا اے۔ ایس شہر دے رہنما نوں پھانسی وی دتی جاندی اے۔ ایتھے عشق کئی روپ دھار لیندا اے کدی اوہ اک شخصیت ہوندا اے۔ تے کدی اوہ 'جذبے' دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ دراصل بنیادی طور تے 'عشق' اک جذبہ ای اے۔ ناول کار تے ایس مکھ نائیک توں اپنے خیالاں دے اظہار واسطے ورتیا اے۔ شہری رہت وچ وڑ کے 'عشق' نوں جو کجھ وکھالی دیندا اے، اوہ ناول کار دا مشاہدہ اے۔ ایس مشاہدے نوں کدی اوہ شعراں راہیں بیان کر دا اے۔ کدی نثر دی شکل وچ تصویر وکھاندا اے۔ اوہدا ایہہ لکھنا:۔

''اتھروشیل اوہدے کول آ کے ڈگیا، اک گولی اوہدے کن کولوں گزری، اک ہور گولی اوہدے کن کولوں گذری''(400)

اوس دور وچ شہراں وچ جو کجھ ہو رہیا سی اوہناں حلات نال قاری نوں واقفیت ہوندی اے۔ 'عشق' تے ایس شہر وچ تشدد وی کیتا جاندا اے۔ بار بار اوس نوں کمتر ہون دا احساس ہوندا اے۔ 'ہٹ پچھان کمذاتا' دے لفظ اوس نوں چبھدے رہندے نیں۔ سجاد حیدر نے ایس حوالے نال لکھیا اے:۔

''کمذات کا کردار دوستکووسکی کی تخلیق کیے ہوئے ذلت کے مارے لوگوں کی مجلسی زندگی میں سب سے نچلی سطح پر جی رہا ہے اور اسے ہر بار ہٹ اوئے کمذاتا کے توہین آمیز طرز تخاطب سے اسکی پست حیثیت یاد دلائی جاتی ہے۔''(401)

فیر 'عشق' مٹھے چک جاندا اے۔ ایتھے اوہ علامتی طور تے دسدا اے کہ مٹھے چک داناں مٹھا سی پر اوسدا

پانی اخلاقی قدراں ختم ہو جان دی وجہ نال لونا ہو گیا سی۔لکھاری اس دی وضاحت انج کردا اے۔

'مٹھا چک تے بندے دے اندر رہندا اے۔لونا تے مٹھا پانی کوئی وکھو وکھ تے نہیں ہوندا۔ اوہناں دا نجوگ یہی پانی دے صفت بندا اے۔ تے فیر مٹھا چک دی جگہ لونا چک، یا لونا مٹھا چک، کیوں نہیں کہندے تے لونے تے مٹھے دے وچکار سرحد کتھے ہوندی اے، ہوندی وے کہ نہیں، اوہدا دماغ ایہناں سوالاں وچ جکڑیا ہویا سی، عشق نے لونے وییب داسٹہ کڈھن دا فیصلہ کرلیا۔شہر تے پنڈ، پنڈ تے شہر، اچھائی برائی، برائی اچھائی، شر خیر، خیر شر پر اچھائی برائی دا کیہہ معیار اے۔لونا تے مٹھا دووے اپنی اپنی جگہ چنگے دی تے برے وی ہوندے ہون گے۔"(402)

فخر زمان 'عشق' راہیں ایہہ پیغام دیندا اے 'مٹھا چک تے لونا چک اصل وچ اکو نیں جتھے تہاڈی سانجھ ہووے گی اوتھوں مٹھاس جمے گی۔" ایتھے اوہ لوکائی نوں سانجھ دا درس دیندا اے۔ ایس Personified عشق دی ملاقات اجیہے بندے نال ہوندی جس نوں اغوا کر کے کجھ بندے اوس دا جگر، گردے، اکھاں تے دل کڈھ لیندے نیں۔اوہدے جسم وچ منگھار ہوندے نیں پر عجیب گل سی اوہ بندہ فیر وی زندہ سی۔اوس دا اے کہ اغوا کرن والیاں جیہڑے حصے کڈھے سی اوہ جعلی سی۔اصل جسم دے حصے اوس گھر رکھے ہوئے نیں۔فیر اک لیڈر نوں ویکھ کے اوس نوں ملنا چاہندا اے۔پر اوس نوں فیر حقیر جان کے پرے ہٹا دئے کمدا تا 'سنناپیندا اے۔ایتھے علامتی طور تے اک گل عشق دے موںہوں لیڈراں نوں کھلواندا اے۔

"ایدھا سب کجھ جعلی اے، دل، گردے۔اصل،جمدہ تے بندگلی دے الرے مکان دے ہنیرے کمرے وچ بیٹھا وے۔"ایتھے لکھاری نے لیڈراں دا پول کھولن دی کوشش کیتی اے۔

فخر زمان دا ایہہ کردار 'عشق' بڑا اوکھا کردار اے۔کدی اک شخصیت تے کدی اک جذبہ۔عشق نوں کل لوکائی دا درد اے۔اوس نوں مصور، شاعر، مجسمہ ساز لکھاری ہر اک نال ہمدردی اے۔اوہ چاہندا اے کہ ناممکن نوں ممکن کسطرح بنائے۔عشق جدوں جذبے دی شکل اختیار کر دا اے۔تے اوس وچ تصوف دا رنگ پیدا ہو جاندا اے۔ایتھے سارے صوفی شاعراں دے کلام دی ونگی اپنے کلام وچ وکھاندا اے۔

'ست گواچے لوک' دے ست رنگ تے ست رنگی پینگھ دا ذکر ایس ناول وچ وی ملدا اے:۔

"عشق دا جذبہ ناچ اُٹھدا اے
'جس تن لگیا عشق کمال ناچے بےسر تے بےتال'

لیڈر دی جیپ نے دھوڑ اڈائی

میں ہتھ ہلاناویں

پر انہہ ہٹ اوُے کمذ اتا ۔ مغرو وی لبہ'' (403)

عشق دے جذ بے دی شکل تے اوس 'کمذ ات' دا روپ گڈ مڈ ہو جاندے نیں جذ بےنوں اوہدی اصلیت وکھائی دیندی اے ۔ لکھاری ایس ناول راہیں اپنی سوچ دا پرچار کرنا چاہندا اے ۔ 'عشق' Globlization دے حوالے نال اک کالا adopted بچہ بن جاندا اے ۔ گورے جوڑے دا ایہہ adopted بچہ ساری محبت تے پیار دے باوجود اپنے اصلی ماپیاں کول پرت جاندا اے ۔ ایہہ بندہ یعنی عشق اپنے اصل ماں باپ تے اپنی ماں دھرتی نال اپنے جذبات دا اظہار اسطرح کردا اے :۔

''عشق دیاں اکھاں وچ گلیڈ و آگئے ۔ رنگ، نسل، قبیلہ، فرق، زبان تے مذہب سارے سانچے تے خانے بندیاں دے بنائے ہوئے نیں ۔ پر اک مرکز ایسا وے جیہڑا لوکائی نوں اکٹھیاں کردا اے ۔ اوہنیں اموی یاں ہو کے دھرتی نوں چمیا اوہدی مٹی دی چونڈی سواہندے وچ ملی تے ہوٹھاں راہیں سوالیا۔'' (404)

ایتھے لکھاری اپنی دھرتی ماں نال پیار دی دس پاند انظر آندا اے ۔

اگے جا کے ناول کار 'عشق' نوں ایسے بچے دی شکل وچ پیدا کردا اے ۔ جیہڑا Test Tube Baby وی ہوندا اے لے اپنی ماں دی کھوکھ وچ دو جے مرد دا نطفہ ہوندا اے ۔ ایتھے فیر بچہ اپنی پچھان لبھدا اے ۔ لکھاری ایہہ ثابت کردا اے کہ اصل شناخت ماں نال ہوندی اے ۔

اخیر لے باب وچ جدوں عشق نوں محسوس ہورہیا سی کہ اوس دا آخری ویلا آگیا تے اوس وچ جرات وی آگئی تے شکتی وی ۔ اوہ کمذ ات لیڈر نوں پاسے کرکے لوکائی نوں مخاطب کردا اے :

''لوکو وے لوکو ! میں اپنی پچھان کرلئی اے ۔ لوکو وے لوکو! اسی بیبے ہاں تے اوخو ساڈی شناخت اے ۔ ساڈی ماں دی پوتر کھوکھ نیں سانوں شکتی دتی اے ۔ ایہہ جیہڑا اتہانوں ورگلا رہیا سی ایہہ کم ذات اے ۔'' (405)

ایتھے فخر زمان اصل کمذ ات دی نشاندہی کردا اے ۔ لوکائی نوں وی اصل کمذات دا پتہ چل جاندا اے ۔ لوکائی خوشی وچ آکے اصل کمذ ات 'لیڈر' نوں جلا کے مار دیندی اے ۔ اسطرح عشق دا جذ بہ صادق ہو جاندا اے ۔ اوہنے چوہنڈی مٹی دی بھر کے سواہندے وچ ملی تے واپس ٹر پیا ۔ منظر بدل جاندا اے ست رنگی

پینگھ پے جاندی اے۔ فصلاں نسر پیندیاں تے عشق نے اپنے آپ نوں ختم کر دی کوشش کیتی۔ پر اب دے تن اندھے، بولے تے گونگے بندے اوس دی پھاہ لین دی کوشش نوں نا کام بنا دیندے نیں۔ ناول کا ر دسنا چاہندا اے کہ 'عشق' کدی نہیں مردا۔ سچے جذبے ہمیشہ زندہ رہندے نیں۔ فخر زمان دا اک وکھرا اسٹائل اے۔ اوس ایس ناول نوں images تے علامتاں راہیں اساریا اے ۔ ناول نوں اگے ودھان واسطے اوس آزاد شاعری دا سہارا لیا اے۔ شاعری اوس دے سارے ناولاں دا اہم جز اے۔ فخر زمان اک شاعر وی اے۔ ایس کر کے شاید شعراں راہیں آسانی نال اپنے خیالاں دا اظہار کر دسکدا اے۔ مستندر نور کم ذات بارے لکھدے نیں:۔

''کم ذات وی روایتی ناول دے ودھی ودھان وچ لکھیا ناول نہیں سگوں ناول جاں ائی ناول دی ودھی وچ ہے تے اوہو شو وچ ناول نوں اسیں اجیہی چھتا نال جوڑ دیاں اوس دی ٹیکسٹ وچ بنے ودھی ودھان توں ہی سمجھ سکدے ہاں۔''(406)

ایس غیر روایتی ناول وچ مرکزی کردار عشق اے ۔غفور شاہ قاسم اپنی کتاب وچ کمذات دیت حوالے نال لکھدا اے:۔

''کم ذات میں عشق کو مرکزی کردار کے طور پر ابھارا گیا ہے اور اس جذبہ عشق کی تجسیم کمذات کے ذریعے کی گئی ہے۔ناول کا مرکزی خیال انسان دوستی پر مبنی ہے۔''(407)

فخر زمان ایس ناول وچ 'عشق' نوں اک جذبہ وکھایا اے ۔ ایہہ ناول ہینے لوکاں دی نمائندگی وی کر دا اے ۔ ایس دے ذریعے پنڈاں تے شہراں دی وسو وچ جو کجھ ہو رہیا اوہدیاں تصویراں وکھاندا اے۔ ماں دھرتی نال پیار دا جذبہ اوہ عالمی سطح تے وکھاندا اے۔ فخر زمان دی ایہہ خوبی اے کہ اوہ جدید لکھاریاں تے لکھتاں توں متاثر اے او تھے اپنے Classic ادب توں کدی وی نہیں بھولدا۔ بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ تے خواجہ فرید دا کلام اوہدی روح وچ رچ بس گیا اے۔ 'عشق' دا جذبہ اپنی منزل توں پالیندا اے۔ اوہ اصل 'کمذات' نوں سامنے لیا کے امر ہو جاندا اے۔

17. ٹانواں ٹانواں تارا

لکھاری: منشا یاد   **چھپن ورہا: 1997ء**

پبلشرز: اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز، 8۔اے خیابان سہروردی   **صفحے: 578**   **باب: 97**

پنجابی ادب وچ بہت کم ناول ضخیم نیں۔ ٹانواں ٹانواں تارا اپنے حجم دے حساب نال کافی وزنی اے۔ناول دا مرکزی کردار 'خالد' اے۔کہانی دا آغاز اوس دے بچپن توں شروع ہوندا اے تے اوس دے بڑھاپے تے کہانی دا انت ہوندا اے۔ایس مرکزی کہانی نال ہوروی نکیاں نکیاں کہانیاں اس طرح ملدیاں جاندیاں نیں جسطرح اک وڈھے دریا وچ چھوٹیاں ندیاں رل جان۔ناول ساڈھیاں دوناں رہتلاں شہری تے پنڈوں دی عکس بندی کردا اے۔اک طویل زمانے تے پھیلیا ہویا اے۔ون سونے کرداراں دی بھر مار اے۔ناول دا نائیک خالد اک حکیم دا پتر ہوندا اے۔حکیم صاحب دی اک دھی تے دو پتر ہوندے نیں۔خالد دا دوجا بھرا یونس اللہ لوک ہوندا اے۔اوہ اک دن گھر چھڈ کے کدھرے ٹر جاندا اے۔آپا داویاہ کردے نیں تے اوہ جلدی اوہ بیوہ ہو جاندی اے۔خالد پڑھائی چنگا ہوندا اے اوہدا یار 'انور' وی پڑھائی وچ چنگا ہوندا اے۔انوردا بھرا 'باسو' کبڈی دا چنگا کھلاڑی ہوندا اے۔خالد ہوراں دی زمین 'ملک خوشی' ہوراں فریب نال اپنے نال لگائی سی۔ایس کر کے اوہناں دی دشمنی ایس ٹبر نال سی ایہہ دشمنی نسل درنسل چلدی اے۔'ملک خوشی' دا پتر 'ملک مراد' اوہدے والد حکیم صاحب نال لگدا اے۔اوہدا پتر ملک وارث ساری عمر 'خالد' نال کھہندا رہندا اے۔ایہہ ساڈی پنڈ وسوں دا اک پکھ اے۔

ناول وچ پنڈ وسوں دے سارے پکھ وکھائے گئے نیں۔'نیویاں' تے 'اچیاں' دی کھچ دھروں۔'باسو' دا 'وڈھیاں' دے اگے سر چکا کے لکھاری نے پنڈاں وچ پنگرن والیاں نویاں سوچاں بارے دسیا اے۔'لت شاہ' دا میلہ وی ایس وسوں دی اک جھلکی اے۔

ناول چونکہ بہت ساریاں کہانیاں اپنے کلاوے وچ لئی پھردا اے۔سناریاں دی سوہنی کڑی 'نجی' دا قصہ شروع ہو جاندا اے۔'نجی' دے انجانے وچ 'خالد' نال محبت ہو جانا۔اوہدا 'خالد' نوں خط لکھنا تے فیر خالد دے بھلیکھے کسے ہور دی جھولی وچ ڈگ پینا۔اسطرح 'نجی' دی حیاتی برباد ہو جاندی۔ دوجے پاسے خالد دا شہرا چ 'ملک اللہ یار' دے گھر انیکسی وچ رہندا اے۔ایتھے لکھاری نے شہری رہتل نوں وکھایا اے۔ملک اللہ یار ایڈووکیٹ ایس منڈے نویں وکیل نوں اپنی کسی اک دھی واسطے گھیر دا وکھایا گیا اے۔اوہدی بیوی 'فاطمہ' وی منڈے دی خاطر مدارت کردی اے۔اوس دیاں کڑیاں چوں 'فرحانہ' نال اوہدا فیر شروع ہو جاندا اے۔

ناول اخلاقی قدراں دا پاسداروی اے۔فیر اپنے وسوں نال پیار دے حوالے نال 'خالد' ایہہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ اپنے پنڈ دے نیڑے قصبے وچ وکالت کرے گا۔اسطرح اوہ سانوں سچا تے کھرا انسان وکھالی دیندا

اے۔ بھاویں اوس نوں ایس فیصلے دی وجہ نال اپنی محبت نفر حانہ'توں ہتھ دھونے پیندے نیں۔ اوہ پرانیاں سوچاں دی اسطرح نندیا کردا اے کہ اوہ اپنے بھین 'آپا' دی شادی کمہاراں دے منڈے'باسو'نال کروا دیندا اے۔ اسطرح لکھاری نیں ذاتاں دے فرق نوں مٹانے دی کوشش کیتی اے۔'خالد'ہولی ہولی اک خوبصورت تے با کردار کردار دے طور تے ناول وچ ابھردا اے۔'نجی' دی دھی 'نین تارا' نوں کنجراں کولوں لے کے اوس دی خود پرورش کردا اے۔ خود اوہدی شادی ماں تے بھین دی پسند نال اک شریف کڑی 'زینب' نال ہو جاندی اے۔ اوس دے اپنے بچے ہو جاندے۔ ناول کرداراں دا کارخانہ اے۔ شروع دے کرداراں دے نال نال ہور کرداروی آملدے نیں۔ واقعات نال واقعات جڑے ہوئے نیں۔ خود 'منشا یاد' اپنے' دیباچے' بات پاواں بتولی پاواں' وچ لکھدے نیں:۔

''پنجاہ وریہاں وب بندے دے اندر پڑیاں باتاں تے کوڑ کباڑ جمع ہو جاندا اے۔ میرے اندروی مونہوں منہ بھر گیا تے کجھ بیلیاں دی فرمائش کیتی پئی کوئی لمی کہانی چھپواواں۔ میں تیار ہو گیا۔۔۔ فن تے حیاتی دے لے پینڈے پیا سی۔''(408)

'خالد' کہانی دا مکمل ہیرو اے۔ لکھاری دی لکھت وچ اک جھول نظر آندا اے کہ نائیک نوں کدی اوہ دلیر ثابت کردا اے تے کدھرے اوہ اتنا بزدل ہو جاندا اے کہ اوہ 'نفرحانہ' دا انتظار کرن دی بجائے جلدی ای 'زینب' نال شادی کرن نوں تیار ہو جاندا اے۔ ناول دے اخیر وچ وی اوہ اپنے متعلق جھوٹیاں گلاں برداشت نہیں کر سکدا تے پاگل ہو جاندا اے۔ اوس دے مقابلے وچ 'نجی' زیادہ مضبوط زنانی اے۔ دل تے جسم تے اتنے زخم برداشت کر کے وی دنیا دارنوں نبھار ہی ہوندی اے۔ ناول طویل اے۔ ایس کر کے لکھاری نے بہت سارا نک سک کٹھا کیتا ہویا اے۔ میلے ٹھیلے، قتل، اغوا تے پنڈوں تے شہری حیاتی دے سارے روپ ناول وچ نظر آندے نیں۔ ناول دا اک پکھ سیاسی وی اے۔ جس وچ خالد سیاست وچ حصہ وی لیندا اے تے فیر الیکشن وی لڑدا اے۔ خالد اک مثبت کردار اے۔ اوس دا الیکشن ہار جانا کجھ وچر ج جہیا لگدا اے۔ ناول کار نے اوس ویلے دے سیاسی حالات تے حکومتی ٹولے تے وی تبصرے کیتے نیں۔ اوس دیاں سطراں غور طلب نیں:۔

''اتوں فوجی حکومت سارے راہ ڈکے ہوئے سن۔ ڈنڈے دے زور اتے قائم کیتی ایس حکومت اوہدے خیال وچ ملک نوں ڈھیر پچھے سٹ دتا سی۔ اسلام دے ناں اتے تقلیدی تے انھی مذہبیت نوں رواج دتا۔ عقل تے سائنسی سوچ نوں ڈکالایا۔''(409)

ناول دے اک قصے وچ ہندوستان دی ونڈ دا وی ذکر اے ۔ ہندوواں مسلماناں تے سکھ دی کٹھی رہتل دا ذکر وی اے ۔ایس طویل ناول وچ بہت سارا ویلہ وکھایا گیا اے ۔ناول کار نے ایس سارے ویلے نوں اک خاص ڈھنگ نال ناول وچ قیدی کیتا ہویا اے ۔اشفاق احمد ہوراں دے خیال مطابق :۔

> ''ایس ناول وچ منشا یاد نے بڑی دنیا سمیٹی اے تے ون سونے کرداراں دا مینابزارلا کے کردار نگاری دی کندھ کرچھڈی اے ۔میرے بھانے ایہہ ناول وتی تے روسی ناولاں دے پراگے دا اوہ آخری ٹوٹا اے ۔جیہڑا ویلے دی ونڈ نال اج ساڈھے کول اپڑیا اے ۔''(410)

ناول تکنیکی لحاظ نال وی سوہنا الیکیا گیا اے ۔اس دا کینوس وسیع اے ۔زماں تے مکاں دا خیال رکھیا گیا ۔مکالمے چنگے تے ماحول دے مطابق نیں ۔واقعات وچ تسلسل تے ربط اے ۔پنجابی ادب وچ بہت گھٹ ناول اتنے بھرویں تے زوردار نیں ۔انعام الحق جاوید ہوری اس ناول حوالے نال لکھدے نیں :۔

> ''منشا یاد نے ایس ناول وچ جتھے پنڈ و پاتراں دی عمدہ عکاسی کیتی اے ۔ اوتھے ای جملہ سازی تے مختلف واقعات وچکار ربط داوی خاص خیال رکھیا اے ۔جیہدی وجہ نال مضبوط پلاٹ تے مبنی ایہہ ناول اک مربوط تے سچی حیاتی دا عکس پیش کر دا نظر آندا اے ۔''(411)

ٹانواں ٹانواں تارا اک ویلے دے اتہاس دی دس پاندا اے ۔ونڈتوں پہلاں دی عکس بندی وی کردا اے ۔ ملک دے حال تے ماضی دوناں وچ الیکیا گیا اے ۔اک معاشرت دے سارے روپ ایس وڈھے ناول وچ وکھالی دیندے نیں ۔منشاءیاد ہوراں ایہہ وڈھا ناول تخلیق کر کے وڈھے وڈھیاں دے الا ہمے لاہ دتے نیں ۔

18. سانول موڑ مہاراں

لکھاری: اقبال بانو   **چھپن ورہا: 1997ء**

پبلشرز: وہاڑی، لنگڑیال پبلشرز، رتہ ٹبہ   **ناول چھپ رہیا اے**

(اقبال بانو دا ناول 'سانول موڑ مہاراں' پہلاں ادبی رسالے 'سرائیکی ادب' ملتان وچ 1985 توں 1986 تیکر چھپ دا رہیا ۔بعد وچ ایس نوں کتابی شکل دتی جا رہی اے ۔ایہہ ناول اک سوانی اقبال بانو دی پہلی لکھت اے ۔)

ناول دا اہم کردار ملک نواز اے ۔ ملک نواز دے دو پتر ملک اللہ نواز تے رب نواز نیں ۔ ملک نواز

بڈھا ہوچکیا سی اک صاحب جائیداد جاگیردار سی ۔اوس دے دونویں پتر وکھو کھ ماواں وچوں سی ۔ ملک نواز جائیداد دوناں وچ ونڈ دتی سی تاں جے بعد وچ جھگڑا نہ ہووے ۔ ملک اللہ نواز دی بیوی ملکانی پروین بڑی ہوشیار تے چالاک زنانی سی ۔اوہ روایتی قسم دی بھابھی سی ہر وقت اپنے خاوند دے کن اوہدے بھرا 'رب نواز' دے خلاف بھر دی رہندی اے ۔رب نواز دا ویاہ اپنی فرسٹ کزن 'سکینہ' نال ہوندا اے ۔اوس دی پہلی دھی 'آسیہ' ہوندی اے تے اوہ خوش ہوندا اے ۔ایس توں دل تے وی نہیں لیندا اے ۔فیر دو دھیاں ہور خالدہ تے فاطمہ پیدا ہوندیاں نیں تے اوہ پریشان ہو جاندا اے ۔ایتھے ساڈھے وسیب دیاں سوچاں دا شکار ہو جاندا اے ۔وارث دی خواہش اوس نوں بار بار ویاہ کرن تے مجبور کر دی اے ۔

اوس دے بھرا ملک اللہ نواز دے تن پتر ہوندے نیں ۔ ملک اللہ نواز تے ملکانی چاہندے سی کہ رب نواز اپنیاں تناں دھیاں دا رشتہ اوس نوں دے دیویں ۔اس طرح اوہ اوس دی جائیداد قابو کرن دے چکر وچ ہوندے نیں ۔اپنے کم نوں پکا کرن واسطے اوہ کڑیاں دا نکاح اوہناں دے بالغ ہون توں پہلاں ای پڑھوا لیندے نیں ۔ اللہ دا کرنا ایہہ ہوندا اے کہ کسے مجذوب دی دعا نال ملک رب نواز نوں اللہ تعالیٰ تیجی بیوی 'صغراں' وچوں وارث دے دیندا اے ۔ایس لڑکے دا ناں 'علی نواز' رکھیا جاندا اے ۔دوجے بھرا ملک اللہ نواز دی بیوی 'پروین' حسد دی اگ وچ جل جاندی اے ۔اوہ 'علی نواز' نوں زہر دے دیندی اے پر اوہ بچ جاندا اے ۔

ناول دی کہانی وچ کئی موڑ آندے نیں سازشی ملکانی 'پروین' کئی سازشاں کر دی اے ۔ ملک رب نواز دے پتر' ملک علی نواز' اودھیا متریاں بھیناں بڑا پیار کر دیا نیں ۔ملکانی پروین کول ایہہ سب کجھ برداشت نہیں ہوندا ۔اوہ غلط فہمیاں پیدا کر دی اے ۔ تے بھیناں کولوں بھرا نوں دور کروا دیندی اے ۔اوہ تایا تے تائی دے کہنے وچ آ جاندا اے ۔تایا دی دھی عالیہ دے قریب ہو جاندا اے ۔علی نواز اک دھاڑے اپنی تائی ملکانی دی گل کتھ سن لیندا اے ۔اوس دیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں ۔ناول وچ بہت سارے واقعات بیان کیتے گئے نیں ۔ناول دی کہانی کئی موڑ مڑ دی اے ۔اخیر وچ عالیہ تے علی نواز دا ویاہ ہو جاندا اے ۔

ناول دی کہانی ساڈھے وسیب نال جڑی ہوئی اے ۔ایتھے 'منڈا پرست' معاشرے دی عکاسی کیتی اے ۔گھریلو حیاتی دے حوالے نال عورتاں دیاں سازشاں دی وس پائی اے ۔کہانی دا اسلاب شاندار اے ۔ ناول دی فضا رومانی وی رہندی اے ۔لکھارن نے پینڈو تے شہری وسو دوناں دے جھلکارے وکھائے نیں ۔

ناول دی لکھت توں لکھارن دی قابلت دا اندازہ ہوندا اے ۔ اوہ زنانیاں تے مرداں دے مسائل توں چنگی طرح جاندی اے ۔ اوہناں دی نفسیات نوں وی سمجھدی اے ۔ لکھارن دیاں ایہہ سطراں ویکھو:''لفظ 'طلاق' عورت کوں طوق وانگ لگدے اتے کوئی وی عورت آپنی مرضی نال ایں بدنامی دے طوق کوں گل وچ نہیں پاندی۔'' انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایس ناول وچ جتھے تریمتاں دی مظلومیت تے پیو پردھان معاشرے وچ اوہناں دی بے چینی نوں ڈھکویں انداز نال الیکیا گیا اے۔ اوتھے ای پنڈ اں دے ماحول دی وی بھرویں عکاسی کیتی گئی اے۔ ہلکی ہلکی رومانی لے نوں من کھچویں اسلوب دے ذریعے ہوراں وداں دی دھڑکن بنان دی کوشش نے کہانی نوں اکو ویلے پینڈو تے شہری ماحول وچ کھلارن دا عمل مصنفہ دے علمی پس منظر تے ذہانت دی دس پاندا اے۔ مثال دے طور تے رب نواز دی دوجی بیوی چوں پیدا ہون والی 'صاعقہ' دے شہر وچ فلک شیر دے گھر پرورش پان تے کہانی وچ 'تھریسیا' دے داخل ہوجان نال ناول اک نویں فضا وچ ساہ تین لگ پیندا اے۔ ایسے طرح لکھارن نے بعض کرداراں دے حوالے نال کہانی نوں انگلینڈ لہور تے ہور شہراں وچ لے جان جیہڑی کوشش کیتی اے۔ اوہ وی کوہ گوچڑی اے۔ مجموعی طور تے ایہوں سماجی حوالے نال اک کامیاب تے مقصدی ناول قرار دتا جا سکدا اے۔''(412)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''سانول موڑ مہاراں' جسے 'سرائیکی ادب ملتان' نے 1986-1985 میں قسط وار شائع کیا تھا۔ کسی خاتون ناول نگارہ کا پہلا مطبوعہ ناول ہے۔ اس میں زمینداروں کے درمیان رشتہ داری کے جھگڑے، سوکنوں کے جلاپے اور سوتیلوں کے ظلم وستم کو بیان کیا گیا ہے۔ ناول کا ہیرو اک زمیندار ملک رب نواز ہے۔ جس کی پہلی بیوی ملکانی سکینہ سے چار بیٹیاں، دوسری بیوی منظوراں سے دو بیٹیاں پیدا ہوتی ہیں۔ تیسری بیوی حلیمہ سے دو بیٹیاں پیدا ہوتی ہیں۔ اک مجذوب کے کہنے پر کہ پہلی نظر آنے والی کنواری لڑکی سے شادی کرنے پر جائیداد کا وارث ملے گا۔ چوتھی شادی مزارع کی تیرہ سالہ بیٹی صغراں سے ہوتی ہے۔ جو علی نواز کو ایک بیٹا دے کر مر جاتی ہے۔ ناول قسط وار لکھے جانے کی وجہ سے غیر مربوط ہوگیا ہے۔ پلاٹ کسا ہوا نہیں ہے بلکہ پھیلا ہوا ہے۔ اور کرداروں کی بھرمار بھی ہے۔ تاہم خواتین کے جذبات کی عکاسی اور مختلف مقامات پر منظر نگاری خوب ہے۔ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد کی

طرف سے ایم۔ ایس۔ سی وویمن سٹڈیز کے پراجیکٹ کے بارے میں ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش کی مرتب کردہ کتاب 'پاکستانی ادبیات' میں 'خواتین کا کردار' یونٹ نمبر ۸ میں اس ناول کا جائزہ بھی لیا گیا ہے۔'' (413)

ناول قسط وار شائع ہون دی وجہ نال بے ربطگی دا شکار ہو گیا۔ اگر ایہہ ناول اک دفعہ تسلسل نال لکھیا جاندا ایاں چھاپے چڑھدا تے ایہہ پنجابی دی سرائیکی بولی دا ہور چنگا ناول ثابت ہوندا۔

19. عذاب دن عذاب راتاں

لکھاری: جمیل احمد پال　　　چھپن ورھا: 1997ء

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان، زبان تے ثقافت، بلال گنج روڈ　صفحے: 80　　باب: 11

جمیل پال ہوراں دا ناول 'عذاب دن عذاب راتاں' اک ناولٹ ای اے پر پنجابی ادب وچ ناولاں دے گھاٹے نوں پورا کرن واسطے اسی ناول ورگی ہر لکھت نوں ناولاں وچ شامل کر لیا۔ خود جمیل پال ہوراں 'عذاب دن عذاب راتاں' بارے لکھیا اے کہ ایہہ لکھت:۔

''پہلی واری 'ساہت 97' وچ ایہہ چھپیا۔ لہندے پنجاب دی تھاں چڑھدے پنجاب وچ ایہہ بہتا مقبول ہویا۔ پیارے متر جتیندر پال جولی ہوراں ایہنوں گورمکھی وچ چھپیا دا اظہار کیتا۔ اجے میں اوہناں نوں جواب وی نہیں سی دتا کہ جوگندر پال مان ہوراں دا خط آ گیا۔ اوہ ایہد ایسی انتر کروی چکے سن۔ فیر پورنم ہوراں جون 1999ء دے پرچے 'لڑی' وچ ایہنوں اکو وار چھاپ دتا۔ پڑھن والیاں نے چنگا سواگت کیتا۔ جناب کیول گوسوامی ہوری ایہد اہندری ترجما کر رہے نیں۔'' (414)

ایس کہانی دا آغاز ای ادھی رات نوں ہوندا اے۔ جدوں لکھاری گھوک ستا ہویا سی۔ اوس دے کہن مطابق:۔

''نال ای لیٹی بیوی دے گلے وچوں عجیب جہیاں آوازاں نکلیاں تاں اوہ جاگ گیا۔ بتی بجھی ہوئی سی۔ اوہنوں جاپیا جویں اوہدی بیوی زور زور نال ہل رہی ہے۔ بیوی دے سنگھ وچوں انج دیاں اوازاں نکل رہیاں سن جویں کسے ڈنگر نوں ذبح کر دیا نکلدیاں نیں۔ نیندر دی حالت وچ پہلاں ہی اوہنوں سمجھ ای نہ آئی کہ ہویا کیہہ اے۔ فیر اوہنے سنبھل کے اپنی بیوی نوں ٹوہیا تے اواز دتی۔'' تائی! کیہہ گل اے؟ تائی۔۔۔؟؟؟ اگوں کوئی جواب نہ

ملیا۔''(415)

ایتھے ایس ناول دا مرکزی کردار جاوید پریشان ہو جاندا۔اوس دی نویں ویاہی ووہٹی دی ایہہ کیفیت پریشان کن سی۔اوس ویکھیا کہ اوہدی بیوی دیاں اکھاں پتھرائیاں ہوئیاں سن، دند آپو وچ بری طرحاں پھنسے ہوئے سن۔ اوہ پانی وچوں باہر نکلی مچھی وانگ پھڑک رہی سی۔اوس دیاں ووچھاں چوں خون وگ کے سرھانے دے تھلے کھبے گر رہیا سی۔

ظاہراے کہ اسطرح دی صورت نال کئی وسوسے جنم لیندے نیں۔اوس نوں یاد آیا کہ ایس قسم دے دورے تے ان وہیاں شریف کڑیاں نوں پیندے نیں۔شایدہ اوہدی بیوی ہسٹریاں دی مریض اے۔'جاوید' پریشان ہو کے سوچاں دے تانے بانے بن دا اے۔اوس اپنی بیوی نوں سہاگ رات ای دسیا سی کہ اوہ اوس دی حیاتی وچ آن والی پہلی عورت اے۔اوس نوں وی پوچھیا کہ تیری زندگی وچ کوئی افیر رہیا اے اوہ وی اوس نوں دس دیوے تاں جے کوئی غلط فہمی بعد وچ پیدا نہ ہوئے۔اوس دی ووہٹی نے دسیا کہ میرا کسے منڈے نال کوئی تعلق نہیں رہیا! اشارے بازی جنا تعلق وی نہیں۔فیر ویاہ دے شروع دے دناں وچ ای جاوید نوں پتہ چل گیا۔کہ اوہدی بیوی شریف تے اناڑی اے۔

'جاوید' دے خیالاں دے بالکل الٹ اوس دی بیوی معمولی شکل وصورت دی سی اوس دی ماں بہناں دی پسند سی۔اوہ خود وی ایڈا سوہنا نہیں سی۔اوہ درمیانے قد، گندمی رنگ، ورزشی جسم رکھدا سی۔اوہدی تعلیم وی صرف بی اے تیکر سی۔کسے سرکاری دفتر وچ ملازم سی۔اوہ نوکری وی اوس نوں سفارش نال ملی سی۔

ناول دا مرکزی کردار معمولی حیثیت دا سی تے اس حیثیت دے مطابق اوس دا ویاہ وی اک معمولی گھرانے دی کڑی نال ہوندی اے۔پر اوہ دوجیاں زنانیاں نالوں فرق ہوندی اے۔اوہ چپ چپ رہندی اے، مختصر بولدی۔اس دی وجہ اوس دی بیماری دی جس دا علم جاوید نوں نہیں سی۔اوہدی بیوی ستی رہندی تے کدی کدی کھانا پکالیندی۔'جاوید' دے کہن مطابق جدوں تیجے پہر دفتر چوں آندا تے اوہ اوس نوں ستی ملدی۔ اگر کجھ کھان واسطے منگدا تے اوس نہ پکایا ہوندا تے اوہ مختصر جہیا جواب 'نیندر آ گئی سی'' دیندی۔تے جاوید فوراً بازاروں روٹیاں تے سالن لین چلا جاندا۔تے دوویں میاں بیوی کھالیندے۔ایس توں اوہناں دوناں دی طبیعت دا اندازہ ہوندا اے۔اگر 'تانی' دے اندر تھوڑی بے نیازی سی تے 'جاوید' وی عام خاونداں نالوں ہٹ کے سی اوہ وی جھگڑا کرن والا نئیں سی۔'جاوید' دسدا اے:۔

''سارا کجھ معمول دے مطابق سی پر اوہنوں لگداں جیویں کدھرے کوئی گل غلط اے۔شاید اوہدا اویاہتا جیون دو جے لوکاں نالوں کجھ وکھرا سی۔ اوہ اپنا جائزہ لیندا۔ رنگ روپ،تعلیم،نوکری،توں لے کے جنس تک،ہر لحاظ نال اوہ اک نارمل مردسی۔ بہت پچھے تے نہ بہت اگے ہر لحاظ نال درمیانا اک نارمل مرد اک عام مرد۔''(416)

دراصل اتنا سکوت وی انسان نوں پریشان کر دیندا اے۔حیاتی نارمل ڈھنگ دی نہیں لگدی۔اگر کوئی گھٹ بولدا تے تاں وی اسی اوس دی اندر دی دنیا توں واقفی حاصل نہیں کر سکدے۔اوس دی بیوی کوئی گلا شکوہ وی نہیں کردی سی۔جسطرح اوسدی بیوی نوں دورے پین لگ پئے تے اوس نوں وہم ہویا کہ ایہہ ہسٹریا دے دورے نیں۔تے اوس نوں احساس ہوندا کہ شاید اوس دی مردانگی وچ کمی اے۔فیر ویلے نال دورے زیادہ پین لگ پئے۔اوہدی بیوی دی اکثر زبان کٹ جاندی۔ڈاکٹر نوں وکھان تے پتہ چلیا کہ اوس دی بیوی تو اپی لیپی (Epi Lapcy) مرد کی بیماری اے۔اوس نوں مرگی دے دورے پیندے نیں۔فیر ڈاکٹر اوس نوں ایہہ وی نصیحت کیتی:۔

''بس فیر ہن جو ہونا سی ہو گیا،ہن تہانوں حوصلے توں کم لینا چاہیدا اے۔ایہہ بیماری کدی کدی بوہتی تکلیف دہ ہو جاندی اے۔مریض وی زندگی توں بے زار ہو جاندا اے۔میں ایہہ آکھنا چاہناں کہ تسی کوشش کرنا کہ تہاڈی بیوی لئی کدی ٹینشن کری ایٹ نہ ہووے۔ اوہنوں کدی بیماری دا میہنا نہ مارنا۔میاں بیوی اک دوجے دے بہترین دوست ہو سکتے نیں گھر وچ دوستی دا ماحول بنا کے رکھ...... تے ہاں...... جناچر علاج ہو رہیا اے اوہناچر بچہ پیدا کرن بارے اکا نہ سوچنا۔''(417)

ڈاکٹر ایہہ گل آرام نال کہہ دتی پر راہ پیا جانے یاں واہ پیا جانے والا معاملہ سی۔کیونکہ بیوی دی سنبھال اپنی جگہ۔بچہ پیدا نہ کرن تے گھر والیاں دی پچھ واعلحدہ سامنا کرپیندا اے۔جاوید دی حیاتی دے عذاب دن عذاب راتاں شروع ہو جاندیاں نیں۔ایتھے پتہ چلدا اے کہ ناول کار نوں اپی لیپی دے متعلق کتنی معلومات ہوندی اے۔جاوید نوں ماپیاں ولوں وی پریشر دا سامنا سی۔اوس دی ماں نے تے اوس نوں صاف کہہ دتا:۔

''ویکھ لے جے مرض دا علاج ہو سکدا اے تاں کرواو کجھ نہیں تے اہنوں چھڈ دے۔ایہہ دورے چھیتی کیتیاں جان نہیں چھڈ دے ہوندے۔توں کیوں ساری عمر دا روگ لا لویں۔''

''امی میں کیہہ کراں،میں تے پھس گیاں''

''لے پھنس کاہنوں گیا ایں؟ حق مہر دے کے گھر کھل دے سو، تینوں رشتیاں دی تھوڑ اے؟''

''تھوڑ تے نہیں پر بگانی دھی نوں کیویں چھڈ اں''(418)

ایتھے ناول دا مرکزی کردار عجیب قسم دی نفسیاتی کشمکش دا شکار ہو جاندا اے۔اوس دے اندر کجھ دھرو شروع ہو جاندی اے۔گھر والیاں تے ماں دا پریشر اوس دے اپنے ضمیر دی پکار اوس نوں چین نال نہیں بیٹھن دیندی۔زندگی دی نس بھج وچ اک فرد تے ہور بڑے دباؤ ہوندے نیں۔ایس اک نویں دباء نے جاوید دی زندگی عذاب کر دتی ایس بیماری نوں چھپان تے 'جاوید' دی ماں نے 'تانی' تے پیو دی بے عزتی کیتی۔سارے گھر والے وی 'تانی' دے خلاف ہو جاندے۔سارے چاہندے سی۔کہ ایس فراڈ دا جواب فراڈ کر کے دتا جائے۔پر جاوید ایس حق وچ نہیں سی۔جاوید کلا ای بیماری دا مقابلہ کردا سی۔اوس 'تانی' دے دورے ویلے جیب نہ کٹن دا اوپا اسطرح کیتا جے جیویں ای دورا پیندا اوہ فوراً رومال اوس دے منہ وچ دے دیندا اس طرح اوس دی جیب کٹن توں بچ جاندی اے۔ادھر ڈاکٹر پریشان سی کہ دوائی دین دے باجود 'تانی' دی بیماری وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔اک دن 'جاوید' سوٹ کیس کھولدا اے تے اوس نوں تانی دی دوائی یعنی گولیاں دا لفافہ ملدا اے۔اوس نوں پتہ چلدا اے کہ اوہدی بیوی دوائی کھاندی نہیں سی۔اوس دن اوس طلاق دین بارے سوچیا:-

''بلدیاں ہوئیاں ہڈیاں نال اوہ سوچ رہیا سی کہ جیہڑا بندہ ایس حد تیکر اپنا دشمن ہووے کہ صحت مند نہ ہونا چاہوے۔اوہدے نال کیہہ بھلائی کیتی جاسکدی اے۔بھلیائی کرن دا فائدہ وی کیہہ؟''(419)

فیر جاوید ہر قہر اپنی جان تے سہندا سی۔اوس توں بعد اوس فیصلہ کیتا کہ اوہ اپنی ووہٹی نوں میکے گھر چھڈ آئے گا۔

ایتھے اوس دی لکھت تے غور کرو:

''جدوں اوہ سسرال بیوی نوں چھڈن گیا تے اوس دے سوہرے نیں دروازہ کھولیا
''آؤ پتر و،تسیں او'میاں بیوی نوں ویکھ کے اوہنے کسے خاص گرم جوشی دا وکھالا نہ کیتا جاوید نوں جاپیا جویں اپنے جوائی دے گلے ملدیاں اوہدا پورا جسم چیک چیک کے کہہ رہیا ہووے'تسیں کیہہ کرن آگئے او؟ میں اپنے کلاپے وچ مست ساں،تسیں کیوں آگئے؟''(420)

سانوں لکھاری دی حقیقت نگاری دا وی پتہ چلدا اے۔اوس دے تیز مشاہدے تے احساس دل دا

وی احساس ہوندا اے۔لکھاری دھیاں دے حوالے نال ہور گل لکھی اے:۔

> ''سوہریاں اتے رعب پاون لئی پیکے تے بابل دا پچھانہ چھڈ نا، اوہناں لئی مستقل عذاب بنے رہنا، جاوید نے سوچیاں آپ اودھیاں بھیناں وچوں کوئی نہ کوئی پیکے آئی ای رہندی سی۔خورے پیکے آ کے سوہریاں تے کاہدا رعب پاندیاں نیں۔'' (421)

ایتھوں پتہ چلدا اے کہ لکھاری زنانیاں دی نفسیات دا ماہر اے۔

اس توں بعد بیوی نے منگل والے دن خیبر میل تے واپس آنا سی۔ ایس دوران جاوید دے دن اکھڑے اکھڑے گزردے۔اوس دی بیوی منگل والے دن نہیں آندی تے اوہ پریشان ہو جاندا اے۔فیر اوہ اوس دے پچھے جاندا پتہ چلدا کہ اوس دی بیوی نوں دورا پیا سی۔اوس دا سوہرا اوس دی بیوی دی بیماری توں شرمندہ سی۔بیوی نوں لے کے واپس گھر آ جاندا اے۔زندگی دا اوہی پرانا چکر شروع ہو جاندا اے۔ہن اوس نوں دورے دا اوپا کرن دی عادت پے گئی اے۔اوس نوں اپنا آپ سنبھالنا آ گیا اے۔لکھاری دس دا اے ہن جاوید دے ویاہ توں اسطرح اٹھ سال ہو گئے نیں۔پر اوہ 'تانی' نوں نہ چھڈ سکیا۔ایس جنگ وچ اوہ کلا سپاہی سی۔اوس دی دنیا محدود ہو کے رہ گئی۔اوس دی بے بسی اخیر لے پیرے وچ ملاحظہ کرو:۔

> ''اک گھنٹے دے برابر لما اک منٹ گزر گیا سی۔بیوی دے لے ساہ ہن اک ہر ہورے سن۔ فیر ہر پاسے شانتی ہو گئی۔اک وار اوہنوں خیال آیا کہ نت وانگ رب کولوں دعا منگے پر ایس ویلے اوہدا دل دعا منگن نوں وی نہیں سی کر رہیا۔جہڑیاں دعاواں قبول نہیں ہوندیاں اوہناں دے منگن دا کیہہ فائدہ؟'' (422)

لکھاری نے 'دو گلاں اپنیاں' وچ ای دس پا دتی اے کہ ایہہ 'ہڈ بیتی' اے۔'جاوید' دے کردار وچ خود لکھاری اے۔اوس نے حقیقت نگاری توں کم لیندیاں ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ایس قلم کار دی تکلیف نوں اوہ ای جان سکدا اے جیہدے اوپر اسطرح دی کوئی واپری ہووے۔

ناول دو کرداری ناول اے۔ناول والا اسلوب نہیں۔کہانی دی طرح لکھیا اے۔ناول دی تکنیک گھٹ نظر آندی اے۔ایس ہڈ بیتی وچ وقت دا پہیہ بہت تیزی نال چلایا گیا اے۔فوراً ای چھ سال تے فوراً ای اٹھ سال۔ایہناں سالاں وچ کوئی انگ ساکاں نال تعلق گھٹ ای وکھایا گیا۔جتھوں تیکر اپی لیپسی دا تعلق لگدا اے کہ لکھاری نوں ایس بیماری بارے پوری جانکاری اے۔جمیل پال ہوراں اک دفعہ کتاباں دی دکان تے ملے تے میں ناول بارے گل کیتی تے اوہناں دسیا کہ اوہناں دی بیوی اپی لیپسی دی مریضہ اے۔ناول دا open

end اے۔

20. ترِیہ

لکھاری: میر تنہا یوسفی   چھپن ورھا: 1999ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور   صفحے: 104   باب: 31

'ترِیہ' دی کہانی اک اجیہے بندے دی کہانی اے جیہڑا سارا لوٹ لٹا کے پاکستان آندا اے۔ اس دا ناں رفیق سی۔ رفیق نوں پاکستان وچ زمین تے الاٹ ہوندی اے پر اوہدا محسن عبداللہ اوہدے نال ہیرا پھیری کر کے کجھ زمین اپنے ناں کروا لیندا اے۔ رفیق دا ویاہ فاطمہ نال ہو جاندا اے تے اوس دے حالات وی رفیق نال ملدے جلدے سی۔ ونڈ توں بعد دی بربادی دا شکار دونویں سی۔ او ہناں دا ویلہ چنگا گذر رہیا سی کہ فاطمہ مر جاندی اے۔ تھوڑی دیر بعد اوس دا کلا کلا پتر صدیق وی سپ لڑن نال مر جاندا اے۔ اوس دیاں دھیاں نرگس۔ 'نگو' تے بلقیس۔ 'بگو' نکیاں نکیاں سی۔ رفیق دے محسن عبداللہ دا پتر 'عبدالرحمٰن' تے اوہدی بیوی 'گلزاری' کڑیاں دی دیکھ بھال وچ رفیق دی مدد کردے نیں۔ رفیق دی دھی 'بگو' اک اتھری کڑی ہوندی اے۔ 'نگو' سدھی تے نری گاں ہوندی اے۔ ناول دا اگلا حصہ 'بگو' دے آلے دوالے گھمدا اے۔ 'بگو' دی فطرت وچ بغاوت سی۔ اوس نوں اپنے حالات نال وی گلہ رہندا سی۔ اوس دے باپ تے چنگا ویلہ رہیا سی۔ ایس کر کے برے دناں وچ اوہ کجھ اکھڑی اکھڑی رہندی سی۔ فیر اوہ 'بندے پور' آن والے باہر دے بندے 'دوسے' نال دوستی لا لیندی اے۔ اوہدیاں حرکتاں ویکھ کے عبدالرحمٰن دی بیوی گلزاری رفیق نوں اوس دی شادی کرن دا مشورہ دیندی اے۔ 'گلزاری' نوں اپنے خاوند عبدالرحمٰن دا 'بگو' دا لوڑتوں زیادہ خیال کرنا پسند نہیں سی۔ ایتھے لکھاری دا ایہہ لکھنا عبدالرحمٰن دی فطرت دسدا اے:۔

> ''بھاویں بگوں دھیاں ورگی پر گلزاری جاندی سی پئی عبدالرحمٰن دی اکھ بگونوں ویکھدیاں سارمیلی ہو جاندی اے۔ جدوں دی اوہ گلزاری دے قدبرابر ہوئی سی، عبدالرحمان اوہنوں 'میرا پتر' 'میرا پتر' کہند اکہند اتھاویں کتھاویں ہتھ لا جاندا سی۔'' (423)

عبدالرحمٰن دی ایہہ ای کمزوری اوس دی حیاتی خوار کر دیندی اے۔ 'بگو' تے 'نگو' دی تقدیر دا فیصلہ جلدای ہو جاندا اے۔ نگو دا رشتہ محمود وڑائچ نال جیہڑا دس جماعتاں پڑھیا ہویا سی تے واہی بیجی کردا سی۔ تھوڑا مدھرا تے کالا سی۔ بگو دا رشتہ رانا شیر عالم نال طے ہویا جیہڑا عمر دا وڈھا سی پر روپے پیسے والا سی۔ رفیق نوں

دونیں رشتے ماڑے لگدے سی۔ اگے جاکے ناول وچ کافی الجھاؤ آجاندا اے۔ 'نگو' داویاہ ہو جاندا اے۔ 'بگو' داویاہ وی ہو جاندا اے پر اوہ جلدای 'دوسے' نال نس جاندی اے۔ رانا شیر عالم اتھرا بندا سی اوہ 'نگو' نوں طلاق دلوا کے 'بگو' دے بدلے لے جاندا اے۔ اج 'نگو' نوں 'بگو' دی کیتی بھگتنی پیندی اے۔ لکھاری دے ناول وچ ساڈھے وسیب دیاں اخلاقی قدراں تے روشنی پائی اے۔ کرا ہے پئی زنانی دا کوئی انت نہیں ہوندا۔ 'بگو' دے دوسے نال ٹر جانے توں بعدور ہے بعد 'دوسے' دی لاش جنگل چوں ملدی اے۔ 'بگو' دا کجھ پتہ نہیں سی۔ 'رفیق' سارا کجھ ویچ کے پنڈ وڑ جاندا اے۔ ہن صرف عبدالرحمٰن سی جہدے دماغ وچ لال ہنیری چل رہی سی۔ 'بگو' دے غائب ہون تے اودھے اندر تھرتھلی مچی ہوئی سی۔ اوہ 'بگو' دی تلاش وچ دیوانہ وار نکلدا اے۔ عبدالرحمان 'دوسے' دے قتل والی تھاں تے جاندا اے۔ ایتھے اوہنوں پتہ لگدا پئی ایتھے سپیریاں دا پڑا اوسی۔ ڈھونڈ وچ اوہ کوئی کسر نہیں چھڈ دا۔ گھر بار چھڈ کے او کڑاں تکلیفاں سہندا اوہ دور دراڑے علاقیاں وچ پھردا اے۔ سفر کر کے حیاتی نوں ہور پکھناں ویکھدا اے۔ ایتھے لکھاری اوہدی کیفیت نوں اسطرح لکھدا اے:۔

> ''اوہنوں اپنے دکھ دی ڈونگھ داپتا لگا تے اپنے غم دے نشے دی سمجھ آئی اوہ دکھ تے اوہ غم، جیہڑا تریہ دے ہتھوں لبھدا اے۔ اوہ تریہہ جیہدا خون، رگاں، گوشت تے ہڈیاں نال کوئی تعلق نہیں ہوندا اوہ تریہہ جیہڑی پیار دی تریل نال ناں مرسکدی اے۔ جسماں دے ملاپ دے مینہ نال نہیں مرسکدی۔''(424)

ایتھے لکھاری نے اپنے ناول دے بنیادی خیال نوں وی بیان کیتا اے۔ پر عبدالرحمان دی تریہ اوہ سی جس نوں ورہیاں توں محسوس کر رہیا سی۔ بہت ساری کھجل خرابی توں بعد اوس نوں 'بگو' لبھ جاندی اے۔ اوہ دو منڈیاں دی ماں ہوندی اے۔ 'بگو' عجیب فطرت ہوندی اے اوہ منڈیاں دے پیونوں چھڈ کے بچیاں سمیت عبدالرحمان نال ٹر پیندی اے۔ عبدالرحمان اودھے اگے پچھے منگتیاں وانگو پھردا اے۔ پنڈ جاکے اوہدا نکاح 'بگو' نال ہو جاندا اے۔ پہلا نکاح اوہدا شیر عالم نال ہویا سی۔ دوسے، اکبر تے مشتاق نال اوہ بن نکاحی رہی سی۔ ایتھے 'بگو' دے کرداردی خصلت تے وی چانن پے جاندا اے۔ 'بگو' جیہڑی مردانگی دی تلاش وچ رہندی اے۔ اک بڈھے بندے نال کسطرح رہ سکدی اے۔ بگو نے گھاٹ گھاٹ دا پانی پیتا سی۔ وارث شاہ نے زنانیاں دیاں کئی قسماں دسیاں نیں۔ اوہناں چوں ایہہ وی اک قسم اے۔ عبدالرحمان تھک گیا سی۔ اک دن جتاں دے امجد نے اوہدے کولوں پچھیا:۔

''چاچا! ہتکیں بگو کیوں نسی اے؟''

عبدالرحمان مڑ کے پاٹی ہوئی آواز وچ بولیا۔ ''اوئے سور دئیو۔۔ اوئے حرام دئیو۔۔ اوئے
تسیں کاسے جو گے ہوندے تاں اوہ پنڈ چھڈ کے کیوں نسدی۔'' (425)

میر تنہا یوسفی نے بے شک حقیقت نگاری توں کم لیا اے۔ ساڈے وسوں دے اک پکھ نوں اجاگر کیتا اے۔ اک پیو دی عمر دے بندے دا 'بگو' تے بری نظر رکھنا اخلاقی قدراں دی پائمالی دا وڈا نمونہ اے۔ 'بگو' دا کردار وی عورت دی ذات تے بہت بُرا دھبہ اے۔ ناول کار نے اک بندے دی تریہہ نوں اسطرح نمایاں کیتا اے کہ اوہ بندا انس نس کے ہف جاندا اے۔

21. عشق لتاڑے آدمی

لکھاری: زاہد حسن **چھپن ورہا: 1999ء**

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان وثقافت **صفحے: 108** **باب: 6**

عشق لتاڑے آدمی
برف لتاڑے رکھ

شفقت تنویر مرزا ہوراں نے ڈیلی ڈان وچ تبصرہ کر دیاں ایہہ شعر حافظ برخوردار ہوراں نال منسوب کیتا اے۔ پر تحقیق کرن تے پتہ چلدا اے کہ ایہہ شعر حافظ برخوردار توں پہلاں 'پیلو' نے کہیا سی۔ زاہد حسن ہوراں دا ناول 'عشق لتاڑے آدمی' دا عنوان پیلو دے مصرعے توں لیا اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار 'احمد' اے بنیادی طور تے لکھاری نے جوش عشق نوں مکھ رکھ کے ناول اساریا اے۔ ایہہ علیحدہ گل اے کہ ناول دی وسعت دی وجہ توں بہت سارے موضوع ایس دے کلاوے وچ آ جاندے نیں۔ ناول جھنگ دے علاقے دی اک وستی وچکھولدا اے۔ 'پارو' وستی دے چوہدری 'مانک' دی کلی کلی دھی سی۔ اوس تے کالے جادو دا اثر ہو جاندا اے۔ اوہ اوس چورستے توں گزرن والی پہلی کڑی سی جتھے 'سابو' نے کلام پڑھیا بچے دا 'دل' رکھیا سی۔ ایتھے ناول کار نے اوس علاقے دے جاہل لوکاں دے اعتقاداں تے وی جھات پائی۔ 'سابو' ایس علاقے دی بے اولاد زنانی سی۔ پیر دے کہن تے نروئے مرے بال دا دل کڈھ کے پیر نوں دہندی اوہ اوس اوپر جادو کر کے دیندا اے۔ 'پارو' نے جادو دا اثر سی یاں بیماری دا اثر سی۔ اوس توں بعد 'پارو' دی حیاتی وچ برے دن شروع ہو جاندے نیں۔ 'پارو' دی بیماری نفسیاتی وی سی پڑھے لکھے ڈاکٹراں دا خیال سی او ہداوہیا کر دتا جائے۔ دوجی گل ایہہ وی سی کہ اوس نوں ٹی بی سی۔ لوکاں دے کہن مطابق اوس نوں پرچھاواں سی ایس پرچھاوے دا اپاوی

اس علاقے دا پیر سائیں کردا اے۔اوہ وی ناکام رہندا اے۔

ایس ناول وچ اک اہم کردار 'رنگی' دا وی اے۔جیہڑا ناول دے شروع توں لے کے اخیر تک رہندا اے۔رنگی اک مضبوط جگرے والی زنانی اے۔اوہ اپنی وستی دی ہر مظلوم زنانی دے نال ہوندی اے۔رنگی سب دی بھین وی ہوندی اے۔'پارو' دا خیال سی اوس نوں روحاں ستاوندیاں نیں۔لکھاری نے ناول وچ بہت سارے ضعیف الاعتقاد واقعات دا ذکر کیتا اے۔فیر ایہہ ہوندا اے کہ 'احمد' نوں 'پارو' نال عشق ہو جاندا اے۔رنگی جیہڑی 'احمد' دی منگ وی ہوندی اے دوناں دی راز داں بن جاندی اے۔'رنگی' اجیہا کردا اے جیہڑا اوستی نال جڑیا ہویا اے۔، ناول کار 'پارو' احمد تے رنگی دی کہانی دے نال نال پنڈ دیاں ہور مظلوم تے استحصالی زنانیاں دے واقعات وی بیان کردا اے۔ایتھے ہر زنانی دا انجام بڑا خوف ناک ہوندا اے۔ایہہ بڈھیائی، شیمو، بیو، رنگی تے پاروں جہیاں لاتعداد استحصالی زنانیاں دے حوالے نال لکھی گئی لکھت اے۔اخیر 'احمد' تے 'پارو' دے کراچی جان دی صلاح ہوندی اے۔لکھاری ایہہ لکھدا اے کہ احمد تے پارو دا دل وستی چھڈن نوں نہیں کردا پر اوہ دوز نانیاں 'رنگی' تے 'پارو' دے اثر ہیٹھ ہوندا اے۔ایہہ سطراں نوٹ کرو:۔

> ''احمد وچلے تھیں اپنی کبندی روح تے کبدے جسے نمال جیاں وٹی بیٹھا۔اوہدے آسے پاسے اک روحاں دی ستائی تے دوجی پکھیاں تھاراں دی بجھی ہوئی۔اوہ تاں پارو تے رنگی دی رضا تے راضی ہا۔ایس ای وجھوں اوہنوں لگدا جو اوہ وی بن ہولی ہولی پارو دے پر چھاویاں دے قابو وچ آوندا جاندا اے۔''(426)

ایہہ پر چھاوے نہیں سی۔ایہہ عشق سی جیہڑا مضبوط ہوندا جاندا اے۔

ناول وچ دوطرح دے وسیب وکھالی دیندے نیں۔اک پنڈ وجیہڑا جھنگ دی اک وستی دی رہتل اے۔دوجا وسیب شہری اے جہناں چوں کراچی تے لاہور دی وکھری وکھری رہتل دی عکاسی کیتی گئی اے۔

کراچی پہنچ کے 'احمد' تے 'پارو' نوں حیاتی دا اک نواں رخ وکھالی دیندا اے۔کراچی اسٹیشن توں نکلدیاں ای اوہناں دیاں اکھاں دے شامنے اک فیشن زدہ زنانی دا قتل ہو جاندا اے۔ایتھے پارو دی حالت خراب ہو جاندی اے۔کراچی اوہ 'نوید لشاری' دے گھر رہندے نیں۔نوید لشارے اوہدی بیوی 'زرینہ' دی پسند دی شادی ہوندی اے۔کسے او کھے ویلے احمد وی ایہناں دی مدد کیتی سی۔کراچی دے حالات دے حوالے نال لکھاری نے قاری نوں دس پائی اے۔'پارو' دے کراچی وچ وڑدیاں ای بے ہوش ہون تے زرینہ کہندی

اے:۔

''ایہہ جس شہر وچ تسیں آئے اوہ احمد، ایہہ اناں کراچی ہے۔لاشاں دی خیرات اپر بڑا
کامل یقین رکھدا اے۔ایہہ شہر ہر روز ایتھے اھیاں ورجناں ہونیاں ورتدیاں ہن۔بڑے
جیرے، جگرے دی لوڑ ہے۔ایس شہر وچ جیون لئی ایس ماڑی جہی کڑی دا تاں انج ای
خبراں سن سن کے سہنا پاٹ جاسی۔''(427)

'نوید لشاری' دے گھر اوس دی سالی 'ثریا حسن' وی رہندی اے۔اوہ مصورہ اے۔'پارو' توں متاثر ہو
کے اوس دیاں تصویراں بنانا چاہندی اے۔اوہ اوہدیاں مورتاں دی پوری سیریز بنا کے لوکاں سامنے پیش کرنا
چاہندی اے۔جس دا سرناواں اس ایہہ سوچیا سی

''روحاں وچ رہ رہی کڑی دا دکھ''

'پارو' تے 'احمد' دا نکاح ہو جاندا اے۔'پارو' دی صحت دن بدن خراب ہو جاندی اے۔ثریا حسین اوس
دیاں مورتا بناندی رہندی اے۔لکھاری کراچی دے حالات دا ذکر کردا رہندا۔پارو تے احمد دی محبت وچائی
آ جاندی اے۔فیر دوہاں دی روح اک مک ہو جاندی اے تے صوفیانہ رنگ وچ رنگی جاندی اے۔ناول کار
ایتھے اک کردار 'اتفاک احمد' نوں متعارف کرواندا اے۔جیہڑا لوکاں نوں انھیریاں تے لیکچر دیندا اے۔
لوکاں نوں ایناں وچ واپس جان دی پریریاں دیندا اے۔اوس دے قول تے فعل وچ بڑا تضاد ہوندا اے۔
'احمد' ایتھے کافی کجھ سکھدا اے۔'ثریا حسین' 'احمد' وچ دلچسپی لین لگ پیندی اے تے عشق دیاں گجھیاں رمزاں
دا ذکر ہوندا اے۔فیر اک دن پلس اوہناں نوں پکڑ لیا۔تھوڑی پچھ پریت توں بعد اوہناں نوں اک سپاہی
'رجب' نال واپس بھیج دتا جاندا اے۔'پارو' اوس وقت ماں بنن والی سی۔'احمد' کجھ سوچ کے رستے وچ گڈی
چوں غائب ہو جاندا اے۔'پارو' نوں سپاہی اوہدی وستی اپڑا دیندا اے۔اوتھے زور آور بھراتے 'چوہدری مانک'
رل کے 'پارو' نوں قتل کر دیندے نیں۔ایتھے لکھاری مظلوم تے استحصالی کڑی 'پارو' دی موت دا منظر اسطرح
بیان کیتا اے:۔

''پارو اک وچی جہی ہاڑ اکیتا جہڑی جوبن وتی بیلے وچ پھردی وتدی ائی۔اج کسئی ہوئی
بکری وانگ تڑف تڑف پئی اوہناں راہاں تے کسری ہائی کونجاں وانگ پئی کرلاندی
ہائی''(428)

پارو دی ماں اپنی دھی دی موت دے وین کردی رہی۔ایس وستی دیاں کئی کڑیاں اسطرح ای موت

نوں گلے لگا رہیا سی ۔ناول کار شہری زندگی دے حوالے نال لاہور وچ ہون والی سیاست تے کامریڈاں دے منہ توں گھنڈ وی چکدا اے ۔ناول نگار نے شہراں دا ویروا کردیاں ہویاں لاہور بارے لکھدا اے ۔

"لاہور دنیا دے سفیاں وچ آباد شہر وانگاں ہے ۔شہراں دا شہر، اک ایہا شہر جہدے گھراں دیاں چھتاں وچوں اوہدے واسیاں دے سوہنے سلکھنے سبھاء دی واشنا کھلر دی رہندی ہے ۔"(429)

کراچی بارے لکھاری دی رائے اے:

'کراچی' اک ایہا شہر ہاجہڑا انساناں دیاں نکیاں نکیاں لوڑاں تھوڑاں نوں حیاتی دا ست بناندا، مڑ اوہناں لوڑاں دیاں خاہشاں وچ باولا کردا، مڑ اپنے آپ وچ غرق کرلیندا ۔جیکو قبول نہ کر سکدا اتاں تیز لہراں وانگ وچھال دیندا۔"(430)

'احمد لاہور آ جاندا اے تے ایتھے اک رات پلس اوس نوں اندر کر دیندی اے ۔اوس ویلے دے سیاسی رنگ وی ناول وچ وکھالی دیندے نیں ۔کامریڈ جان محمد تے کھاندے پیندے سیاسی گھراندے دے شفاعت حسین دادا، نال احمد دی ملاقات جیل وچ ہوندی اے ۔ایتھے لکھاری جیلاں دے حالات لکھدا اے ۔

'اتفاک احمد' جیل وچ آ کے تقریراں کردا اے تے ڈب دی قوم نوں بچان والا کھیون ہار بنیا ہوندا اے ۔

شفاعت حسین دادا جیل توں نکل کے الیکشن لڑدا تے جت جاندا اے ۔منسٹر بن جاندا اے تے 'احمد' نوں اپنا پی ۔اے رکھ لیندا اے ۔'شفاعت حسین دادا' دا اصل روپ اوس ویلے پتہ چل دا اے ۔جدوں اپنی سیکریٹری طاہرا قدسی تے بھیڑی نظر رکھدا اے ۔ایس گل توں طاہرا قدسی تے احمد دونویں اوس دی نوکری چھڈ دیندے ۔ناول کار نے ساڈھے سیاسی لیڈراں تے منسٹراں دے مکروہ چہرے سانوں وکھائے نیں ۔

'احمد' وستی آ کے اپنی یار و دے قاتل سلطان دا سر کپ اتاردا اے ۔ایس کارے وچ رنگی اوہدی ساتھن ہوندی اے ۔فیر وستی وچ جیہڑی اک ہوران ہوئی ہوندی ہوندی اے ۔'تاجی مہری' چوہدری مانک دے پتر جمال نوں کوہ چھڈیا ۔'تاجی مہری' ویاہی ہوئی زنانی سی ۔اوس بارے ناول کار لکھدا اے:۔

'تاجی ہور بھاویں کجھ وی ہووے ۔اک اوہ ادھال نہیں ہو سکدی احمد'(431)

اوس چوہدری مانک دے پتر جمال دی جان لے کے ایہہ گل ثابت کردتی ۔تاجی مہری نوں قید ہوندی اے ۔اخیر اوہ چھٹ جاندی اے ۔استحصالی زنانیاں نے اک نویں تاریخ الیکی سی ۔لکھاری اوس بارے لکھدا اے ۔

'تا جی مہری وستی آن وڑی تاں اوہناں وستی دا رنگ روپ سنگھاریا۔ اک نویں تواریخ دی نینہہ رکھی۔'' (432)

'احمد' جیہے بندے داڈر تے خوف دی وستی تے چھا جاندا اے۔ حق دی فتح ہوندی اے۔

زاہد حسین دا تعلق چونکہ فیصل آباد دے قریبی علاقے سمندری نال اے او تھے زیادہ تر جانگلی رہندے نیں۔ ناول وچ ورتی گئی زبان وی جانگلی پنجابی اے۔ ناول وچ وسیب دی گل کیتی اے۔ زنانیاں نال ہون والیاں بےانصافیاں توں گھنڈ چکیا اے۔ کجھ رہتلاں دی تصویر کشی کیتی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال ٹھیک اے پر واقعات دی ترتیب سہی نہیں۔ ایس کر کے پڑھدیاں ہویاں قاری نوں دماغ تے زور دینا پیندا اے۔ کرداراں دی بھر مار اے۔ ایس کر کے گڈمڈ ہو جاندے نیں۔ خود لکھاری وی بھل جاندا اے۔ صفحہ 80 تے 'بیو' نوں قتل کرنے واسطے لے جا رہے سی تے لکھاری لکھدا اے۔ 'پارو دا بھرا اللہ لوک اپنے ہتھ وچ کاپائی اک اجہی خمشی تے تر نگ نال ودھ ودھ کے منجی نال جارلدا۔'' حالانکہ ایہہ 'پارو' دا نہیں 'بیو' دا اللہ لوک بھرا سی۔ واقعات وچ تسلسل نہیں۔ لکھاری نوں ناول سمیٹنا نہیں آیا۔

بہر حال ایہہ اک چنگے خیالاں تے سوچا دی انقلابی تخلیق اے۔ شفقت تنویر مرزا ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

> "This is a sotry of Women who want their fundamental rights and challange. Themale-dominated rural and urban society. It also deals with betrayal of the political party which was committed to sevolutionizing society. But ultimately the leadership uses the party for defending the status que. The main character is from a far off village of Sandar Bar."(433)

.22 سیر پکا دل

لکھاری: ستار طاہر   **چھپن ورہا: 2000ء**

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور۔ 24۔امیر روڈ بلال گنج، پاکستان

صفحہ:159 باب:17

'سیر پکادل' ناول دا آغاز اجیہے بندے دے تعارف نال ہوندا اے جیہڑا دو جیاں نالوں تھوڑا وکھرا اے۔ کہانی بیان کرن والا ڈاکٹر اے۔ ایہہ اوس دا مریض ہوندا اے۔ اس داناں 'باقر' اے تے ایہہ چالھی ورھے توں اک اخبار وچ کم کر رہیا سی۔ 'باقر' چھڑا سی تے کلا رہندا سی۔ اوہدی بیماری دی نوعیت نوں ویکھ کے ڈاکٹر اکثر اوس نوں صحت افزا مقام تے جان دا مشورہ دیندے نیں۔ 'باقر' صحت افزا مقام تے نہیں جاندا پر اک دوردوراڈے پنڈ وچ چلا جاندا اے۔

ایتھوں اوہدی حیاتی اک نویں رخ نال شروع ہوندی اے۔ دراصل 'باقر' نوں دوردراڈے پنڈ 'ڈنڈیاں' لیجان والا اس دا بھتیجا سی۔ اس داناں 'منیر شاہ' سی۔ منیر شاہ نال ملاقات وی اک چالہویں تے ڈرامائی انداز نال ہوندی اے۔ 'باقر شاہ' اپنی حیاتی دے نویں آغاز بارے لکھدا اے:

'اک نواں نکوردن، جہدے پلے وچ نویاں سوناتاں تے نویں گلاں سن۔' (434)

'باقر' جیہڑا اک شہری زندگی دے نال اپنی پچھان بنا کے اوس پنڈ وسو وچ رچ بس جاندا اے۔ 'منیر شاہ' اوسدا بھتیجا تے اوہدی بیوی آمنہ اس نوں بڑی عزت دیندے نیں۔ 'منیر شاہ' دا پیو 'نذر شاہ' جس نے پنڈ دی اک کڑی دی عزت بچاندیاں جان دتی سی۔ اک دلیر انسان سی۔ 'باقر شاہ' کول جدوں وی کوئی 'نذر شاہ' دا ذکر کردا تے ایہہ ضرور کہندا۔ 'اوہ شیر سی۔ سیر پکادل سی اوہدا''

'باقر' جیہڑا ہن 'باقر شاہ' سی ایس پنڈ وچ اسطرح رہن لگ پیا کہ اوسنوں ایس وسو وچ رہن وچ مزا آن لگ پیندا اے۔ اوس نوں ایتھے چنگی صاف ستھری فضا تے خوراک تے اک مان ملدا اے۔ ایتھے اوس دا پنڈ وچ مختلف لوکاں نال تعارف وی ہندا اے۔ 'جیناں' تے اوہدی ماں جیہڑیاں اوہدی بہت عزت کردیاں سی۔ 'جیناں' نال وی 'باقر شاہ' گلاں باتاں کردا رہندا سی۔ فیر اوس نوں اوتھے رہندیاں 'نذر شاہ' دے قتل دی وجہ پتہ چلدی اے۔ ایس پنڈ دے 'بشیر' نیں پنڈ دی کڑی 'سکیناں' نوں چھیڑیا۔ 'نذر شاہ' نے 'بشیرے' نوں لتاڑیا تے گال مندا بولیا۔ ایس توں گل ودھی تے بشیرے نذر شاہ نوں کلہاڑی کڈھ ماری۔ نذر شاہ قتل ہو جاندا تے بشیرے نوں ست سال قید ہو جاندی اے۔ 'نذر شاہ' نوں ہر شخص اس حوالے نال جاندا سی۔ جہدے دل دا وزن سیر پکا سی۔ لکھاری اوہدے بارے لکھدا اے:۔

''اوہ اک لیجنڈ بن گیا سی۔ اک نویں 'کہانی'، اک نواں قصہ...... اوہ سارے جہڑے

اوہدا جنازہ پڑھن آئے سن ......اک بندا جہدا دل سیر پکا سی ۔'' (435)

فیر 'باقر' سیر پکے دل دی ٹوہ وچ لگ جاندا اے ۔ اس دے نال اوہ اپنی پہلی حیاتی توں وکھرا ہو جاندا اے ۔ ایس پنڈ وسو وچ اوس نوں مزا آن لگ پیندا اے اوس دی صحت وی اچھی ہوگئی ۔ 'منیر شاہ' دے پتر 'نا در' نال اوہدی دوستی ہو جاندی اے ۔ دوستی ایس حد تک ہندی اے کہ اوہ دادے نال اپنی پسند 'خورشید' دا ذکر وی کر دیندا اے ۔ دادا وی ایہہ گل کے اوہ اوہ 'جیناں' نوں مشین لے کے دینا چاہندا اے اوس نوں دس دیندا اے ۔ اسطرح دونوں راز داں ہو جاندے نیں ۔ باقر دی حیاتی چوں اکلاپا مک جاندا اے ۔

'جیناں' نال شادی کرن دا فیصلہ کر کے 'باقر' دی حیاتی وچ رنگ بھر جاندے نیں ۔ ناول دے اخیر وچ 'باقر' دا خط اے ۔ جس وچ اوس نیں اپنے ڈاکٹر دوست نوں پنجابی وچ خط لکھیا اے ۔ ایہہ خط سارے ناول دا ست اے ۔ اس دی حیاتی وچ سب توں وڈی تبدیلی ایہہ آندی اے ۔ کہ اوس دی صحت اچھی ہو جاندی اے ۔ اوہ اک نارمل بندے دی طرح ویاہ کر رہیا سی ۔ اوس دا بھتیجا 'منیر شاہ'، 'بہو' آمنہ' تے پنڈ دا مولوی اوس دا رشتہ طے کر آندے نیں ۔ اوس دا پوترا 'نادر' سر بالا بنن دی تیاری کر رہیا سی ۔ اوہ صحت دے ٹھیک ہون وچ 'ڈنڈیاں' دا بڑا حصہ ہوندا اے ۔ اوہ من دا اے :۔

''بندے نوں اپنیاں جڑاں نہیں سکن دینیاں چاہیدیاں ۔ جے جڑاں سک جان تے بندا مک جاندا اے ۔'' ساڈیاں جڑاں ساڈے پنڈاں وچ نیں تے اسیں پنڈاں نوں بھل کے دور چلے گئے آں ۔'' (436)

ایس خط وچ اوہناں پروگراماں دا ذکر وی کردا اے جیہڑے اوہ پنڈ دی بھلائی واسطے کرنا چاہندا اے ۔ اخیر اوچ اوس سیر پکے دل دا ذکر کردا اے جیہڑا 'نذر شاہ' دا سی جس بارے اوہ سوچدا سی کہ اوہ سیر پکے دل دا کسطرح ہو سکدا اے ۔ ہن اوہ اپنے یار نوں لکھدا اے کہ :۔

'ڈنڈیاں آ......میرا دل سینے وچوں کڈھ کے تول...... جے پکے سیر توں گھٹ ہووے تے میں تیری ہر گل من لواں گا......فیر شہر وچ آجاواں گا ۔ تے اردو وچ لکھاں گا بے شک......شرط لالے......!!'' (437)

'ستار طاہر' دا ناول 'سیر پکا دل' شہری تے دیہاتی زندگی دا تقابلی جائزہ اے ۔ اوہ ایہہ ثابت کرنا چاہندا کہ اوہ اپنیاں 'Roots' توں علیحدہ نہیں ہونا چاہیدا اے ۔ پنڈاں تھاواں وچ حیاتی زیادہ سوہنے رنگاں وچ ملدی اے ۔ اوتھے دے رکھ رکھاؤ تے اخلاقی قدراں اچے مقام تے نیں ۔ لوکاں دا پیار تے خلوص حیات

نوں ودھاندا اے ۔ ایتھے لکھاری نے پنجابی زبان نوں وی بڑا مان دتا اے ۔ اوہ چاہندا اے کہ پنجابی زبان نوں اگے ودھایا جائے ۔ اوس دا پنجابی وچ لکھیا خط اوس دی پنجابی واسطے محبت دا اظہار اے ۔

ہر ناول وچ کدھرے نہ کدھرے لکھاری ضرور ہوندا اے ۔ کدی کدی لگدا اے کہ 'باقر شاہ' دے کردار وچ 'ستار طاہر' خود چھپیا ہویا اے ۔ ناول دے کردار پنڈ وسو نال سوہنے ڈھنگ نال تخلیق ہوئے نیں ۔ ناول دے بیان وچ اک روانی تے قدرتی پن اے ۔ زبان سوکھی تے عام فہم اے ۔ عام روزمرہ بولی جان والی زبان اے ۔ ادبی معیار نوں وی قائم رکھیا اے ۔ لکھاری دے ناول تخلیق کرن وچ وی اک مقصد اے ۔ ایہہ مقاصد واضح نظر آندا اے ۔

23. جھوکاں تھیسن آباد ول

لکھاری: جمشید کلانچوی اعوان **چھپن ورہا: 2000ء**

پبلشرز: بہاولپور، اکادمی سرائیکی ادب **صفحے: 240** **باب: 225**

جمشید کلانچوی دا ناول 'جھوکاں ول تھیسن آباد ول' سرائیکی بولی وچ لکھیا گیا وے ۔ ایہہ سرائیکی وسیب دی کہانی اے ۔ ناول عظیمہ دے گھر وچ اکھ کھولدا اے ۔ اوہدی دھی مہر وجہیڑی بن باپ دی دھی ہوندی اے ۔ ناول دے شروع وچ کالی اندھاری دے آون دی اطلاع اپنی ماں نوں دیندی اے ۔ لکھاری ایس طوفان تے اوس علاقے دے حوالے نال لکھدا اے :۔

> ''روہی تپدی تپدی تو امڑ دگئی ۔ تتی ریت اڈ اڈ جیند جی کول ڈبھی ویندی ہئی ۔ طوفان دے تکھاج دے نال نال عظیمہ دے دل دی دھڑ کاٹ وی تکھی تھیندی ویندی پئی ۔ چار چفیر وں نگھ اندھار الھنڈ گیا سی ۔''(438)

ایہناں سطراں نوں پڑھ کے عظیمہ دی حیاتی دی دس وی پے جاندی اے ۔ عظیمہ دے خاوند دے مرن توں بعد کئی بہاراں آیاں گئی خزانواں لنگھ لگیاں ۔ مہر و جوان ہو جاندی اے ۔ اوس دی ماں بیمار رہندی اے ۔ گھر دی حالت وی کجھ پتلی سی ۔ ایس کر کے مہر و شہر جا کے سلمان ٹیکسٹائل مل وچ کم کرلیندی اے ۔ اوس نوں اوتھے مل وچ کوارٹر مل جاندا اے تے اوہ اپنی ماں نوں وی شہر وچ لے آندی اے ۔ ویلا گذرر ہیا ہوندا اے ۔ مل دے مالک دا پتر سلمان 'مہر و' دے حالات ویکھ کے اوس نال ہمدردی دا اظہار کردا اے ۔ 'مہر و' کئی دفعہ ایس مہربانی توں پریشان ہو جاندی اے ۔ سلیمان کئی دفعہ اوس دی بیمار ماں دی تیمارداری وی کردا اے ۔ اوس دا

لگاؤ محبت وچ بدل جاندا اے اوہ وی اوس نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔شروع وچ سیٹھ سلیمان نوں صاف جواب وی دیندی اے کیوں جے اوہ کسے خوش فہمی دا شکار نہیں ہوندی۔اوس دے ایہہ الفاظ اوس دے اندر دی عکاسی کردے نیں:۔

'سیٹھ صاحب تہاڈی مہربانی پرتساں ایہہ تکلیف نہ کرو میں آپدی اماں دا علاج خود کر دیاں'' (439)

اگوں لکھاری نے اپنی کہانی وچ کلاس دے فرق نوں مٹان دی کوشش کیتی اے۔سیٹھ ماجد علی دا پتر سلیمان غریب مل دی ملازمہ نال ماپیاں تو چوری نکاح کرلیندا اے۔'مہرو' دی ماں مرجاندی اے تے سلیمان اپنے ماں باپ نوں ایہہ دس کے کہ مہرو مظلوم کڑی اے۔اپنے گھر لے آندا اے۔سلیمان دی بہن سمیرا وی مہرو نوں پسند کردی اے۔

سلیمان دا بچپن وچ سیٹھ لطیف دی دھی نال نکاح ہو گیا سی۔پر سیٹھ دی دھی سلیمان نوں پسند نہیں کردی اوہ کلباں دی دلدادہ ہوندی اے۔اوس دا لکھیا اک خط سمیرا دے ہتھ آجاندا اے۔جس وچ اوس اپنی سہیلی نوں لکھیا سی کہ اوہ سلیمان کولوں چھٹکارا پانا چاہندی اے۔ایس دوران سلیمان، مہرو تے سمیرا رل کے سوات وی جاندے نیں۔ناول کار نے ناول وچ اوتھے دی منظر نگاری کیتی۔سلیمان دا مہرو نال نکاح راز وچ رہندا اے۔سلیمان نوں کاروبار دے سلسلے امریکہ جانا پیندا اے۔اوہ مہرو نوں سمیرا دے سپرد کر دیندا اے۔سمیرا وی اوس نوں بھرا دی پسند سمجھ کے اوہدا بڑا خیال رکھدی اے۔فیر اطلاع آندی اے کہ سیٹھ سلیمان دی ٹیکسی دا امریکہ وچ ایکسیڈنٹ ہو گیا اے۔مہرو گھبرا جاندی اے۔ایس گھبراہٹ وچ اوہ سلیمان دا گھر چھڈ دیندی اے۔اوہ پڑی واساں کول رہن لگ پیندی اوتھے اوس دے گھر سلیمان دا پتر پیدا ہوندا۔جہدا ناں ذیشان رکھیا جاندا اے۔ایتھے مہرو بارے دسیا جاندا اے کہ اوہ بڑی صابر، محنتی تے شریف کڑی ہوندی اے۔

کہانی وچ اک ہور موڑ آجاندا اے 'مہرو' بڑی ہمت نال اپنے پتر ذیشان نوں پڑھاندی اے۔پڑی واساں دے ٹھکانے توں سکول بڑی دور ہوندا اے نیں۔'شرماں' جیہڑی پڑی واساں چوں ہوندی اے 'مہرو' دا بڑا خیال رکھدی اے۔اوتھے رمضو میں وی اوس نال بڑا تعاون کردا اے۔کہانی وچ ہور رخ وی ہوندا اے کہ ذیشان میڈیکل کالج وچ داخلہ ہو جاندا اے۔اوس روپے پیسے دی لوڑ وی ہوندی اے۔اوس علاقے دا سکندر ایس شرط تے اوس دی مدد کرن نوں تیار ہو جاندا اے کہ ذیشان اوس دا کجھ سامان سرحد تک پہنچا دے۔

ذیشان دی ماں اوس نوں منع کر دی اے ۔ایتھے اوس دے باپ سیٹھ سلیمان دی تصویر دے کے اوس نوں اوس دے دادکیاں دے بھیج دی اے ۔سیٹھ سلیمان امریکہ توں زندہ بچ کے آ گیا ہوندا اے پر اوہ اپنیاں اکھاں گوا بیٹھا ہوندا اے ۔اپنے جوان پتر نوں ویکھ کے اوہ بہت خوش ہوندا اے ۔سارا ٹبر جا کے 'مہرو' نوں وی گھر لے آندا اے ۔سلیمان دا پتر 'ذیشان' دوبارہ ایف ۔ایس ۔سی دا امتحان دیندا اے تے شاندار نمبراں نال پاس ہو جاندا اے ۔چھانٹی امتحان پاس کر کے میڈیکل کالج داخل ہو جاندا اے ۔مہرو اپنے خاوند دی خدمت کر دی اے ۔'ذیشان' ڈاکٹر بن کے امریکہ توں اعلیٰ تعلیم حاصل کر کے آندا اے ۔فیر کجھ سالاں بعد ٹوبھ سلیمان وچ اپنی ماں دے ناں تے مہرو میموریل ہسپتال بناندا اے ۔اپنے باپ دے ناں نال سلیمان میموریل کالج وی بناندا اے ۔اس طرح چنگی ماں دا چنگا پتر ماں باپ دا ناں روشن کردا اے ۔

ناول دی کہانی ہلکے پھلکے موڑاں سمیت سدھ پدھری اے ۔اصل وچ تے ایہہ وسیب دی کہانی اے ۔کردار سارے مثبت نیں ۔منفی کردار بہت گھٹ نیں ۔'مہرو' دا کردار اک شریف سوانی دا اے ۔غریب ہونے دے باوجود اوہ بلند کردار دی عورت ہوندی اے ۔اوہ وفادار بیوی تے سلجھی ہوئی ماں ثابت ہوندی اے ۔ناول دی کہانی رومانی اے ۔ایس رومانی کہانی وچ مہرو تے سلیمان دی محبت وچ سچائی ہوندی اے ۔ڈرامے دی طرح ناول دے کرداراں دی لسٹ ناول دے شروع وچ ای دے دتی اے ۔ناول وچ ناول دی تکنیک تے ورتی اے پر ناول وچ کچے پن دا احساس ہوندا اے ۔ناول وچ منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال وکھائی گئی اے ۔روہی دے علاقے وچ وسن والیاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ذکر وی کیتا اے ۔ایتھے جدوں ذیشان نوں داخلہ نہیں ملدا اتے لکھاری نے ایہناں علاقیاں دے طالب علماں دیاں مشکلاں دا ذکر اسطرح کیتا اے

> ''اے بانی پاکستان اج تیڈے ناں اتے قائم کیتے گئے میڈیکل کالج وچ ایں غریب یتیم کوں داخلہ نی ملیا ۔پرنسپل صاحب آیدن نمبر میرٹ توں گھٹ نیں ۔میں اج انہاں میرٹ بناون والیاں توں پچھدا جو ملک دے سبھے سکولاں کالجاں دا معیار تے سہولتاں ہکو جہاں ہن اگر نی تاں ول اے میرٹ دی خونی تلوار پسماندہ علاقیاں دے طالب علماں دے مستقبل اتے کیوں پئی چلدی اے ۔'' (440)

ناول کار نے ناول وچ اخیر تے اوس پس ماندہ علاقے وچ اک ہسپتال تے کالج بنوا کے ۔اپنے علاقے وچ رفاعی کم کرن دی پریرنا دتی اے ۔

ناول وچ جھول وی نظر آندے نیں ۔جس طرح سلیمان دا نکاح نیلی نال ہویا ہوندا اے ۔تے فیر اوہ

مہر و نال نکاح کسے پوچھیا دسیاں بغیر کرلیندا اے۔اسطرح مہر وایہہ جانے بجھے بغیر کے سلیمان امریکہ وچ مر گیا کہ زندہ اے گھر چھڈ دیندی اے۔فیر ذیشان کولوں لمبیاں تقریراں کروایاں گئیاں نیں۔کدھی اوہ نقارے تے اعلان کرداوکھایا گیا اے۔اک کردار نوں بہت ساریاں پاسیاں ول نسایا گیا اے۔

ناول دے دیباچے وچ پروفیسر ڈاکٹر سید قاسم جلال ہوراں اپنی رائے کجھ اسطرح لکھی اے

ناول 'جھوکاں تھیسن آباد ول' آپنیاں خوبیاں دے حوالے نال سرائیکی وسیب کیتے دی مان بنسی۔''(441)

جمشید کلانچوی ہوراں دا ناول پنجابی ناولاں وچ اک سوہنا وادھا اے۔

24. سانگا

لکھاری:انور چوہدری **چھپن ورہا:** 2002ء

پبلشرز:لاہور،رت لیکھا کتاب ترنجن **صفحے:166** **باب:27**

انور چوہدری دے ناول 'سانگا' دی وکھری گل اے کہ انور چوہردی نے اک کتے دی حیاتی نوں انسان دی حیاتی نال ملا کے احساس و جذبات دا اک خوبصورت رشتہ قائم کیتا اے۔انور چوہدری نے اپنے ناول سانگا دا آغاز وی سانجھ دے حوالے نال کیتا اے اوہ لکھدے نیں:۔

''گل کوئی وی ہووے پر جے کردیاں سندیاں سوچو تے اک گل وچ کئی گلاں ہوندیاں نیں تے کئیاں گلاں نال جڑ کے اک گل بندی اے۔جویں میں اک کتے دی گل کرن لگاں تے ایہدی گل وچ کئی بندیاں دیاں گلاں وی نیں،ویلے دی گل وی اے۔میں کتے دی ای گل کرنا چاہناں پر میں اوہنوں بندیاں دی سانجھ وچوں نکھیڑ کے نہیں ویکھ سکھدا کیونجو سانجھ بناں اوہ ہے ای نہیں۔اوہ جو وی ہے سانجھ جڑت وچ ای اے۔''(442)

ایتھوں سانوں پتہ چلدا اے کہ ناول کار اک عام جہے کتے دی حیاتی بیان کر رہیا۔پر ایس کتے دی وسو اک ٹبرے نال شروع ہو جاندی اے۔جیہڑے 'کتے' دی اوہ گل کردا اے اوہ اک پنڈ ڈھیری سیداں وچ سخت سردی وچ رات نوں اک عام جہی کتی نے جمیا۔اوس دا پیو اک اچی نسل نال تعلق رکھدا سی۔اوس کتی دا رنگ کالا سی۔شاہواں دے ڈیرے دے راکھے کتیاں جیہڑے بگے تے کن کپے سی اک نال رل کے اوس چار بچے پیدا کیتے۔لکھاری نے تین گلراں نوں چھڈ کے اک گلر دی کہانی تے قلم چکی اے۔اوہ شاید اپنے ٹبر کولوں

وچھڑ گیا سی۔ایہہ گلڑ 'نامدار شاہ' دی حویلی چوں نکلنے والے اک بندے نال جڑ جاندا اے۔اس دے پیچھے پیچھے ٹر دا رہندا اے۔لکھاری لکھدا اے:۔

''انج اوہ حام جیہا کتا بار وے اک حام جیہے بندے 'حسینو' دے گھر دا حصہ بن گیا۔جیویں اوہ بن سوچے اوس پچھے ٹر پیا اویں اوہناں بن سوچے اوہنوں قبول کر لیا۔پر اج 'نامدار شاہ' نے حسین بخش نزیرے نوں نوں قبولن توں انکار کر چھڈیا۔ایس گل دا دھڑکا تے اوہنوں اوس دہہ ای لگ گیا ہا جس دوار شاہواں نوں ٹریکٹر لیاندا ہا پر اج پک ہو گیا۔''(443)

ایتھے اک کتے دا اک انسان نال ساتھ رل دا اے تے اک زمیندار دا اپنے مزارے نال رشتہ ٹٹ جاندا اے۔ورھیاں دی سانجھ اک ٹریکٹر دے آنے نال ٹٹ جاندی اے۔ایتھے وڈیریاں تے زمینداراں دی فطرت دا پتہ چلدا اے کہ ایہہ لوک مطلب دے یار ہوندے نیں۔

حسین بخش 'عرف 'حسینو' دے دو پتر 'پیر بخش' عرف 'پیرو' تے 'امیر بخش' عرف 'میرو' ہوندے نیں۔ پیر بخش دی ساوانی دا ناں 'زینی' ہوندا اے۔حسنو دی اک جوان کڑی 'مریاں' ہوندی اے۔ تے اوہدے گھر والی 'اماں صوباں' اے۔ٹبر دے کردار اس کتے نال ٹردے پھردے نظر آندے نیں۔اس ناول دا مرکزی کردار کتا ای رہندا اے۔ایس کتے دا ناں 'ڈبو' رکھیا گیا۔پھر لکھاری ایس 'کتے' دا اوس ٹبر نال انس دسدا اے جیہڑی آہستہ آہستہ ودھدی رہندا اے۔

ناول کاردی کہانی مزاریاں تے کامیاں دے اردگرد گھمدی اے۔وڈھیرے تے زمینداراں دیاں زیادتیاں اوہناں نوں سر چکن تے مجبور کر دیاں نیں۔فیر زمینداراں دے خلاف جلسے شروع ہو جاندے نیں۔ ایس سارے ویلے وچ 'ڈبو' دا ساتھ اوس ٹبر نال نئیں چھٹ دا۔'حسینو' وی ایس انقلابی تحریک دا حصہ بن جاندا اے۔'حسین بخش' عرف 'حسینو' نال ڈبو دے رشتے بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''ڈبو دا حسین بخش نال وی خاص رشتہ اے۔ بھاویں او 'حسینو' نال ہر ویلے نہیں رہندا پر اوہدے لئی پیار دی اک کجھ ہر ویلے اوہدے دل وچ رہندی اے۔''(444)

پورے ناول وچ لکھاری تھاں تھاں تے ڈبو تے انساناں دے اوس ٹبر دی سانجھ تے روشنی پاندا رہندا اے۔'ڈبو' دی 'حسینو' دے پتر 'میرو' نال وی یاری ہوندی اے۔'ڈبو' نوں اوہ اپنے ہان دا لگدا اے۔اوس ٹبر دے ہر جی نال ڈبو نوں ہمدردی ہوندی اے۔'ڈبو' دے جوان ہوندیاں اوہدے مشاہدے وچ تبدیلیاں آ گیاں۔ایتھے لکھاری بڑے سوہنے ڈھنگ نال کتے تے انسان دی فطرت دا تقابلی جائزہ پیش کردا اے:۔

''کتا کتے داویری اے ڈبونوں ایس گل دا پتہ ہوش سنبھالدیاں ای لگ گیا۔ پرسنجان اج زخم کھا کے ہوئی ۔خورے کدو کنا کتا بندے دیاں صفتاں اپناندا رہیائے یاں بندے نے کتے نوں اپنے نیڑے رکھ کے اپنیاں صفتاں کتے وچ واڑ دتیاں سن۔اج کوئی نہیں آکھدا جو بندہ بندے داویری اے،سبھو اپنے ویر داجذبہ کتے وچ لبھدے نیں مڑ کتے نوں برا آکھ کے اپنے چنگے ہون دی تسلا نال جی پرچاوندے نیں۔'' (445)

ایتھے کتے تے انسان دی فطرت وچ مماثلت نوں بیان کیتا گیا اے۔لکھاری دا خیال اے کہ کتیاں دیاں وی نسلاں ہوندیاں نیں۔ایس طرح بندیاں دیاں خاص خاص نسلاں دے وی ناں ہوندے نیں۔جس طرح سید، راجپوت، جٹ وغیرہ وغیرہ۔'حسینو' دے ٹبر دے پچھوکڑ دی گل کردا اے کہ کس طرح حسینو مزارے دے وڈھیاں نے ایس بھوئیں تے محنت کیتی۔پر اوہ نسل درنسل مزارے ای رہے۔ایتھے مزارے دے سر چک کے چلن دی کہانی وی شروع ہو جاندی۔

ناول کار 'ڈبو' تے انساناں دی سانجھ داذکر وی کردا اے۔حسینو تے اوہدا ٹبر زمین توں بے دخل کرکے ٹریکٹر نال ہل واہندے نیں۔'حسینو' تھیر ہتھ پیر ماردا اے۔کجھ نہیں بندا فیر اوہ غریب پارٹی دے وکیل نوں ملدا اے۔پر سب بے کار الٹا اوہدے پتر مہر تے کیس ہو جاندا اے۔حسینو دی زندگی وچ تنگی آجاندی اے۔ڈبو ہوشیار ہو جاندا اے۔اوہ جوان ہو کے وی اپنا رشتہ 'حسینو' دے ٹبر نال جوڑی رکھدا اے۔حسینو دے ٹبر تے ڈبو دی حیاتی parallel lines تے چلدی رہندی اے۔فیر 'حسینو ٹبر' شہر ٹر جاندا اے۔نویں لوک، ڈبو دے ان ڈٹھے ڈر۔ایتھوں ناول وچ شہری حیاتی اکھولدی اے۔

'ڈبو' دے 'حسینو فیملی' دوناں واسطے شہری زندگی نویں سی۔میرو شہر دے سیاسی ٹولے دا حصہ بن جاندا اے۔اوس وچ بھانت دے لوک ہوندے نیں۔'ڈبو' نوں ماسٹر کریم سب توں چنگا لگدا اے۔ایتھے لکھاری 'ڈبو' نوں وی 'Personify' کردا اے۔اوس دی رائے نوں وی اہمیت دتی جاندی۔جس طرح 'ڈبو' دا خاص بندہ ماسٹر کریم سی۔غریب پارٹی دا 'کاکاسیاسی' تے میرو نوں چنگا لگدا اے۔'کاکاسیاسی' گرمیاں وچ برف بیچ داتے سردیاں وچ لنڈے دے کپڑے بیچ دا اے۔'کاکا' صرف 'کمال شاہ' دی عزت کردا اے۔اوس نوں 'میر الیڈر' کہہ کے دواں ہتھاں نال ملدا اے۔دونویں نشہ کردے نیں پر دوناں دا برانڈ فرق سی۔

ناول اگے جا کے سیاسی رنگ وچ رنگیاں لگدا اے۔'میرو' دیاں سیاسی میٹنگاں، سیاسی بیلی کلیم، احمد تے پروفیسر زمان تے زاہد صاحب نال ملاقاتاں، اوہناں دے رنگ ڈھنگ ہر شے تے ناول کار روشنی ڈال دا

اے۔ ایتھے 'ڈبو' نوں وی بندے دی طرح اپنی لکھت وچ لیاندا۔ فیر پتہ چلدا اے کہ ایس ویلے دو دھڑے بنے ہوئے سی اک دا لیڈر کمال شاہ سی تے دوجے دھڑے دا کرتا دھرتا میاں سلیمان سی۔ اوہ لیڈراں تے ورکراں دیاں بحثاں تے رل مل کے انقلابی سوچاں دا اظہار۔ کمال شاہ شراب دا شوقین سی۔ لوکاں دا شوق وی پورا کردا سی۔

'ڈبو' ہن شہری کتا بن گیا سی۔ وسود دا اثر اوہدے تے وی ہندا اے۔ اوہدا اُچھرن ٹرن دا علاقہ وی ودھ جاندا اے۔ 'میرو' وی بہت سارے لوکاں دا جانو ہو جاندا اے۔ فیر اک دن کاکے سیاسی نوں ملک سلیمان اندر کروا دیندا اے۔ کمال شاہ بھڑک جاندا اے کیوں جے ''کاکا سیاسی' اوس دا جوٹی دار سی۔ ایس طرح ناول کار اوس ویلے دی سیاسی فضا دیاں تصویراں وی الیکدا اے۔ اگے جا کے سیاسی حالات بدل جاندے نیں۔ حکومتی جلسے ختم ہو جاندے نیں۔ مولویاں دا کافر کافر دا رولا شروع ہو جاندا اے۔

فیر 'حسینو ٹبر' وچ اخلاقی قدراں دا زوال شروع ہو جاندا اے۔ 'مریاں' وی کماں دے لالچ وچ کراہے پے جاندی اے۔ بھرجائی زینی وی روپے دے لالچ اوس نوں کراہے پا دیندی اے۔ ملکی حالات وی بدل جاندے نیں۔ 'ڈبو' وی اس وچ نس بج کردا نظر آندا اے۔ فیر مارشل لاء لگ جاندا اے۔ فوجی راج شروع ہو جاندا اے۔ فیر ایس دور وچ 'کوڑے' سزائے موت قید یاں سزاواں ملدیاں نیں۔ لکھاری ایوب خاں دا مارشل لا تے یحییٰ خاں دا مارشل لا دا ذکر کردا اے۔ فیر کہندا اے ہن فیر مارشل لاء ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ضیاء الحق دا مارشل لا سی۔ کیونکہ ناول کار نے ڈکٹیٹر دا جیہڑا حلیہ بیان کیتا اوہ دسے توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ضیاء الحق ای سی۔ 'حسینو' دی موت ہو جاندی اے۔ 'بھٹو' نوں گرفتار کر لیا جاندا اے۔ فیر لکھاری 'ڈبو' بارے لکھدا اے:۔

> ''ڈبو جیون پندھ ٹرد ا اوس تھاں اپڑ گیا ئے۔ جتھوں اگے راہ ہولی ہولی بڈھیپے دی گھاٹی ول لہندا ئے۔ اوہدا او جود کجھ بھارا ہو گیا ئے تے دھون دوالے وٹ وی پے گیا ئے۔ اوہدی سیان پچھان بہوں ودھ گئی اے تے اوس ودھی سیان پچھان نے اوہنوں وکھی وی کر دتا ئے۔ وچ چھ مہینے ہو چلے نیں حسینو مویاں پر اوہ اک پل لئی وی ڈبو دے چیتیوں نہیں لتھا۔ اوہنوں پتا اے جو حسینو مر گیا ئے۔ اوہ آپ جنازے نال قبرستان تک گیا تے حسینو نوں قبر وچ لہندے ڈٹھا۔''(446)

ناول دا اہم کردار 'ڈبو' جیہڑا ایس ناول دے پورے کینوس تے پھیلیا ہویا اے۔ بچپن توں لے کے

بڑھاپے تیکر۔ اودھا 'حسینو ٹبر' نال رشتہ نہیں ٹٹ دا۔ اتھوں تیکر کے 'حسینو' دی بہو 'زینی' دے بیٹی ہوندی اے تے اوہ بڑا خوش ہوندا اے۔ ملک وچ بڑی بے چینی سی۔ گرفتاریاں شروع سی۔ مارشل لاء دی وجہ نال گلیاں بازار سونے سی۔ ڈبو کلا ای خالی گلیاں وچ پھردا رہندا۔ فیر اک خبر بجلی بن کے گردی اے۔ بھٹو نوں پھانسی دے دتی جاندی اے۔ اماں صوباں وین پان لگ پیندی۔ 'زینی' وی رون لگ پیندی اے۔ 'ڈبو' وی اماں دے کول بیٹھ کے ڈسکن لگ پیندا اے۔ ایتھے فیر بندے تے کتے دی سانگ دا احساس ہوندا اے۔ پروفیسر زمان سارے 'ہم خیال' لوک پریشان ہوندے نیں۔ اوہناں نوں اپنے لیڈر دی موت دا غم ہوندا اے۔ اوس وقت سیاسی حالات تے ہسٹری بیان کیتی جاندی اے۔ 'ڈبو' بارے فیر اک جگہ ناول کار لکھدا اے:۔

> ''ڈبو نوں گل دی تھوڑی گھنی سمجھ آ جاندی اے۔ انج بندیاں دا خیال اے جو اصل سمجھ تے اوہناں نوں ای آوندی اے پر ڈبو دا اپنا خیال اے جو بندیاں نوں وی اونی کو سمجھ آوندی اے۔ ڈبو نوں ایہہ سمجھ وی آ گئی اے جو بندے دنیا دے وڈے بنے نیں تے دنیا دا کیہہ برا حال کر جاندے نیں۔'' (447)

لکھاری نے 'ڈبو' دے حوالے نال گل کر کے اصل وچ اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ بندیاں دی خودغرضی دے حوالے نال گل کیتی اے۔

ناول کار سیاسی حالات دے نال نال حکمران ٹولے دیاں خرابیاں وی بیان کردا اے۔ اوس ضیاء دور وچ لوکاں نوں جیہڑے کوڑے مارے گئے سی اوہناں دا ذکر وی ملدا اے۔ 'میرو' وی چھوٹا موٹا لیڈر بن گیا سی۔ 'کالے پل' دے ایس لیڈر نے دولت کمائی وی شروع کر دتی سی۔ ایس دے کردار وچ وی خرابی آ جاندی اے۔ ایتھے لکھاری 'زینی' دے کردار وی بیان کردا کہ اوہ روپے دی خاطر اخلاقی قدراں دا جنازہ کڈھ دیندی اے۔

بندیاں دے نال نال 'ڈبو' دی حیاتی وی زیر بحث آندی رہندی اے۔ ایتھے ڈبو اینا ای احساس طبیعت دسیا گیا کہ جتنا کہ اچھا انسان ہو سکدا اے اچھے انسان دیاں ساری خوبیاں اوس کتے وچ سی۔ ناول کار نے وی 'ڈبو' دی حیاتی اوس دے بچپن توں شروع کیتی اے۔ فیر 'حسینو فیملی' تے اوہ نال نال حیاتی دے دن پورے کردے نیں۔ 'ڈبو' حیاتی دے اترا تے چڑھا وچ اوہناں دا ساتھی رہندا اے۔ ہن اوہ اپنا ویلا 'زلفی' نال گذار داسی یاں گھر بیٹھ کے سوچدا رہندا۔

فیر اوہ ویلا وی دسیا گیا جدوں لوکاں مارشل لاء دے خلاف نعرے لگانے شروع کیتے۔ لوکاں اپنیاں گرفتاریاں دتیاں۔ پہلی گرفتاری کمال شاہ نے ای دتی۔ فیر 'کاکے' دی موت ہو جاندی اے۔ سارے پاسے چپ جیہی پے جاندی اے۔ 'کاکے' دی موت 'ڈبو' نوں پریشان کر دی اے۔ ادھر ڈبو چول ول جاندیاں راہ وچ پئی زہرلی بوٹی کھالیندا اے۔ اک پاسے 'کاکے' دے وچھوڑے نے تھرتھرل پائی ہوئی سی۔ دوجے پاسے زہر نے اپنا کم وکھانا شروع کر دتا۔ اوہ نس رہیا سی۔ فیر اوہ بھوانٹی کھا کے گر دا فیر اٹھ کے نسدا رہیا۔ فیر 'زینی' دے بوہے تے جاندو یندا اے۔ زلفی، زینی اوس ویلے اوس کول سی فیر بچپن دا ساتھی میرو' وی پہنچ جاندا اے۔ ڈبو نے جان دتی تے 'مہرو' نوں سارے مرن والے یاد آئے تے ڈبو دی یاد وی ایس وچ شامل ہو گئی۔

دراصل لکھاری نے جانور تے انسان دے ساتھ نوں بڑے شاندار ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال مکمل ناول اے۔ ایتھے لکھاری کرداراں دے بچپن توں کہانی اساری اے تے اخیر تک دی حیاتی بیان کیتی اے۔ 'ڈبو' نوں وی 'Personify' کیتا اے۔ زبان صاف ستھری اے۔ ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی اے کہ قاری دی دلچسپی ناول وچ قائم رہندی اے۔ سگوں پڑھن والا 'ڈبو' دے نال نال حیاتی دے رستیاں تے ٹردا رہندا اے۔

25. اک سمندر پار

لکھاری: میر تنہا یوسفی — **چھپن ورہا: 2000ء**

پبلشرز: لاہور، ادارہ، پنجابی زبان وثقافت بلال گنج — **صفحے: 107** — **باب: 14**

ناول کار نے ناول دے شروع وچ لکھیا اے:۔

"اوہناں پیراں دے ناں جہناں نوں پردیساں وچ لے پندھ کرنے پئے۔ اوہناں ہتھاں دے ناں جہناں دیس واسیاں دے سفنے تاں سچ کر وکھائے پر!! ڈاڈھیاں مشقتاں کر کر کے اوہناں دیاں اپنیاں تلیاں توں قسمت دیاں لکیراں مٹ گئیاں۔" (448)

ناول دا مرکزی کردار 'پرویز' وی پردیساں دے لمے پندھ طے کرن توں بعد خالی ہتھ اپنے دیس وچ پرت دا اے۔ 'پرویز' تھلے طبقے وچ جنم لیندا اے۔ چھ بھیناں دا کلا بھرا ہوندا اے۔ ماں وی جلدی مر جاندی اے۔ سوتیلی ماں گھر آ جاندی اے۔ ایہے مسکین بچے اپنی حیاتی رولدے کھلدے گزار دے نیں۔ سوتیلی ماں تے سگے پیو رل کے ساری ای بھیناں دی شادی اک اک کر کے جو وی سامنے آیا اوہدے نال کر دتی۔ خود

دونویں...... جی کدھرٹر جاندے نیں۔'پرویز' کجھ دیر وڈھی بھین کول رہندا اے۔فیر بھنوجے دا رویہ ویکھ کے گھر چھڈ دیندا۔شہر شہر پھردا کراچی پہنچ جاندا اے۔ناول کار اوہدے اکلاپے دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''ہولی ہولی اوہنے ایہہ من لیا پئی دنیا اتے کلا ای آیا اے تے ہمیش کلا ای رہنا اے۔''(449)

پر اوہ کلا زیادہ دیر نہیں رہندا۔اوہدی حیاتی وچ اک کڑی یاسمین آجاندی اے۔اوہ لالہ موسیٰ دے موچی دی دھی ہوندی اے۔کراچی جتھے بھانت بھانت دی خلقت آباد ہوندی اے۔ناول کار اوہدی تصویر کشی کردا اے۔اک رات 'یاسمین' اوہدے نال اودھل جاندی اے۔اوہ اسلام آباد جیہڑا انواں نواں بن رہیا سی۔اوتھے اک وستی وچ رہن لگ پیندے نیں۔اوہ بے نکاحے رہ رہے ہوندے نیں۔اوہناں دے گھر بال آن والا سی۔اک رات یاسمین دے گھر والے اچن چیت اوہدے گھر تے دھاوا بول دیندے نیں۔اوس رات مینہ پے رہیا سی۔ایس طوفانی رات وچ یاسمین نوں شاید اوہناں ماردتا تے اوس کولوں دی کوئی پھڑ ہو گیا۔

پرویز اوتھوں نس جاندا اے۔جان تے اوس دی بچ گئی سی پر یاسمین دی کسک ساری عمر رہندی اے۔ایتھوں اوہ شہر شہر پھردا اے۔فیر اوہ پنجاب، سندھ، سرحد تے بلوچستان ساریاں تھاواں پھر ول آیا سی۔اوہدی دوستی امیر گل نال ہوندی اے۔اوس دے وسیلے نال ایجنٹ نال مک مکا کر کے اوہ ملک غیر قانونی طور تے چھڈ دیندا اے۔ناول کار داسمگل ہو کے جان والے غیر قانونی طور تے خلیجی ریاستاں وچ داخل ہون والے لوکاں بارے گوڑھی جانکاری اے۔اوہناں دے سفر دیاں اوکڑاں دا ذکر تفصیلاً ناول وچ کیتا اے۔'پرویز' تریہہ مسافراں نال اک بیڑی وچ سوار ہوندا اے۔بیڑی راس الاجمہ دی سمندری حدتوں چار فرلانگ دور روک دیتی جاندی اے۔اوس توں بعد پرویز دی پردیش وچ مشقت بھری حیاتی شروع ہوندی اے۔پرویز سب توں پہلاں شیخ سالم خلیفہ مطر الجبری کول ملازم ہوندا اے۔ناول کار ایہناں مہاجراں بارے لکھدا اے:۔

''پرویز تے اوہدے ورگے لکھاں جوان، اوکھیکو تے بڈھے کسے نہ کسے حیلے وسیلے ایران دے سمندری شہر 'بندرعباس' اپ جاندے سن تے اوتھوں کشتیاں وچ بہہ کے کدی راس الخیمہ تے کدی دبئی دے پانیاں وچ آلہندے سن۔ایہناں وچوں اک اک بندے دی دکھ سکھ دی اپنی داستان اے۔''(450)

ناول وچ خلیجی ملکاں دی وسو دے حوالے تفصیلاً بیان کیتا گیا اے۔ایس ناولاں وچ اوہ تاریخی حوالے

دیندا اے ۔ ایہناں States دے متعلق اوہدا علم کافی موکلا اے ۔ جس طرح اوہ لکھدا اے Oman
State Trucial اوہ States نیں جیہڑیاں عمان دے گوانڈھ وچ نیں تے اوہدے نال صلح صفائی داورتاوا
رکھدیاں نیں ۔ 'پرویز' دی حیاتی ایہناں خلیجی ریاستاں وچ گذردی اے ۔ شیخ سالم نوں چھڈ کے اوہ دوبئی وچ
سائیں اللہ دادنال مل جاندا ۔ اوہ اوہدے کول ملازم ہوجاندا اے ۔ دوبئی بارے ناول کار لکھدا اے ۔

''دوبئی کروڑاں انساناں دے سفنیاں تے سدھراں داشہر۔'' (451)

دوبئی وچ اوہ اک طوائف 'پلوشہ' نوں ملدا اے ۔ اوہ پٹھانی ہوندی اے ۔ پرویز نوں اوہ بڑی مظلوم
لگیدی اے ۔ اخیر اوس نال نکاح کروالیندا اے ۔ 'پلوشہ' دی شادی ویلے پیٹ نال ہوندی ۔ اوس دے پیٹ
وچ اوس دے پہلے ملن والے امتیاز دا بچہ ہوندا اے ۔ پرویز دیاں سوچاں دادھاراں اناں بدل گیا ہوندا اے کہ
اوہ ایس گل دی پروانہیں کردا ۔ سگوں شادی توں بعد پیدا ہون والی امتیاز دی بچی نوں پیار کردا اے ۔ پہلی بچی دا
ناں 'گلفام' رکھدے نیں ۔ ایس توں بعد اوس دے پنج بچے ہوندے نیں ۔ 'گلذیب، قیصر، خسرو، گل اندام تے
فیروز' ۔ بڑے بچے عربی سکولاں وچ پڑھدے نیں ۔ گل اندام تے فیروز انگریزی سکولاں وچ پڑھدے نیں ۔
پرویز اپنے ماڑے پچھوکڑ دی وجہ نال عربی روپ دھارلیندا اے ۔ بڑے بچے وی اتھے دے رنگ وچ رنگے
جاندے نیں ۔ 'پرویز' اتنا عرصہ گزارن دے باجود وی غیر قانونی رہندا اے ۔ گلفام تے گلزیب دی شادی
کردا ۔ گلفام دی عربی بندے نال جیہڑا جلد اوس نوں طلاق دے دیندا ۔ فیر شادی کردا فیر طلاق ہو جاندی
اے ۔ دونویں وڈھے منڈے بے راہ روی دا شکار ہو کے قتل ہو جاندے نیں ۔ 'پلوشہ' گلفام دیاں طلاقاں
توں دکھی ہو کے مرجاندی اے ۔ 'پرویز' اکلاپے دا شکار ہا جاندا اے ۔ قیصر تے خسرو دے دشمن اوہدے پیچھے
پے جاندے نیں ۔ پرویز دوبئی توں ابوظہبی تے ابوظہبی توں شارجہ اپنے دوست امیر گل کول جاندا اے ۔ اوہ
غیر قانونی ایہناں ریاستاں وچ وڑھیا سی تے اتنے سال گذارن دے باوجود وی غیر قانونی رہندا اے ۔ فیر
اوس نوں امارات نوں اپنا آپ بچان واسطے چھڈنا پیندا اے ۔ 'امیر گل' دی مدد نال اوہ کشتی دے ذریعے
پاکستان پلٹن داسر بندھ کردا اے ۔ اوہدے نال چھوٹے دو بچے گل اندام تے فیروز ہوندے نیں جیہڑی اوہدی
حیاتی دی اخیرلی پونجی ہوندی اے ۔ اوہ بیڑی دے ذریعے غیر قانونی ایہناں ملکاں وچ داخل ہویا سی تے کشتی
راہیں غیر قانوں طریقے نال ایس ملک نوں چھڈ رہیا سی ۔ ناول کار پرویز دے جذبات نوں اسطرح بیان کردا
اے :۔

'پرویز دے مونہہ چوں ہوکا جہیا نکلیا 'ہاہ امارات'، ابوظہبی، دبئی ..... شارجا! مرے سفیاں تے سدھراں دی دھرتی، جہنوں میں اپنا سبھ کجھ دتا پر جتھوں دے قانون نے مینوں اوتھوں دا شہری نہ بنن دتا۔ اوہدی سوچ نے فیر پلٹا کھادا۔''میں وی دوجے لوکاں بارکدھرے امریکہ، یورپ نکل جاندا تاں کم از کم اوتھوں دا پاسپورٹ تاں مل جاندا اے۔ ایہناں عربیاں نوں خورے کاہدا ڈر اے۔ جدوں کوئی ایتھوں نکلدا اے تے اکا نکل جاندا اے۔ بندا کوئی گرین کارڈ، کوئی ورک پرمٹ، واپس آن دا کوئی حق نہیں رکھدا۔ عجیب قانون اے۔''(452)

ناول کار نے ایہناں جملیاں راہیں اک بہت وڈھی حقیقت نوں بیان کیتا اے۔

اک سمندر پار نوں پڑھدیاں ہویاں 'امارات' دے سارے دروازے قاری تے کھل جاندے نیں۔ ناول کار خود وی اک ماہر انجینئر تے گلف وچ کم کردا اے۔ اوتھے دی زندگی دے مختلف پکھاں نوں اچھی طرح جاندا اے۔ ایس کرکے اوہدی ایہہ لکھت سوفی صد حقیقت تے مبنی اے۔ ناول کار دا علم 'امارات' دے بارے بہت وسیع اے۔ اوہ دنیا دے حالات توں واقف اے۔ تاریخ دا مطالعہ وی بڑی ڈوھنگائی وچ کیتا ہویا اے۔ 'بیڑی' راہیں گلف وچ داخل ہون والے مسافراں دے دردنوں اچھی طرح جاندا اے۔ عرب امارات دے نوجواناں وچ آون والی اخلاقی گراوٹ تے وی اوہدی گہری نظر اے۔ ایہہ ناول گلف دے وسیب دی مکمل تصویرکشی کردا اے۔ ایہہ حقیقت نگاری دا خوبصورت نمونہ اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال خوب صورت ابھاریا گیا۔ ناول دا اہم کردار صرف اک ای اے۔ 'پرویز' جہدا تعلق پٹھلے طبقے نال اے۔ اوس دی حیاتی وچ اوس نوں کوئی اچھا براد سن والا نہیں سی۔ ایس کرکے اوہ کجھ اخلاقی تے مذہبی قدراں دا خیال نہیں کردا۔ 'یاسمین' نوں اوہ بے نکاحی رکھدا اے۔ 'پلوشہ' دے پیشے تے پچھ لگ پیٹ دے بچے نوں وی قبول کرلیندا اے۔ ایہہ اوہ کردار ہوندے نیں جیہڑے حالات دے مارے ہوندے نیں۔ اوہ غیر قانونی رہندا اے۔ اوس نے قانونی بنن دی کوشش وی نہ کیتی۔ الیاس گھمن ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

''ون سونے انسانی جیون بابت جانکاری دیون ای نزا میر تنہا یوسفی دا کھاتا بھار نہیں سگوں اپنے مشاہدیاں نوں سچجے ڈھنگ نال لکھتی ادب وچ پیش کرن دا وصف وی قدرت نے اوہنوں چوکھا سارا دتا اے۔''(453)

میر تنہا یوسفی دا پنجابی ناول کارں دے حوالے نال اک سر کڈھواں مقام اے۔

26. وتھاں سفنے کیرے

لکھاری: علی اختر چھپن ورھا: 2001ء

پبلشرز: لاہور، ادارا پنجابی زبان تے ثقافت، 24 امیر روڈ بلال گنج

صفحے: 296 باب: 30

علی اختر دا ناول 'وتھاں سفنے کیرے' تریہہ (30) باباں وچ ونڈیا ہویا اے۔ ناول کار نے مختلف عنواناں ہیٹھ ایس ناول دی ونڈ کیتی اے۔ ناولاں وچ باباں دی ونڈ ہوندی تے ہے پر سرناوے ہیٹھ بہت کم ناول دے باب الیکے جاندے نیں۔ ایہہ ناول اک معاشرے دی وس پاندا اے۔ شہر دی گنجھل دار سوسائٹی دے نال نال پتلی نچان والیاں دی عکس بندی کیتی گئی اے۔ ناول کار ناول دا آغاز کجھ اسطرح کردا اے:-

'تھلیے چہ نال نال پیاں ہوئیاں پتلیاں ہڑبڑا کے اٹھ گئیاں جیوں تھلے چہ بھونچا آ گیا ہووے۔ اہناں دے ہتھاں، پیراں تے سراں چہ پروئے ہوئے دھاگے ہالی وی گھوک ستے ہوئے سن۔'' (454)

ناول کار نے ناول وچ پتلیاں دے جذبات دا اظہار بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ پتلیاں جیہڑیاں انساناں دے اشاریاں تے نچدیاں نیں۔ بے جان نہیں ہوندیاں سگوں ایہناں دے احساسات وی ہوندے نیں۔ سجاد حیدر نے اپنی کتاب سورج مکھی وچ اک ڈرامہ 'پتلیاں' تخلیق کیتا اے۔ ایہہ ڈرامہ وی کجھ ایس قسم دی Theme دا اے۔ جس وچ پتلیاں زندہ انساناں طرح گلاں کردیاں نیں۔ پتلیاں توں علاوہ پتلیاں نچان والیاں دی حیاتی تے وی ناول کار نے روشنی پائی اے۔ پتلیاں والے اک منجا کھڑا کر کے دے چادر پار کے آپ اوہدے اوہلے ہو جاندے نیں۔ پتلیاں منجے دے دوسرے پاسے ہوندیاں نیں۔ اک زنانی گا کے کوئی قصہ بیان کردی اے۔ پتلیاں نچان والا منجے دے پچھے دھاگے نوں قابو وچ رکھدا اے۔ پتلیاں ساڈھے رہتل وچ اک من پرچاوے دا کھیڈ ہوندا اے۔ پردے پچھے والی آواز بڑی سوہنی تے متاثر کن ہوندی اے۔ جیہڑی لوکائی دے دل تے اثر کردی اے۔

پتلیاں توں علاوہ ایس ناول وچ شہری رہتل دے حوالے نال کردار وکھائے گئے نیں۔ ناول دا بنیادی کردار بلی۔ اے خاں اے جیہڑا پڑھن واسطے شہر آندا اے تے اک امیر دے بیٹے نال دوستی ہو جاندی

اے ۔ایس دوست فراز دی بھین نوشی ایس نوں پسند کرلیندی اے ۔دونواں داویاہ ہو جاندا اے ۔نوشی اک جدید خیالاں دی کڑی اے ۔بی۔اے خاں وی پڑھ لکھ کے چنگی پوسٹ تے افسر لگ گیا ہوندا اے ۔نوشی اپنے گھر دی تربیت دی وجہ نال گھر وچ بہت کم بیٹھدی اے ۔بی ۔اے خاں وی ایس سوسائٹی دا حصہ بن جاندا اے اوہ پرت کے اپنے پچھے ول تکدا نہیں ۔بی۔اے خاں جہدا عہدہ تے مقام گورنمنٹ وچ چنگا ہوندا اے پر اوہ انتشار دا شکار رہندا اے۔

بی ۔اے خاں دا اصل ناں برکت علی خاں سی ۔اوہ ناں اوس دی اچی سوسائٹی وچ چنگا نہیں لگدا سی۔ ایس کر کے اوس نے اوس نوں نویں رنگ وچ بدل دتا۔ اس توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ مرکزی کردار وی Complex دا شکار سی ۔بی ۔اے خاں دی بیوی نوشین چونکہ اچے سرکل وچ اٹھدی بیٹھدی سی ۔ایس کر کے اوہ اکثر بی ۔اے خاں دی نوکری وچ آنے والے پھڈیاں نوں ختم کروا دیندی ۔بی ۔اے خاں ایتھے کمزور پے جاندا۔نوشین تے اوہدی گرفت ڈھلی پے جاندی ۔اوہ دونویں رات بسری واسطے گھر آندے ۔ناول کار ایجہے لوکاں دے طور اطوار دے حوالے نال لکھدا اے:۔

> ''کجھ لے کے تے کجھ دے کے جین والی سوسائٹی چہ ساہ لین والے دے وی عجیب جہے طریقے ہندے نیں۔کئی وار تے کجھ لین والے دو جےتوں سب کجھ لے جاندے نیں۔ تے کئی وار کجھ دین والے سب کجھ اپنی جھولی پا کے اگانہہ ودھ جاندے نیں۔ تے دوجے اکھاں ای تک دے رہندے نیں۔بی۔اے خاں وی بن اوسے سوسائٹی دا اک جی بن گیا سی۔جیہڑی کجھ لے کے کجھ دین دے اصولاں اتے عمل کر دے اے۔بی اے خاں تے نوشین وچکار معاہدے تے عمل ہندا گیا۔نوشی بچے پیدا کرن والی مشین تے نہ بنی سی۔پر اوہ پورے طور بی ۔اے خاں دی ووہٹی وی نہ رہی۔آپو آپ دے کماں نیں اوہناں دوناں وچکاری ہولی ہولی تریڑ جیہڑی پا چھڈی سی۔'' (455)

بی اے خاں دے دو ای بچے ہوندے نیں۔کامران تے مشی۔نوشین چونکہ بچے پیدا کرن والی مشین نہیں بننا چاہندی سی۔ایس کر کے اوس دا ٹبر نکا جیہا رہندا اے۔دونویں بچے نوکراں دے ہتھاں وچ پرورش پاندے نیں۔بی۔اے خاں نوں کدی کدی ایس گل دا شدت نال احساس ہوندا سی۔پر اوہ اپنیاں لوڑاں توں مجبور سی۔ناول کار نے اوس دے عجیب جہی کھچ دھروو کھاندا اے۔اوہ اپنے ٹبر دا ایہہ رخ پسند تے نہیں کردا پر اوہ کھل کے اوس دی مخالفت نہیں کردا۔کامران تے مشی جواں ہو جاندے نیں۔کامران پڑھائی وچ دل چسپی

نہیں لیندا۔ مشی اپنی سہیلیاں نال پھردی رہندی۔اوس دی اک سہیلی 'مہرو' تے اوس دا دم چھلا بن جاندی اے۔اوہدی سہیلی مہرو کامران نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔ پر کامران اوس نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ کامران اک عجیب وغریب منڈیاں دے گروہ وچ شامل ہو جاندا اے۔اوس گروہ داناں "پینتھر' ہوندا اے۔ اوہ کجھ مجرمانہ قسم دے ارادے رکھدا سی۔ مشی وی اک دفعہ اجہے منڈے کڑیاں دی گڈی وچ زخمی ہو جاندی اے جیہڑے نشے وچ دھت ہوندے نیں۔ایس گڈی اوپر کوئی باہر فائرنگ کر دیندا اے۔ بی۔اے خاں اپنی دھی دی زندگی بچا لیندا اے۔اوہناں سمجھوتہ شدہ ماپیاں دیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں۔ ناول وچ اچی سوسائٹی دے مجرمانہ کارنامیاں دے نال نال نیویاں دیاں مجرمانہ حرکتاں دی وی دس پائی جاندی اے۔ پتلیاں نچان والیاں وچ وی چور و چکے تے ڈکیت موجود ہوندے نیں۔اوہ پتلیاں نچان دے بہانے لوکاں دے گھراں دا ویروا لگا لیندے سی۔اک پتلی سائی دے طور تے وی دے دیندے نیں۔ فیر اوس گھر نوں ای لٹ لیندے نیں۔

سارے حالات تے واقعات توں بعد بی۔اے خاں اپنے نالائق پتر کامران واسطے اک ادارہ 'رہتل ریت' دے ناں توں شروع کردا اے۔ ایس ادارے دا کامران نوں ڈائریکٹر بنا کے اوہنوں چنگی ملازمت دے دیندا اے۔ایتھے بی اے خاں پتر نوں کہندا اے:۔

> ''پتر ساری حیاتی توں آوارہ گردی کیتی اے۔اج سمجھ پئی ایہہ آوارہ گرداں والا کم اے۔ 'رہتل ریت' پنڈ تھاواں تے پرانی رہتل بارے جانکاری تے اوہنوں دوجیاں لوکاں تیک اپڑان داناں اے۔ایہدے وچ کھوج ......ایہہ جانکاری بارے ریسرچ سب کجھ ایہد اکم اے...... ایتھوں دی رہتل، ایتھوں دی وسوں بارے دسنا تے کھوجنا ......ایہہ سب کجھ ایہدے کماں چہ شامل اے۔'' (456)

بی۔اے خاں اپنے دل وچ اپنے بچیاں واسطے بڑا نرم کونا رکھدا اے۔باوجود اوہناں دیاں غلطیاں دے اوہناں دی حیاتی سدھارن دی کوشش کردا اے۔ مشی اک اخبار وچ کم کرن والے منڈے نوں پسند کر لیندی اے۔ بی۔اے خاں اپنی دھی دا ساتھ دیندا۔نوشی ایس دی مخالفت کردی اے۔اوہ کسے وڈے گھر وچ اپنے بچیاں نوں ویاہناں چاہندی سی۔کامران جیہڑا کڑیاں نوں گھاہ نہیں پاندا سی۔پتلیاں نچاندے گاوان والی نذیراں وچ دل چسپی لین لگ پیندا۔'رہتل ریت' دے ادارے بیٹھ اوس دی آواز دی کیسٹ ریکارڈ کردا اے۔ہور زیادہ دل چسپی پیدا ہوندی تے اوہدا ناں بدل دیندا اے اوس دا نواں ناں بانوری ہوندا

اے۔ بانوری وی 'صاحب جی' کامران دی گولی بن جاندی اے۔ کامران محسوس کردا اے کہ اوہ اجہی پیار کرن والی کڑی دے قابل نہیں۔ کامران نوں پیار دے حوالے نال کجھ پتہ نہیں چلدا۔ ایتھے لکھاری اوس دے اندر دی کیفیت کجھ اسطرح بیان کردا اے:۔

''میں تے ایڈا بدنصیب آں۔ جے اپنے ہتھاں دیاں انگلاں اکٹھیاں کر کے وی اپنی اکھاں دے سفنے اکھٹے کراں۔ تے میریاں ہتھاں دیاں انگلاں وچکار وتھاں وچوں اوہ سفنے ڈگ پیندے نیں۔ کامران نے اداس ہو اکھیا۔''

صاحب جی تسیں ہاں تے کرو۔ 'تہاڈے ہتھاں دیاں انگلیاں چوں ڈگدے سفنیاں بیٹھ میں اپنی جھولی کر دیاں گی۔ اوہناں سارے کردیاں سفنیاں نوں اپنی جھولی چہ لکو لواں گی۔ تسیں اک واری ...... ہاں کہہ کے میرا مان تے رکھ لوو......!!'' اوہدیاں اکھاں چوں جیویں ہنجو ڈگن لئی تیار ہو رہے ہون'' (457)

ناول کار ناول دے شروع وچ معاشرے دی عکس بندی کردا اے۔ پر اخیر وچ ناول وچ صوفیانہ رنگ وی آجاندا اے۔ کامران دے اندر وی اک وڈھی تبدیلی آجاندی اے۔ ایتھے ناول کار نے اک اچے طبقے نوں نیویں طبقے نال ملان دا جتن کیتا اے۔ ایہہ تھوڑا جیا جھوٹا جیا لگدا اے۔ ناول وچ جھول وی اے مثی بارے کجھ نہیں دسدا کہ اوس دی شادی بدر بشیر اخبار والے نال ہوندی اے یاں نہیں ہوندی اے۔ کامران اپنی محبت بانوری دے گانے دی ایڈوانس رقم لے کے اوہدی آواز وچ صوفیانہ کلام سنن لگ پیندا اے۔ ناول کار اخیر وچ لکھدا اے:۔

''اوہنے کافی مکائی تے کامران نوں اللہ یار چیتے آگیا۔ جنہے آکھیا سی'

ایہہ وتھاں ...... تے پیار نال ای مکدیاں ایں ......!! وتھاں مک جان تے سفنے وی چنگیاں تعبیراں بن جاندے نیں۔'' (458)

ایتھے اک چیٹک رہندی اے کہ کامران دے سفنے کدھرے بانوری دی آواز نوں Cash کران دے تے نہیں سی۔ کامران نے اوس نوں شریک حیات بنانے والی راہ نہیں وکھائی۔ ناول تکنیک لحاظ نال اک ناول دے وصف رکھدا اے۔ دو نسلاں دے ویلے دی عکس بندی کیتی۔ فیر ایہہ وی اے کہ سوسائٹی دے دو طبقیاں دی دس پائی اے۔ کردار نگاری وی حقیقی نظر آندی اے۔ صرف کامران دے کردار نوں سمجھن وچ دشواری آندی اے۔ زبان وی عام فہم اے۔ زبان ادبی اے۔ لفظاں دا ورتاوا ٹھیک اے۔ خیالات کدھرے

کدھرے بے ربط ہو گئے نیں۔لکھاری نے اپنے ناول وچ صوفیانہ کلام وی لکھیا اے۔ایہہ ساڈھے اکثر
پنجابی ناولاں وچ وکھالی دیندا اے۔ناول اول درجے دا ناول نہیں۔ایس نوں اک درمیانے درجے دا ناول
کہیا جاسکدا اے۔الیاس گھمن ہوراں ایس ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:۔

''ناول 'وتھاں' سفنے کیرے' دی اساری تگڑے پیڈھے پلاٹ اتے کیتی گئی اے۔مزعلی اختر
دی پھردے بھاھندی لیکھنی نے ایس ناول دا سواد دون سویا کردتا اے۔ایہہ ناول کار اک
ملوک من داما لک جاپدا اے۔ماڑے ڈیریاں دیاں پیڑاں نوں اوہنے اپنیاں پیڑاں وانگ
اپنے ہڈاں اتے مینڈ ھلیا اے تے ایہناں دی پیش کاری سوہنے تیجے ڈھنگ نال کیتی
اے۔'' (459)

ناول دی ایس لڑی وچ وتھاں سفنے کیردیاں دا اک سوہنا مقام اے۔

27. پندھ

ناول کار: افضل احسن رندھاوا چھپن ورہا: 2001ء

پبلشر: الیاس گھمن لاہور انسٹیوٹ آف پنجابی لینگوچ اینڈ کلچر

صفحے: 216 باب: 26

پندھ دی کہانی 'علی' تے 'تاج' دے اردگرد گھمدی اے۔تاج جیہڑی رُس کے لندن آ جاندی اے
تے اوتھے رہ رہی ہندی اے۔اوس دی بہن دے کہن موجب اوہ کسے کلاس فیلو 'احمد' نال ویاہ کرنا چاہندی
سی۔ویاہ ایس کر کے نہیں ہوسکدا سی کیونکہ اوہ پٹھاناں دا منڈا سی۔علی لندن جان لگدا تے 'تاج' دی ماں
اوہدے ہتھ تاج دے کپڑے بھیج دی اے۔لندن وچ 'تاج' تے 'علی' دی ملاقات ہندی اے۔ایہہ ملاقات
فیر ملاقاتاں وچ بدل جاندی اے۔علی جیہڑا فارسی دا خوبصورت شعر سناندا سی تے تاج تے ہور لوکی شعر سنن
دے شوقین سی۔ایہہ سوہنی تے علمی ادبی گفتگو اک دوجے وچ اُنس پیدا کردیندی اے۔انجانے وچ نہیں سکوں
جاندے بجدے تاج ول کھچیدا گیا۔اتھے اوس نوں تاج دی نکی بہن دی گل یاد آندی اے:۔

''تاج باجی تے جادوگرنی اے نکی جی دی، جہڑا بندا اوہنوں دو وار ملے اوہنوں تاج باجی
مکھی بنا کے اپنے پرس وچ قید کرلیندی اے تے فیر جدوں اوہدا خدا کرائے اوہنوں آزاد
کردی اے۔'' (460)

اسطرح تاج دی شخصیت نال تعارف ہو جاندا اے ۔لندن وچ تاج تے علی دے حوالے نال لکھدیاں ناول کار لندن دے بارے وی سانوں دسدا اے ۔او تھے دی رہتل بہتل تے اوتھے دی حیاتی دے ہر پکھ تے روشنی پاندا اے ۔ 'کوئنز برو' ہوٹل جتھے علی ٹھہریا ہویا سی ۔اوہدے ماحول نوں کھل کے بیان کردا اے ۔ 'کوئنز برو' دا مالک سکھ جٹ ہرنام سنگھ اک ان پڑھ آدمی سی ۔استقبالیہ دیاں کڑیاں 'صوفیہ' تے 'عالیہ' خوش مزاج کڑیاں سی ۔عالیہ ایرانی سی ایس کر کے علی کولوں فارسی دے شعر سن کے خوش رہندی اے ۔اک پاکستانی ریسٹورنٹ وچ اوتھے دا لطیفہ گو سلامت وی ہنس مکھ طبیعت رکھدا اے ۔خالد، وحید، خواجہ تے ستارا جہے کردار نیں جیہڑے لندن وچ لیگل تے ال لیگل قیام رکھدے نیں ۔ایہناں دی گفتگوں سوہنے ڈھنگ نال قلم بند کیتا گیا اے ۔علی تے تاج دی قربت وچ اوہناں دی علم دوستی داوی بڑا تعلق اے ۔ایہہ اوہناں واسطے خوشی دا باعث سی ۔ناول کار ساری جانکاری مکالمیاں راہیں دیندا اے ۔ تے اک قدرتی انداز نال لکھے مکالمے ناول وچ سہپن پیدا کردے نیں ۔ایتھے علی دی عادت ویکھو:۔

''کچی نیندرے اٹھائے جان تے علی اپنی عادت مطابق تاج دے گل نہ پیا سگوں شہری منافقت نال ہس کے کہن لگا''

''فوجاں ایڈی سویرے چڑھائی کر دتی اے؟'' (461)

ایس جملے دی خوبصورتی توں کوئی پنجابی ای لطف اندوز ہو سکدا اے ۔

ناول کار نے علی تے تاج دے حوالے نال جیہڑے مکالمے تخلیق کیتے نیں ۔اوہناں وچ سہپن پن تے اک قدرتی پن اے ۔گجھیاں رمزاں وی پائیاں جاندیاں تے علی اپنی فیئر لیڈی نوں اپنے فوک لور نال اسطرح واقف کر آندا اے :۔

''ماپے تینوں گھٹ رون گے

بہتا رون گے دلاں دے جانی''

تے علی جدوں ایہدا ترجمہ کرن لگا تاج سرخ ہو کے کہن لگی ۔''میں سمجھ گئی آں'' (462)

تاج جیہڑی کجھی ٹٹی پنجابی وی نہیں جاندی سی ۔علی دی سنگت وچ پنجابی کلچر تے پنجابی ادب دی جانکاری حاصل کر دی اے ۔اوہدا علی نوں اے کہنا:۔

''پتا نہیں تیرے وچوں مینوں اپنے بچپن، اپنے گراں تے اپنے گھر دی خشبو کیوں آوندی اے؟ پتا نہیں کیوں میرا دل کردا اے کہ تیرے کول بہہ کے تیرے کپڑیاں نوں سنگھدی

رہاں؟ تاج گلاں کردی کردی اچانک چپ کر گئی''(463)

ایتھے تاج دا اپنے پچھوکڑ ول پلٹن دا عمل شروع ہو جاندا اے۔ اوہ تاج جیہڑی اپنے ساکاں نوں بھل کے لندن وچ گوچ گئی سی۔ تاج دی اُنس تے محبت دی پینگ اوہدوں ٹٹ جاندی اے جدوں علی اوس کولوں احمد دا پچھ بیٹھدا اے۔ فیر تاج نے تھوڑے غصے توں بعد احمد دی بے وفائی تے اپنے بارے وی ایہہ انکشاف کیتا کہ اوہ دا Who is Who دے حوالے نال نانکیاں ولوں اک طوائف نال تعلق اے۔ اس توں بعد اوہ ہمیشہ واسطے علی توں جدا ہو جاندی اے۔ علی جیہڑا ذاتی طور تے اجیہا نہیں سی کسی دی ذات دے کھدو پھرول دا رہوے۔ تاج نوں کجھ وی نہ کہہ سکیا۔

ناول دے دو بنیادی کردار تاج تے علی نیں۔ ناول زیادہ تر مکالمیاں راہیں اساریا گیا۔ تاج جیہڑی بظاہر ہٹ دھرم لگدی۔ اندروں خوبصورت تے خوددار اے۔ احمد نیں اوس نوں محبت کیتی ضرور پر ویلے نے احمد نوں بدل دتا۔ اوہ بہتر شجرا نسب تے بہتر جاب رکھن والی عورت نال کینیڈا ٹر جاندا اے علی دے آن نال تاج دی حیاتی وچ فیر رنگ بھر جاندے نیں۔ لیکن علی دے پچھوکڑ دے حوالے نال پچھن تے اوہ وی 'لال بادشاہ' طرح اوہدی حیاتی وچوں نکل جاندا اے۔

علی دے روپ وچ اک انتہائی نفیس کردار اگھڑ کے سامنے آندا اے۔ علم دوست، باذوق، خوش لباس، کھلے دل تے کھلے ذہن والا اچا لمبا نوجوان ناول دا نیک اے۔ جیہڑا تاج نوں محبت تے کردا اے پر اوس نال اظہار دا اوس نوں صحیح ڈھنگ نہیں آندا۔ حقی گل تے ایہہ اے کہ ایس علی پچھے خود افضل حسن رندھاوا چھپیا ہویا اے۔ اچا لمبا ایہہ کردار جہدی آڑ وچ تاج لندن دیاں ٹھنڈیاں ہوواواں کولوں بچ دی اے افضل احسن دا اپنا ای سایہ اے۔ علی دے حوالے نال اک اکھڑ جٹ دا تصور وی آندا اے۔ پندھ دا آغاز حضرت جنید دے خط نال ہوندا اے۔ جہدا شروع کجھ اسطرح اے:۔

> ''اوہنے اپنے آپ مینوں عطا فرمایا تے فیر میرے وجود دے اوہلے میتھوں لک گیا۔ ایس کر کے اپنے آپ لئی سبھ توں زیادہ نقصان دین والا میں آپ ثابت ہویا۔ موت اے میرے لئی ایس وجود توں کہ جنے میرے نال مکر کیتا۔''(464)

ناول وچ حضرت جنید دا خط بڑی اہمیت رکھدا اے۔ ناول شروع تے اخیر ایس خط دے حوالے نال لکھیا گیا تصوف دی جھلکی ملدی اے۔ حیاتی دی حقیقت نوں بیان کیتا اے۔ ایس گنز ربرگ دی نظم وی ایس

حقیقت تے تخلیق کیتی گئی اے۔

ناول دی زبان نرول تے سوہنی اے۔ساڈھی عالی زبان دیاں کہاوتاں تے فوک لوک نے انداز بیان نوں ہور خوبصورت بنا دتا اے۔ساڈھی شہراں وچ بولی جان والی پنجابی ناول وچ ورتی گئی اے۔زبان وچ روانی تے قدرتی پن اے۔رہی سہی کسر بولیاں لکھ کے ناول کار نے ایس رومانی ناول وچ رنگ بھرے نیں۔ویکھو:۔

تیرے مگر کسے نہیں آونا
تے کھڑی ہو کے گل سن جا

اوہ گھٹیا وسیا وبستر وچ جا وڑیا۔نرم کمبل وچ مونہہ سرلپیٹ کے اوس اکھاں میٹ لیاں''(465)

الیاس گھمن نے ایس ناول بارے لکھیا اے:۔

''ایہہ پندھ نرا رندھاواجی دیاں سوچ اڈاریاں تے اوہناں دی کتھا کہن حیاتی دا ای پندھ نہیں سگوں پنجاب تے پنجابی شعور دا سانجھا پندھ وی اے۔ویلے دی قید نوں باہر ہو جاون والیاں اجیہاں قلم کرتاں کدے کدا رای پڑھن نوں لبھدیاں نیں۔''(466)

بے شک ایہہ 'پندھ' اپنے اندر وسیع مطلب چھپائے ہوئے اے۔پروفیسر عاشق رحیل ہوراں دے کہن موجب:۔

''ناول وچ پنجاب تے انگلینڈ دی رہتل دا اجڑ اجڑ واں موازنہ کیتا گیا اے تے اپنی رہتل نوں بہترین قرار دتا اے۔جیہڑ الفطری امر اے۔''(467)

پندھ اک خوبصورت رومانی لکھت اے۔

28. کھدو

ناول کار:میر تنہا یوسفی **چھپن ورھا:2002**

پبلشرز:لاہور،ادارہ پنجابی زبان وثقافت،23امیر روڈ بلال گنج **صفحے:144** **باب:17**

میر تنہا یوسفی دا تریجا ناول 'کھدو' دنیا دے اتہاس دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ناول دی کہانی ناول دی نائیکہ 'آئی گل' دی زبانی سنائی گئی۔ناول دی کہانی دراصل دنیا (کھدو) دی کہانی ہے۔میر تنہا یوسفی نے اک خوبصورت طرز بیان اختیار کیا ہے۔ایس وچ ناول کار نے کمال مہارت نال کہانی کہن دا پرانا طریقہ

اختیار کیتا اے۔'نانی کہندی اے' دا جملہ پڑھ کے اوہ ویلہ یاد آندا اے جدوں اسی اپنی نانیاں کولوں باتاں سندے سی۔ایس ناول وچ ناول کار مدھم مدھم تے مٹھڑے انداز نال سانوں دنیا دے اتہاس دی کہانی بیان کرتا۔غیر محسوس طریقے نال وڈھیاں، وڈھیاں تے اوکھیاں گلاں کیہہ جاندا اے۔ایہہ ایس ناول دی خوبصورتی اے۔

آئی گل جیہڑی ایس ناول دی نائیکہ اے۔اپنی نانی دے حوالے نال گل کر کے بیتے ویلے دی گلاں کردی اے۔اوس دی نانی اک پڑھی لکھی سوانی سی۔جس نے ٹالسٹائی پشکن، گورکی تے دوستوفسکی ورگ وڈھے لکھاریاں نوں رجھ لا کے پڑھیا اے۔اپنے بیتے ویلے دیاں گلاں اپنی جد نوں سنا کے شانتی لیندی اے۔

نانی دا پتر تے آئی گل دا اکلوتا ماما ماسکو رہندا اے۔اوس نے روس نوں اپنا پکا ٹھکانہ بنالیا سی۔نانی وی کدی روس جاندی سی پر مدت ہوگئی، اودھر نہیں گئی۔نانی کوئی چھوٹی موٹی سوانی نہیں سی۔اوہ خفیہ پولیس کے۔جی۔بی وچ کم کردی سی۔اوس یورپ، جرمنی تے دوجے پاسے ایشیاء وچ کوریا تیکر ویکھیا ہویا سی۔نانی دے حوالے نال لکھاری نے آئی گل ولوں ایہہ کہلوایا اے:۔

> ''میرے یار دوست کہندے نیں پئی تیری نانی تاریخ دی جیوندی، جاگدی، ٹردی پھردی کتاب اے۔''(468)

ناول وچ جیہڑی معلومات سانوں دنیا دے اتہاس دے حوالے نال ملدی اے۔اوہ نانی دی دسی ہوئی اے۔اوہ یمنیاں توں شروع ہوندی اے۔جیہڑے اپنے آپ نوں سارے انساناں توں اتے سمجھدے نیں۔اس طرح جرمن، روسی، مصری، چینی، انگریز، بھارتی تے جاپانی وی اپنے آپ نوں سب توں چنگا جاندے نیں۔چنگیز خاں دی احساس برتری دا شکار سی۔سکندر اعظم وی اپنے آپ نوں منوان واسطے اپنے ملک توں ٹریاں سی۔ایتھے لکھاری لکھدا اے:۔

> ''نانی کہندی اے ایس سارے فساد دی جڑ ایہہ پچھی مت اے پئی ہر قوم ایہہ سمجھدی اے کہ اوہدے سوچن داول سبھ توں چنگا اے۔اوہدی رہتل، اوہدا کھان پین، اوہدا لیڑا لتا، اوہدا گاون وجاون سب توں نرالا تے نویکلا اے۔ایس کر کے دوجیاں قوماں نوں وی اوویں ای زندگی گزارنی چاہیدی اے۔''(469)

قوماں وچ اپنے آپ منوان دی سک ای فساد دی وجہ اے۔

آئی گل توں علاوہ ناول وچ اک ہور بنیادی کردار 'اسلم' اے۔ 'اسلم' دی آئی گل نال کافی جان پچھان ہوندی اے۔ اوسدی نانی نال دی اوس نال گفتگو رہندی اے۔ 'اسلم' اک پاکستانی نوجوان سی۔ جیہڑا 'قازقستان' دی یونیورسٹی پڑھن واسطے آیا ہوندا اے۔ اسلم وی اوس کنبے دی اتہاسک گل کتھ وچ حصہ لیندا اے۔ اوہ سنجیدہ تے ڈوھنگیاں سوچاں رکھدا اے۔ آئی گل اوس دی شخصیت تے گل بات تو متاثر سی۔

ناول کار دا علم دنیا دے اتہاس بارے کافی وسیع اے۔ اوہ روس دے اتہاس نوں اچھی طرح جاندا اے۔ ایس کر کے بالشویک انقلاب، زار نکولس رومانوف، اوہدی زارینہ تے اوہدیاں چار کڑیاں فیر ولی عہد جیہڑا تیرہ وورھیاں دی عمر وچ 16 جولائی 1918ء وچ قتل ہو گیا سی۔ سب دا ذکر کردا اے۔ ناول دی نائیکہ آئی گل دے 'نانے' ولاڈی میر ایوانوف دا روس نال گوڑھا رشتہ سی۔ لینن تے ٹرائسکی اوس ویلے دیاں منیاں پرمنیاں شخصیتاں سی۔ سٹالن اوہناں دا ویری سی۔ ٹرائسکی دے حوالے نال ناول کار لکھدا اے:۔

> ''ٹرائسکی دی سوچ ایہہ سی پئی سوویت اکلے اندر کمیونزم اودوں تائیں چنگی ڈونگھی جڑ نہیں پھڑ سکدا اجدوں تائیں لہندے یورپ نوں وی کیمونزم دے رنگ وچ نہ رنگ دتا جاوے۔ اوہ سٹالن دی ایس سوچ نوں اکا نہیں سی مندا پئی کیمونزم دے دکھوں پھلن تے پھلن لئی اوہدا زار روس تے اوہدے آل دوالے دے سوویت ملکاں وچ تگڑا ہونا تھیر اے۔''(470)

ناول کار 1948ء وچ مکن والی پہلی وڈی جنگ دے حوالے نال لکھدا اے کہ جرمن نوں اوس ویلے سب توں بھیڑے صلح پترا تے راضی ہونا پیا۔ جرمنی دا ایڈولف ہٹلر دراصل آسٹریا دا رہن والا سی۔ اوس 30 (تریہہ) سالاں دی عمر وچ نازی پارٹی بنائی۔ ہٹلر دے حوالے نال اوہ لکھدا اے کہ 1933ء وچ ہٹلر جرمنی دا بادشاہ بن گیا۔ اوہ اک طاقت ور پارٹی دا لیڈر سی۔ ناول کار ویلے دے حساب نال دنیا دے سارے ملکاں دی تاریخ بارے لکھدا اے۔ روس دا سرخ انقلاب جیہڑا 18-1917ء وچ آیا سی۔ روس دی تاریخ وچ خاص اہمیت رکھدا اے۔ آئی گل دے مونہوں لکھاری کہلواندا اے:۔

> ''کہندے نیں امریکہ نوں اوہدی دوری تے روس نوں اوہدے موسم تے ایشیا، یورپ تے افریقا دے دھاویاں توں بچایا ہویا اے۔ میرے خیال وچ افریقا دا ناں لوک ایویں لیندے نیں۔ ایس کھدو، جہنوں زمین کہندے نیں، دی بہتو بھیڑی سبھ توں وڈھ پائی تے گلی ہوئی اوہ لیر، جیہڑی آپ پھیتی پھیتی ہوئی اے۔ پر اوہنے کسے دوجے دے گل دا پھندا ابن داچا را نہیں کیتا۔ افریقا نوں ایشیاء نے رگڑیا اے تے یورپ نے برباد کیتا اے،

پر ایتھوں دے لوکاں نے کدی مڑ کے ایشیا تے یورپ نوں فٹے مونہہ تائیں وی نہیں
آکھیا۔''(471)

لکھاری دی نظر دنیا دے سارے ملکاں تے اے۔اوہ دنیا نوں 'کھدو' تے اندر دیاں لیراں نوں ملک تصور کردا اے۔'آئی گل' دا نانا سرخ فوج دا سپاہی سی۔نانی کے۔جی۔بی دی ملازمہ۔ایس کرکے آئی گل دی نانی ایس علاقے دیاں کجھ اندر لیاں گلاں وی جاندی سی۔'کھدو' وچ معلومات دا اک ہڑ اے۔ایہہ ناول اپنے لکھاری دے اتہاسک علم دی دس پاندا اے۔نانی ہنگری وی رہی سی اوہ ہنگری بارے دس دی اے:۔

'مہنگری دے لوک اپنے ملک نوں مگیاراں دی 'سونی دھرتی' کہندے نیں۔کیوں جے اوہ آپ اوہناں دس قبیلیاں دی بنی قوم نیں جیہڑے اپنے آپ نوں 'مگیار' آکھدے نیں۔ ہنگری دی تاریخ آسٹریا دی تاریخ نال جڑی ہوئی اے۔''(472)

ناول کار دے خیال موجب ساریاں قوماں تے نسلاں وچ کوئی نہ کوئی سانجھ ضرور رہوندی اے۔اوہ ایہہ وی لکھدا اے:۔

''جرمن کہندے نیں اوہ آریا نیں، ایسے کرکے نازی پارٹی دا سواستیکا تے ہندوستان دے برہمناں دا نشان اکو جیہا اے۔برہمن کہندے نیں اوہ آریا نیں۔اودھر ایران دا بادشاہ اپنے آپ نوں 'آریامہر' لکھدا رہیا اے۔''(473)

اوہ 'مگیاراں' بارے وی مکمل دس پاندا اے۔مگیاراں تے آریا دی کہانی ملدی جلدی اے۔اسلم وی نانی طرح تاریخ تے جغرافیے دی جانکاری رکھدا سی۔اسلم بارے آئی گل لکھدی اے:۔

''اسلم نوں صدیاں دی تاریخ فرفر یاد ای سی، اوہدی جغرافیے دی جانکاری وی بندے نوں اک واری بھوانٹی دے دیندی سی،مینوں صرف اینا کو پتا سی پئی۔تاشقند تے سمرقند دے ناں دے دو شہر ازبکستان وچ ہے نیں، پر اک دن ایہہ گل چھڑی تاں اسلم کہن لگا ''قند دی گنڈھ نال ست شہر بجھے ہوئے نیں۔تاشقند، سمرقند تے قوقند ازبکستان وچ چم قند تاجکستان، یارقند ناں دا اک دریا تے اک شہر چین دا علاقے سنکیانگ وچ،قصر قند دا اک شہر چین دے علاقے سنکیانگ وچ،قصر قند دا شہر ایران دے دکھن ول پاکستان دی حد کول تے مالاقند دا شہر پاکستان دے لہندے اتر وچ اے۔پاکستان دے ایس شہر نوں ایس لئی مالا کنڈ کہندے آں۔''(474)

آئی گل دا دادا 'الماتا' وچ رہندا سی۔اوس دے دادے دا ناں 'علی مراد عزیز' سی۔اوس نوں 'علی

مرادوف' بنا دتا گیا۔اوس دا دادا ڈسپنسری تے ساری عمر 'الماتا' دے سرکاری ہسپتال وچ کامریڈاں دی سیوا کردا رہیا سی۔آئی گل دنیا دے اتہاس دے نال نال اپنے خاندان دا اتہاس وی بیان کردی اے۔اوہدی ماں جیہڑی اسلم وانگوں پاکستان توں آئے ہوئے طالب علم 'احمد' نوں پسند کردی سی۔احمد داباپ مرزا محمد وزارت وچ افسر دے برابر دا ملازم سی۔ایتھے لکھاری بھٹو دور دی صورت حال بارے دسدا اے۔آئی گل داپاپا، ماما تے احمد آپس وچ دوست سی۔اوہ دسدی اے کہ احمد آزاد ملک پاکستان دا شہری سی تے اوس داپاپا فتح کیتے ہوئے ملک دا باشندا سی۔' آئی گل' احمد نوں ہمیشہ Superior ثابت کرن دی کوشش کردی اے۔

'احمد' نے میزائل ٹیکنالوجی تے ایڈوانس الیکٹرانکس وچ ڈگری لے کے پاکستان پرت جاندا اے۔ ایتھے لکھاری اوس ویلے دے پاکستان دے حالات وی بیان کردا اے۔فیر ایس دور وچ ای بھٹو نوں پھانسی وی ہو جاندی اے۔'احمد' دوبارہ پرت کے واپس نہیں آندا۔آئی گل دی ماں انتظار کردی رہندی اے۔فیر اوس دے 'بابا' نال ویاہ کر لیندی اے۔ناول دے اخیر وچ افغانستان تے پاکستان دے حالات تے وی روشنی پائی گئی اے۔امریکہ دے کردار دے حوالے نال وی ناول کار نے لکھیا اے۔افغانستان دی تباہی دی مکمل تصویر پیش کیتی اے۔ناول وچ رومانی انگ وی موجود اے۔آئی گل وی اپنی ماں طرح پاکستانی منڈے اسلم دی محبت وچ گرفتار ہو جاندی اے۔اسلم دی سنگت وچ اوہ خوش رہندی۔اسلم ہے وی تے بڑا سوہنا تے سلجھیا ہویا منڈا۔اسلم نوں محسوس ہویا کہ ایہ لوک مسلمان تے ہے نیں پر اسلام دیاں پابندیاں نوں نہیں نبھار ہے۔ ناول وچ اسلم تے آئی گل دی بحث تے دلیلاں ناول وچ نانی دا وجود ناول وچ دلچسپی تے گھریلو ماحول پیدا کردی اے۔آئی گل وی اسلم کولوں نکھڑ جاندی اے۔ناول کار آئی گل دے حسن بارے بڑا اکھ لکھدا اے۔ اوہدیاں اخیری سطراں ویکھو:۔

> ''اوہدیاں زلفاں سمے دا تاج، اوہدا متھا چڑھدا سورج، اوہد بھروٹے زمانے دی تر کڑی اوہدیاں پلکاں تتلیاں دی اڈاری، اوہدیاں اکھاں اڈیکاں دا انت سن۔اوہدے ساہواں نال پھل جیوندے سن تے بلھاں توں قربان ہو جاندے سن۔'' (475)

ناول دے اخیر وچ لکھیا ہوا۔

جے اسلم تہانوں ملے تاں اوہنوں ضرور ایہہ کہانی پڑھا دیا جے۔

پنجابی ناول وچ اتہاسک ناول بہت گھٹ لکھے گئے نیں۔اسطرح دا سوادلا اتہاسک ناول اپنی مثال

آپ اے۔ ناول کار اپنی جانکاری دا ھڑ وگا دتا اے ۔ناول کار دا علم بڑا وسیع اے تاریخ دے مضمون دا بڑی گہرائی نال مطالعہ کیتا ہویا اے۔ جناب الیاس گھمن ہوری ناول دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں:۔

''پچھلے ناول وچ ناول کار نے ایس کولم کول زمین نوں کھدو دے روپ وچ وکھایا اے اوہ
سچے ڈھنگ نال ایس مہان کھدو دی اک اک تہہ کھول کے اپنے پڑھہار نوں اوہدے
وصفاں توں جانو کراندے وکھالی دیندے نیں۔ آس اے کہ چنگا پنجابی فکشن پڑھن دی
ریجھ رکھن ولیاں نوں ایہہ ناول ضرور پسند آوے گا۔''(476)

ناول نوں تکنیکی لحاظ نال سوہنا اساریا گیا اے ۔ایہہ اک ہڈ بیتی وی اے تے جگ بیتی وی اے ۔ ناول وچ ورتی گئی زبان سوہنی، مٹھی تے بھرپور اے ۔اظہار بیان نویکلا تے سوہنا اے ۔قاری کدھرے وی اکتاہٹ محسوس نہیں کردا۔ناول دی رومانی کہانی کجھ کجھ افضل احسن دے ناول سورج گرہن ورگی وی اے ۔ غیرملکی کڑی دی محبت وی وکھری رومانیت ہوندی اے ۔ناول دا اخیر کھلا اے ۔وچھوڑے دے دردنوں محسوس کیتا جاسکدا اے ۔ایہہ ناول مکمل اتہاسک ناول اے ۔جہدے وچ ناول کار کمال فن کاری نال نئے اتہاس دے نال نال قوماں دے مزاج، اوہناں دی تہذیب تے تمدن، رہن سہن سیاسی حالات تے اندرونی سازشاں دی رومانی فضاوچ جانکاری دتی اے ۔قازقستان تے ازبکستان رہن والے مسلماناں دے حوالے کڈھے سوہنے ڈھنگ نال گل کردا اے:۔

'پورک' ساڈھے ایدھر دی عام خوراک اے ۔اسلم کدی مینوں پورک کھان توں نہیں ڈکیا۔
الکوحل میں اوہدے نال بہہ کے پیندی ساں، اوہ کوئی وی ہورشربت پی لیندا اسی، پر مینوں
نہیں سی ڈک دا۔ اک ذرا کپڑیاں توں ساڈا جھگڑا ہوندا اسی اوہ وی کدی کدی......''(477)

میر تنہا یوسفی دا ناول کھدو اک خوبصورت ناول اے ۔ایس ناول نوں پڑھ کے ترپے توں شروع ہون والے اوہناں دے ارتقائی سفر دا اندازہ ہو سکدا اے ۔

29. کوکن بیر

ناول کار: ارشد چہال **چھپن ورہا:** 2002ء

پبلشر: اسلام آباد، ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ **صفحے:** 332 **باب:** 38

کوکن بیر ارشد چہال ہوراں دا دوسرا پنجابی (پوٹھوہاری) ناول اے ۔ایس توں پہلاں 1999ء وچ

اوہناں دا ناول چھیڑ ھاں دی چھاں چھاپے چڑھیا ایہہ اک خوبصورت لکھت اے ۔ 'کوکن بیر' دی کہانی ساڈھے وسیب دی کہانی اے ۔ناول کار نے اپنے پہلے ناول 'چیڑ ھاں دی چھاں' وچ کشمیر دی خوبصورتی تے وسیب نوں سوہنے ڈھنگ نال الیکیا اے ۔قاری کشمیر دے حسن وچ گم ہوجاندا اے ۔ 'کوکن بیر' وی پوٹھوہارد علاقے سواں دے کنڈے مرادپورے دے کرنل عالم خاں دی کہانی اے ۔

ناول کار دا قدرت دیاں بنایاں ہویاں شیواں نال قدرتی تے فطری پیار معلوم ہوندا اے اوہ اپنی کہانی بیان کردیاں ہویاں اپنے ماحول اردگرد دے منظرتوں متاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا اے ۔ناول دی شروع وچ ای اوہ مرادپوردے کوکن بیراں تے مکے دیاں چھلیاں داذکر کجھ اسطرح کرداا ے:۔

''جس نے راہے اپر مٹھے کوکن بیراں نیاں گھمریاں جھاڑیاں سن تے جس نے چوگر دی سیاوڑاں نہیں نکے نکے باغ ہیے ۔جہاں ای سواں ندی ناں امرت پانی لگنا سا۔جس نیاں باڑاں دار چکنے وچ لشکنے مکے نیاں چھلیاں نیں بال ولاتی مماں نیاں سنہری زلفاں آر لغنے سے ۔پر عالم خاں ایس ھن جوہ ناں تے میوہ کھاہدیاں متاں گزرگیاں سن ۔'' (478)

عالم خاں دے پیو یوسف خاں نے اپنے پتر نوں پڑھان توں بعد فوج وچ نوکر کروادتا ۔یوسف خاں دی موت توں بعد اوہ اک امیر تے وڈے خاندان دی کڑی فرخندہ نال شادی کرلیندا اے ۔ایس دوران اوہ ترقی کرکے میجر ہوجاندا اے ۔ایس توں بعد اوہ پلٹ کے اپنے گراں مرادپور نہیں جاندا اے ۔اوہ اپنی بیوی فرخندہ دے خاندان ول زیادہ جھک جاندا اے ۔اوس دا دل مرادپور نوں یاد کرداا ے ۔اوتھے دے کوکن بیراں نال اوس نوں خاص لگاؤ وی ہوندا اے پر حالات توں مجبور ہوکے پلٹ کے نہیں جاندا اے ۔اوس دی اک دھی روشین ہوندی اے ۔عالم خاں فیر والائٹر جاندا اے ۔اوس دی دھی اوتھوں پڑھ کے آئی سی ۔اوس دی بیوی فرخندہ اپنے بھرا سلیمان پاشا دے نیڑے رہنا چاہندی اوہ رشتیاں نوں مضبوط کرن واسطے اپنے بھرا دے پتر وقار نال روشین دی منگنی کردیندی اے ۔

ناول وچ دوطرح دے وسیب وکھائے گئے نیں ۔دونواں وسیباں دی جھلک قلم کار نے سوہنے ڈھنگ نال وکھائی اے ۔ناول وچ وقار، ونیزہ تے روشین دی تکون وی بن دی اے ۔وقار دا تعلق ماڈل 'ونیزہ' نال ہوندا اے ۔روشین نوں پتہ چلدا اے تے اوہ اپنی منگنی توڑ دیندی اے ۔ناول کار نے شہری ماحول، دفتراں، جدید طرز دے کاروبار تے 'وقار' تے 'ونیزہ' دے تعلقات دے حوالے نال نویں ماحول وچ پرورش

پان والے وقار دی بے راہ روی تے روشنی پائی اے ۔ ونیزہ جیہڑی اک غریب گھر دی کڑی ہوندی اے ۔ ماڈل گرل دی حیثیت نال وقار پاشا کول ملازمت کر دی اے ۔ اپنی عزت گنوا کے وقار نال منسوب ہو جاندی اے پر اوہ وی اوس نال زیادہ دیر تیکر نہیں رہندا اے ۔ غریب کڑی نوں پلٹنا پیندا اے ۔ روشین دا کردار اک سلجھی ہوئی اصولاں دی پابند کڑی دا کردار اے ۔ اوہ اپنے ہون والے سسر سلیمان پاشا دی فرم وچ کم وی محنت تے لگن نال کر دی اے ۔ وقار توں منگنی دی انگوٹھی اوس دے لچھن ویکھ کے واپس کر دیندی ۔ ایتھوں اوس دے مضبوط ارادے دا پتہ چلدا اے ۔ اوہ خود وقار نوں ویلنٹین ڈے تے دتا کارڈ پڑھدی جس وچ لکھیا ہوندا اے :

"Miss Vaneeza, you are my valintine, I love you that you that you can not imagine" (Waqar) (479)

روشین ایہہ کارڈ پڑھ کے ٹھٹھمبر دی ضرور اے پر فوری react نہیں کر دی ۔ بلکہ اک ویلہ آن تے انگوٹھی واپس کر کے اک سنجیدہ فیصلہ کر دی اے ۔ ارشد چہال نے شہری حیاتی نوں وی حقیقی رنگ وچ پیش کیتا اے بلکہ 'روشین' ملکوں باہر وی جاندی اے ۔ ایس طرح قاری نوں ملکوں باہر کیتے گئے کاروبار دے طریقہ کار دا پتہ چلدا اے ۔ ایہہ ناول جدید شہری رہتل دا نمائندہ وی اے ۔

عالم خاں جیہڑا ناول دا اہم کردار اے ولائتوں پلٹن توں بعد اپنے دل دی سک دے ہتھوں مجبور ہو کے اپنے پنڈ مراد پور ٹر جاندا اے ۔ ویہہ ورہیاں بعد جدوں اوہ اپنے پنڈ جاندا اے تے اوس نوں اپنی بہن 'دولتاں' تے بھرا 'نور محمد' دے مسائل دا پتہ چلدا اے ۔ اوتھے اوہناں دے علاقے وچ اک 'راجہ فرزند علی' اک بڑا ہوشیار تے طاقت ور کردار اے ۔ 'نور خاں' دی دھی 'عائشہ' دی شادی اوس دے بیٹے 'قادر خاں' نال ہوئی ہوندی اے ۔ اوہ وی ہوڑمت قسم دا شخص ہوندا اے ۔ راجہ فرزند علی عالم خاں دے خاندان دیاں زمیناں تے دھو کے نال قبضہ کر لیندا اے ۔ اوتھے پنڈ دی اک مظلوم عورت فضلاں دے پتر نوں وی قتل کروا کے اوس دی جائیداد تے قبضہ کر لیندا تے فضلاں اک نفسیاتی کردار بن جاندی اے اوہ ہر ویلے فرزند علی دی قبر کھوددی رہندی اے ۔ عالم خاں دا بھانجا ابراہیم بارانی یونیورسٹی چوں زراعت دی ڈگری لے رہیا ہوندا اے ۔ ناول کار زراعت دے حوالے ناول قاری نوں کافی معلومات دیندا اے ۔ ابراہم دا تھیسس کھمبیاں تے سی ۔ اوہ کھمبیاں دے فیدے دے حوالے نال دسدا اے :۔

''بابا جی ہسے وچوں بہوں غذائیت ہوئی وے ۔ نالے ہیہ بہوں ساریاں بیماریاں مکانے

آسطے چنگیاں ہونیاں نیں ڈاکٹراں دی نویں کھوج مطابق تے ایہہ کینسر نیاں گلٹیاں ٹھیک کری چھوڑنیاں۔ تے خونے وچ کولیسٹرول وی بہوں نہیں ہون دیناں۔'' (480)

ناول کار نے پنڈاں تھاواں وچ رہن والیاں دیاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ذکر ایس دی وسوں دے حوالے نال کیتا۔ راجہ فرزند علی اک منفی کردار اے۔ اوہ لوکاں دیاں زمیناں نوں ہڑپ کرن دی کوشش کردا رہندا اے۔ اوس دا پتر اوس توں زیادہ ہوڑمت ہوندا اے اوہ غنڈا گردی تے اتر آندا اے۔ روشین نوں اغوا کر کے اک کمرے وچ بند کر دیندا اے۔ روشین موبائیل دی مدد نال پولیس دی مدد لے کے اپنا بچا کر دی اے۔ عالم خاں دے پنڈ وچ آن نال اوس دے انگاں ساکھاں نوں اوہدی Support ملدی اے۔ اک پڑھیا لکھیا کرنل اوہناں دے مسلیاں نوں حل کرن وچ اوہناں دی مدد کردا اے۔ اوس دی بیٹی روشین وی اپنی 'ماما' تے 'مامے' نوں 'ماریش' جان دا بہانہ پا کے باپ کول پنڈ آجاندی اے۔ اوس نوں اپنا گراں اپنے پیو طرح بہت چنگا لگدا اے۔ اخیر اوس دا رشتہ وی پھوپھی دے پتر ابراہیم نال طے ہو جاندا اے۔

ناول کار نے ایس ناول وچ شہری تے پنڈو حیاتی دا مکمل خاکہ پیش کیتا اے۔ دونواں حیاتیاں دا تقابلی جائزہ وی پیش کیتا اے۔ دونواں رہتلاں دی لوکائی دے رہن سہن نوں حقیقت دے رنگ وچ پیش کیتا اے۔ لوکاں دیاں اخلاقی قدراں تے وی مکمل روشنی پاندا اے۔ اوس دا مشاہدہ تے علم وسیع اے۔ اوہ جدید شہری تقاضیاں نوں وی جاندا اے۔ تے پنڈ وچ ہون والے کماں کاجاں دی وی جانکاری رکھدا۔ کرداراں نوں حقیقی رنگ وچ ڈھالدا اے۔ اگر کدھرے کوئی جھول نظر آندا اے تے وقار دے کردار دے حوالے نال اے۔ ونیزہ نوں خراب کرن وچ وقار اک منفی کردار دے طور تے ابھردا اے۔ ونیزہ دے گھر جا کے اوس دے خاندان نال ہمدردی کر کے ونیزہ نوں اپنا کے اک چنگے کردار دے طور تے ابھردا اے۔ فیر ونیزہ نوں طلاق دے کے واپس بھیج دین والی گل ناول وچ جھول پیدا کر دی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال ناول دے اصولاں تے اساریا گیا اے۔ حجم دے لحاظ ناول وی وڈھا ناول اے۔ دوو سیاں تے لکھ کے ناول وچ وسعت پیدا ہوگئی۔ بہت سارے کردار اپنے اپنے طور اطوار نال وکھالی دیندے نیں۔ ناول وچ تسلسل اے۔ اگر اک باب وچ سانوں اسلام آباد لے جاندا اے تے دوجے باب وچ مرادپور لے آندا اے۔ ایس سارے بیان وچ اک ربط قائم رہندا اے۔

زبان وچ مٹھاس تے ایہہ خوبصورت پوٹھوہاری بامحاورہ لکھت اے۔ زبان دا بیان نال گوڑھا تعلق

ہوندااے۔خوبصورت تے سوہنی زبان لکھاری دے بیان وچ طاقت پیدا کر دی اے۔

ایس ناول دی سب توں خوبصورت چیز اے جسونت سنگھ دی کوکن بیراں تے لکھی ہوئی نظم

اج فیر۔یاد آئے نیں وطناں تیرے کوکن بیر

جاں ناں لینے تاں جی آکھے چیھ ہوٹھاں تے پھیر

ایہہ انداز بیان دی خوبصورتی اے کہ قاری کوکن بیراں دا سواد اپنے منہ وچ محسوس کر دا اے۔

ارشد چہال ہوراں دا ایہہ ناول سلاہن جوگ اے۔ایہہ ناول حقیقی تے رومانی دوناں رنگاں وچ رنگیا ہویا اے۔

30. مہرو

ناول کار: اقبال حسین بھپلا **چھپن ورہا: 2002**

پبلشرز: ملتان،شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی **صفحے: 102** **باب: 17**

اقبال حسین بھپلا ہوراں دا ناول 'مہرو' پکھی واساں،فقیراں تے جوگیاں دی حیاتی دی عکس بندی کردا اے۔'بالا جوگی' تے 'مہرو' ناول دے بنیادی کردار نیں۔ناول وچ اک وسیبی پکھ وکھایا گیا اے۔'بالا جوگی' بھرا پہلوان ہوندا اے۔چنگی خصلت رکھدا سی اوہ اپنے باپ 'بھورل جوگی' تے ماں بھاگاں دی بہت عزت کردا اے۔لکھاری اوہدے حوالے نال لکھدا اے:۔

> ''بالے ماں توں روٹی گھدی اتے اوکول ادھوادھ کر تے اپنے پیو بھورل کول مکھن رکھ تے ڈتی اتے اکھیا اے۔ میں تے میڈا ابا اساں رل تے کھاسوں جے بابا نہ کھاوے تاں ساکوں کیوں مزہ آوے جو میں باپے توں بناں کھانواں اے، کتھوں دا اصول ہے۔ بابا تیکوں ڈساجو میں جتھوں وی لنگھداں تاں میکوں خوشی تھی تے ملدن اتے آہدن جو توں بھورل دا پتر ہیں۔'' (481)

ایتھوں سانوں 'بالے جوگی' دا اپنے پیو واسطے پیار دا اندازہ وی ہوندا اے۔اوس دا مقابلہ 'ساون فقیر' نال سی۔اوہ تھوڑا اکھڑ مزاج سی۔ ساون فقیر تے بالا جوگی دونویں پہلوان سی۔اوہناں دی کشتی وی ہوندی اے تے بالا جوگی ایہہ مقابلہ جت جاندا اے۔سارا وسیب جتن والیاں نوں پیسے دیندا اے تے بالا جوگی ساری رقم اپنے باپ نوں دے دیندا اے۔لکھاری ناول وچ وسیب دی تصویر کشی کر دہ اے۔

'مہر وفقیرنی' وی ایس ناول دا اہم کردار اے ۔اوہ وَنگاں وَیچدی اے ۔ ایہہ سوہنی تے جوان کڑی اے ۔ساون فقیر اوہدا منگیتر اوس وچ گوڑھی دلچسپی لیندا اے ۔ پر مہر ونوں بالے جوگی تے اوہدی مرلی دے سراں نال پیار ہو جاندا اے ۔ناول اگے چل کے رومانی پکھ دا ہو جاندا اے ۔جنگل وچ ملاقات کردے نیں ۔ دونویں عاشق تے معشوق اک دوجے نال وفا کرن دے وعدے کردے نیں ۔مہرو نے بالے نوں مندری چھلا نشانی واسطے دتا ۔بالا وی مہرو دی انگلی وچ انگوٹھی پوا دیندا اے ۔'مہر وفقیرنی' نوں اپنا منگیتر ساون فقیر ایس کر کے پسند نہیں سی کہ اوہ نکھٹو تے نکما سی ۔ کتے لڑاون توں سوا اوہ کوئی کم نہیں کردا سی ۔

مہرو دی بالے نال پریت ودھدی گئی ۔بھورل تے اوہدی بیوی بھاگاں وی مہرو نوں پسند کر لیندے نیں ۔بالا سپیرا سی اوہ اپنے پیو بھورل جوگی کولوں زہر کڈھن دا فن سکھ لیندا اے ۔بھورل دی موت اُٹھ دے ہتھوں ہو جاندی اے ۔بالے دی ماں وی بھورل دی موت توں فوراً بعد مر جاندی اے ۔

بھورل دی موت توں بعد بالا جوگی سپیریاں دا سردار بن جاندا اے ۔ناول وچ جوگیاں یعنی سپیریاں دے رسم و رواج دی دس پائی اے ۔اوہ سارے زہر مارناگ دا شوربہ وی رل کے پیندے نیں ۔مہرو تے بالے دی شادی ہو جاندی اے ۔ بالا مہا جوگی تے مہرو مہا جوگن بن جاندی اے ۔فیر ایک ویلہ آندا اے دونویں جوگیاں نوں چھڈ کے ملتان شہر ٹر جاندے نیں ۔بالا انگوٹھی ویچ کے چھابڑی لگا لیندا اے ۔فیر شہر وچ مہرو بیمار ہو جاندی اے ۔اوتھے ملتان دا ڈاکٹر لالچی تے لاپرواہ سی ۔اوہ بالے کولوں علاج واسطے زیادہ پیسے منگدا اے ۔ بالا مہرونوں چک کے حضرت بہاؤالحق تے شاہ رکن عالم دے مزاراں تے لے جاندا اے ۔اوہ ڈاکٹر دی بے رخی توں پریشان سی ۔مہرو ایس موقعے تے کہندی اے:۔

> ''مہرو آکھیا اے ۔ڈاکٹر انسان نہیں ہوندے ۔'بالے آکھیا انسان ہوندن ناں ول انہاں دی روح موئی ہوئی ہوندی اے ۔ کیوں جو موئی ہوئی تے کوں جیندیاں لوکاں دے درد دا احساس نی ہوندا ۔'' (482)

لکھاری ڈاکٹراں دی بے حسی بارے دس پاندا اے ۔لکھاری ملکی حالات وی بیان کردا اے ۔کہ مسیتاں تے امام باڑیاں وچ نماز پڑھدیاں لوکاں نوں ماردتا جاندا اے ۔ بے حس ڈاکٹر مریضاں دے خون نال سیمنٹ منگواندے نیں ۔فیر کدی لکھاری امارات اٹھ ریس واسطے جان والے بچیاں دا لکھدا اے ۔کشمیر وچ شہید ہون والیاں دا ذکر کردا اے ۔

اگے جا کے ناول کار مشرق تے مغرب والیاں دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے۔ ملتان دے حالات وی بیان کیتے جاندے نیں۔ ایتھے 'بالا' اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے کجھ دناں بعد مہر وُوی بالے کول ٹر جاندی اے۔

ناول کار نے اک وسیبی تے سدھ پدھری رومانی کہانی بیان کیتی اے۔ ناول دا اخیر المیہ اے اس وچ معاشرے دی بے حسی داذکر تے ملکی حالات تے غیر ملکی حالات تے وی تبصرہ کیتا گیا اے۔

31. کونج

ناول کار: راہی گبول چھپن ورہا: 2002

پبلشرز: ملتان، احقر پبلشرز، 8 فاسٹ فلور بابر کمرشل سنٹر

صفحے: 161 باب: باباں دی ونڈ نہیں

'راہی گبول' ہوراں دے ناول کونج دی کہانی سرائیکی وسیب دی کہانی اے۔ ملک جلال تے ملک زمان جیہڑی وستی وچ رہندے نیں اوس وستی نوں ملکیں دی وستی کہندے نیں۔ ملک جلال دے گھر دھی نورین پیدا ہوندی اے تے ملک زمان دے گھر پتر شہباز پیدا ہوندا اے۔ دونویں بھرا رل کے بچیاں نوں منگ دیندے نیں۔ نورین تے شہباز کٹھے پل دے نیں۔ اوہ اکٹھے اِی سکول پڑھ دیئیں نورین اک سوہنی تے سلکھنی دھی سی اوس نوں پیار نال کونج کہیا جاندا سی۔

نورین دا سکول مڈل تیکر سی۔ اوس نوں مڈل توں بعد گھر بٹھا دتا جاندا اے۔ ملک زمان ہوشیار سی اوہ شہر وچ کاروباری کردا سی۔ اوہ شہباز نوں ہور پڑھائی واسطے شہر وچ داخل کروا دیندا اے۔ نورین دی خواہش سی کہ بہت پڑھے پر اوہدے ماں باپ اوس نوں گھروں باہر نہیں بھیج سکدے سی۔ نورین وچاری رو دھو کے بیٹھ جاندی اے۔

ملک زمان شہر جا کے بہت بدل جاندا اے۔ اوس دا پتر شہباز وی اچی سوسائٹی دے طور طریقے اپنا لیندا اے۔ او سکے رشتیاں توں منہ پھیر لیندے نیں۔ ملک جلال تے نور خاتون او ہناں دے طور طریقیاں توں پریشان ہوندے نیں۔۔ ملک جلال اپنے اندیشہ داذکر اسطرح کردا اے:۔

''اوہ لوک اتھاں مغرور ہے ڈھن۔ شہر دی ہوا لگی ہوئی اے تے انہاں دا ڈھن کھٹن گے۔
انہاں دا ارادہ اے جو اوہ شہباز دی شادی شہر وکہیں وڈھی اچی جاہ تے امیر گھرانے وچ

کر لین'' (483)

اوہ ای ہویا۔ ملک زمان تے اوہدی ووہٹی زرینہ نورین دا رشتہ ایس کر کے توڑ دیندے نیں کہ اوہ جاہل تے ان پڑھ اے۔ اپنے بیٹے شہباز دی شادی مہوش نال کر دیندے نیں۔ مہوش اک امیر گھرانے دی کڑی سی۔ اوہ شہباز نال نبھا نہیں کر دی۔ اوہناں وچ اختلاف پیدا ہو جاندے نیں تے گل طلاق تیکر اپڑ جاندی اے۔ نورین دا رشتہ ماں باپ زمیندار حضور بخش دے پتر انور نال طے کر دے نیں۔ انور اک آوارہ تے اوباش چھوہر سی۔ نورین اجیہے منڈے نال شادی نہیں کروانا چاہندی۔ اوہ اک دن نہر وچ چھلانگ مار دیندی اے۔ ماپے اوس نوں مویا سمجھ کے صبر کر لیندے نیں۔ اوس دی لاش نہیں ملدی۔

فیر کہانی اک ہور موڑ لیندی اے۔ نورین نوں محکمہ نہر دا افسر سکندر خاں بچا لیندا اے۔ اوس دی بیوی اوس نوں اپنی دھی بنا لیندی اے۔ سکندر خاں تے اوہدی بیوی عائشہ بیگم نورین دی خواہش تے اوس نوں سکول وچ داخل کروا دیندے نیں۔ نورین بڑے شوق نال پڑھدی اے تے کالج تیکر اپڑ جاندی اے۔ اوہدا ناواں ناں شبانہ سی۔ اوہ کونج دے ناں توں شاعری وی کر دی سی۔ شہباز تے مہوش دی طلاق ہو چکی سی ہن اوہ پچھتاندا اے کہ اوس نے نورین نال شادی نہ کر کے غلطی کیتی اے۔ شہباز نوں نورین دے ڈب جان دا وی بڑا احساس ہوندا اے۔

اک دفعہ مشاعرے تے 'شبانہ' اپنا کلام پڑھن آندی اے تے 'شہباز' تے اوس دا دوست 'ساجد' بھی اوس نوں سن دے نیں فیر ساجد دی زبانی توں پتہ چلدا اے کہ شبانہ سکندر خاں دی سگی دھی نہیں سگوں اے اوس دی کزن 'نورین' اے۔ اسطرں نورین دوبارہ اپنے ٹبر نال مل جاندی اے۔ نورین ایم اے کر کے لیکچرر لگ جاندی اے۔ شہباز دوبارہ پرانے رشتے نوں قائم کرنا چاہندا اے پر نورین نہیں مندی۔ اوہ شہباز دی شادی اپنی ماسی دی دھی نال کروا دیندی اے۔ اوس دی زیادہ توجہ پڑھائی ول رہندی اے۔ اوہ اپنے علاقے دے رفاعی کم کر دی اے۔ ایس سلسلے وچ 'ساجد' جیہڑا شاعر وی سی تے لیکچرار وی سی۔ اوس نال تعاون کردا اے۔ اوہناں دی آپس وچ ذہنی مطابقت وی سی۔ دونویں ہم خیال وی سی۔ سکندر خاں دا پتر کاشف وی نورین وچ دل چسپی لیندا اے۔ پر اوہ کسے نال شادی کرن واسطے راضی نہیں ہوندی۔ 'ساجد' تے نورین مل کے علاقے دی ترقی واسطے کم کر دے نیں۔ لکھاری نورین بارے لکھدا اے:۔

''ہن علاقے وچ نورین دی شخصیت وڈی اہم تھیندی ویندی پائی تے مقبولیت ودھدی

وہندی ہائی۔ اوہ غریب عورتاں کوں وڈی خوشی تے عزت نال ملدی ہائی تے انہاں دی مدد
کریندی ہائی۔ جڈاں او ہاسیدی ہائی جو او اتھاں عورتیں واسطے بھلائی تے روزگار دے کم
کرنا چاہندی اے تاں اوس تے حیران تھی ویندیاں ہن تے خوش وی اوہ دعا منگدیاں ہن
جو اللہ سئیں اوں کوں اوندے نیک ارادے وچ کامیاب کرے۔"(484)

اخیر 'نورین' بڑے سوچ وچار دے بعد 'ساجد' نال شادی کرن دا فیصلہ کرلیندی اے۔ دونواں دی
شادی ہو جاندی اے۔ سارے انگ ساک خوشی خوشی شادی وچ شریک ہوندے نیں۔ ایہہ ناول سدھ پدھرا
ناول اے۔ تکنیکی لحاظ نال وی چنگا اساریا گیا اے۔ اس دی کہانی وسیبی کہانی اے۔ اس وچ لکھاری کڑیاں دی
تعلیم دے فائدے دسدا اے۔ ناول کار دے سامنے کجھ اصلاحی متصد وی نیں۔ شوکت مغل ہوریں موہری
اکھر وچ لکھدے نیں:۔

"کونج دی زبان صاف، انداز سادہ تے رواں، لہجہ شگفتہ، محاورے ان گنت تے مکالمے
نیچرل ہن۔ وسیب وی اک کہانی ہوون پاروں کونج ساڈی آپنی ہک کہانی ہے۔"(485)

اسی شوکت مغل ہوراں دے خیالاں نال سہمت آں۔ ایہہ ناول سرائیکی ناولاں وچ اک وادھا
اے۔ ویسے اک سدھ پدھر رمانی اصلاحی تے معاشرتی ناول اے۔

32. گینڈے گل گلاوں

ناول کار: الیاس گھمن **چھپن ورہا: 2003**

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 24 امیر روڈ

صفحے: 72 **باب: 7**

پاکستانی پنجابی ناول دا ریکارڈ کردیاں ہویاں اسی بال ناول ولوں اکھاں نہیں میٹ سکدے۔ الیاس
گھمن ہوراں دے دو ناول چھاپے چڑھے۔ الیاس گھمن ہوراں ایہناں ناولاں دے حوالے نال اپنے
دیباچے لکھیا اے:۔

"ایس کتاب وچ چھپے ایہناں دوہاں بال ناولاں دے کجھ وصف سانجھے نیں تے کجھ اک
دوجے توں نکھیڑ ویں وی نہیں پر بلا ایہناں وچلیاں سانجھادی گل ہو جاوے۔ دوہاں ناولاں
دے موہرلے کردار جنور نیں۔ پر ایہناں جنوراں دے اولہے اندر اصل وچ انسانی سماج
دے تہپن تے کوجھوں ای ساہمنے لیاندا گیا اے۔ ایہہ ناول جتھے بالاں دی دل چسپی لئی

لکھے گئے نیں، او تھے ای کوڑھے علامتی نظام دی ہوند کر کے ایہناں توں وڈے دی اونا ای
سوا و لے سکدے نیں۔'' (486)

اسی الیاس ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں کہ اے بالاں دے ناولاں وچ او ہناں واسطے
جانوراں دیاں کہانیاں نیں۔وڈھیاں واسطے ایہہ گوڑھے علامتی پکھ رکھدے نیں۔

انگریزی ادب وچ اک ٹرم استعمال ہوندی اے "Fable" جس نوں **Martingray** نے اس
طرح بیان کیتا اے:۔

> "Fable: . A short tale conveying a clear moral lesson in which the characters are animals acting like human being." (487)

جدید ادب وچ اک چنگی مثال اے 'Animal Form' دی لکھت George Orwell's
'گینڈے گل گلاواں' بالان اجیہا ناول اے۔جس وچ ظلم تے جبر کرن والیاں طاقتاں دا بھیڑا انت
کیتا گیا اے۔وڈھیاں نوں دی علامتاں راہی کجھ سمجھان دی کوشش کیتی اے۔الیاس ہوراں بڑی خوبصورتی
نال ایس کہانی یا ناول وچ بچیاں تے وڈیاں دی توجہ اسطرف کروائی اے:۔

> ''دھاڑ دیاں دے ساڈی دھرتی دل جار وار آون تے حملہ کرن دے نظارے۔جے اپنے
> دیس دے پچھوکڑ وچ ویکھیا جاوے تاں ایدھے اتے وار وار غیر جمہوری طاقتاں دا غالب
> آون نال ایتھے دی لوکائی نال ہوئی ورتی نوں دی ایس ناول وچوں محسوس کیتا جاسکدا
> اے۔'' (488)

ناول دی کہانی کجھ اسطرح اے۔اک جنگل خوبصورت ہر بھرا سی چرند پرند ہر انواع دے درندے
موجود نیں۔ایہہ جنگل ہر طرح دے درختاں پکھیرواں تے پھلاں نال مالا مال سی تے ایتھے پانی دی وافر
مقدار سی ندیاں نہراں وغیرہ سی ایہہ تھاں جنت دا ٹکڑا سی۔پر ایس جنگل وچ جنوراں دا کوئی باہمی اتفاق
یا سلوک نہیں سی پر ویلے وچ بھیڑ دے رہندے سن تے ہر اک نوں صرف اپنے اپنے ٹبر تے خاندان یاں
فرقے دی فکر سی۔سارا جنگل ٹولیاں دے وچ ونڈیا ہویا سی تے ہر کوئی اپنی اپنی وکھ ٹولی یا حکومت بنا کے بیٹھا
ہویا سی تے ایسے وجہ نال ایہناں دے وچ اتفاق نہیں سی۔ہر کوئی اپنے آپ نوں بادشاہ سمجھدا سی۔ہاتھیاں،
شیراں، باندراں، دریائی گھوڑے تے سنسار، نیل گائے، سانڈ تے مجھاں، گینڈے چالاکی کر کے ایہناں

ساریاں نوں ایس وچ لڑا کے جنگل تے قبضہ کرلیندے نیں۔ پریشان حال جانور کاکے تے بابے دے کھیتاں تے حملہ کردے نیں۔ کاکا تے بابا سخت گھبرا جاندے نیں۔ 'بابا' چونکہ سیانا سی اوہ جان جاندا اے کہ ایہناں جانوراں دا آپس وچ اتفاق نہیں ایس کرکے ایہہ کھیتاں تے حملے کردے نیں۔ کیونکہ ایہناں دی اپنے جنگل توں خوراک پوری نہیں ہوندی۔ گینڈے طاقت ور ہو جاندے نیں۔ اوہ اپنا منشور بناندے نیں۔ اوہناں بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''گینڈے پورے جنگل دی اکلی اکلی سپر پاور بن گئے سن۔'' (489)

ایہناں گینڈیاں نیں سخت قسم دا آرڈی نینس تیار کیتا تاں جے جانوراں نوں ذہنی طور تے غلام بنالیا جائے۔

'بابا' تے 'کاکا' آہر کردے نیں۔ اوہ جانوراں نوں سمجھا کے ایس آرڈی نینس دے خلاف جلوس کڈھواندے نیں۔ ایس جلوس دے نعریاں دے حوالے نال شعری بند لکھے گئے نیں۔ گینڈے دوسرے جانوراں دا مقابلہ تے کردے نیں پر کجھ سامنے زیادہ دیر رک نہیں سکدے سی۔

اسطرح 'بابے' تے 'کاکے' دیاں کوششاں نال جنگل دے جانوراں نوں اپنا جنگل دوبارہ مل جاندا اے۔ وڈھے دو جانوراں شیراں تے ہاتھیاں وچ سمجھوتا ہو جاندا اے۔ ناول کار نے ایس ناول وچ عالمی احوال تے روشنی پائی اے۔ الیاس گھمن ہوراں خود وی ایس ناول دے حوالے نال نکتے بیان کیتے نیں

''ایس ناول دا اک ہور تے سبھ توں اہم نکتا اج دے دور وچ غالب ہو رہیاں ثقافتاں، بولیاں تے ملٹی نیشنل کمپنیاں دا مقابلہ کرنا وی اے۔ ناول دا ناں 'گینڈے گل گاواں' اصل وچ اک ای بولی، اک ای ثقافت تے اک ای انتظامی طاقت دے ساری دنیا اتے حاوی ہوون دے عمل توں روکن دے وچار نال ای رکھیا گیا اے۔'' (490)

الیاس گھمن ہوراں دا بال ناول سرناویں پکھوں ایہہ ناول سلاہن جوگ اے پر بالاں دے ادب وچ وڈھیاں وڈھیاں علامتاں تے نکتے کڈھن دا کوئی تک نظر نہیں آندا۔ بال معصوم ہوندے نیں اوہناں دا ذہن اینے گھمبیر نقطیاں ول نہیں جاسکدا اے۔ اوہناں دا ناول سدھ پدھرا تے اخلاقی سبقاں دے حوالے نال ہونا چاہیدا اے۔ ایہہ بالاں دا نہیں سگوں بڈھے بالاں دا ناول اے۔

33. چاچا چکری

ناول کار:الیاس گھمن چھپن ورھا:2003

پبلشرز:لاہور،ادارہ پنجابی زبان وثقافت،23امیر روڈ بلال گنج

صفحے:215-217 باب:14

اک ای جلد وچ جوڑیا ہویا الیاس گھمن ہوراں دا دوسرا ناول'چوچا چکری' اے ۔خود الیاس گھمن ہوری اپنے دیباچے وچ ایس ناول دا اسطرح تعارف کروایا اے:۔

''چاچا چکری' اک بہت پرانی جرمن داستان دا پنجابی روپ اے ۔صدیاں پہلاں نامی گرامی جرمن شاعر گوئٹھے نے اک لمی نظم دے روپ وچ ایہہ کتھا لکھی سی ایہد اناں'رائنکے فوکس' رکھیا سی ۔ اٹھویں تے نوویں صدی عیسوی وچ یورپ اندر تے خاص کر جرمنی وچ جویں دے سیاسی تے مذہبی احوال موجودسن،جنوراں اولے وچ شاعر تے اوہناں اتے زبردست تنقید کیتی سی ۔اوس ویلے دے یورپی بادشاہواں دے درباراں وچ جویں دیاں سازشاں ہوندیاں سن،ایس کتھا ایں اوہدی عکھیدی کیتی گئی سی۔''(491)

ایس کہانی وچ اک چکری لومڑ اے اوہ ایس ناول دا مرکزی کردار اے ۔اوس دیاں بدمعاشیاں تے چالاکیاں دا ذکر سارے ناول وچ ملدا اے ۔اوس دی کامیابی دی سب توں وڈی وجہ ایہہ اے کہ اوہ سارے بدمعاشاں توں وڈا بدمعاش اے ۔اوبھیڑیاں دیاں سازشاں دا مقابلہ نویں بدمعاشاں نال رل کردا اے۔

ایس ناول وچ انٹی ہیرو چاچا چکری لونبڑ دا مقابلہ لوبھی ریچھ،ہئ مان بھگیاڑ تے باگھڑ بلے نال ہوندا اے۔ تے چاچا چکری ایناں برائی علامتاں سمجھے جان والے جنوراں اتے چالاک تے سازشی ذہن دی وجہ نال ہروار جت جاندا اے ۔ایس ناول وچ جیہڑے جانوراں دا ذکر ملدا اے ۔ اوہناں وچ مردے ماربجو،نجوڑی باندری،بانکا باندر،بن مانس،لدھر،ادبلا،لنگا لنگور تے پوچھل چک گالھڑ ۔اس توں علاوہ وی ون سونے جانوراں دا ذکر ملدا اے۔

ایس ناول وچ شیر دا دربار سج دا اے تے جانور اوہدے دربار وچ چاچے چکری دے خلاف گواہی دیندے نیں۔ایہہ چکری لومبر دے خلاف کافی لوگ شیر اگے بولدے نیں بھگیاڑ بادشاہ نوں دسدا اے:۔

''بختاں والیو! تسی ساڈے بادشاہ او، جے تُسی پچھدے اوہ تے اکھ وچ کسے ہور جنور توں چکری چاچے دے خلاف اینیاں شکایتاں نہیں ہوسکدیاں جنیاں آپ جناب نوں آپ ہونیاں چاہیدیاں نیں کیہہ ایتھے کوئی ایجہا جنور رہیگا اے، جہدے من وچ چکری لومڑ دا تر ٹھ تہاڈے رعب تو ودھیرا نہ ہووے، حالاں ایتھے دے بادشاہ تسی اوہ۔ کیہہ انج کر کے اوہناں آپ جناب دے دابے نوں گھٹ نہیں کردتا؟'' (492)

ایتھوں سانوں چاچے چکری دے کردار دا پتہ چلدا اے۔ سارے جانوراوس دے خلاف ہوندے نیں۔ شیر بادشاہ اوس نوں سزائے موت دا حکم دیندا اے۔ پھاہے لگن لگا سی تے اوہ اپنی خواہش یعنی اخیرلی تقریر کرن دی اجازت منگدا۔ تقریر وچ فیر چکر دے کے بادشاہ نوں خزانے دا لالچ دیندا اے۔ نالے کجھ سازشیاں دا ذکر کردا اے۔ جیہڑے بادشاہ دے خلاف ہوندے۔ بادشاہ فیر تھوڑے ویلے لئی اوس دی سزا معاف کر دیندا اے۔ اسطرح چاچا چکری کئی دفعہ بادشاہ دیاں نظراں چوں گر جاندا اے باقی جانوراوس نوں گناہ گار ثابت کردے نیں پر چاچا چکری اپنیاں چالاکیاں، چرب زبانی تے چکراں راہیں بادشاہ کولوں بچ جاندا اے۔ اوہ اپنی چرب زبانی دی وجہ توں شیر بادشاہ دے ایناں قریب ہو جاندا اے کہ بادشاہ اوس نوں اپنے دربار دے معتبراں وچ شامل کرلیندا اے۔ ناول کار نے اخیر وچ لکھیا اے:۔

''سچ پچھو تاں ایس ویلے دی دنیا وچ کئی چاچے موجود نیں۔ ایہہ نیا کہ اوہناں وچ کئیاں دی داڑھی اوس لومبڑ وانگ سرخ رنگ دی نہیں پر اوہناں دیاں خصلتاں ضرور اوسے چکری لومبڑ اہل ای رلدیاں ملدیاں نیں۔'' (493)

ایس وقت دنیا تے جو کجھ ہو رہیا اے اوس حوالے نال اک پر معنی لکھت اے۔ الیاس گھمن ایس لکھت وچ بڑی خوبصورتی نال ایس کہاوت نوں ثابت کیتا اے۔ کہ 'ٹہلے پے دہلا' لومڑی نوں ویسے وی چالاکی تے ہوشیاری دی علامت دے طور تے استعمال کیتا جاندا اے۔ عالمی ادب وچ وی ایس دا ایہہ ای مقام اے۔ الیاس گھمن ہوری اپنے دیباچے وچ لکھدے نیں:۔

''ایس ناول وچ کوئی ہیرو موجود نہیں سگوں چاچا چکری ناں دا لومبڑ انٹی ہیرو دے روپ وچ ساہمنے آوندا تے اخیر تک اپنیاں بدکاریاں تے بدمعاشیاں جاری رکھدا اے۔ اوہدی جت دی وڈی وجہ ایہی اے کہ اوہ دوجے بدمعاشاں توں وڈا بدمعاش اے۔ تے اوہناں دیاں سازشاں دا مقابلہ نت نویاں سازشاں نال کردا۔'' (494)

الیاس گھمن دے خیال موجب اصل وچ ایہہ برائی دی جت نہیں سگوں برے لوکاں دی آپسی مقابلے دی داستان اے۔ چھوٹے بالاں واسطے اک چالاک لومبڑ دی کہانی اے۔ اوہ حیران رہن گے کہ برے دا انت برا کوئی نہیں ہویا۔ الیاس گھمن ہوراں مطابق جرمن زبان دی نظم 'رائنکے فوکس' عالمی ادب وچ اچا مقام رکھدی اے۔ ایس ناول راہیں پنجابی ادب دا تعلق وی عالمی ادب نال پیدا ہو جاندا اے۔

34. باگاں والے راہ

ناول کار: عذرا وقار **چھپن ورہا: 2003**

پبلشرز: لہور سچیت کتاب گھر، 11 شرف مینشن، چوک گنگا رام ہسپتال

صفحے: 215 **باب: 10**

ناول دا آغاز جیہڑیاں مکالمیاں نال شروع ہوندا اے اوہ کجھ انج نیں:۔

'نوجاں کدھر چلیاں نیں؟' بخت آور پچھیا

'باگاں آلے۔ حلیمہ، میں تے جنت' اوہ بولی

'شاماں پین توں پہلوں آ جانا' بخت آور نا ڑیا

'چنگا!' اوہ ہسی (495)

'بخت آور' 'میں' دے پیو دا ناں سی۔ ایہناں مکالمیاں نوں پڑھ کے حیاتی دے بے فکر ہون دا احساس ہوندا اے۔ ایہہ اک ہڈ بیتی اے۔ ایہہ کہانی Direct Way نال دسی گئی اے۔ 'میں' دا اک بھرا وی سی حفیظ۔ اوہناں دے دو گھر سی اک پنڈ تے دو جالا ہور وچ۔ اوس دا باپ بیرسٹر سی۔ الیکشن وچ وی حصہ لیندا سی۔ 'بخت آور' دا ناں اوہ انج لیندی جسطرح کوئی ہم عمر ساتھی ہووے۔ 'بخت آور' اک حادثے وچ فوت ہو جاندا اے۔ اوہ کلی ہو جاندی اے۔ فیر اوہدا بھرا حفیظ وی فوج وچ کمیشن لے لیندا اے۔ اوہ اپنے ماں باپ نوں ایہناں پسند کردی سی کہ اک واری ماں نے شادی بارے پوچھیا تے اوس جواب دے دتا۔ ''بس جاں تے کوئی ابو ورگا ہووے'' اوس کہیا۔ ایس جملے توں پتہ چلدا اے کہ اوس دا آئیڈیل اوس دا اپنا پیو سی

لکھارن اپنی ہڈ بیتی دے نال نال معاشرے وچ جو کجھ ہو رہیا سی اوس تے وی جھاتی پاندی اے۔ اوس ویلے بنگالی کڑیاں نال جیہڑا سلوک کیتا جاندا سی اودے بارے ذکر وی کردی اے۔ اوہدی اک سنگی بنگالی کڑی ستارہ تے عیسائی کڑی الزبتھ سی۔ اوہ دوسریاں کولوں فرق رکھل دیاں سی۔ ایس دوران حفیظ دا ویاہ

ہو جاندا اے۔اوس دا اک پتر 'دانش' سی۔ حفیظ اچانک شہید ہو جاندا اے تے اوہدی ووہٹی صدمہ برداشت نہ کر سکی اوہ وی دنیا چھڈ دیندی اے۔حسن اوہدے تے اوہدی ماں تے بڑا اُکھن ویلا سی۔

'میں' دی حیاتی وچ جیہڑیاں سیاسی تبدیلیاں آئیاں اوہناں دا ذکر اوہ ناول وچ کردی رہندی اے۔ ناول 'میں' دی زات توں علاوہ اردگرد دے حالات نوں وی فوکس کردا اے۔اک لکھاری جیہڑا 'ستارہ' دے گھر ملیا سی اوس کولوں کجھ سکھدی اے۔ فیر پروفیسر عزیز کولوں علم و دانش دیاں گلاں سندی اے۔اوس دیاں گلاں توں وحدت، تصووف، تے سچ دے علم دی جانکاری ملدی اے۔'باگاں والا راہ' اوس دے لاشعور وچ ہمیشہ رہندا اے۔'باگاں والا راہ' اوہدے واسطے سکھ دی تھاں سی۔اوس نال لگاؤ دا اندازہ ایتھوں لگایا جاسکدا اے:۔

> ''باگاں والے وچ اک اچی ٹاہلی اتے اساں پینگھ پائی ہوئی سی۔میں تے میریاں سنگیاں اوہدے تے جھولدیاں ساں۔پر سبھ توں اچی پینگھ میری چڑھدی سی۔اوہدے ہر ہلارے نال میرا دل بہہ جاندا۔'' (496)

ایہہ گزرے لمحے اوہدی حیاتی دا خوبصورت تے پرسکون لمحے سی۔'دانش' اپنے بھتریئے نال اوس نوں بڑا لگاؤ سی۔دانش نال اوہ اپنی ماضی دے حوالے نال گلاں کردی اے۔ ہر گل وچ اوہدا ڈوھنگاں مشاہدی وکھالی دیندا اے۔

ناول دے اگلے حصے وچ اوس اپنے خیالاں دا اظہار کھل کے کیتا اے۔کدی پنجابی دی کلاسیکی شاعری تے تفصیلاً جھات پائی اے۔صوفیاں دے کلام تے علامتاں دا ذکر ملدا اے۔ پنجابی شاعری دے حوالے اپنے خیالاں دا اظہار کردی اے۔کدی دانش نوں متاں دیندی اے۔اوہدی حیاتی وچ مختلف لوک آندے نیں۔اک دن اوس نوں اک بے کارلڑکا 'نصیب احمد' مدد واسطے کہندا اے۔اوہ اوس دی مدد کردی اے۔نصیب احمد دا ویاہ 'شگفتہ' نال کر دیندی۔اوہ وی اوہدے نال رہن لگ پیندے نیں۔اوس دی حیاتی دا اہم کم 'دانش' دی دیکھ بھال، کالج پڑھانا تے کہانیاں تے نظماں لکھنا سی۔

لکھارن نے ناول وچ جیہڑے وی موضوع تے لکھیا بھرپور طریقے نال لکھیا۔سوانیاں دی حالت بیان کیتی اے تے سچائی توں کم لتا اے۔'افتخار' جیہڑا اوس نوں پسند وی کردا سی تعلیم دے حوالے نال کم کرنا چاہندا۔اوہ اوس نال تعلیم تے بحث کردی اے۔اوس نے ساڈی پڑھائی بارے لکھیا اے:۔

''پر ساڈھی پڑھائی بالاں دی سرجن شکتی مار مکاندی اے تے اوہناں نوں بے جان بت بنا
کے سوچ دے لگ نوں جمدی اے۔ اوہ کوئی نویں گل سوچ ای نہیں سکدے۔ ایس لگ نوں
مان لئی استاد تے پڑھن بار دا آپسی رشتہ بدلنا پوے گا۔'' (497)

'میں' دی حیاتی وچ 'رانجھا' آجاندا اے۔ اوہ غیر شادی شدہ ہوندا اے۔ اکثر اوہناں دا ساتھ رہندا۔ 'رانجھا' بڑا الجھیا ہویا بندہ سی۔ اوہدی سنگت وچ 'میں' نوں بوریت نہیں ہوندی سی۔ اوسدا لکھنا دی جاری سی۔ ناول کار لکھیکاں دیں مشکلاں داذکروی کردی اے۔ لکھاریاں دیاں ٹولیاں دی وی دس پاندی اے۔ رانجھا ویلے ویلے نال اوس نوں ملدا رہندا اے تے علمی ادبی گفتگو جاری رہندی اے۔

لکھارن دا ناول اوہدی حیاتی دے تجربات دا نچوڑ اے۔ اوہ کرداراں دیاں سچیاں تصویراں الیکدی اے۔ افتخار دا فریب جاندیاں ہویاں وی اوس دا اظہار نہیں کردی۔ 99 مزنگ روڈ نوں ہوٹل دا حصہ بنان دی کوشش کرن والے 'افسر علی' نوں سمجھاندی اے۔ افسر علی دے ہوٹل دے حصے دار 'افتخار' نوں بعد وچ ہور اچھی طرح جاندی اے۔ اوہ حال وچ رہندیاں وی ماضی نال رشتہ نہیں توڑ سکدی سی۔ 'دانش' دے نال باہر جان توں وی انکاری ہو جاندی اے۔ اگر کسے نوں پسند کردی سی تے اوہ 'رانجھے' نوں۔ 'رانجھے' دی سنگت دی وجہ اوس دا علم سی۔ اوس دے دل دی سچائی سی۔ اوہناں دیاں لمیاں لمیاں بحثاں وچ ملکی مسائل وی زیر بحث آندے اوہ کتاباں تے گفتگو وی کردے نیں۔ پر جیون ساتھی نہ بن سکے۔ 'میں' اخیر وچ اوہناں لوکاں نوں وی ملدی اے جنہاں اوس نوں حیاتی وچ دکھ دتے۔ اوہ 'رانجھے' نال اپنا غم ونڈنا چاہندی اے۔ اوس دے گلے لگ کے رونا چاہندی سی۔ اوہ اخیر وچ اپنے بارے کہندی اے:۔

''جد ایس دھرتی دے باگاں اتے امن دا مینہ ورھے گا تے آزادی دے پھل کھڑن گے
تدوں میں نہیں ہوواں گی پر مڑ میں آپنی بے شکلی وچ موجود ہواں گی۔'' (498)

ایتھوں اوس دا لگاؤ تے چاہت باگاں تے امن واسطے ظاہر ہوندی اے۔

عذرا وقار دا ناول تکنیکی لحاظ نال بڑے سوہنے ڈھنگ نال اساریا گیا اے۔ ناول وچ اک تسلسل اے۔ قاری دی دلچسپی قائم رہندی اے۔ لکھارن دے خیالاں توں پتہ چلدا اے کہ اوہ کنی علم دوست تے ودوان اے۔ ہر موضوع تے اوس کھل کے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ناول وچ حیاتی دیاں حقیقتاں بیان کیتیاں نیں۔ 'اشفاق احمد' دے رنگ وچ وعظ ونصیحت کیتی اے۔ ناول دی زبان صاف ستھری تے لاہور دی بولی اے۔ پورے ناول وچ ناول دے مرکزی کردار دا ناں نہیں دسیا گیا۔

ایس دور وچ ارشد چہال ہوراں دا ناول 'چیڑ حاں دی چھاں' افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'پندھ' دلشاد کلانچوی ہوراں دا ناول 'سارے سگن سہاگڑے' راہی گبول دا ناول 'بھاگ سہاگ' تے کونج، اقبال بانو دا ناول 'سانول موڑ مہاراں'، اقبال حسن بھپلا دا ناول 'مہرؤ' رومانی پکھ دے ناول نیں۔ ایہہ ناول اپنے علاقے دی معاشرت دی عکاسی وی کردے نیں۔ نذر حسین جانی دا 'سجان'، سجاد حیدر دا چیتر باغ، احسان باجوہ دا لہورنگی سویر، سردار خان دا پکی سڑک، زاہد حسن دا عشق لتاڑے آدمی، ستار طارد اسیر پکا دل، میر تنہا یوسفی دا تریہ الیاس گھمن دا پرانا پنڈ تے مٹی واجاں ماردی اک طرح دے رنگ ڈھنگ دے ناول نیں جیہڑے وسیب دی دس پاندے نیں۔ سجاد حیدر دا ناول چیتر باغ وسیب توں علاوہ اک عصر دی جانکاری وی دیندا اے۔ ایس دور وچ فرزند علی دے دو ناول، اک چونڈی لون دی تے بھُبھل اک طرح دے پرولتاری ناول نیں۔ جیہڑے نیویاں دے حوالے نال اُلیکے گئے نیں۔ صابر رضا دا ناول دوروارڈے لوک تے میر تنہا یوسفی دا ناول اک سمندر پار باہر رہن والیاں دی معاشرت دی دس پاندے نیں۔ ملدی جلدی سوچ تحت اُسارے گئے ناول نیں۔ ارشد چہال دا ناول 'کوکن بیر' تے علی اختر دا ناول وتھاں سفنے کیرے دور ہتلاں دی عکاسی کردے نیں۔ کوکن بیر وچ شہری تے پنڈ و دونویں رہتلاں دی عکاسی کردے نیں۔ وتھاں سفنے کیرے، ہائی کلاس تے لوئر کلاس دونواں دیاں تصویراں اُلیکد ا اے۔ ایہہ ساڈھی معاشرت دے بہت سارے پہلو وکھاندے نیں۔ منشا یاد دا ناول ٹانواں ٹانواں تارا بھی دو معاشرتی رہتلاں دی عکس بندی کردا اے ایہہ اک ضخیم ناول اے۔ حسن شاہد دا ناول 'ڈارکل' نور چوہدری دا ناول سانگا، تے فخر زمان دا ناول کمذات، سیاسی رنگ دے نال نال یٹھلی کلاس دی نمائندگی کردے نے۔ میر تنہا یوسفی دا ناول کھدو، تے احمد سلیم دا ناول تتلیاں تے ٹینک، اتہاسک ناول نئے تتلیاں تے ٹینک اک نگر لکھت نیں اے۔ کھدو، اک خوبصورت تکنیک تے اُساریا ناول اے۔ پاکستانی پنجابی ناول بہت کم تاریخی حوالے نال تخلیق ہوئے۔ اے اک سوہنی تے سلکھنی دنیا دے اتہناس دی کہانی دسدا اے۔ جمیل پال دا ناولٹ عذاب دن عذاب راتاں، تے عذرا وقار دا ناول باگاں والے راہ ہڈ بیتاں نیں۔ الیاس گھمن دے دو ناول گہنڈے گل گلاوں تے چا چا چکری بالاں دے ناول نیں۔ ایس دور نوں پاکستانی پنجابی ناولاں دا ابھرواں دور کہہ سکدے آں۔ ایس وچ چونتی (34) ناول تخلیق ہوئے۔ ایس ویلے وچ ون سونے رجحانات تے موضوعات وی متعارف ہوئے۔ ایس دور وچ سب توں زیادہ ناول تخلیق ہوئے۔ تے ناولاں دا گراف بلندتر ہو گیا اے۔

لتھا کیتے ناول 1947ء توں 2003ء تیکر

1. امرتا پرتیم، پنجر، لپی اتار محمد امین طارق، لاہور: رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، 1993
2. امرتا پرتیم، چک نمبر 36، لپی اتار اشرف سہیل، لاہور: پکھیرو پبلشرز، پوسٹ بکس نمبر 1966,8050
3. بلدیو سنگھ، لال بتی، لپی اتار شبنم اسحاق، لاہور: سانجھ پبلشرز 2006ء
4. پیارا سنگھ داتا، لہورنگی دھرتی، لپی اتار جمیل پال، رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، 1995ء
5. جیسر بھلر، آلے بھولے دہال ناول، لپی اتر/اشرف سہیل، لاہور: پنجاب ادبی بورڈ، 1999ء
6. رام سروپ انکھی، زخمی اتیت، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 1999ء
7. دلیپ کور ٹوانہ، زمین پیچھے اسمان، لپی اتار نور چراغ، لاہور، سچیت کتاب گھر چوک گنگارام، س۔ن۔م۔
8. کرتار سنگھ دگل، حال مریداں دا، التھا گور بخش سنگھ، واشنگٹن ڈی۔سی، منظور اعجاز ہیر تج فاؤنڈیشن، 1998ء
9. گوردیال سنگھ، ادھ چانی رات، لپی اتار آصف محمود، لاہور: سچیت گھر چوک گنگارام، س۔ن۔م
10. گوردیال سنگھ، مڑھی دا دیوا، لاہور: سچیت کتاب گھر چوک گنگارام، 1997ء
11. موہن سنگھ، پینگ، لپی اتار شفیق رشید، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء
12. نانک سنگھ، فولادی پھل، التھا لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1968ء
13. نانک سنگھ، ناستک ناستک، التھا خالد رامان، واشنگٹن ڈی سی، فارق احمد/رش پال سنگھ ہیر تج، 1988ء
14. نانک سنگھ، چٹا لہو، لپی اتار محمد تنویر، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، (اپنا اکیڈمی آف پنجاب، پنجابی ہیری ٹیج واشنگٹن)، 1999ء

1947ء توں 2003ء تیکر ترجمائے ناول

1. افضل حسین رندھاوا اٹٹ ہنج، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، لارنس روڈ، 1986ء
2. افضل حسین رندھاوا، پہلوں دس دتی گئی موت دا روزنامچہ، لاہور: پنجابی بورڈ، آؤٹ فال روڈ، 1992ء
3. افضل حسین رندھاوا، بڈھا جو عشقیا کہانیاں پڑھدا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، بلال گنج، 1999ء
4. اعجاز احمد جوزی، جواری، لاہور: رویل پبلی کیشنز، س۔ن۔م
5. جمیل احمد پال، بڈھا تے سمندر، لاہور، اک رویل کتاب، کتاب ترنجن، ٹیمپل روڈ، 1994ء
6. جمیلہ (پنجابی ترجمہ)، چنگیز آئتماتوف، لاہور: پروگریس پبلشرز، 1978ء
7. دلشاد کلانچوی، توبہ زاری، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، 1977ء
8. دلشاد کلانچوی، قصہ تے پڑ قصہ، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، 1978ء
9. سجاد حیدر پرویز، عشق تے سرتیح انوکھڑے، ملتان سرائیکی ادبی تحریک، 1985ء

پاکستانی پنجابی ناول 2003ء توں 2006ء تیکر

1. توں کہ میں

فخر زمان، لاہور، کلاسیک دی مال، 2005ء

فخر زمان دے ناول 'توں کہ میں'' نے پہلے ناولاں دی چھاپ واضح اے۔ ایہہ اک علامتی ناول اے ایس ناول دی Theme وی پہلے ناولاں ورگی اے۔ ایس وچ وطن واسطے خیر، دوستی، امن، شانتی تے محبت دے جذبے تے اوہناں دی جت دسی گئی اے۔

2. کالا چانن

میر تنہا یوسفی، لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2005ء

میر تنہا یوسفی ہوراں دا ایہہ ضخیم ناول 726 صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایہہ دو صدیاں دے اتہاس تے روشنی پاندا اے۔ ایس وچ پنجاب دے اہم واقعات بیان کیتے ہوئے نیں۔ ایہہ اک اتہاسک ناول اے۔ مغربی پنجاب ولوں چھپن والا سب توں وڈھا ناول اے۔

3. دریا برد

نذیر کہوٹ، کراچی، وراثت پبلی کیشنز، 2006ء

دریا برد وی اک بھارا ناول اے۔ ایہہ اک نظریاتی لکھت اے۔ ایس وچ ون سونے موضوعاں تے جھات پائی۔ قلم کار نے اک انقلابی سوچ رکھدا اے۔ اوہ معاشی تے فکری انقلاب لیانا چاہندا اے۔ ناول وچ Globalization دے حوالے نال وی گل کردا اے۔ ایہہ اک مزاحمتی ناول اے۔

4. پھوگ

کاشف بلوچ، ملتان کتاب نگر، حسن آرکیڈ، س۔ن۔م

پھوگ اک پودے داناں جیہڑا روہی وچ اگ دا اے۔ ایہہ ناول سرائیکی بول وچ تخلیق ہویا اے۔ ایہہ اک وسیبی ناول اے۔ ایس دا چھپن ورہا درج نہیں۔

حوالے

1. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء، ص-235
2. 81. شہباز حسین سید، جوشوا فضل الدین دے ناول، مقالہ ایم ۔ اے، لاہور: اورنٹیل کالج پنجاب یونیورسٹی، 1973ء، ص۔-82
3. جوشوا فضل الدین، برکتے، لاہور: پنجابی دربار پبلیشنگ ہاؤس، 1953ء، ص-5
4. ایضاً، ص-4
5. ایضاً، ص-25
6. ایضاً، ص-29
7. ایضاً، ص-38
8. اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1934ء، ص-101
9. شہباز ملک، ڈاکٹر، کویڑ، لاہور: تاج بکڈ پو، 1995ء، ص-217
10. فرخندہ لودھی، آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص-96
11. عبدالمجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء، ص-18
12. ایضاً، ص 33
13. ایضاً، ص 34
14. لعلاں دی پنڈ، ص-205
15. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-145
16. کویڑ، ص-218
17. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-198
18. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص-214
19. کھوج، لاہور: جلد 11 م، جولائی دسمبر 1998، ص-53
20. رفیق احمد، ٹھیڈا۔ اک تجزیہ، لاہور، لہراں جلد 21 شمارہ 1985ء، ص-11
21. افضل احسن رندھاوا، دیوا تے دریا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء، 1996ء، ص-14
22. ایضاً، ص-15
23. ایضاً، ص-23

24. دیوا تے دریا، ص-79

25. ایضاً، ص-103

26. ایضاً، ص-115

27. ایضاً، ص-126

28. ایضاً، فلیپ

29. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-148

30. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-200

31. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ رام گلی نمبر 1، 1969ء، ص34

32. ایضاً، ص295

33. ایضاً، ص22

34. ایضاً، ص23

35. ایضاً، ص5

36. غلام یعقوب انور، 'سانجھ'، امروزنامہ، لاہور: 1971ء، ص4

37. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-156

38. کویڑ، ص-219

39. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص202

40. ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء، ص-28

41. ایضاً، ص-118

42. ایضاً، ص-171

43. ایضاً، ص-365

44. ایضاً، ص-368

45. سجاد پرویز، سرائیکی ناول (سرائیکی ادبی تحریک پاکستان میں)، ملتان: پبلی کیشنز، 1984ء، ص-30

46. دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1984ء، ص-148

47. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-205

48. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-177

49. محمد باقر، ہتھر، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1971ء، ص-3

50. ہٹھ، ص-4
51. ایضاً،ص-38
52. ایضاً،ص64-65
53. ایضاً،ص-78
54. ایضاً،ص-84
55. ایضاً،ص-86
56. ایضاً،ص-157
57. ایضاً،ص-164
58. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-158
59. عصمت اللہ زاہد،ڈاکٹر،ادب سمندر،لاہور: اے۔ون پبلشرز، 1989ء،ص-455
60. کویڑ،ص-221
61. سعید بھٹا،مرتب؛ سانجھ سرت،لاہور:پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء،ص-232
62. آزادی مگروں پنجابی ناول،ص-203
63. غلام حسین خاں، گلو،ملتان:قسط وار رسالہ سرائیکی ادب، 1973ء،ص
64. ماخوذ،دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر،بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1984ء،ص167-169
65. ایضاً،ص-169
66. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور،ملتان: بزم ثقافت، 1995ء،ص-62
67. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ،ص-119
68. ربہ محمد احمد، کھیڈ مقدراں دی،لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1974ء،ص-303
69. ایضاً،
70. سانجھ سرت، ص152-153
71. اعجاز الحق، پکے پانی،لاہور،طارق پبلشرز،1975ء،ص18
72. ایضاً،ص-27
73. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-188
74. آغا اشرف،دل اک دیوا،لاہور:مقبول اکیڈمی، 1975ء،ص-9
75. ایضاً،ص-12

76. دل اک دیوا، ص-21

77. ایضاً، ص-77

78. ایضاً، ص-48

79. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-208

80. کویڑ، ص-222

81. سانجھ سرت، ص 153

82. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-208

83. فخر زمان، ست کواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء، ص-18

84. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd. Hound Mill, 1985, p9, 90

85. امین مغل، ''ست کواچے لوک اک تنقیدی جائزہ''، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص81-82

86. ست کواچے لوک، ص 37

87. ایضاً، ص-39

88. ایضاً، ص-47

89. ایضاً، ص-78

90. ایضاً، ص-89

91. ایضاً، ص-104

92. ایضاً، ص-109

93. ایضاً، ص-119

94. سانجھ سرت، ص-159

95. پرم جیت سنگھ مشاء، فخر زمان کواچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999ء، ص 37

96. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-192

97. امین مغل، ''ست کواچے لوک اک تنقیدی جائزہ''، ص-71

98. ست کواچے لوک، ص-190

99. ہربجن سنگھ، ڈاکٹر، ست کواچے لوک، لاہور: پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص-300

100. رام لال ، گمشدہ نثر دی تلاش تے ست گواچے لوک،لاہور: پنجدریا(فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص339-340

101. اشفاق سرور، گواچیا منکھ ،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)، 1976ء،ص48-49

102. سرفراز حسین قاضی ، پروفیسر، ست گواچے لوک اک نکھیڑا،لاہور: پنجدریا(فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص194-195

103. ایضاً،ص201

104. ایضاً،ص205

105. ست گواچےلوک،ص-37

106. ست گواچےلوک اک نکھیڑا ، ص204-205

107. ایم۔ایس۔خوشدل چتر کار،ست گواچےلوک۔ کجھ وچار،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء، ص50

108. ست گواچےلوک،ص-12

109. ست گواچےلوک۔ کجھ وچار،ص50

110. ایضاً،ص55

111. ایضاً،ص56

112. یوسف کامران، اتھرا فخر زمان،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء، ص 721

113. سلیم خان گمی،ست گواچےلوک،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)، 1976ء،ص469

114. حسین شاہد،فخر زمان اک شہزادہ،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)، 1976ء،ص275

115. کرنیل سنگھ تھند،فخر زمان بھارت وچ،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء،ص281-282

116. راحت نسیم ملک،ست گواچےلوک،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء،ص341

117. اختر حسین جعفری، ایم۔اے، پنجابی ادب اک علامتی ناول۔ست گواچےلوک،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)، 1976ء،ص-131

118. اختر امان،فخر زمان تے پنجاب دے گواچےلوک،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء،ص-106

119. عطر سنگھ،ڈاکٹر،ست گواچےلوک اک نظر،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء،ص-317

120. منشایاد،ست گواچےلوک تے اک جہات،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء،ص-626

121. حسین شاہد،ست گواچےلوک۔ کجھ وچار،لاہور،پنجدریا (فخر زمان نمبر)،1976ء،ص 264

122. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994، ص-285

123. کویڑ، ص-224

124. کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دلی: آرسی پبلشرز، 2006ء، ص-

125. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-207

126. فرخندہ لودھی، پنجاب، پنجابی اور پنجابیت، لاہور: پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء ص-280

127. مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: التحریر اردو بازار، 1976ء، ص-9

128. ایضاً، ص-49

129. ایضاً، ص-100

130. ایضاً، ص-110

131. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-218

132. برصغیر میں اردو ناول، ص-87

133. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء، ص-285

134. ایضاً، ص-359

135. ایضاً، ص-344

136. ایضاً، ص(ب)

137. پنجابی ادب دا ارتقاء، -203

138. احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء، ص-55

139. پنجابی ادب دا ارتقاء، -186

140. نادم عصری، اک انکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء، ص-39

141. ایضاً، ص-88

142. ایضاً، ص-141

143. ایضاً، ص-153

144. ایضاً، ص-8

145. پنجابی ادب دا ارتقاء، -161

146. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-96

147. کویڑ، ص-223

148. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ، ص-233

149. سرائیکی اور اسکی نثر، ص-144

150. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان وادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء، ص152

151. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء، ص-5

152. ایضاً، ص-11

153. ایضاً، ص-17

154. ایضاً، ص-24

155. ایضاً، ص-42

156. ایضاً، ص-74

157. سانجھ سرت، ص-161

158. برصغیر میں اردو ناول، ص-85

159. اعزاز احمد آزار، سانجھاں، لاہور: 1977ء، ص-285

160. احمد سلیم / امجد علی، پنجاب، پنجابی، پنجابیت، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، 2003ء، ص-282

161. پرم جیت سنگھ مشاء، فخر زمان کو اچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999ء، ص58-57

162. Ban lifted after 18 years from Fakhar-uz-Zaman's four books, full text of wrte petition, Islamabad: Pakistan Academy of letters, 1996, Pp31-32،

163. فخر زمان دے ناول، ص-92

164. غلام حسین سہیل، نالہیاں دی چھاں، گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1978ء، ص-29

165. ایضاً، ص-68

166. ایضاً، ص-94

167. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-173

168. کویڑ، ص-228

169. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-211

170. احسان بٹالوی، کہانی اک اجڑدی، لاہور: پنجابی ادبی کونسل، 1978ء، ص(پ)

171. ایضاً، ص-3

172. کہانی اک اجڑ دی، ص-52
173. ایضاً، ص(د۔ذ)
174. ایضاً، ص67-68
175. ایضاً، ص-104
176. کویر، ص-226
177. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-211
178. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ، ص-227
179. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ، ص34-35
180. ایضاً، ص-92
181. ایضاً، ص-4
182. فضل حسین رندھاوا، دوآبہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء، ص-31
183. ایضاً، ص-153
184. ایضاً، ص-154
185. ایضاً، ص-175
186. ایضاً، ص-194
187. ایضاً، ص-170
188. ایضاً، ص-8
189. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-150
190. محمد اسماعیل احمدانی، چھولیاں، لاہور: سنگ پبلیکیشنز، 1983ء، ص23-24
191. ایضاً، ص-41
192. پنجابی نثر دا ارتقاء، ص-188
193. سرائیکی زبان وادب کی مختصر تاریخ، ص-232
194. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ملتان: پاکستان پبلیکیشنز، 1984ء، ص-31
195. ظفر لاشاری، پہاج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء، ص-74
196. ایضاً، ص-253
197. ایضاً، ص-11

198. پہاج،ص-5
199. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-185
200. شوکت مغل، سرائیکی فکشن تے ظفر لاشاری کو ئے کھخوا،ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001ء،ص-282
201. طاہر تونسوی،ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت،ملتان: ندیم شفیق پرنٹر،1990ء،ص-277
202. سرائیکی اور اسکی نثر، ص-158
203. سرائیکی ادبی تاریخ(تحقیقی تے تنقیدی مضامین)ص-35
204. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ،ص-230
205. فخر زمان، بندی وان،لاہور: نگارشات، 1984ء،ص 257
206. ایضاً،ص-257
207. ایضاً،ص-50
208. ایضاً،ص-11
209. ایضاً،ص-56
210. ایضاً،ص-58
211. ایضاً،ص-145
212. ایضاً،ص-257
213. ایضاً،ص-120
214. Mastering English Literature, p77
215. فخر زمان گواچیا منکھ،ص-67
216. فخر زمان، بندی وان،لاہور: نگارشات، 1984ء،ص-179
217. ایضاً،ص-93
218. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-193
219. آزادی مگروں پنجابی ناول،ص 207-208
220. سائرہ یعقوب،فخر زمان دی ناول نگاری،مقالہ برائے ایم ۔اے،لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، 2002-2004ء،ص-58
221. کویڑ،ص-232
222. نسرین بھٹی، گجھل،لاہور:فیروز سنز لمیٹڈ، 1984ء،ص-10

223. گجھل، ص-33
224. ایضاً، ص-42
225. ایضاً، ص-45
226. ایضاً، ص-59
227. ایضاً، ص-105
228. ایضاً، ص-114
229. ایضاً، ص-7
230. ایضاً، ص-5
231. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص-212
232. کہکشاں ملک، چکڑ رنگی مورتی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء، ص-17
233. ایضاً، ص-32
234. ایضاً، ص-152
235. ایضاً، ص-81
236. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-170
237. کویڑ، ص-230
238. آغا اشرف، سوچ سمندر/سکا پتر تے ہوا (ناولٹ)، لاہور: خورشید بکڈ پو، 1985ء، ص-21
239. ایضاً، ص-35
240. سوچ سمندر/مرلی تے موہیے دے پھل (ناولٹ)، ص-77
241. ایضاً، ص-88
242. ایضاً، ص-95
243. ایضاً، ص-99
244. سوچ سمندر/جیب کترا (ناولٹ)، ص-119
245. ایضاً، ص-155
246. ایضاً، ص-156
247. ایضاً، ص-157
248. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص-17

249. سورج گرہن،ص-11

250. ایضاً،ص-132

251. ایضاً،ص-146

252. ایضاً،ص-254

253. ایضاً،ص-14

254. فرزند علی، تائی،لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء،ص-59

255. ایضاً،ص-202

256. ایضاً،ص-215

257. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ،ص239

258. تائی،ص-5

259. فخر زمان، بے وطنا،لاہور: نگارشات، 1987ء،ص-10

260. ایضاً،ص-18

261. ایضاً،ص-38

262. ایضاً،ص-48

263. ایضاً،ص51-52

264. نرل جیت کور، فخر زمان دے ناول بے وطنا دی گلپ ودھی، مقالہ برائے ایم فل، ان چھپا،مملوکہ دہلی یونیورسٹی، 1988-89ء،ص-62

265. فخر زمان گواچیا منکھ،ص-84

266. بے وطنا،ص-159

267. فخر زمان گواچیا منکھ،ص-79

268. برصغیر میں اردو ناول،ص-282

269. فخر زمان، بے وطنا، ستار طاہر/چند باتیں،لاہور: کلاسیک، 1993ء،ص-7

270. کیسر سنگھ کیسر، ڈاکٹر، پنجابی ناول دا فخر: پرم جیت سنگھ مشاء، فخر زمان گواچیا منکھ، امرتسر،لوک سا ہِت پرکاش، 1999ء،ص-77

271. پنجابی ادب دا ارتقاء،ص-194

272. فخر زمان دے ناول،ص-302

273. محمد اسماعیل احمدانی، امر کہانی، جام پور: سرائیکی پبلیکیشنز، 1988ء، ص-56

274. پنجابی ادب دا ارتقاء،، ص-191

275. سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-152

276. صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء، ص-31

277. ایضاً، ص25-26

278. ایضاً، ص-57

279. ایضاً، ص-91

280. فیاض حسین ناصر زیدی، سانول، ڈیرہ غس: سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء، ص-30

281. ایضاً، ص-41

282. ایضاً، ص-175

283. ایضاً، ص-339

284. سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص152-153

285. سانول،، ص-6

286. غلام حسین راہی گبول، سانول، فیاض حسین ناصر فریدی، ڈیرہ غس، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء، ص-10

287. سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور (1976-1995)، ص-62

288. سلیم خاں گمی، رت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1990ء، ص-13

289. ایضاً، ص-31

290. ایضاً، ص-54

291. ایضاً، ص-III

292. ایضاً، ص-139

293. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-218

294. بابو جاوید گرجاکھی، رلدے ہیرے، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1990ء، مکھ بند

295. ایضاً، ص-11

296. ارشد چہال، چیڑ حال دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء، ص-145

297. ایضاً، ص-175

298. چیڑھاں دی چھاں، ص-402
299. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-247
300. چیڑھاں دی چھاں، ص-413
301. ایضاً،ص-408
302. ایضاً،ص(فلیپ)
303. ایضاً،ص(فلیپ)
304. ایضاً،ص(فلیپ)
305. دلشاد کلانچوی، سارے سگن سہاگڑے، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء،ص-22
306. ایضاً،ص-42
307. ایضاً،ص-303
308. ایضاً،ص-9
309. نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء،ص-15
310. ایضاً،ص-62
311. ایضاً،ص-248
312. سجاد حیدر، چیتر باغ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء،ص-44
313. ایضاً،ص-174
314. ایضاً،ص-300
315. ایضاً،ص-327
316. محمد آصف / پہلی گل چیتر باغ، سجاد حیدر، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء،ص-5
317. سانجھ سرت، ص-237
318. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-213
319. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993, p-248
320. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء،ص-57
321. ایضاً،ص-118
322. شریف کنجاہی / وارث شاہ دا پنجاب، چونواں پنجابی ادب، لاہور: تاج بکڈپو، س۔ن،ص-37

323. <u>لہور نگی سویر</u>، ص-365
324. ایضاً، ص-365
325. ایضاً، ص-7
326. صابر رضا، <u>دور دراڈے</u>، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1996ء، ص-40
327. ایضاً، ص-42
328. ایضاً، ص-136
329. ایضاً، ص-66
330. <u>دور دراڑے لوک</u>، ص-40
331. ایضاً، ص-16
332. ایضاً، ص-14
333. <u>پنجابی ادب دا ارتقاء</u>، ص-214
334. راہی گبول، <u>بھاگ سہاگ</u>، رحیم یار خاں: سرائیکی ادب ادارہ بھونگ شریف، 1994ء، ص-24
335. ایضاً، ص-34
336. ایضاً، ص-191
337. الیاس گھمن، <u>پرانا پنڈ</u>، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء، ص-7
338. ایضاً، ص-22
339. ایضاً، ص-30
340. <u>پنجابی ادب دا ارتقاء</u>، ص-214
341. الیاس گھمن، <u>مٹی واجاں ماری دی</u>، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء، ص-58
342. ایضاً، ص-84
343. فرزند علی، <u>اک چونڈی لون دی</u>، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء، ص-45
344. ایضاً، ص-51-52
345. ایضاً، ص-42
346. ایضاً، ص327-328
347. ایضاً، ص-147
348. ایضاً، ص-328

349. اک چونڈی لون دی، ص-7
350. احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور: الا کونیشن پٹیالہ گراؤنڈ، 1994ء، ص-33
351. ایضاً، ص-36
352. ایضاً، ص-41
353. ایضاً، ص-62
354. ایضاً، ص-88
355. ایضاً، ص-93
356. پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-287
357. تتلیاں تے ٹینک، ص-62
358. بابو جاوید گرجاکھی، اپنی وستی، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1995ء، ص-12
359. ایضاً، ص-58
360. ایضاً، ص-71
361. ایضاً، ص-94
362. پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-216
363. اپنی وستی، ص-5
364. پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-250
365. حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1995ء، ص22-23
366. ایضاً، ص-33
367. ایضاً، ص-35
368. ایضاً، ص-43
369. ایضاً، ص-142
370. ایضاً، ص-299
371. حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1995ء، ص309
372. ایضاً، ص-323
373. ایضاً، ص (فلیپ)
374. پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-215

375. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ،ص-253
376. سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء،ص-330
377. ایضاً،ص-335
378. ایضاً،ص-5
379. پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء،،ص-217
380. فرزند علی، بھبھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء،ص-7
381. ایضاً،ص-17
382. ایضاً،ص-19
383. ایضاً،ص-88
384. ایضاً،ص-128
385. ایضاً،ص-168
386. پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء،،ص-177
387. بھبھل،ص-338
388. فخر زمان، کمذات، لاہور: نگارشات، 1996ء،ص-7
389. فخر زمان دے ناول،ص-359
390. ایضاً،ص-9
391. ایضاً،ص-10
392. ایضاً،ص15-14
393. ایضاً،ص-20
394. ایضاً،ص-24
395. ایضاً،ص41-40
396. ایضاً،ص-49
397. ایضاً،ص-53
398. ایضاً،ص-54
399. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ،ص-195
400. کمذات،ص-79

401. پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ،ص-231
402. کمذات،ص-99
403. ایضاً،ص-120
404. ایضاً،ص-140
405. ایضاً،ص-140
406. فخر زمان دے ناول،ص-359
407. غفور شاہ قاسم، پاکستانی ادب کی شناخت کی نصف صدی، روالپنڈی، ریز پبلی کیشنز، 2006ء،ص 445
408. منشایاد، تانواں تانواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء، ص-6
409. ایضاً،ص-283
410. ایضاً،ص-6
411. پاکستانی پنجابی ادب داارتقاء،،ص-216
412. ایضاً،ص-228
413. سرائیکی زبان وادب کی مختصر تاریخ،ص-153
414. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 1999ء، ص-7
415. ایضاً،ص-9
416. ایضاً،ص-13
417. ایضاً،ص-30
418. ایضاً،ص-34
419. ایضاً،ص-44
420. ایضاً،ص-45
421. ایضاً،ص-46
422. ایضاً،ص-80
423. میر تنہا یوسفی، تریہ، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 1999ء، ص-27
424. ایضاً،ص-60
425. ایضاً،ص-104
426. زاہد حسین، عشق لتاڑے آدمی، لاہور: ادارا پنجابی زبان وثقافت، 1999ء، ص-38

427. عشق لتاڑے آدمی، ص-40
428. ایضاً، ص-72
429. ایضاً، ص-81
430. ایضاً، ص-81
431. ایضاً، ص-104
432. ایضاً، ص-107
433. Shafqat Tanveer Mirza, Daily Dawn, Lahore: Saturday June, 1999,
434. ستار طاہر، سیر یکا دل، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000ء، ص-13
435. ایضاً، ص-29
436. ایضاً، ص155-156
437. ایضاً، ص-158
438. جمشید کلانچوی، جھوکاں تھیس آبادول، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء، ص12-13
439. ایضاً، ص-39
440. ایضاً، ص-199
441. جمشید کلانچوی، جھوکاں تھیس آبادول، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء، ص9
442. انور چوہدری، سانگا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء، ص-7
443. ایضاً، ص-10
444. ایضاً، ص-19
445. ایضاً، ص-20
446. ایضاً، ص-109
447. ایضاً، ص-136
448. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2000ء، ص-1
449. ایضاً، ص-24
450. ایضاً، ص-23
451. ایضاً، ص-39

452. اک سمندر پار، ص-106
453. ایضاً، ص ودھیاناول (دیباچہ)
454. علی اختر، وتھاں سٹنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2001ء، ص-9
455. ایضاً، ص-57
456. ایضاً، ص-161
457. ایضاً، ص-294-293
458. ایضاً، ص-296
459. ایضاً، ص (فلیپ)
460. فضل احسن رندھاوا، پندھ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 2001ء، ص-96
461. ایضاً، ص-164
462. ایضاً، ص-173
463. ایضاً، ص-175
464. ایضاً، ص-5
465. ایضاً، ص-178
466. ایضاً، ص (فلیپ)
467. عاشق رحیل، "کتاب ویروا"، لہراں، شمارہ 3 مارچ 2003ء، ص
468. میر تنہا یوسفی، کھدو، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000ء، ص 8-7
469. ایضاً، ص-12
470. ایضاً، ص-19
471. ایضاً، ص-24
472. ایضاً، ص-34
473. ایضاً، ص-36
474. ایضاً، ص-46
475. ایضاً، ص-143
476. ایضاً، ص کھ بند
477. ایضاً، ص-130

478. ارشد چهال، کوکن پیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء، ص-65
479. ایضاً، ص-78
480. ایضاً، ص-132
481. اقبال حسن بھپلا، مہرو، ملتان: شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی، 2002ء، ص-9
482. ایضاً، ص-85
483. راہی گبول، کونج، ملتان: اختر پبلشرز، 2002ء، ص-9
484. ایضاً، ص-121
485. ایضاً، موہری اکھر
486. الیاس گھمن، گینڈے گل گلاوں، لاہور: ادارہ زبان وثقافت 2003ء، دیباچہ
487. Martin Gray, Dictionary Literary Terms, New york: York Hand Books, (d.n), p-114
488. گینڈے گل گلاوے،، دیباچہ
489. ایضاً، ص-56
490. ایضاً، ص-دیباچہ
491. الیاس گھمن، چا چا چکری، لاہور: ادارہ زبان وثقافت 2003ء، دیباچہ
492. ایضاً، ص 86
493. ایضاً، ص-215
494. ایضاً، ص-دیباچہ
495. عذرا وقار، ہاکاں والے راہ، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء، ص-7
496. ایضاً، ص-36
497. ایضاً، ص-84
498. ایضاً، ص-215

چوتھا باب

پاکستانی پنجابی ناول دا موضوعاتی مطالعہ تے رجحانات

(1) معاشرتی ناول

(2) رومانی ناول

(3) علامتی ناول

(4) وسیبی ناول

(5) نفسیاتی ناول

(6) پرولتاری ناول

(7) خیالاں دے ناول

(8) سیاسی ناول

(9) اخلاقی ناول

(10) سنسنی ناول

(11) واقعاتی ناول

(12) خطاں ذریعے ناول

(13) عصری ناول

(14) ہڈبیتی ناول

(15) تاریخی ناول

(16) مقصدی ناول

(17) جاسوسی ناول

چوتھاباب

پاکستانی پنجابی ناول دا موضوعاتی مطالعہ تے رجحانات

پاکستانی پنجابی ناول دا دوریئویں صدی دا زمانہ بن دا اے ۔ساڈے واسطے اوہناں رجحاناں تے تحریکاں دا جانناات ضروری اے ۔جیہڑ یاں اوس وقت دنیا دے مختلف ادباں تے اثر انداز ہورہیاسی ۔

اگر اسی دنیا دے مختلف ادباں دے پچھوکڑ تے نظر دورایئے تے سولویں تے ستارویں صدی دیاں لکھتاں زیادہ تر پرانے یونانی تے روسی کلاسیک ادب ورگیاں سی ۔فرانس دے انقلاب توں بعد 1850ء وچ رومانی لکھتاں نے کلاسیکی لکھتاں دی تھاں لے لئی ۔کلاسیکی ادب تخلیق کرن والے ادیب جذبات تے گھٹ زور دیندے سی ۔اوہ عقل دے پیانے ہر شےنوں پرکھدے سی ۔اوہناں دا موضوع اک خاص Class ہوندی سی ۔فہم تے ادارک نوں خاص اہمیت حاصل سی ۔رومانی مصنف دا نقطۂ نظر اوہناں دے مقابلے وچ بالکل مختلف سی ۔ اوہ عام شیواں تے غور کردے سی ۔ایس تحریک دا اثر یورپ دے سارے ادبیاں تے ہویا۔ لوکائی دے حقوق دا احساس وی انقلاب فرانس توں بعد ای پیدا ہویا ۔وطن نال محبت دا جذبہ وی ایس دور وچ ابھریا ۔اس طرح وطن پرستی دی تحریک نے جنم لیا۔

رومانی تحریک تے اصل رنگ گوئٹے دی تحریر تو چڑھیا ۔ایس جرمن لکھاری دی لکھت 'Faust' نے لوکاں نوں بڑا اثر کیتا ۔ایہہ لکھت اخلاقی قدراں دے حوالے نال تخلیق ہوئی سی ۔دنیا دے ادیب اوس ویلے جرمنی دی رومانی تحریک توں بہت متاثر ہوئے سروالٹر سکاٹ جیہدا تعلق سکاٹ لینڈ نال سی اوہ وی جدید جرمن ادب توں متاثر ہویا سی ۔رومانیت تے رومانی تحریکاں وچ بڑی وسعت اے ۔رومانی لکھاری سیاسی تے سماجی واقعات توں بہت متاثر ہوئے ۔رومانی رجحان دے لکھاریاں نوں تنقید دا سامنا کرنا پیا۔اوہناں بارے کہیا گیا کہ اوہ صرف جذباتیت توں کم لیندے نیں عام لوکائی نوں تخلیق دے وسیلے نال پیش کردے نیں ۔

فیر اک ہور School of Thought پیدا ہو گیا۔ ایہہ اوہ لکھاری سی جیہڑے حقیقت نگار کہلاندے سی ۔اے تحریک حقیقت نگاری Realism دے حوالے نال زور پکڑ دی اے ۔حقیقت نگاری دا رجحان رکھن والے لکھاری کہندے سی کہ لوکائی جس طرح اے اوس نوں اوس طرح ای پیش کیتا جائے ۔اوس دور وچ ساریاں زباناں دے لکھاریاں تے ایس نویں رجحان نوں قبول کیتا ۔پروفیسر سعید مسعود ہاشمی اپنے مضمون وچ لکھدے نیں :۔

> ''فرانس اور روس نے بھی حقیقت پسند ناول میں بڑے اضافے کئے۔فرانس میں بالزاک مولیساں اور زولا نے حقیقت پسندانہ اور صحیح زندگی کی تصویریں کھینچیں۔اسی طرح جس طرح ایک خاص کیمرہ تصویریں لے سکتا ہے۔انہوں نے اپنے ناول کے ہیروں کے عیب اور وچھائیاں سب کچھ بیان کئے۔ان کے مزاج کے نقائص اور طبعی برائیوں کو واضح طور پر آشکار کیا اس کے برخلاف روس میں حقیقت پسند ناول میں مصنفین نے بالواسطہ اپنے ان خیالات کا اظہار کیا۔جو وہ بلاواسطہ اور واضح طور پر نہیں کر سکے کیونکہ وہاں پریس کی آزادی نہیں تھی۔''(1)

اس طرح ناول لوکائی دے زیادہ نیڑے آگیا۔اوس زمانے وچ وکٹوریہ دے دور و یلے چارلس ڈکنز نے سماج دے استحصالی طبقے تے قلم چکیا۔اس توں بعد بہت سارے مکاتیب فکر نے ناولاں نے ہورا دبی لکھتاں تے اثر کیتا۔ایہناں وچ Impressionists، Marxist، Communist، Symbolist تے Dadist۔

صنف ادب وچ ناول نوں بڑی خاص اہمیت حاصل اے۔ادب دیاں تحریکاں تے ناول تے وی گوڑھا اثر وکھایا۔ناول بنیادی طور تے مغربی دی پیداوار سمجھایا جاندا اے۔ایہناں مغربی تحریکاں تے مشرقی ناول نے وی گوڑھا اثر کیتا۔اردو ناول کاراں وچ وی اوہ رجحانات پیدا ہوئے جیہڑے مغربی ناولاں وچ سی۔اردو ناول توں علاوہ بنگلہ، ہندی، گجراتی تے مرہٹی ہر زبان تے انگریزی ناول دے رجحانات نے اثر کیتا۔

پنجابی ادب تے دو زباناں دے ناولاں دا اثر ہو سکدا سی۔انگریزی ادب دیاں تحریکاں تے رجحانات نے اردو تے پنجابی دونواں زباناں دے ناولاں تے اثر کیتا۔ اردو ناولاں نے بھی پنجابی ناولاں تے Direct اثر کیتا۔اونیویں صدی دے شروع وچ اردو ناول اصلاحی،مقصدی،معاشرتی پکھ دا سی۔ ایہناں ناولاں تے سرسید احمد خاں دی تحریکاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔شرر تے سرشار دے ناول عصری اتہاسک تے معاشرتی سی پر حقیقت نگاری توں دور سی۔انیویں صدی دے اخیر وچ مرزا رسواء دا ناول امراؤ جان ادا حقیقت نگاری دی تحریک دے تحت تخلیق ہویا۔اس ناول وچ نفسیاتی پکھ دی سی۔وہیویں صدی دے ناول رومانی تحریکاں توں متاثر ہو کے تخلیق ہوئے۔ڈاکٹر اشرف الیس دا تجزیہ اس طرح کردے نیں:۔

> ''یورپ میں رومانی تحریکیں کلاسیکیت کی میانہ روی اور عقلیت کے ردعمل کے طور پر وجود آئی

سی۔ اردو میں بھی رومانیت سر سید احمد خاں کی افادیت پسندی، خشک مزاج اور عقلیت کے
جوابی رجحان کی شکل میں نمودار ہوئی۔'' (2)

رومانی تحریک نے ادب دے لکھاریاں دا مزاج بدل دتا۔ اردو ادب اختر شیرانی جوش، نیاز فتح پوری یلدرم، گورکھ پوری، مولانا آزاد تے سجاد انصاری وغیرہ دیاں لکھتاں رومانوی ادب کہلاوندیاں نیں۔ مجنوں گورکھ پوری تے نیاز فتح پوری سرکڈھویں رومانی تخلیق کار نیں۔ ایہناں لکھاریاں تے فرسودہ لکھتاں دے خلاف بغاوت کیتی۔ پہلی جنگ عظیم توں بعد مزدور، کسان تحریکاں ملک دے منظر نامے، باہر دی دنیا نال تعلقات تے نویں تصورات نے اردو ناول تے اثر وکھایا۔ انقلاب روس تے روسی ادب دے زیر اثر اردو ناول حقیقت نگاری دے رجحان ہیٹھ تخلیق ہویا۔ اس قسم رجحانات دے ہیٹھ پریم چند نے اردو تے ہندی وچ ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دیاں لکھتاں غیر ملکی سامراج تھلے دبے لوکاں دا احتجاج ظاہر کردیاں نیں۔ پریم چند دے اکثر ناول سماجی، اصلاح پسندی تے قوم پرستی تحریکاں دے زیر اثر تخلیق ہوئے۔

پریم چند توں بعد اردو ادب تے مارکسی تے اشترا کی ادب دے بدل چھا گئے۔ دوجے پاسیوں فرائڈ ڈی وچ لارنس تے جیمس جوائس ورگیاں نے اردو ادب تے اثر کیتا۔ ڈاڈا ازم دیاں تحریکاں نے وی لکھاریاں نوں متاثر کیتا۔ ویہویں صدی وچ ترقی پسند ادب دا رواج ہو گیا۔ ترقی پسند تحریک ہیٹھ لکھن والے پہلے پور دے لکھاریاں وچ سجاد ظہیر، عصمت اللہ چغتائی، کرشن چندر، عزیز احمد تے قاضی عبدالغفار سرکڈھویں ناں نے۔ کرشن چندر پنڈو حیاتی دے حوالے نال ناول کاری کردے سی۔ اوہناں وی حقیقت نگاری توں کم لیا گیا۔ عبداللہ حسین دی وڈی تخلیق اداس نسلیں، دیہاتی تے شہری زندگی دی سائیکی دی دس پاندی اے۔ فرائڈ تے ڈی وچ لارنس دے رجحانات ہیٹھ عصمت چغتائی تے عزیز احمد نے ناول تخلیق کیتے۔ سیاسی تحریکاں نے وی ناول نگاری نے اثر کیتا۔ شوکت صدیقی، جیلانی بانو، انتظار حسین، انور سجاد، فخر زمان تے آغا سہیل نے سیاسی ناول تخلیق کیتے۔ اوس دور وچ نفسیاتی، احتجاجی، مزاحمتی ادب تخلیق ہویا۔ کدھرے کدھرے علامت نگاری دا رجحان وی وکھالی دیندا اے۔

جدید اردو ناول تے ریلزم، سرریلزم، آزاد تلازمہ خیال، شعور کی رو، امپریشن ازم، فلسفہ وجودیت، علامت نگاری تے تجریدیت دے رجحان موجود نیں۔ دنیا دا ہر ادیب حساس ہوندا اے۔ لوکائی نال اوہدا اک قلبی رشتہ ہوندا اے۔ ہر ادیب اپنے سماج دے حوالے نال گل کردا اے۔ اک انفرادی سوچ اگر بہت سارے

قلم کاراں دی سوچ بن جائے تے اوہ رجحان بن جاندا اے۔اک زبان دا ادب دوسری زبان دے ادیب کولوں اوہوں اثر قبول کردا اے۔جدوں اوہناں وچ جذبیاں دی سانجھ پیدا ہوندی اے۔پروفیسر آل احمد سرور اپنی کتاب مجموعہ تنقیدات وچ لکھدے نیں:۔

''ناول کا موضوع انسانی رشتے ہیں۔اس لئے اس میں حقیقت ایک مقررہ پہلے سے طے شدہ عقائد کے مجموعہ کی شکل میں نہیں بلکہ حقیقت کے اس تجربے کی شکل میں ہوتی ہے۔جس کا ایک ارتقائی عمل ہے۔اس لئے ناول پر کوئی نظریہ لادا توں ناول ناول نہیں رہتا۔''(3)

اسی پروفیسر آل احمد سرور ہوراں دی گل نال سہمت آں کوئی تحریک کوئی رجحان ہمیشہ نہیں رہندا۔

پنجابی ادب وچ نثر بڑی دیر بعد متعارف ہوئی۔ناول اک جدید صنف نثر اے۔ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے کہ اسی ایس دا ناطہ قصے نال ملادیندے آں۔پر حقی گل ایہہ وے کہ پنجابی ناول وی انگریزی تے اردو ادب دی ریس وچ لکھیا گیا۔انگریزی نے اردو ناول دے رجحانات تے تحریکاں کولوں وی پنجابی ناول کار متاثر ہویا۔کجھ مقامی رجحانات تے موضوع وی ایس دے کلاوے وچ آندے نیں۔

پنجابی ناول دے اتہاس تے گوہ کریئے تے ایہہ اونہویں صدی وچ پیدا ہویا۔بھائی ویر سنگھ پہلے ناول کار دے طور تے ابھردے نیں۔اوہناں دے ناول سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں توں متاثر ہوکے تخلیق ہوئے۔بھائی ویر سنگھ دے ناول رومانی، اتہاسک تے دھارمک نیں۔اوہناں دے بعد دے ناول کاراں نے ایس School of Thought نوں اپنایا۔ایس ویلے دے سارے ناول سکھ ازم دی تحریک ہیٹھ اسارے گئے۔

ویہویں صدی دے آغاز وچ ناول سماجک ہوگیا۔نانک سنگھ ہوریں سرکڈھویں ناول کار سی۔اوہناں دے ناول حقیقت نگاری دے رجحان ہیٹھ اسارے گئے اوہ پریم چند دیاں تحریراں توں متاثر سی۔اوہ سماج نوں حقیقی رنگ وچ پیش کردے سی۔اوہ معاشرے نوں تعصب دی عینک نال نہیں ویکھدے۔میراں بخش منہاس دا ناول جٹ دی کرتوت، جوشوا فضل الدین دے ناول منڈے دا مل، پربھا تے برکتے اصلاحی تے مقصدی ناول نیں۔ایہہ ناول اصلاحی تحریکاں دے زیراثر تخلیق ہوئے لگدے نیں۔ایس دور دے ناول کار گربخش سنگھ ہوراں دا ناول ان ویاہی ماں جدید سوچاں تے تحریکاں ہیٹھ تخلیق ہویا۔ایس ناول دی اپنی انفرادیت اے۔ایہہ ناول سدھ پدھرے سی تے حقیقت نگاری دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔

1947 توں 1970ء تیکر دے ناول معاشرتی وسیبی پنڈو رحتل دی نمائندگی کر دے نیں۔ عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول ٹھیڈا Sigmug Freud دی سوچ توں متاثر ہو کے اساریا گیا لگدا اے۔ ایس ناول تے رومانی تحریکاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ ایہہ سارے ناول حقیقت نگاری دے اثر ہیٹھ تخلیق ہوئے۔

1971 توں 1980ء تیکر دا پنجابی ناول وچ معاشرتی رومانی ہون دے نال نال جدید رجحانات توں وی متاثر ہویا۔

Dadaism، Sigmud Freud، Realism تے Symbolim جیہے کجھ جدید رجحانات دا اثر وکھالی دیندا اے۔ فخر زمان دا پہلا ناول 'ست گواچے لوک' ایس دور وچ تحریر ہویا۔ فخر زمان کافکا تے کامیو جیہے آفاقی لکھاریاں کولوں متاثر سی۔ کافکا جرمن لکھاری اے اوہ وی علامتی لکھتاں لکھدا سی۔ اوس دی مشہور لکھت Metaphosis اے۔ جس وچ اک شخص کیڑے دی شکل اختیار کرلیندا اے۔ مستنصر حسین تارڑ دا ناول پکھیرو وی اک علامتی لکھت اے۔

پنجابی ادب دے ناولاں وچ ہر دور دے ملے جلے رجحانات وکھالی دیندے نیں۔ کجھ لکھاری رومانی تحریکاں توں متاثر لگدے نیں۔ کجھ وسیب توں متاثر نیں۔ 1981 توں 1990ء پنجابی ناول زیادہ تر حیاتی دے نیڑے محسوس ہوندا اے۔ ایس کر کے ایہہ حقیقت نگاری دے رجحانات ہیٹھ اساریا گیا۔ ایس دور وچ وی رومانی، معاشرتی، سماجی ناول تخلیق ہوئے۔ فخر زمان دا ناول بندی وان اک سیاسی تے علامتی ناول چھاپے چڑھیا۔ اوہناں دا اک ہور ناول بے وطنا اک علامتی تے وطن دوستی دی لکھت اے۔ ایہہ جدید رجحانات تحریر اساریا گیا۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'سورج گرہن' A Novel by Letters اک وکھری قسم دی لکھت اے۔ ایہہ وی دنیا وچ پائے جانے والے ناول نگاری دے رجحانات توں متاثر ہو کے تخلیق ہویا۔ ایس دور وچ کجھ ناول ملکی ونڈ دے حوالے نال وی تخلیق ہوئے چکر رنگی مورتی، گنجھل تے رت تے ریتا قابل ذکر نیں۔

1991 توں 2003ء وچ پنجابی ناول وچ بہت سارا وادھا ہویا۔ ایہہ دور پنجابی ناول دا اہم دور اے۔ پرانے رجحانات تے موضوعات دے نال نال نویں رجحانات وی پنجابی ناول وچ پنگرے۔ ایس دور وچ Marxism، Communism، Imperilism جیہے مکاتیب فکر نے پنجابی ناول کارنوں متاثر کیتا۔ Marxism دے تحت طبقاتی جدو جہد معاشری، سیاسی تے نظریاتی ہوندی اے۔ کسے وی معاشرے وچ

لوکائی نوں خاص اہمیت ہوندی اے ۔ مارکسزم دراصل بورژوا طبقے دے خلاف اک ردعمل سی ۔ Communism مکتب فکر دے لوک وی لوکائی نال جڑے ہوندے نیں۔اوہ استحصالی طبقے دی بہتری دے خواہ ہوندے نیں۔پنجابی ناول وی ایس سوچ توں متاثر وکھالی دیندا۔ایس دور وچ پرولتاری ناول وی تخلیق ہویا۔فرزند علی، دے ناول اک چونڈی لون دی بھُھل وچ وی ایس قسم دے رجحانات ملدے نیں۔ Imperlism دااثر وی ساڈھے ایس دور دے ناولاں وچ ملدا اے ۔ڈاکٹر مبارک علی نے امپریلزم دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:۔

''امپریلزم کی اصطلاح میں ان معنوں میں استعمال کرنا چاہتا ہوں کہ اکثر نسل وقوم کے لوگ سیاسی و معاشی طور پر طاقتور ہوں اور دوسری نسل یا قوم پر جو سیاسی و معاشی طور پر کمزور ہوں، اس پر غلبہ اور تسلط حاصل کریں۔''(4)

ایس قسم دے استحصال دا اظہار ایس دور دے پنجابی ناولاں وچ ملدی اے ۔حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' ایس دی چنگی مثال اے ۔ایس دور دا ناول رومانی، معاشرتی، وسیبی سوچاں توں علاوہ ملکی حالات توں بڑا متاثر لگدا اے ۔سیاست تے مارشل لاء داذکر اکثر ناولاں وچ ملدا اے ۔ایس دور وچ سیاسی رنگ دے ناول تخلیق ہوئے ۔ٹانواں ٹانواں تارا، ڈراکل تے سانگا وچ سیاسی رنگ اگھڑواں وکھالی دیندا اے ۔فخر زمان دے اپنے Style دا علامتی ناول کمذات وی ایس دور وچ چھاپے چڑھیا میر تنہا یوسفی دے ناول تریہ، اک سمندر پار تے کھدو وی قابل ذکر نیں ۔کھدو اک خوبصورت اتہاسک لکھت ۔اوہناں لکھتاں وچ معاشرتی رنگ وی وکھالی دیندا اے ۔اگر اسی گوہ کریئے تے پنجابی ناول ایس دور وچ اگے ودھدا نظر آندا اے ۔پنجابی ناول ہور پنجابی بولیاں وچ ناول وی تخلیق ہوئے ۔اوہناں دے رجحانات تے غور کریئے ۔ تے سرائیکی ناول وسیبی، معاشرتی، اصلاحی تے رومانی نیں ۔ایہناں دے لکھاریاں نے وی حقیقت نگاری کولوں کم لیا۔ایہناں ناول کاراں دے ناولاں وچ اصلاح دا جذبہ نمایاں نظر آندا اے ۔پوٹھوہاری بولی وچ ارشد چہال ہوراں دے دو ناول چیڑ حاں دی چھاں تے کوکن بیر خوبصورت لکھتاں نیں۔ایہہ رومانی تے معاشرتی ناول نیں۔ اسی ڈاکٹر قمر رئیس ہوراں دے ایس خیال نال سہمت آں:۔

''ادبی تحریکیں اپنے رویے اور رجحان کے لحاظ سے تین طرح کی ہوتی ہیں، اول ایسی تحریکیں جو زبان و بیان اسلوب دا اظہار یا پھر تکنیک میں تبدیلیوں اور تجربوں کو اپنا مطمع نظر بناتی ہیں دوم ایسی تحریکیں جو مخصوص نوعیت کے انفرادی تجربات اور ان کے تخلیقی اظہار پر

زور دیتی ہیں۔سوم ایسی تحریکیں جو جن کی اساس اجتماعی احساس وشعور اور ایک واضح فکری نظام پر ہوتی ہے۔اول الذکر دونوں قسم کی تحریکوں کے مقابلے میں آخر الذکر کا حلقہ اثر زیادہ وسیع ہے،اس کے سرچشمے زیادہ متنوع اسکی جڑیں زیادہ گہری اور تہذیب ومعاشرت کی سطح پر اس کے اثرات زیادہ نتیجہ خیز ہوتے ہیں۔''(5)

1.معاشرتی ناول

پاکستانی پنجابی ادب وچ معاشرتی ناولاں دی تعداد سب توں زیادہ اے۔معاشرتی ناول دا تعلق معاشرے نال ہوندا اے۔اردو انسائیکلو پیڈیا وچ معاشرہ دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:۔

''کثیر التعدد بنی نوع انسان کی دو جماعتی زندگی جس میں ہر فرد کو رہنے سہنے اور اپنی ترقی حصول مقصد اور فلاح وبقا کے لئے دوسروں سے سابقہ پڑتا ہے اور جس ماحول سے کسی فرد بشر مفر نہیں۔معاشرہ کہلاتا ہے۔کیونکہ اسے اپنی ضرورت زندگی کے لئے دوسرے لوگوں یعنی معاشرہ سے وابستہ رہنا پڑتا ہے۔وہ کسی خاص گروہ کے کسی محدود مقصد کی ایجاد نہیں ہوتا۔بلکہ دنیا میں دور دراز علاقوں میں بسنے والے لوگوں کے باہمی روابط واختلاط اور تعلقات پر استوار ہوتا ہے چونکہ معاشرے کا ہر انسان کی زندگی پر گہرا اثر پڑتا ہے۔اس لئے ہر مذہب کے پیروکار اپنے اپنے مذاہب کی روشنی میں ہی اسکی ترقی اور استحکام کی بنیادیں استوار کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔تا کہ مذہبی حمایت اور رہبری کے ذریعے معاشرے میں ایک پاکیزہ اور پاسیدار توازن پیدا ہو جائے۔اور وہ معاشرہ اپنے اندر رہنے والوں کے لئے پرسکون اور صحت مند ماحول پیدا کر سکے۔''(6)

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ معاشرتی ناول کجھ ایہہ نیں۔

i. برکتے

جوشوا فضل الدین دا ناول برکتے موضوعاتی لحاظ نال اک عام پنڈ وسودا ناول اے۔ایس ناول وچ رومانیت دا عنصر پایا جاندا اے۔برکتے تے ذیلدار دے پتر دلاور دا محبت وچ مبتلا ہونا فیر دونواں دا قول قرار کرنا۔ایس طرح کہانی وچ بڑھاؤ پیدا ہوندا اے۔ناول کار لکھدا اے:۔

''مدعا'دلاور' تے برکتے دوہاں دی پہلی جوانی تے عشق دی چڑھدی کلاسی جدوں ملدے قسماں سوگنداں وچ ای اپنے پیارنوں پکا ئیے کردے۔لوک لج دا خیال کردے ہوئے پیر بتیرا پھوک پھوک کے رکھدے پر عشق مشک تے اگ ایہناں نوں کون لکاسکدا اے۔''(7)

ناول دا انت Tragedy اے۔ دارے دا قتل ہو جانا۔ بر کتے دا نیم پاگل ہو جانا ایہہ اک المیہ ناول وی ہو سکدا اے۔ بر کتے پہلے صفحے تے ایس نوں Psychological Novelette کہیا اے یعنی نفسیاتی نکڑا ناول۔ ناول نفسیاتی ہے یا نہیں اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے وچ اسطرح ویروا کیتا اے۔ اوہ Lionel Trilling دے مضمون دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''کہ فرائڈ توں بہت پہلاں مختلف لکھاریاں نے اوہناں لاشعوری، شعوری یاں جبلی تحریکاں نوں اپنے ادب دا موضوع بنایا سی جیہناں دی اک عملی تو جیہہ فرائڈ نے کیتی پھیر وی خاص طور تے نفسیاتی ادب تے نفسیاتی تنقید دا دور اودوں توں ای شروع ہوندا اے۔ جدوں فرائڈ تے اوہدے ساتھیاں دیاں تحقیقاں سامنے آ گئیاں۔ نفسیاتی ادب وچ اک کردار دے ظاہری تے خارجی عملی نوں پیش کیتا جاندا اے۔ پر ایہناں واقعیاں دی تہہ وچ ایہہ گل ہوندی اے کہ اوہدا رویہ جس طرح بدل دا اے اوہدے پچھے صرف واقعیاں یاں حالات دا ہتھ ای نہیں ہوندا سگوں اصل وچ اوہدی وجہ اوہدی ذہنی تے نفسیاتی کشمکش ہوندی اے۔ عام طور تے ایہہ کشمکش کرداریاں اوہدے نال ورتن والیاں نوں سمجھ وچ نہیں آوندی جیہدے توں الجھناں ہوروی ودھدیاں جاندیاں نیں۔''(8)

بر کتے وچ جیہڑی الجھن پیدا ہوندی اے اوہ اوہدے خاوند دے قتل ہون توں بعد پیدا ہوندی۔ جنگل وچ کلیاں رہن دی وجہ نال خوف زدہ ہو جاندی اے فیصلہ نہیں کر سکدی کہ سسرال جائے یاں میکے گھر جائے۔ فیر ایس اوکڑ ویلے دلاور یاد آنا قدرتی گل سی۔ ایہہ سارے حالات اوس نوں نیم پاگل کر دیندے نیں۔ ایہہ کردار وچ کجھ دھروصرف ناول دے انت تے وکھالی دیندی۔ اوسطرح اک سدھ پدھرا ناول اے۔ جوشوا فضل الدین ہوراں ایس ناول نوں نفسیاتی ناول بنان دی کوشش کیتی اے۔ شہباز **ملک** ہوری گویڑ وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''ناول بر کتے دا پلاٹ روائتی جیہا اے کوئی خاص کش مکش وی ناول وچ نہیں وکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل تے ٹھیک ہو سکدی اے پر ایس نوں نفسیاتی ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔''(9)

چونکہ ایس ناول وچ اک خاص علاقے دی وسو وکھائی گئی اے۔ لوکائی دی رہتل بہتل دے جھلکارے نظر آندے نیں۔ ایس کر کے ایس نوں معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

.ii ٹھیڈا

عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول ٹھیڈا اک اجیہا ناول اے جس دا موضوع اک کم عقل تے مرداں دی ستائی ہوئی کڑی اے۔ سارا ناول ایس کڑی شاہدہ دے ارد گرد گھمدا اے۔ موضوع تلاش کرن واسطے ناول کار دا تجربہ تے مشاہدہ اوس دا ساتھ دیندا اے۔ عبدالمجید بھٹی ہوریں اک دوگلاں وچ لکھدے نیں:۔

> ''زمانے تے حیاتی نے جو کجھ دتا۔ اوہدا فیض اے پئی میں جیہڑے چہرے نوں واج مارناں۔ اوہ آپنیاں گجھیاں پیڑاں تے ان منے چالے لے کے سامنے آ کھلوندا اے۔ ایہدا ثبوت ایس ناول دے کردار نیں۔''(10)

ناول کار معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ ایس کر کے پہلے اک پڑھے لکھے گھرانے دی دھی نوں جنس زدہ قرار دین دی کوشش کردا اے۔ ایہدے وچ تھوڑا 'شاہدہ' دی نفسیاتی وجہ تلاش کردا اے۔ ایس وچ اوہ اوس دے پیو نوں زمہ دار ٹھہراندا اے۔ ایتھے لکھاری دا شاہدہ دے منہ چوں ایہہ کہلواناں:۔

> ''میں جی وچ آکھیا۔ بھکھ لگے تے روٹی کھائیو۔ جتھوں وی لبھے۔ تے جہو جہی وی جی کرے۔''(11)

ایہہ پڑھ کے فرائڈ دی اوہ Theory لکھاری دے دماغ وچ لگدی اے جیتھے اوہ دسدا اے کہ ہور بھوکاں دی طرح Sex وی اک بھوک اے۔ ایس Instict نوں وی اوہناں اہم سمجھدا جناں دوسری Instincts نوں جاندا اے۔ اسلم رانا ہوراں اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ ایس ناول بارے لکھدا اے:۔

> ''ایہہ بھانویں اک سماجی ناول اے، زبان دی عام روز دیہاڑی دی ورتی گئی اے پر بعضاں تھاواں تے ناول نگار دا رویہ تھوڑا جنسی بن گیا اے۔ تے واقعاتی طور تے وی اجیہاں کڑیاں جڑدیاں نیں کہ ایہہ اک روائتی فلمی کہانی دے نیڑے اپڑ گیا اے۔ انج وی فنی حوالے نال ایہہ ناول کوئی بوہتی تاثیر نہیں رکھدا۔''(12)

'ٹھیڈا' پاکستانی پنجابی ادب دا دوجا ناول اے۔ پاکستان بنن توں بعد چھاپے چڑھیا لکھاری اگر چاہندا تے ایس ناول دی کہانی نوں ہور ڈھنگ نال وی پیش کر سکدا سی۔ پر ناول اک اناڑی لکھاری دی لکھت وکھالی دیندی اے۔ ہر باب دا علیحدہ علیحدہ موضوع دتا اے جیہڑا اک ناپختہ فلم کار دا کم لگدا اے۔ فرخندہ لودھی ایس ناول بارے اسطرح لکھدیاں نیں:۔

''ناول دا کھلار بہت زیادہ اے ۔ غیر متعلقہ واقعات دی کافی نہیں ۔موضوع کچھوں ایہہ
آکھیا جاسکدا ہے ۔ پئی مرد دی اکھوتی برتری نوں ناول کار نے تندیا ہے ۔ناول دی زبان
ساڈی روزمرہ دی شہری زبان اے۔''(13)

پنجابی ناول دا ایہہ اوہ دور سی جدوں زیادہ تر معاشرتی تے اصلاحی ناول تخلیق ہورر ہے ہیں ۔ناولاں
وچ سدھ پدھرے رجحانات سی ۔ٹھیڈ'ا وی اوس دور وچ تخلیق ہویا۔شہباز ملک ہوری اپنی رائے دہندیاں
لکھدے نیں:۔

ٹھیڈ'ا بلاشبہ اک اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا ناول اے پر ایہہ اصلاحی حصہ اپنا کوا ے
جنا جرائم دیاں فلماں وچ ہوندا اے۔''(14)

جس وقت ٹھیڈ'ا' تخلیق ہویا اوس وقت اردو ادب وچ 'کرشن چندر،عصمت چغتائی، تے عزیز احمد
ورگے تخلیق کار ناول کاری کرر ہے سی ۔ٹھیڈے'دی شاہدہ تے عصمت چغتائی دی ٹیڑھی لکیر دی شمن دی کہانی
ملدی جلدی اے ۔عزیز احمد وی اردو ادب وچ اوہ تخلیق کار اے جیہڑا جنسی حوالے نال لکھدا اے ۔معاشرے
دے جنسی رویاں تے روشنی پاندا اے ۔ڈاکٹر خالد اشرف عزیز احمد دے ناول ایسی بلندی ایسی پستی تے شبنم
ہوری اپنی رائے دا اظہار اسطرح کردے نیں:۔

''عزیز احمد کے ان دونوں ناولوں میں جنس کا تذکرہ کہیں کہیں عریانی کی حد تک پہنچ جاتا ہے
لیکن انہوں نے زوال زدہ حیدر آباد ی معاشرے میں امراو نوابین کی عیاشیوں اور جنسی کجر
ویوں کو حقیقت آمیز ڈھنگ سے پیش کیا ہے۔''(15)

اگر اوس دور دے انگریزی ادب دا مطالعہ کریئے تے ڈی ایچ لارنس D.H. Lawrance جیمز
جوائس James Juce تے ورجینا ولف Virgina Wolf جدید تحریکاں دے تحت لکھ رہے سی ۔علی عباس
حسینی مشہور ناقد فلپ ہنڈرسن دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''اوہ اپنی کتاب Novel to day میں ڈی ایچ لارنس ،جیمس جوائس اور ورجینا ولف کو
فراری' کا خطاب عطا کرتا ہے۔اس کا خیال ہے کہ تمام ایسے مصنفین جو تحت الشعور کی تحلیل
میں مشغول ہیں یا جو جنسیات کی گندگی اچھالنے ہی سے اپنے نفس سے متعارف ہوتے
ہیں۔ وہ ان مادی اسباب پر غور وفکر کا موقع مل سکا اور ان کے اجسام میں وہ عوارض و
رر جحانات پیدا ہو سکے۔''(16)

اگے چل کے لکھدے نیں:۔

''اگر وہ چاہتے ہیں کہ وہ ان امراض وعوارض سے بچیں اور اک صحیح انسان کی طرح زندگی
بسر کریں تو انہیں اسی نظام سیاسی کو بدل دینا چاہیے اور اپنے ناولوں میں اسی تبدیلی کی تبلیغ
کرنا چاہیے۔فلپ ہنڈرسن دی رائے جنسیات دی گندگی وچھا لنے واسطے اک بہترین نعمت
اے۔''(17)

پنجابی ناول 'ٹھیڈا' معاشرتی وی اے۔ پر جنسیات دی گندگی دی وجہ نال ناقداں دی رائے ایس
بارے ٹھیک نہیں اے۔جنسیات دی نمائش دی وجہ نال اوس دا اصلاحی مقصد وی دب کے رہ گیا۔حالانکہ شاہدہ
دی زندگی نوں روحہ سبق سکھدی اے۔تے اوہ اپنے واقف کار نوں انج چٹھی لکھدی اے:۔

''پیارے طاہر!
جناں چہ میں ووہٹی بن کے تیرے گھر نہیں آوندی۔اوناں چہ تیرا میرا کوئی واسطہ نہیں اپنی
ماں نوں کہو میری ماں نوں ملے۔اج توں ملاقات بند اے۔''(18)

ایہہ رقعہ صرف 'روحہ' دی اصلاح دا نہیں سگوں معاشرے دی مہر کڑی دی اصلاح دا موجب بن سکدا
اے۔

اسی ایس ناول نوں معاشرتی اصلاحی دا ناول دا ناں دے سکدے آں۔جدید ادب وچ ناول دی
اک ہور قسم دی ایس ناول واسطے بہترین اے۔ایس نوں Picaresque Novel کہندے نیں۔
اصطلاحاً اے اوہ ناول مرادلیا جاندا اے۔جس وچ سارے واقعات اک مرکزی کردار دے اردگرد گھمدے
نیں۔اس ناول وچ ناول کار نے معاشرے دی اصلاح کیتی اے ایس کر کے اوس نوں مجموعی طور تے
معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

iii. دیوا تے دریا

اُچی ناول نگاری ہمیشہ حیاتی دے آلے دوالے ہوندی اے۔ناول نگار جس طرح دے ماحول وچ
رہندا اے۔اکثر اسطرح دی حیاتی دے حوالے نال لکھدا۔افضل احسن رندھاوا چونکہ آپ وی جٹ تے
رندھاوا گوت رکھدا اے۔ایس کر کے دیوا تے دریا وچ جٹاں تے جٹاں دی پنڈ وسو دے حوالے نال قلم کاری
کیتی گئی اے۔

موضوع دے اعتبار نال ناول ساڈھے پنڈ وکلچر تے رہت دی نمائندگی کردا اے۔ایس وچ دیہاتی

پس منظر وکھایا گیا اے ۔ گھوڑیاں ، اوہناں دے گھوڑ دوڑ دے مقابلے، میلے ٹھیلے، ڈھول تے ناچ، گوروواریاں دا منظر، پرانے ویر، ڈکیتیاں تے ڈکیت، جٹاں دیاں ٹوہراں،ویاہ دیاں رسماں، دیہاتی وسو دیاں اخلاقی قدراں تے چوری چوری پروان چڑھن والے پیار۔ایہہ سارے موضوع ناول وچ نظر آندے نیں۔سب توں وڈھی گل اے کہ ایہہ ناول خالصتاً سکھاں دے پنڈ دی نمائندگی کرداوکھالی دیندا اے۔

جتھوں تک ناول دے موضوع دا تعلق اے۔ایہہ اک معاشرتی ناول دے زمرے وچ آندا اے۔جتھے اک علاقے نوں لے کے اوتھے دی معاشرت بیان کیتی گئی اے ۔ونڈ توں پہلاں اسی فیصد آبادی پنڈاں تھاواں وچ وسدی سی۔پنڈ ورہتل دے حوالے نال کرشن چندر دے ناول 'جب کھیت جاگے' دیہاتی پس منظر دا اے۔ایس طرح انگریزی ادب وچ Hardy دے ناول مقامی رہتل دے نمائندہ نیں۔ محمد احسن فاروقی اجہے ناول بارے لکھدے نیں:۔

> ''ایک قسم کے ناول وہ بھی ہیں جن میں کسی گاؤں یا کسی ضلع کے کسی گاؤں کی زندگی ہی کا ذکر ہوتا ہے۔فلابیر کا میڈم بوری، دیہاتی زندگی کا اعلیٰ ترین ناولوں میں سے ہے۔اس قسم کے ناولوں کو مقامی ناول بھی کہا جاتا ہے۔''(19)

ایس نوں معاشرتی مقامی ناول وی کہہ سکدے آں پنڈ دی وسو دی نمائندگی کرن دی وجہ توں ایہہ Social Novels دے زمرے وچ آندا اے۔

iv. نال میرے کوئی چلے

'احمد سلیم' ہوراں دا ناول 'نال میرے کوئی چلے' 1974ء وچ تخلیق ہویا۔ناول کار نے ناول ٹھوس بنیاداں تے نہیں اساریا اے۔ایس ناول دا عنوان 'نال میرے کوئی چلے' کسے پختہ تے ادبی ذہن دی سوچ نہیں لگدی اے۔ناول کار نے ناول تخلیق کردیاں ایس دے رجحان تے گوہ نہیں کیتا۔البتہ ایہہ کہہ سکدے آں کے ایس نال جڑی ہوئی کہانی جسدا تعلق سانجھے پنجاب نال اے اہم کہانی اے۔ہندوستان دی ونڈ نے انسانی قدراں دی جیہڑی پائمالی کیتی اے۔اوس دا اظہار ایس ناول وچ ملدا اے۔اگر کوئی اہم چھوٹی کہانی ناول وچ ہے تے وہ مئیں فضل دین ہوراں دی محبت اے ''ایشر شیہاں' دے ٹبر واسطے۔مئیں فضل دین دا ایہہ قدم وی انقلابی سی اوہناں اپنے پوترے دی حیاتی بچان واسطے اک سکھ دھرم دی زنانی دا دودھ پلایا'راج

کوردا ایہہ کہنا سچے جذبیاں دی عکاسی کردا اے:۔

''چاچا اپنا چھوہر مینوں آن دے۔ میں بی تے تینڈی بھتیری لگدی آں۔ ایسٹر شہیاں دی پتنی راج کور بے اختیار ہوگئی۔''(20)

انسان وی وکھرے وکھرے نیں تے مذہب وی وکھرے وکھرے جتھے مئیں فضل دین' دی سوچ والے بندے نیں اوتھے صدیق ٹنڈے دی سوچ والے مسلمان وی پائے جاندے نیں۔ ایس ناول وچ ہندوستان دی ونڈ نوں وی موضوع بنایا گیا۔ سندراں نوں بہن دے طور تے قبول کرکے چھیم جی دا اوس دی بانہہ پھڑ لینا اپنے داوے دی راہ تے ٹرن دی گل اے۔ احمد سلیم نے 'آپا جی' دے حوالے نال اک نفسیاتی کردار وی تخلیق کیتا اے:۔

ونڈ دے رولیا تے پنڈ ورہتل نوں ویکھ کے اسی ایس نوں معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

.v بلدے دیوے

رضیہ نور محمد ہوراں 'بلدے دیوے' ناول تخلیق کرن توں پہلاں اک مقصد متھیا سی۔ اوس نوں ساہمنے رکھ کے ناول نوں بنیا گیا اے۔ ناول وچ جاگیرداراں دی نندیا کیتی اے۔ اوہناں دیاں استحصالی زنانیاں دے حق واسطے قلم اٹھائی اے۔

ایس ناول وچ پنجابی ناول دے شروع دے رجحانات پائے جاندے نیں اک سماجی تے معاشرتی پکھ نوں سامنے رکھ کے ناول نوں اساریا گیا۔ ناول دی کہانی وچ ڈھلا پن اے۔ خیال تے ایہہ ای کیتا جاندا اے کہ اخیر المیہ ہوئے گا۔ ایتھے لکھارن نے انت تے اک خوشگوار ماحول پیدا کیتا اے۔ اوس نے زرینہ دی قوت ارادی نوں سلاہیا اے:۔

''ایہ کئی نازک، کمزور تے وچاری جہی کڑی لگدی سی پر ایہدے وچ کئی قوت ارادی سی۔''(21)

لکھارن نے اخیر تک سلیم دی شخصیت نوں بدلن دی کوشش کیتی اے یعنی اوہ جیہڑا ابدیش توں آکے ایتھے دے ماحول وچ کھپ نہیں رہیا ہوندا او چانک ایتھے دے لوکاں دی خدمت دا فیصلہ کرلیندا اے۔ جاگیردار جہدے سارے بکھیرے پیدا کیتا ہوئے سی۔ اخیر وچ وی شراب دے نشے وچ دھت گھر آندا اے۔ منڈے دی پیدائش دی خوشی کرن وچ رج جاندا اے۔ دراصل تے ڈاکٹر سلیم نالوں زیادہ جاگیردار چوہدری

ظفر اللہ نوں بدلن دی لوڑسی۔ سماج نوں سدھارنے واسطے سماج نوں وگاڑن والے کرداراں دیاں سوچاں نوں بدلن دی لوڑ اے لکھارن نے شاید ایس گل ول گوہ نہیں کیتا۔ 'بلدے دیوے' موضوع دے اعتبار نال اک معاشرتی ناول اے۔ اک واضح مقصد ناول وچ وکھالی دیندا اے۔ ایس کر کے ایہہ اک معاشرتی مقصدی ناول اے۔

vi. چکڑ رنگی مورتی

کہکشاں ملک دا ناول 'چکڑ رنگی مورتی' اک کرداری ناول اے۔ اس دی کہانی 'زبیدہ نگار' دے اردگرد گھمدی وی۔ 'زبیدہ' دے بچپن توں شروع ہوندی اے۔ ملکی ونڈ توں بعد ایہہ بچی کیمپ وچ بے یار و مددگار رہندی اے۔ بے اولاد چاچی حشمت ایس نوں پالدی اے۔ باقی دی کہانی ایس بچی دی حیاتی دی کہانی دسدی اے۔

'زبیدہ نگار' دا کردار Protogonist کردار اے۔ کہانی زیادہ تر 'زبیدہ' دے حوالے نال اے ایس کر کے موضوع دے اعتبار نال ایہہ اک سوانحی ناول اے۔ انعام الحق جاوید 'چکڑ رنگی مورتی' بارے لکھدے نیں:۔

> ''کہکشاں ملک دا ناول چکڑ رنگی مورتی اک سوانحی ناول اے۔ جیہدے وچ بچی کہانی دا پورا پورا چسکا موجود اے۔ پر ایس انداز نال کہ دلچسپی تے تجسس دا عنصر کدھرے وی گھٹ نہیں ہوندا۔''(22)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ناول وچ سماجی تے سیاسی رجحانات وی پائے جاندے نیں۔ ناول دا پہلا حصہ سماجی پکھ رکھدا اے۔ ناول وچ سماجی مسائل وکھائے گئے نیں۔ دوسرے حصے وچ ناول حیاتی دا سیاسی رخ وی وکھاندا اے۔ 'زبیدہ نگار' دا سیاست داناں نال کم کرنا۔ میاں شفیق تے 'علامہ تسنیمی' دی مدد کرنا۔ اوہناں دیاں سیاسی رجاں وچ بڑھ چڑھ کے حصہ لینا۔ فیر سیاسی رجاں وچ بڑھ چڑھ کے حصہ لینا۔ سیاسی طور تے اک پلیٹ فارم حاصل کر کے اوس دا اک دن وزیر مملکت بن جانا۔ دراصل اس طرح ناول نگار اوس ویلے دے سیاسی حالات تے وی روشنی پاندی اے۔ سگوں سیاست داناں دے اصل چہرے وی وکھاندی اے۔ 'زبیدہ نگار' نوں مختلف روپاں وچ وکھا کے دراصل ناول نگار عورت دے ناول ہون والے استحصالی نوں وی نظراں دے سامنے لے آندی اے۔ ایس ناول نوں تخلیق کر کے دراصل معاشرے دے بہت سارے

کوجھاں توں گھنڈ چکیا اے۔

ایہہ ناول اک کردار دے اردگرد گھمد اا اے۔ ایس کر کے ایہہ Picarsque Novel وی اے۔ بنیادی طور تے چکڑ رنگی مورتی اک معاشرتی ناول اے۔

vii. دوروراڈے

صابر رضا دا ناول دوروراڑے لوک معاشرتی ناول اے۔ ایس ناول وچ دوطرح دی معاشرت دیاں جھلکیاں وکھایاں نیں۔ پاکستان دے حوالے نال ثاقب تے اوہدے ساتھیاں دی زندگی شاندار طریقے نال الیکی اے۔ ناول کار دا مشاہدہ کافی تیز اے۔ اوہ اپنے ناول دے مرکز کردار راہیں پاکستانی وسو دے جھلکارے وکھاندا اے۔ سیاسی بندے سلطان وڑائچ دا ساتھی ...... فریدہ عباسی دا ہمدرد ...... اک مصور آرٹسٹ سوشل ورکر ...... برطانیہ وچ رہن والیا امدادگار۔ ہر رنگ وچ اک مضبوط کردار اے۔

دوسری معاشرت انگلینڈ دی معاشرت اے۔ اوس دے کردار اپنے ماحول دی عکاسی کردے نیں۔ اوس وچ اوتھے رہن والے اپنی وسودیاں اوکڑاں بیان کردے نیں۔ ناول جدید ادبی تحریکاں دے تحت لکھیا گیا اے۔ ناول وچ رومانی پکھ وی پایا جاندا اے۔ ثاقب دا اچن چیت ریحانہ مرادنوں انگلینڈ جانے توں روک دینا۔ فیر لکھاری دوناں معاشرتاں دے ممبراں نوں ملا دیندا اے۔ معاشرت دے حوالے نال لکھاری دے خیالات تے غور کرو:۔

> ''ساڈھی معاشرت دی ہر کسوٹی ساڈے سونے نوں مٹی کر دیندی اے؟ ساڈے رنگ کسے نوں نظر نہیں آندے؟ ساڈے گلاباں دیاں خشبواں کسے تک کیوں نہیں اپڑ دیاں۔ اوہ کیہڑا ہتھ اے جیہڑا ساڈھی کامیابی دی گنتی پوری کردے ہوئے میٹر نوں مڑ صفر تے لیا کھڑا کردا اے۔ اوہ کیہڑیاں اکھاں نیں جیہڑیاں ساڈے من دی چنگیائی نوں بد اعمال دی عینک لائے بغیر نہیں ویکھ سکدیاں؟''(23)

اسی ڈاکٹر رشید احمد گوریجہ دے ایہناں خیالاں نال سہمت آں:۔

> ''ایہہ ناول رومانی وی اے تے معاشرتی وی کیوں جے سیانے ناول نگار نے صرف کہانی کہن لئی ناول نہیں لکھیا سگوں ساڈے معاشرتی مسئلیاں نوں بیان کرن لئی کہانی کاروروپ دھاریا اے۔''(24)

ایہہ اک معاشرتی رومانی ناول اے۔

viii. پکی سڑک

پروفیسر سردار خاں دا ناول 'پکی سڑک' پنڈ ورہت دی نمائندگی کردا اے۔ ناول کار نے پنڈاں دے خاص طور تے جھنگ دے پنڈاں دی وسوں نوں موضوع بنایا اے۔ پروفیسر سردار ہوریں خود وی 'جھنگ' دے رہن والے نیں ایس کر کے اوہناں واسطے ایس رہتل تے قلم چکنا ایڈا مشکل کم نہیں۔ ایتھے ایہہ سطراں نوٹ کرو:۔

''سجری سویرا ای اوہ شکار تے نکل کھلوتے۔ گھوڑیاں دی تھاں تے اوہ جیپاں تے سوار سن۔ گھوڑے تو بناں شہر عجیب جیہا محسوس کر رہیا سی۔ پھر اوہنوں شکاری بندوق دی تھاں تے رفل دتی گئی۔ رفل اوہ چلا تاں لیندا سی۔ پر پستول وانگ نشانہ نہیں سی۔'' (25)

پکی سڑک علامت اے ترقی دی۔ جدوں وی کسے علاقے دی ترقی مقصود ہوندی اے تے سب توں پہلاں اوتھے پکی سڑک بنائی جاندی اے۔ پکی سڑک بن جان نال شہر نال رابطے وچ آسانی پیدا ہو جاندی اے:۔

''جدوں دی پکی سڑک بنی سی لوکاں دا شہر آونا جاونا ودھ گیا سی۔ بن تاں اوہ شہر جا کے دیہاڑی وی کرن لگ پئے سن۔ تے ڈیرے تے آونا وی چھٹ گیا سی۔ شامیں تھکے ہوئے آوندے نیں، ڈیرے تے گپ شپ لئی وقت کتھوں کڈھدے۔ پر اوہ تاں جویں پنڈ نوں بھلدے جا رہے نیں۔ 'شمیر' نوں بھلاتے جا رہے نیں۔ اوہناں دا کہنا ہے جے شمیر بن کھر دا بولدا ہے پر میں تاں کسے خاص گل توں بناں کدے کسے نوں جھڑکیا تک نہیں۔ اوہ آپ وی انجان بندے جا رہے نیں۔'' (26)

پکی سڑک دی اہمیت نوں لکھاری نے اجاگر کیتا اے۔ دوجے پاسے اوہ اوہناں علاقیاں دی ریت روایت نوں وی نہیں بھلدا اے۔ 'شمیر خاں' اپنی غیرت دے تقاضے پورے کردیاں ہویاں اپنی جان دے دیندا اے۔ 'ڈاکٹر انور' اک اہم کردار اے۔ اوس دے دل وچ اگے ودھن دی خواہش وی 'شمیر' دے وڈھے پن نوں ویکھ کے پیدا ہوندی چھوٹے ہوندیاں اوہدا پیو اوس نوں دسدا اے کے وڈا بنن واسطے اوس نوں پڑھنا پئے گا۔ اوہدے اے مکالمے ویکھو:۔

''ایہہ بال انور سی۔ پیو نوں کوئی خیال آیا تے اوس پتر کولوں پچھیا۔ پتر توں وڈا بنیں گا'

'لمبر جناں وڈا'

'نہیں اوس توں وی وڈا'

'اوس توں وی وڈا، اوہ حیران ہویا۔ لابناں گا'

'تے پھیر پڑھنا پے گا'

'میاں جی کول نہیں۔ سکول جانا پے گا'' (27)

ایتھے انور نوں بڑا بندہ بنن دی motivation ہوندی اے۔ اوہ ڈاکٹر تے بن جاندا پر اخلاقی قدراں بھل جاندا اے۔ اگے وڈھن دا لالچ اوس وچ چھچھورا پن پیدا کر دیندا اے۔ پکی سڑک دے فائدے وی تے نقصان وی نہیں۔ موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ ایس قسم دا ناول احسان باجوہ ہوراں 'لہورنگی سویر' تخلیق کیتا اے۔ اجہے ناول مقامی رنگ وچ رنگے ہوندے نیں۔ ایہہ ناول معاشرتی مقامی ناول اے۔

ix. وتھاں سنجے کیرے

علی اختر دا ناول وتھاں سنجے کیرے موضوع دے لحاظ نال اک معاشرتی ناول اے۔ ایس ناول وچ معاشرے دے دو طبقیاں اچیاں تے نیویاں لوکاں دی نمائندگی کیتی اے۔ اکثر ایہہ ہوندا اے۔ کہ لکھاری اپنیاں لکھتاں وچ ایہناں طبقیاں دی کچھ دھرو بیان کردا اے۔ ایس ناول کاری نے ایہناں طبقیاں نوں ملان دی کوشش کیتی اے۔ بی اے خاں تے نوشین دے بچے اپنے نالوں کم حیثیت والے لوکاں دی محبت وچ گرفتار ہو جاندے نیں۔

ناول وچ افسران بالا دی حیاتی گذارن دے رنگ ڈھنگ تے روشنی پائی اے۔ وچے گھراں دے بچے اکلاپے دا شکار ہو جاندے نیں۔ فیر اوہ کئی دفعہ ماپیاں اگے react وی کر دے نیں۔ بیویاں دے سہارے زندگی گذارن والے افسراں دیاں بیویاں وی اوہناں کئی دفعہ کھری کھری سنا دیندیاں نیں۔ ایہہ ساڈھے معاشرے وی اک جھلک اے۔ ایہناں سطراں وچ نوشین اپنے خاوند بی اے خاں نوں اپنے پتر کامران بارے دسدی اے۔

''پر اوہنے نفرت نال مینوں جواب دتا۔ تسیں ساری حیاتی گرینڈ پا (Grand Pa) دی کمائی کھاندے رہے ہو۔ تھوڑا جیہا مینوں وی اپنے ڈیڈ دی کمائی کھان دا حق دیو۔'' (28)

ناول دی کہانی حقیقت پسندی تے اساری گئی اے۔ پتلیاں والیاں دی رہتل اصل رنگ وچ نظر

آندی اے۔اچی سوسائٹی دے افراد دیاں عادتاں اصلی رنگ وچ نظر آندیاں نیں۔ناول کار نے حقیقت پسندی توں کم لیا اے۔جدید ادب دے رجحانات ایس ناول وچ پائے جاندے نیں۔ناول اخیر وچ تھوڑا رومانی،جذباتی تے صوفیانہ رنگ وچ ڈب جاندا اے۔

موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک مکمل طور تے جدید معاشرتی ناول اے۔جس وچ شہری رہتل دی نمائندگی زیادہ ملدی اے۔

x. سارے سگن سہاگڑے

سارے سگن سہاگڑے موضوع دے لحاظ نال اک وسیبی ناول اے۔ناول کار نے اپنے علاقے دے حوالے نال ناول نوں اساریا اے۔اک معاشرے دے پکھاں نوں وکھایا اے۔ناول دی ساری کہانی اک کردار فوزیہ دے اردگرد گھمدی اے۔ایس کر کے ایہہ ناول Picaresque وی اے۔ناول رومانی جمالیاتی وی اے۔ناول نوں جدید تحریکاں نوں مکھ رکھ کے لکھیا گیا اے۔

ناول کار نے ناول دے شروع وچ لکھیا اے۔کہ ایہہ ناول اک طربیہ ناول اے اسی ناول کار دے خیالاں نال سہمت آں۔ناول وچ طبقاتی کشمکش وی وکھائی اے۔وڈھیاں تے نکیاں دی کچھ دھڑو دی نظر آندی اے۔ایس کر کے جدید School of Thoughts- Marxism تے Communism دا اثر وی نظر آندا اے۔ایہہ اک جدید رجحانات دا ناول اے۔

ناول دی کہانی وسیب چوں پنگری اے۔ایس کر کے ایس نوں معاشرتی وسیبی نالول کہہ سکدے آں۔

xi. سانول

سرائیکی بولی دا ایہہ ناول موضوع دے اعتبار نال معاشرتی تے ثقافتی ناول اے۔ایس وچ فسادات تے ونڈتوں بعد ہجرت دے مسائل نوں عکس بند کیتا گیا اے۔

xii. کوکن بیر

ارشد چہال دا ناول کوکن بیر اک معاشرتی ناول اے۔ناول کار نے ایس ناول وچ دو قسم دے وسیباں دی تصویر کشی کیتی اے۔پنڈوں تے شہری دوناں پکھاں نوں نال نال دسیا اے۔دوناں وسیباں دیاں اخلاقی قدراں تے وی جھات پائی۔ایہہ پوٹھوہاری رہتل دی معاشرت دی وی نمائندگی کردا۔شہراں

دی جدید معاشرت نوں قاری نال متعارف کراندا اے۔اوہ لکھدا اے:۔

''بیلو ایریئے نیں ہوٹلاں تے فاسٹ فوڈاں اپر دوپہریں بہوں رش ہو جانا سا تے لنچ
کرنے واسطے یاں تے فون کری کے ٹیبل بک کرانی پئنی سی یاں فیر جھاتی باپی کے تکنا پینا سایا
کاونٹر تے اوپر پچھنا پینا سی کہ لنچ کرکے آ سلے جالدھی جاسی''(29)

ناول کار پنڈ اں تھاواں وچ رہن والیاں دی فطرت تے وی گوڑھی نظر رکھدا اے۔ او ہناں دی
فطرت تے سوچ دے حوالے نال لکھدا اے:۔

''قادر پھٹڑ پیے آر بس پیا گھولنا سا۔ پر اساں سمجھ ہی نہیں اٹنی اوہ عالم خاں تے حنیاں
جمیاں نال کیہہ سلوک کرے۔ جے بڈھے راجیہ اریں ماندے نہ ہوئی تے اوہ کوئی نہ کوئی
کارا کری چھوڑے۔''(30)

ناول دا موضوع 'کوکن پیر' دا تعلق وی وسیب نال اے۔ناول وچ رومانی رجحانات وی ملدے نیں۔
ناول وچ رومانی فضاء سارے ناول وچ قائم رہندی اے۔ناول کار نے جنسی حوالے نال وی ناول وچ لکھیا
اے۔ناول دے رجحانات تے موضوع داویروا کریئے ناول معاشرتی وسیبی ناول اے۔ناول جدید تحریکاں
تحت لکھیا گیا اے۔ایس وچ جدید رجحانات پائے جاندے نیں۔

xiii. ٹانواں ٹانواں تارا

منشا یاد دا ناول 'ٹانواں ٹانواں تارا' اک ٹھوس تے بھرواں ناول اے۔ایس ناول وچ دوطرح دی
معاشرت جھلکدی اے۔لکھاری دا کمال ایہہ اے کہ اوس دوناں طرح دی معاشرت تے بھرپور طریقے نال
لکھیا اے۔خالد ناول دا اوہ کردار جیہڑا ناول نوں اپنے اردگرد گھماندا اے۔اوہدی پیدائش پنڈ تھاں دی سی
ایس کرکے اوسدی حیاتی دا کافی عرصہ پنڈ وسوو چ گذاردا اے۔ تے لکھاری دا مشاہدہ اوس وسودے حوالے
نال کافی گوڑھا اے۔اوہ اوس معاشرے دے کھیل، میلے ٹھیلے، ویر، پیار محبت، اچیاں تے نیویاں دا رہن سہن
تے انداز گفتگو سب کجھ بہت چنگی طرح جاندا اے۔ایس کرکے سانوں ناول وچ اک قدرتی پن لگدا اے۔
علی عباس حسینی نے اپنی کتاب ناول کی تاریخ وتنقید وچ عصری ناول بارے لکھیا اے:۔

''یہ وہ ناول ہیں جن میں ایک محدود مخصوص زمانے یعنی چار پانچ سال یا دس بیس سال کے
حالات کسی اک شخص یا خاندان کی وساطت سے پیش کئے گئے ہوں۔''(31)

ایس تعریف نوں مکھ رکھ کے 'ٹانواں ٹانواں تارا' تے گوہ کریئے تے ایہہ ناول سانوں معاشرتی ہون

توعلاوہ اک عصری ناول وی لگدا اے۔ کیونکہ ناول دی کہانی اک شخص خالد دے حوالے نال اساری گئی اے۔ سارے ناول وچ حالات، واقعات تے زمانہ بدلدا رہندا اے لیکن ناول وچ کہانی خالد دے حوالے نال اگے ٹردی اے۔ کہانی دا انت وی خالد دے حوالے نال ہوندا اے۔ اوہ خالد جیہڑا اہن بابے دے روپ وچ ہوندا اے۔ اوس بابے بارے لکھاری لکھدا اے:۔

''بابے ریت دی مٹھ بھ کے چھنے وچ پائی تے انگلی نال کھودن لگ پیا۔ ایہہ ساری کھنڈ ای کھنڈ اے۔ بابے مولا دی ریت ول اشارا کر کے آکھیا۔''(32)

اسی خالد بابے دے انت دا اندازہ لگا سکدے آں۔ ٹانواں ٹانواں تاراوچ معاشرتی تے عصری دونویں رجحانات پائے جاندے نیں۔ اسی ایس ناول نوں معاشرتی عصری ناول کہہ سکدے آں۔

xiv. چیتر باغ

سجاد حیدر دا ناول چیتر باغ موضوع دے لحاظ نال اک سوانحی ناول اے اک خاص ویلے نوں لکھ رکھ کے اک خاص ٹبر دا پچھوکڑ تے حال بیان کیتا گیا اے۔ ناول کار نے بڑے خوبصورت ڈھنگ نال پنڈو وسوں اپنی قلم دی نوک نال الیکیا اے۔ ایس پنڈو تے زمیندارانہ رہتل وچ سانوں کدھرے وی بناوٹ نظر نہیں آندی۔

ساڈھی مقامی رہتل وچ جیہڑا رکھ رکھاؤ تے انداز ساڈے زمینداراں دا تے اوس دا اک اک پکھ نمایاں نظر آندا اے۔ ایس ناول دی بنیادی کہانی میاں علی گوہر دے ٹبر دی کہانی اے۔ اوس نال ہور نکیاں نکیاں کہانیاں وی جڑیاں ہویاں نیں۔ سخی سرور دا میلہ تے اوہدیاں رونقاں دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔ ناول وچ مولوی صاحب دی علمیت نے ناول نوں علمی تے ادبی رنگ دے دتا اے۔ شہروں آئے ہوئے پروفیسر صاحب تے کڑیاں سمن تے ثمر دی وجہ نال ناول وچ تھوڑا جیہا شہری پکھ وی نظر آندا اے۔ لاہور دا شہری رنگ وی وکھالی دیندا اے۔ مجموعی طور تے ناول نے پنڈو وسوں کلاوے لیا ہویا اے۔ کامران جیلانی ہوراں اپنے مضمون وچ ناول دے موضوع دا اسطرح ویروا کیتا اے:۔

"Chetar" is the Punjabi word for month of spring season, it may also refer to memory (from cheta) and thus becomes the memory of garden, in either case the title holds out a pleasant"(33)

ایہہ ناول حقیقت نگاری دے رجحانات دے تحت لکھیا گیا اے ۔کہانی پنجابی رہتل بہتل دی حقیقی نمائندگی کردی اے۔ایہہ ناول معاشرتی سوانحی ناول اے۔

xv. لہوررنگی سویر

احسان باجوہ ہوراں دا ناول لہوررنگی سویر ساڈھی پنڈ وسود دی کہانی اے ۔ساڈے اکثر پنجابی ناول ساڈھی پنجابی وسود دی نمائندگی کردے نیں۔موضوع وچ ساڈے پنڈاں دے عام مسئلے نوں کہانی دی شکل دتی اے۔اس وچ ساڈے پنڈاں وچ رہن والیاں دی سوچاں تے سدھراں تے روشنی پائی اے۔کہانی وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔کوئی نفسیاتی مسئلہ نہیں دسیا گیا۔بس لکھاری لوکاں دیاں سوچاں دا ویروا کرنا چاہندا اے۔ Richard Gill ناول بارے لکھدا اے:۔

"A Novel is a word specially made in words by an author"(34)

Author دی سوچ ناول دی Theme ہوندی اے ۔لہوررنگی سویر وچ لکھاری لوکائی دی اصلاح کرنا چاہندا اے ۔اوہ معاشرے دیاں بھیڑاں دی نشان دہی وی کردا اے ۔فیر اوس بھیڑ نوں دور کرنے واسطے شازو جہے کردار دی قربانی وی دلا دیندا اے ۔متوسط زمیندار گھرانیاں دی کہانی وی اے ۔ایتھے کوئی وڈیرا نہیں ۔ایہہ درمیان درجے زمیندار دی آپس سے لاگت بازی تے جھوٹی انا دی نشاندہی کردا اے۔کدی کدی اک دوجے تے دباؤ واسطے بڑھکاں وی ماردے نیں۔ایہہ بڑھکاں ای دوجے پاسے نوں غصہ دلاندیاں نیں۔جس طرح فیروز وی صادق دیاں بڑھکاں توں پریشان ہو جاندا اے ۔حالانکہ اوہ فطرتاً شریف آدمی اے۔پر اوہ وی ہتھیار رکھن دا سوچدا اے:۔

''یار انور۔اوہ دن صادو دیاں بڑھکاں سن کے مینوں ایہو خیال ای آوندا رہندا اے پئی کتے نچی مچی اوہ مینوں جانوں نہ مکا دیوے کسے دے دل دا کاہدا پتہ ہوندا اے یار......میں تے ہر ویلے تموں جھانا جیہا ہو رہنا واں میرے کول تے ہتھیار پتر وی کوئی نہیں۔جیہڑا ابند او ویلے کو ویلے اپنے کول رکھ لوے۔''(35)

ایتھوں پتہ چلدا اے کہ لوکی کسطرح چنگے بھلے بندے نوں کراہے پا دیندے نیں۔اسطرح لوکاں دی فطرت دس کے لکھاری اوس سوسائٹی نوں reform وی کرنا چاہندا اے۔ناول کار ہیر وارث شاہ توں کافی متاثر اے ایس کر کے ناول وچ جیہڑی سوچ اوہ اپنی لکھت راہیں نہیں سمجھا سکدا۔اوتھے اوہ ہیر وارث شاہ دا

حوالہ دے کہ سمجھاندا اے:۔

جیہڑا لکھوہ کنڈ ھے ڈگ مرے کوئی تقدیر اوہدا لکھا تا کڈھدی اے
وارث شاہ محبوب نوں تدوں پائیے جدوں اپنا آپ گوائیے جی(36)

اس طرح لکھاری وارث شاہ دے مقولیاں دے سہارے سوسائٹی دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ بلہے شاہ تے میاں محمد بخش دے شعراں دا حوالہ وی ناول وچ ملدا اے۔ناول نگار کہاوتاں راہیں لوکاں دی فطرت تے نفسیات وی دسدا رہندا اے:۔

''بندے وچ مکر چار سو تے بڈھی وچ چار سو چار''(37)

ناول وچ زیادہ تر گفتگو کرداراں دی اے۔ایس گفتگو دے ذریعے ای سانوں کرداراں بارے پتہ چلدا رہندا اے۔ دراصل ایہہ چھوٹے مکالمے ناول وچ بہت زیادہ نیں۔گلاں باتاں ذریعے ناول نوں اساریا گیا تے اگے ودھایا گیا۔کئی دفعہ تے ایس ناول نوں' گلاں باتاں' دا ناول کہن نوں دل کردا اے۔ناول دی زبان چونکہ سلکھنی اے۔ایس کرکے گلاں باتاں ناول وچ خوبصورتی پیدا کر دیاں نیں۔ناول دا موضوع زیر بحث کرن توں پہلاں ناول کار دے اپنے خیالاں تے غور کرنا چاہیدا اے۔' اپنے ولوں' وچ لکھدے نیں:۔

''ساڈھے دیس وچ وی وکھرے وکھرے سمے اندر سیاسی حالات پاروں اسدے جاگیر داری نظام تے ایتھوں دی روایت نوں طبقاتی بنا دتا اے۔امیر اں ہر طبقہ کے ہور بندے نال کاہنڈ اگندھن کئی اپنے طبقے دے مزاج مطابق نا کر وُبھدا اے۔ایس پاروں سچے پیار دیا کول سدھراں پھڑ ہو وہندیاں نیں۔ اتے حیاتی دے سندر پکھ انہوند دی سولی چڑھ جاندے نیں۔کجھ لوکی دوجیاں نوں آپو وچ لڑا کے اوہناں دیاں جائیداداں مل لے کے جاگیر دار طبقے وچ رلن دیاں خاباں ویکھدے نیں۔ایسر اں لٹن والے تے لٹے جان والے دو طبقے اگھڑ کے سامنے آوندے نیں۔ تے کناں دے کچے لوکی بھگیاڑ صفت لوکاں دے ہتھاں وچ کٹھ و نے بن کے مرن مارن تائیں اپڑ جاندے نیں۔نسلاں تائیں ویر چلائے نیں اتے وسیب کھیروں کھیروں ہو جاندے نیں۔''(38)

ناول بنیادی طور تے Sociological Novel اے۔اس وچ لوکائی دے حوالے نال گل کیتی گئی اے ۔ ناول کار Reformation دا خواہش مند وی اے ۔ اس لئے اس نوں Socialogical Reformatory Novel دا نام دے سکدے ۔ اس وچ معاشرتی اصلاحی ناول دے رجحانات پائے

جاندے نے ۔شازو دی موت دے پچھوکڑ وچ وی اصلاح دا جذبہ اے اوس دی موت دے باوجود وی اسی اس نوں ٹریجڈی نہیں کہہ سکدے ۔اردو ادب وچ نذیر احمد دیاں لکھتاں اصلاحی نیں ۔انگریزی وچ Charls Dickens دے ناول Socialogical نیں ۔ایہہ اک معاشرتی وسیبی ناول اے ۔

xvi. سوچ سمندر

ناول کار دا آخیری ناولٹ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال اے ۔ ہندوستان دی ونڈ نے معاشرے نوں برے طریقے نال متاثر کیا اے ۔فسادات،لٹ مار،قتل تے اغوا ورگے واقعات نے جنم لیتا۔ نجمہ جہی خاندانی کڑی دربدر دھندہ کرن تے مجبور ہوندی اے ۔گوربخش کور نوں اک مسلمان بھرا حفاظت نال رکھدا اے ۔پر ہندوستان وچ اودھے نال برا سلوک ہوندا اے ۔موضوع دے حوالے نال ایہہ ہندوستان دی ونڈ دا ناولٹ اے ۔ایہہ اک معاشرتی ناولٹ اے ۔

xvii. سکا پتر تے ہوا

سوچ سمندر دا ایہہ ناولٹ مقصدی ناول اے ۔ایہدی رہتل شہری اے ۔انسانیت تے دولت دی کھچ دھرو وکھالی گئی اے ۔ایس کھچ دھرو وچ 'عرفاں آزر دی' دی جان چلی جاندی اے ۔ انسان تے انسانیت قربان ہو جاندی اے ۔دولت تے دولت مند زندہ رہ جاندے نیں ۔ایہہ اک معاشرتی ناولٹ اے ۔

2. رومانی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ کجھ ناول رومانیت دے حوالے نال وی تخلیق ہوئے ۔رومانی پکھ دے ناولاں بارے جانکاری حاصل کرن واسطے ۔ساڈھے واسطے ایہہ جاننا وی ضروری اے کہ Romance یعنی رومانیت کی ہوندی اے ۔A Dictionary of Litrary Tems وچ کجھ اسطرح لکھیا اے :۔

> "Rommance (Med. Lat in the Romanic Language) primarily medivial fictions in verse or or prose dealing with adventures of chivalry and love."(39)

رومانیت نوں ایسے کتاب وچ ہور طرح وی واضح کیتا اے ۔رومانی ویلے دے مکتب فکر بارے لکھیا اے :۔

> "They are a concern to value feeling and emotion rather

than the human capacity to reason. Logical thought and understanding often connected with scientific."(40)

رومانیت دا تعلق احساسات تے جذبات نال ہوندا اے ۔ پنجابی ادب وچ اجیہے ناول جنہاں دا تعلق احساسات تے جذبات نال ہووے رومانی کہلان گے ۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ رومانیت دی تحریک دراصل جرمنی توں شروع ہوئی تے بدیشی ادباں تے اس دا اثر ہویا۔ اردو ادب وی اس توں متاثر ہویا۔ پنجابی ادب تے وی اس دے اثرات وکھالی دیندے نیں ۔ پر ایہہ ادب تے اثرات دا اک ای پکھ اے ۔ اصل وچ ساڈھے پنجابی ادب دے قصیاں وچ رومانیت بہت نمایاں اے ۔ اگر اسی گوہ کریئے تے ہر ناول وچ رومانیت دا اثر ہوندا اے ۔ پر کجھ لکھتاں اجیہاں ہوندیاں نیں جیہناں تے رومانیت دی چھاپ گوڑھی ہوندی اے ۔ ایہناں پنجابی ناولاں دی ونڈ کجھ اسطرح اے ۔

i. ناز و

ناز و 1971ء وچ لکھیا گیا ۔ اوس وقت تک بہت گھٹ ناول چھاپے چڑھے سی ۔ پنجابی ناول دا پس منظر وی معاشرتی تے سماجی سی ۔ ناول سارے دے سارے مقامی رنگ دے سی ۔ نازو اپنے پلاٹ دے لحاظ نال اک مضبوط پلاٹ اے ۔ کہانی وچ وی تسلسل اے ۔ کہانی دا لڈھ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال رکھیا گیا ۔ ویہویں صدی دی رومانیت جیہڑی انگریزی ادب تے اثر انداز سی نے اردو ادب تے وی اثر کیتا ۔ 'نازو' مکمل طور تے رومانیت دی زد وچ اے ۔ معاشرتی تے سماجی پکھ وی وکھالی دیندا اے ۔ ونڈ دے اثرات وی لکھت دا لڈھ بندھ دے نیں ۔ پر رجحانات دے حوالے نال اک مکمل رومانی ناول اے ۔ مریم تے گاغمن دی محبت دی شادی اے تے اوہناں دے آپس دے مکالمات وی رومانی نیں ۔ لکھاری دی لکھت دا ایہہ قصہ پڑھو:۔

''گاغمن پیار نال مریم دی کھاڈی پکڑ تے اوندا منہ اتوں تے کریندیاں ہوئیاں اکھیا۔''(41)

قادر بخش تے فرحت دی حیاتی وچ اوہ ویلہ آندا اے جس نوں لکھاری اسطرح بیان کردا اے:۔

''دیدنال دید ملی تے لب مسک پئے ۔ بجلیاں چمکیاں تے ڈوہاں دا سکون اجڑ پجڑ گیا ۔ ہلکی ہلکی تے مٹھی مٹھی تڑپ ڈوہائیں دلاں محسوس کیتی تے او بے چینی ہولے ہولے خوشی دی شکل وچ ڈھلائی گئی ۔''(42)

نازو تے اختر دی محبت تے نجمہ دا اختر نال لگاؤ وی بھرپور رومانیت اے۔ نازو دی محبت وچ پاکیزگی اے تے نجمہ سستی قسم دی رومانیت دا اظہار کردی اے۔ محبت تے رومانیت دا بڑا گوڑھا ساتھ اے۔ ناول کار محبت بارے اپنے خیالات دا اظہار کجھ اسطرح کروا اے:۔

''محبت ہک نور اے جیندی روشنی دل دے گوشے گوشے وچ چانن کر ڈیندی اے۔ محبت انسانی زندگی دا ساریاں کنیں وڈا خزانہ ہے۔ جیہندے کول محبت اے اوندے کول سبھ کجھ اے۔'' (43)

سارا اوپر وا کرن توں بعد پتہ چلدا اے کہ نازو اک رومانی ناول اے۔ ایہہ ناول رومانی رجحانات ہیٹھ تخلیق ہویا اے۔

ii. جھوکاں تھیسن آباد ول

ناول 'جھوکاں تھیسن آباد ول' موضوع دے اعتبار نال وسیب دی کہانی اے۔ ایہدی کہانی سرائیکی وسیب توں پنگری اے۔ ناول کار نے اپنے علاقے دی کھل کے عکاسی ایس ناول وچ کیتی اے۔ ناول دی کہانی بنیادی طور تے رومانی اے۔ جدید تحریک ادب دے رجحانات ایس ناول وچ موجود نیں۔ ناول دے اخیر وچ ناول کار نے ناول وچ رفاعی تے اخلاقی رنگ وی بھریا اے۔ اگر پورے ناول تے گوہ کریئے تے ایہہ رومانی وسیبی ناول اے۔

iii. کھیڈ مقدراں دی

راجہ محمد احمد دا ناول کھیڈ مقدراں دی اک رومانی ناول اے۔ ایس ناول وچ کوئی خاص مقصدیت نظر نہیں آندی۔ ناول دا نائیک بہادر علی اجہی شخصیت جہدے تے تن زنانیاں عاشق ہو جاندیاں نیں۔ ناول دی کہانی ایہدے تے اساری گئی اے۔

موضوع دے لحاظ نال ناول دے پہلے حصے وچ پنڈ وسو وکھائی گئی اے۔ پنڈ وسو وچ وی رومانیت دا کجھ زیادہ اگڑواں اے۔ 'بہادر علی' دی خاطر اک کڑی 'شازی' دا اپنے ویاہ والے دن خودکشی کر لینا۔ فیر اک اوسے ہی پنڈ دی کڑی تاجو دا بہادر علی دی محبت وچ گرفتار ہونا۔ شمو دے گامو نال تعلقات دا ذکر گھٹیا انداز نال کیتا اے۔ لگدا اے ناول کارنوں سوائے رومانیت دے ہور کجھ نظر نہیں آندا۔ پنڈ وسو دی دشمنیاں تے سازشاں دا وی ذکر اے۔

ناول دے دوجے حصے وچ وی 'بہادر علی' اچن چیت ناہید نال ملاقات کردا اے۔ فیر اوہی ناہید بہادر علی نوں دیوانگی دی حد تک چاہن لگ پیندا۔ اس حصے وچ ناول کار نے شہر وسو دی عکس بندی کیتی اے۔ ناہید دا رہن سہن اوہدے خاوند سرور دی کم نال محبت تے بیوی ولوں لاپرواہی شہری رہتل دے عکس نظر آندے نیں۔ شہر وچ وی رومانی فضا قائم رہندی اے۔ ناہید تے بہادر علی توں علاوہ شیر علی تے نگہت دی محبت وی پروان چڑھدی اے۔ ایس رومانس دا اخیر شادی تے ہوندا اے۔ ناول کار نے نہ پنڈ و رہتل تے نہ ای شہری رہتل وچ اخلاقی قدراں دا خیال کیتا اے۔ البتہ ناول دا نائیک بہادر علی رکھ رکھاؤ والا بندہ اے۔ ناول دا اخیر غم ناک اے۔ ناول دے تن کردار ختم ہو جاندے نیں۔ ناول دا نائیک وی اخیر تے مر جاندا اے۔ ناول کار مقدر نوں قصوروار ٹھہرا کے ناول دا انت کر دیندا اے۔

ناول نوں شاندار لکھت نہیں کہہ سکدے۔ اوس ویلے نثر نگاری وچ کم بہت گھٹ ہویا سی۔ اوس لوڑ دی خانہ پری کہہ سکدے آں۔ ایہہ اک رومانی لکھت اے۔

iv. پیاج

پیاج اک رومانی وسیبی ناول اے۔ ناول وچ دو قسم دے وسیب وکھالی دیندے نیں۔ پنڈو رہتل بہتل دی عکس بندی کیتی اے۔ ناول دے شروع وچ لکھاری لکھدا اے:۔

> ''گھوڑے ڈھندی ماء دو مونہہ کرتے اجن بھورل انھیں ملیند ابیٹھا، جو ہک کاں اڈ دا ہویا آیا تے دیگوی وچ چیج مار ڈنس۔ بھورل ڈٹھا تاں دکھار اتھی گیا۔'' (44)

شہری وسیب دی لکھاری اس طرح تصویر کھچ دا اے:۔

> ''پرے کنوں انھیں مرینڈی اور اوہ لمبی چوڑی کوٹھی شہر دے امیر کبیر ایکسین رشید خاں دی ہئی جیہڑا اغرہئی دی نہیں جھاگ تے ایں مراتبے تے پنا ہا۔ بندہ ضرورت توں زیادہ خوش اخلاقی تے ملاوڑا ہا'' (45)

ناول وچ کافی وسعت اے۔ دو نسلاں دی کہانی بیان کیتی گئی اے۔ ناول وچ رومانی کجھ زیادہ اگھڑواں اے۔ رومانیت دے رجحانات ملدے نیں۔ ناول دا انت المیہ اے پر کجھ کرداراں واسطے طربیہ وی اے۔ سرائیکی بولی دا ایہہ پنجابی ناول خاص اہمیت رکھدا اے۔

v. گنجھل

نسرین بھٹی دا ناول 'گنجھل' ہندوستان دی ونڈ توں پیدا ہون والے خیالات توں متاثر ہو کے تخلیق ہویا اے۔ ملکی ونڈ نے فسادات نوں جنم دتا۔ ورہیاں توں کٹھے رہن والے ہندو مسلم تے سکھ بھائی چارہ ختم کر کے مذہبی جنونی تے نسلی تعصب دا شکار ہو گئے۔ اک دوجے دے گھراں وچ غنڈہ گردی کرن لگ پئے۔ 'پھل' ایس ناول دا اہم کردار ایسے ای حالات دی ماری ہوئی سی۔ خوش قسمتی نال اوہ اک شریف گھرانے وچ آ جاندی اے۔ ناول دی فضا رومانی اے۔ ایہہ رومانیت ناول وچ شروع توں لے کے اخیر تک قائم رہندی اے۔ رومانی رجحانات توں علاوہ کردار نفسیاتی وی نیں۔ حکیم صاحب دی سوانی چونکہ اک روایتی قسم دی بیوی اے ایس کر کے اوہ Complex دا شکار ہو جاندی اے۔ غیر ضروری قسم دا شک اوس نوں بدحواس تے پاگل کر دیندا اے۔ خود 'پھل' اپنے حالات دی ماری ہوندی اے۔ اوس دی شخصیت وچ اک خاص رخ دی ہو جاندی اے۔ مودودے پیچھے جان دی بجائے اک بازاری جہے گھبرو نال ٹر کے اپنی حیاتی وچ مزید الجھاؤ پیدا کر لیندی اے۔ خودکشی وی بزدل لوک کردے نیں۔ لیلیٰ اک سلجھی تے پڑھی لکھی سوانی اے۔ کردار دے لحاظ نال اک مضبوط کردار اے۔ اگر سارے ناول دا اویر وا کریئے تے پتہ چلدا اے کہ گنجھل اک رومانی نفسیاتی ناول اے۔ جس وچ ملکی ونڈ نوں موضوع بنایا گیا اے۔ تخلیق کار نے لوکاں وچ قومی تے ملکی جذبہ پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ انعام الحق جاوید ہوراں دی رائے اے:۔

> 'ایس ناول نوں رومانی ناول دی کہیا جاسکدا اے کیوں جے ایہدے وچ پیار تے جنس موجود اے پر گوہ نال ویکھیا جائے تے سماجی مسئلے ای ایہہ شناخت دا ڈھلا حوالہ بن دے نیں۔'' (46)

vi. سدھراں دے پھل

صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' ساڈے پنڈ ووسیب دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ ناول دی بنیاد محبت اے۔ ایس محبت نوں سرخرو کرن واسطے کافی کردار مدد کردے نیں۔ کلثوم اوہ کردار اے۔ جیہڑی ایس محبت واسطے سب توں وڈھی قربانی دیندی اے۔ اپنا باپ، اپنی زویں، اپنا آرام تے رشتے تیاگ دیندی اے۔ لکھارن اوس ایس سدھر دے حوالے نال لکھدی اے:۔

> ''اوہ اک جوڑا لاؤندی سی تے دوجا پوندی سی۔ اک کپڑا دوتن واری توں بہتا نہیں سی پاؤندی تے خورے بن ماڑا کھاندی تے ماڑا ای پاؤندی ہوئی ایں اک سدھر لئی اوہنے اپنیاں ساریاں سدھراں دا گل گھٹ دتا ہونا اے۔'' (47)

سدھراں دے پھل رجحانات دے حوالے نال اک روایتی قسم دا ناول اے ۔ ایہدی سدھ پدھری رومانی کہانی اے ۔ ایہہ ساڈھی پنڈ و وسیب دی انکھ تے غیرت دی نمائندگی کردا اے ۔ ایہہ اک رومانی وسیبی ناول اے ۔ اک اجیہا رومان جیہدے وچ حداں مقرر سی ۔ ساڈھے پنڈ و وسیب وچ کڑیاں منڈیاں وچ اک شرم تے حیاء ہوندی اے ۔ لکھارن نے وی اپنے وسیب دے ماحول نوں مدنظر رکھ کے ایہہ رومانی کہانی الیکی اے ۔ ایہہ سطراں قابل غور نیں :۔

> ''مظفر کڑی والے پاسے بہہ گیا تے اوہدیاں سوچاں کلثوم دے جثے دوالے ہالہ بنان لگ پیاں اوہدا دل کرداسی اکھاں ایس حسن دی مورت نوں تکدیاں رہن ۔ پر اوہ مجبور سی ۔ اگے بہہ کے اوہ پچھے مڑ کے تک نہیں سکدا ا۔'' (48)

ایہہ لکھت رومانی رنگ وچ رنگی مکمل تخلیق اے ۔ ایہہ ناول اک رومانی ناول اے ۔ جس وچ اک وسیب دی کہانی سمیٹی ہوئی اے ۔

vii. بھاگ سہاگ

راہی گبول دا ناول بھاگ سہاگ ڈرامائی انداز دی لکھت اے ۔ ناول کار نے اک ناول دا سوچ کے خاکہ بنیا تے اوس وچ اپنی سوچ دے مطابق رنگ بھر دتے نیں ۔ ناول کار نے ناول دے شروع وچ ای ناول دے موضوعات نوں لکھ دتا اے ۔ اوس ایس نوں تعمیری، اصلاحی تے رومانی سرائیکی ناول کہیا اے ۔ معاشرے دی تعمیر تے اصلاح دے کم کرداراں راہیں کروائے گئے نیں ۔ تقریباً سارے کردار فیصل، محمود، ممتاز، نواب شہریار خاں، سکندر حیات، جاگیردار شیر زمان، شہزادی گلنار، شمع، ناہید ہوری سارے نکے وڈھے کردار معاشرے دی اصلاح کردے وکھالی دیندے نیں ۔ ناول وچ اک مقصدیت اے ۔ ''الفلاح پارٹی'' دے نال سارے لوکی رل مل کے کم کردے نیں ۔ ناول دا اک ضروری انگ رومانس وی اے ۔ ناول دے سارے جوان کردار ایس رومانس دیاں پینگھاں جھوٹ دے نیں ۔ پر ایس وچ اوہ مقصد حیات نہیں بھولدے ۔ ایس رومانیت وچ اوہناں دے رستے وچ کوئی اوکڑ نہیں آندی ۔ سیاسی رنگ وی وکھالی دیندا اے ۔ ایس کر کے ایس وچ جدید رجحانات پائے جاندے نیں ۔

ناول دی Theme تے غور کریئے تے ناول کار چاہندا اے کہ سارے اوپر دے لوکاں دیاں سوچاں وچ تبدیلی آنی چاہیدی اے ۔ نواب، جاگیردار تے مل اونر ز ایس ناول وچ بدلیاں ہوئیاں سوچاں نال

ابھردے نیں ۔ناول کار نے دیباچے لکھیا اے:۔

''میں محض اتنا عرض کریساں جواے ناول ہک پیغام اے۔''اپنی دھرتی آپ وسا''
پیغام ہمیشہ خوش آئندہ ہوندے۔جدوجہد دے پاندھیں کوں جذبہ ڈیوا،کامیابی دی خوش
خبری سنا منزل تے تجن دی راہ ڈکھیندے۔اے ناول اج دے انسان تے خاص طور تے
عینکر نوجوانیں کیتے دنیا سدھارواسطے ہک بانگ اے۔''(49)

ناول کار نے رومانیت دے نال نال متصدیت نوں نہیں بھولیا۔ایہہ اک رومانی متصدی ناول اے۔

viii. چیڑھاں دی چھاں

ارشد چہال ہوراں دا ناول چیڑھاں دی چھاں رومانی تحریکاں دے اثر ہیٹھ لکھیا گیا ناول اے۔ناول وچ سارے ویلے رومانی فضاء چھائی رہندی اے۔مہرین تے فیروز دی محبت، لگاؤ،کشمیر دے خوبصورت نظارے،وچے پہاڑ،وگدیاں ندیاں،چیڑھاں دی چھاں،جھیل سیف الملوک دے منظر تے اوہناں دے درمیان ٹردے پھردے دو محبت بھرے کردار ناول وچ آپ مہارے رومانیت دے پھل کھلاردے نیں۔ جتھوں تک رومانس تے جنسیات دا تعلق اے۔اوس وچ Vulgarity دا پہلو نہیں اے۔سگو رومانس نوں سوہنے ڈھنگ نال وکھایا اے۔ایہہ لکھاری دی خوبی اے کہ رومانس تے جذبات دا اظہار اوہ شعراں راہی کرداا اے ۔سوہنیاں لفظاں راہیں جذبیاں نوں چھوندا اے۔شرم و حیاء وچ ڈوبی ہوئی رومانیت وچ ایہہ جذبے ڈھکیاں چھپائے تے اشاریہ کنایہ نال ای بیان کر کے لکھاری نے لکھت وچ خوبصورت فضاء پیدا کیتی اے۔ناول دی رومانی فضاء وچ منظر نگاری دا بڑا ہتھ اے۔ایتھے سانوں کرشن چندر دی منظر نگاری یاد آندی اے۔ایہہ اوہ ای کشمیر اے جس نوں کرشن چندر نے اپنے ناولاں وچ سوہنی جاہ دتی اے۔

کدھرے "Words Worth" دا جھاکا وی پیندا اے۔جو کجھ Nature دے حوالے نال اپنیاں نظماں وچ لکھدا سی۔ارشد چہال نے اپنی نثری لکھت وچ اجہی شاعری کیتی اے۔سوہنے تے سلکھنے لفظ، محاورے تے زبان ورتی اے۔مشتاق کنول ہوراں دے خیال موجب:۔

''ایس دا موضوع اک اجہی نویکلا رکھدا اے کہ اسیں بن آکھ سکدے آں کہ پنجابی فکشن
نوں وی روسی فکشن وانگ اک کوکول لبھ گیا اے۔ایس ناول راہیں ارشد چہال نے اک
خوبصورت تے فطری حسن نال بھجی جوہ دا تھاں پتہ دتا اے۔''(50)

ناول جدید ادبی تحریکاں دے تحت الیکیا گیا اے ۔اسی ڈاکٹر احمد حسین قریشی دی ایس رائے نال سہمت آں ۔اوہ لکھدے نیں :۔

''چیڑ ھاں دی چھاں' لکھ کر ارشد چہال نے وقت کی دو اہم ضرورتوں کو پورا کیا ہے ۔ایک پنجابی زبان و ادب باوصف کلاسیک ادب کی دولت سے مالا مال ہے ۔لیکن جدید ادب کے تقاضوں سے عاری ہے ۔پنجابی زبان میں محدود چند اچھے ناول لکھے گئے ہیں ۔ارشد چہال نے پنجابی میں جدید انداز کا یہ ناول لکھ کر ایک اہم کوتاہی پوری کر دی ہے ۔دوسرے کشمیر جنت نظیر کے لوگ آج کل جس کرب اور پریشانی میں زندگی گزار رہے ہیں ان کے احوال و افکار عامتہ الناس کے سامنے کماحقہ پیش کرنا ہر دانشور کی ذمہ داری ہے۔''(51)

ایس ناول وچ اک لکھاری دی متصدیت وی وکھالی دیندی اے ۔اک پسماندہ علاقے دی لوکائی تیکر علم دی روشنی پہنچانا ۔جاہلیت دے اندھیرے نوں دور کرنا تے جعلی 'پیر' کولوں معصوم لوکاں نوں بچانا ۔ایہہ سارے متقصد لکھاری نے مکھ رکھے نیں ۔اوس نے نرا پرا رومانس ای نہیں وکھایا سگوں اوس علاقے دی اصلاح وی کیتی اے ۔ایہہ اک سماج سدھار تے اصلاحی ناول دا پکھ وی رکھدا اے ۔ایس نوں رومانی، اصلاحی ناول وی آکھ سکدے آں ۔

ix. پندھ

'افضل احسن رندھاوا' دا ناول 'پندھ رومانی رنگ وچ رنگیا ہویا اے ۔ناول دی کہانی بنیادی طور تے دو کرداراں 'علی' تے 'تاج ' دی کہانی اے ۔دونوں کردار 'لندن' وچ ملدے نیں ۔اوتھے اک دوجے دے قریب ہو جاندے نیں ۔ناول کار نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال لندن دے ماحول نوں بیان کیتا اے ۔لندن دی رہتل بہتل دے حوالے نال بڑیاں سچایاں نوں بیان کیتا اے ۔اوتھے دی رہتل بہتل تے اپنی رہتل بہتل دا تقابلی جائزہ وی لیندا اے ۔اس موضوع وچ زیادہ تر بدیشی ماحول ملدا اے ۔پر اوتھے رہن والے دیسیاں دے جذبات تے خیالات وی قلم راہیں بیان کیتے نیں ۔

'علی' تے 'تاج' اکدوجے وچ دلچسپی آہستہ آہستہ پیدا ہوندی اے ۔علی اک اکھڑ جٹ دے روپ وچ وکھالی دیندا اے ۔حالانکہ اوس دی شعر گوئی اوس دی شخصیت نال میل نہیں کردی ۔تاج وی بظاہر سخت تے تھوڑی Striaght Forward قسم دی شخصیت اے ۔دوناں دی محبت وی گجھی تے رمزاں والی سی ۔فیر کہانی انتہائی روایتی موڑ تے ختم ہو جاندی اے ۔ناول دا موضوع فیر اوہو طوائف دی اولاد ہو جاندا اے ۔

حالانکہ 'تاج' دی شخصیت نوں کسے ہور حوالے نال وی متعارف کیتا جا سکدا سی۔

ناول وچ چونکہ ناول کار دی اپنی شخصیت وی 'علی' دے کردار وچ وکھالی دیندی اے۔ ایس کر کے اوس دا پنجابی ادب نال لگاؤ پتہ چلدا اے۔ پنجاب دیاں کہاوتاں، بولیاں، فوک لور تے پنجابی ادب دا تصوف اگھڑ کے سامنے آندا اے۔ حضرت جنید دے خط وچ وی تصوف دی جھلکی نظر آندی اے۔

ایس ناول وچ اگرچہ بدیشی رہتل دی عکاسی اے پر سانوں واضح طور تے اپنی وسوں دیاں جھلکیاں وی نظر آندیاں نیں۔ ناول اگرچہ بےحد صاف ستھرا اے۔ پر تاج دا اتنی بےباکی نال کسے غیر مرد دے کمرے وچ آنا جانا تے رہنا کجھ ساڈھی اخلاقیات دے خلاف لگدا اے۔ 'افضل احسن' ہوراں دے ناول 'دیوا تے دریا' تے 'دو آبہ' اک طرز دے ناول نیں۔ اوتھے مکمل طور تے پنڈ ورہت بہت وکھالی دیندی اے۔ 'سورج گرہن' تے 'پندھ' شہری وسوں دے ناول نیں۔ 'سورج گرہن' دے پہلے حصے دا ماحول 'پندھ' دے ماحول نال میچ کردا اے بلکہ اسی کہہ سکدے آں کہ 'پندھ' تے اس دی چھاپ اے۔

بنیادی طور تے پندھ اک رومانی ناول اے۔ سارے ناول وچ رومانی فضاء چھائی ہوئی اے۔ ایس رومانیت وچ تصوف دا رنگ وی ملدا اے۔

3. علامتی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ علامتی ناول دی دس پان توں پہلاں ساڈے واسطے ایہہ جاننا ات ضروری اے کہ علامت ہوندی کی اے۔ علامت بنیادی طور تے عربی دا لفظ اے۔ جس دا مطلب 'پتے' یاں 'نشانی' دے نیں۔ انگریزی وچ ایس نوں Symbol کہیا جاندا اے۔ A Dictionary of Litrary Terms وچ Symbol دی وضاحت کجھ اسطرح کیتی اے:۔

> "A symbol is someting which represents something else often an idear or quality, by analogy or association. Thus white Lion and Rose commonly symbolise represent innocence, courage and beauty. A serpent may stand for evil or wisdom according to different conventions. writers use the conventions sybmols but also they invent and create their own. A symbol may be seen as a species of

metaphor in which exist subject of the metaphore is not made explicit, and may even be mysterious."(52)

علامت نوں رمز تے اشارے دے طور تے وی ورتیا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ علامتاں نوں ورتن دا رواج کافی پرانا اے۔ ساڈھے صوفی شاعراں نے قصیاں وچ علامتی رنگ ملدا اے۔ علامتی رنگ مغربی تے مشرقی دوہواں ادباں وچ پایا جاندا اے۔ ڈاکٹر سہیل احمد خاں اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:۔

''جرمن زبان کے مشہور ناول نگار اور افسانہ نگار کافکا ایک بہت مشہور کہانی قلب ماہیت Metamorphosis ہے۔ اس کہانی میں ایک سفری بیمہ ایجنٹ گریگر سمہنا ایک بڑے کیڑے میں تبدیل ہو جاتا ہے۔ اس کہانی نے مختلف زبانوں کے جدید افسانے کو ایک نیا موضوع دیا ہے۔ یہ موضوع ڈرامہ نگار آئنکو (Ionesco) کے ڈرامے (Rohinoceros) میں یہ تبدیلی گینڈے کے قالب میں ہوتی ہے۔ اردو میں جدید علامتی افسانے میں ایک پوری بستی بندروں میں تبدیل ہو جاتی ہے۔ اور انہی کی ایک اور کہانی کایاپلٹ میں شہزادہ مکھی بنتا ہے اور اسے انسان کے قالب میں واپس آنا نصیب نہیں ہوتا۔ آئنکو کے ڈرامے میں کردار انسان بنا رہنے کے لئے مضطرب ضرور ہے مگر اجتماعی واردات کی ہولناکی کے سامنے بالکل مدھم سی ہے۔''(53)

پاکستانی پنجابی ناول کاراں نے وی دوسری زباناں دیاں لکھتاں کولوں اثر قبول کیتا اے۔ فخر زمان دے ناول زیادہ تر Syb olic نیں۔ اوہ صوفیاء اکرام دے نال نال 'کافکا' کولوں وی کافی متاثر سی۔ اس توں علاوہ 'کہانی اک اجڑ دی' وی بکریاں نوں انساناں دی علامت تے طور تے پیش کیتا گیا اے۔ پاکستانی پنجابی ناولاں وچ جیہڑے علامتی ناول وی تخلیق ہوئے نیں۔ اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

i. ست گواچے لوک

فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' موضوع دے لحاظ نال وی نویکلا اے تے رجحانات Trends دے حوالے نال نئے رجحانات دا سنگ میل اے۔ 'ست گواچے لوک' پنجابی ادب وچ اک وکھرا مقام رکھدا اے۔ اس دی اک وجہ ایہہ وی اے کہ ایس ناول نوں Permot بہت کیتا گیا۔ بارڈر دے اوس پار اس نوں تے ناول دے لکھاری نوں چاہن والیاں نے اس نوں گرم جوشی نال سلاہیا۔ اس نوں سلاہن دیاں ٹھوس وجوہات وی نیں۔ ایس ناول نے پنجابی ادب وچ تھرتھلی پا دتی۔ ناول توں زیادہ اوس

دے مکھ بندھ نوں قلم دی لپیٹ وچ لیا گیا۔ اسی مجبوراں کہ ملک ایم زمرد دے دیباچے نوں ناول دے حوالے نال reference بنایئے۔ ناول دے حوالے نال پہلا ویروا سانوں ناول دے نال ای مل جاندا اے۔ ادیباں تے قلم کاراں نے ایس مکھ بندنوں پڑھ کے بڑے بڑے سٹے کڈھے۔ کجھ نے ناول نوں شاید پڑھیا ای نہیں تے ناول تے اوپری اوپری رائے زنی شروع کر دتی۔ ملک ایم زمرد ہوری لکھدے نیں:۔

''کیہناں ست پاتر اں نوں، جہناں دا اک دوجے نال انج کوئی تعلق واسطہ نہیں اک تھاں اکٹھیاں کر کے فخر زمان نے کوئی نویں گل نہیں کیتی۔ ایہہ کم Chaneer چوسر، Boccaccio بکچی تے میرامن دی کر چکے سن۔ پر انہاں لکھاریاں اپنے اپنے پاتر ایس لئی اکٹھے کیتے سن کہ ون سونیاں کہانیاں سنان دا بہانہ مل سکے۔ ست گواچے لوک وچ فخر زمان نال سانوں بہت اگے لے جاندا اے۔ ایس لئی کہ اوہدے لیکھ نویں شعور New Sensibility لیکھ سن۔ نالے ایہہ ست گواچے لوک ایویں اتفاق نال اکٹھے نہیں اکٹھے ہو گئے۔''(54)

سب توں پہلاں اسی Sensibility دی وضاحت کریئے:۔

"1. Sensibiilty - The capacity to feel: to allow literature and experience to forth feelings.

2. The capacity to weep over the sufferings of other ."(55)

ایس نوں پڑھ کے New Sensibility دا احساس ہوندا اے۔ ایس توں ناول دے رجحانات دا اندازہ وی کیتا جاسکدا اے۔ فخر زمان نے ناول نوں جس طرح اساریا اتے بیان کیتا اے۔ ایہہ Imagery اے۔ بلکہ Thematic imagery اے۔ ست رنگی پینگ۔ کرداراں دی کہانی دے نال رنگاں دا بدلنا۔ رنگاں دی نمائندگی...... ایہہ لائناں ویکھو:۔

'''اوازرکی--- ایس توں پہلاں جے کوئی گل کرے اوہناں لوکاں نے پل لئی اکھاں کھولیاں...... لال رنگ جھل پایا سی-- رکھ لال، کھمبے لال، تاراں لال، سڑکاں لال، چورستہ لال، فصلاں لال، منور، پکھیرو لال، جذبے لال، اکھر لال، ساہ لال تے ستاں لوکاں دے مکھاں تے لالی کھیڈ رہی سی۔''

جانوراں دے حوالے تے علامتاں دا استعمال فیر ایہہ لائناں تے غور کرو:۔

''کوئی نہ بولیا۔ اپنے وچ اک ٹیڑی آ کے ساہمنے رکھ دے ٹنڈ تے بیٹھ گئی تے لتاں اسان

ول کردتیاں اُ

اک شتر مرغ بجھد ا بجھد ا آیا تے ریت دے اک ڈھروچ سرواڑ کے کھلو گیا۔" (56)

انفرادی طور تے فخر زمان نے ُست گواچے لوک ُوچ لکھت دا Unique Style اپنایا۔ ہور زباناں وچ ایس طرح ناول تخلیق ہوئے نیں پنجابی ادب وچ ایہہ پہلی کوشش اے۔ سب توں وڈھی گل اے کسی ناول دی نثر وچ زمان تے مکاں دا بڑا خیال کیتا جاندا اے۔ فخر زمان دے ایس ناول وچ ویلے تھاں نوں متیعن نہیں کیتا۔ ایس ناول دا Theme وی عام Theme نہیں۔ ملک ایم زمردھوراں اپنے دیبو چے ایس ناول نوں ایس طرح Explain کیتا اے:۔

"ایس لحاظ نال ُست سات گواچے لوک' اُتھے لکھیا جان والا پہلا Surrealistic ناول اے۔ سگمنڈ فرائیڈ Sigmud Fruid دی تحریراں توں اثر لیندیاں ہویاں ایس صدی دے شروع وچ یورپ وچ ڈاڈا اسٹ Daddaist تحریک چلی۔ ایس گروپ دے فنکار وچکالی سرحد تے کھلو تے نظر آندے نیں۔ انہاں دے ناولاں، نظماں تے تصویراں وچ خواب تے حقیقت وچ کوئی فرق نہیں۔" (57)

Surrealism دی جانکاری جیہڑی Dictionary of Litrary Terms وچ دتی ہوئی اے اوہ ایہہ اے:۔

"Surrealism: An artistic and litrary movement starting in France in 1920 which drew upon some of the concepts of Frendian Psychology Surrealism was anti-rational and anti-realist. It advocated the liberation of the mind from logic. instead art should grow out of confrontation with the unconscious mind. Dreams hallucinatting states."(58)

جے گر ایس تعریف نوں مدنظر رکھ کے ایس ناول نوں پرکھیے تے سانوں ایم زمرد دی ایس رائے نال سہمت ہونا چاہیدا اے۔ امین مغل نے ناول دے رجحانات دے حوالے نال اپنے مضمون وچ لکھیا اے:۔

"فخر زمان دے ایہہ ناول تنقیدی ریلزم دی بہترین مثال اے جہدے وچ سمبولزم دا استعارہ رچ بس گیا اے۔ فخر زمان دا ایہہ ناول کم ازکم اوہ ادب اے جیہڑا ایس پاسے لکھیا گیا اے شاید پہلا جدید پنجابی ناول اے۔" (59)

'ست گواچے لوک' اک جدید ناول اے۔ ایس دے کردار اوی انقلابی نیں۔ اوہناں دیاں رمزاں، اشارے قاری نوں سوچن تے مجبور کر دیندے نیں۔ ایس دے کردار مکمل آزادی چاہندے نیں۔ پر ایہہ اپنے کل نال وی جڑے ہوئے نے۔ اوہناں دا کل تے اج Overlap کر رہیا اے۔ فخر زمان جتھے کافکا توں متاثر اے تے دوجے پاسے اوہ بلھے شاہ تے شاہ حسین دیاں رمزاں وی نہیں بھلیا اے۔ الطاف احمد قریشی لکھدے نیں:۔

> ''ست گواچے لوک تکنیکی لحاظ نال اج دا ناول اے۔ تے ایہدے وچ ہر فرد نیں اپنے آپ توں اپنے وچوں تے سماج وچوں لبھن دا سبند ھ کیتا اے۔ تے ایہدے وچ ہر فرد نے اپنے آپ نوں اپنے وچوں تے سماج وچوں لبھن دا سبند ھ کیتا اے۔ جد کہ اج دے لکھے جان والے اردو تے پنجابی دے افسانیاں تے ناولاں وچ اپنے آپ نوں لبھن دی کوشش وی نہیں ہوندی۔ فخر زمان دے ایس ناول وچ کم از کم باری توں بوہے تے بوہے توں باری تک دا سفر تے ہے۔ میری منگ اے پئی فخر زمان ہوری بن فخر مکان بن جے سانوں ساریاں نوں ایہدی ڈاہڈی لوڑ اے۔''(60)

ست گواچے لوک لکھن نال پنجابی وچ جدید ادب دے رجحانات متعارف ہوئے۔ پنجابی ادب وچ وادھے واسطے سانوں نویاں تحریکاں جیہڑیاں کہ Internationaly اہمیت رکھدیاں نیں۔ اوہناں نوں جاننا وی ات ضروری۔ ایہناں تحریکاں چوں Dadaist تحریک وی ای۔ ایہہ لفظ Dada چوں اخزا اے۔

> "Dada (Fri Hobby Horse) A deliberately meaningless title for and anarchical litrary and artistic movement begun in 1916 at the calaret voltaire -- The purpose of Dada was Nilhilistc revolt against bougeois ides of rationality, meaning form and older - it was overtaken by surrealism which allied many dadist techniques to psychological theory"(61)

جدید ادب دیاں تحریکاں دے نال نال سانوں جدید لکھاری کافکا بارے ایس کر کے وی جانکاری حاصل کرنی چاہیدی کیونکہ سب ادبیاں دا خیال اے کہ فخر زمان دی ایس تے باقی لکھتاں تے کافکا دا اثر وکھالی دیندا اے۔ بہت سارے لکھاریاں دا ویروا کریئے تے اوہ ملک ایم زمر دھوراں دی ایس رائے نال سہمت

نیں کہ ایہہ اک Surrealistic ناول اے ۔اسی کرنیل سنگھ تھند ہوراں دے ایس رائے نوں وی نظر انداز نہیں کرسکدے :۔

''ست گواچے لوک پرمپرا نوں توڑن والی اک پرمیکا تمک Symbolic رچنا ہے ۔''(62)

بہر حال 1975ء وچ چھاپے چڑھن والا ناول 'ست گواچے لوک' پہلا جدید تے علامتی ناول اے ۔

ii. بے وطنا

فخر زمان دا ناول بے وطنا تکنیک دے لحاظ نال اوس دے باقی ناولاں نال ملدا جلدا اے ۔ناول کاردابیان ،اسلوب تے سٹائل عام پاکستانی ناولاں نالوں وکھرا اے ۔فخر زمان ہمیشہ 'آزادی' دی جنگ لڑدا اے اوہ استحصالی قوتاں دے خلاف قلم اٹھاندا اے ۔اوہ اپنی قلم تے اپنے ادب نوں ہتھیار دے طور تے استعمال کردا اے ۔اوس دے سارے ناول تے بے وطناوی مزاحمتی ادب اے ۔ایس ادب نوں جدید رنگ دا ادب کہندے نیں ۔لکھاری معاشرے نوں اوس اکھ نال ویکھدا اے ۔جس اکھ نال کافکا، دوستوسکی تے البرٹ کامیو گارشیا مارکیز ویکھدے نیں ۔لکھاری دی پنجابی ادب وچ اک انقلابی کوشش اے کہ اوس نوے نوے رجحانات دا ادب تخلیق کیتا ۔

بے وطنا نئے رجحانات دا ناول اے علامتی تے نیم علامتی اندازنوں اپنا کے لکھاری نے ناول نوں اگے ودھایا اے ۔ بے وطنا لفظ ای اپنے اندر گوڑھے معنی رکھدا اے ۔اوس بے وطنا دے معنی ڈوہنگائی وچ جاکے سمجھ آندے نیں ۔اوس نال اندر اک زبردست چرکہ لگدا اے ۔بتی کرداراں دے وکھرے وکھرے روپ ساڈھے سامنے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتے نیں ۔ ایہہ لکھت پڑھ کے ماں دھرتی نال ہمدردی پیدا ہوندی اے ایس ناول دے شروع وچ ماں دھرتی بارے لکھیا اے ۔چالیہاں سالاں توں وال کھلار کے سیاپا کردی سینہ کٹ دی ہاڑے تے کرلاوے کردی ۔ادھ دھڑی ماں دے ناں ۔ایہہ پڑھ کے اک کرب تے دکھ دا احساس ابھر دا اے ۔

ناول وچ علامتی طور تے چورس 'کل' داذکر بار بار کیتا گیا اے ۔چورس کل جیہڑا اپنے معاشرے وچ ہمیشہ مس فٹ رہندا اے ۔ ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی ایہہ اے کہ ناول دی زبان عام بول چال دی زبان ناول نوں پڑھدیاں ہویاں اوکھائی دا احساس نہیں ہوندا ۔علامتاں وی قاری نوں کوئی مشکل نہیں پیدا

کردیاں سگوں جلد ای ایہناں علامتاں دی تہہ تک پہنچ جاندا اے۔ بےوطنا اک علامتی ناول اے۔

iii. کمذات

فخر زمان دا ناول کمذات اک کرداری کہانی اے۔ جسطرح کے ناول دا ناں 'کمذات' توں مراد ای کمی ذات ہینے لوک اے۔ ایہہ اک غیر روایتی قسم دا ناول اے۔ ایس ناول وچ وی فخر زمان دے دوسرے ناولاں والیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ اس ناول دا نایک 'عشق' Personified کردار اے۔ ایہہ عشق کدی جذبے دا روپ وی دھار لیندا اے۔ تے کدی پنڈاں شہراں دی رہتل تے روشنی پاندا اے۔ ایہہ دھرتی ماں دا دھرو کرن والیاں دے چہرے بےنقاب کردا اے۔ Theme دے لحاظ نال ایہہ ناول وی فخر زمان دے باقی ناولاں نال ملدا اجلدا اے۔ فخر زمان ہمیشہ استحصالی طبقے تے قلم چکدا اے۔ 'عشق' جیہڑا کمذات کہلاندا اے۔ دراصل نیویں طبقے دی نمائندگی کردا اے۔ ناول کار ایس نوں سیاسی کامے دے روپ وچ وکھاندا اے۔ سجاد حیدر نے ایس کردار بارے لکھدے نیں:۔

> ''کمذات کا کردار دوستوسکی کے تخلیق کیے ہوئے ذلت کے مارے لوگوں کی طرح مجلسی زندگی میں سب سے نچلی سطح پر جی رہا ہے اور اسے ہر بار ہٹ اوئے کمذات کہہ کے توہین آمیز مخاطب سے اسکی پست حیثیت یاد دلائی جاتی ہے۔'' (63)

فخر زمان دا تعلق چونکہ خود سیاست نال رہیا اے۔ ایس کر کے اوہناں دا مشاہدہ ایس ناول دے حوالے نال کافی وسیع اے۔ ایس ناول وچ اوہناں دے اپنے تجربے وی شامل نیں۔ اوہ اپنی سیاسی سوچ دا اظہار وی کردے نیں۔ اوہناں اجیہے ڈھنگ نال ناول تخلیق کر کے اپنی انفرادیت قائم کیتی اے۔ جتھوں تک تکنیک دا تعلق اے۔ ایس قسم دی تکنیک اوہناں دے پہلے ناول ست گواچے لوک تے بےوطنا وچ وی وکھالی دیندی اے۔ اوہناں دے ایس ناول دے پنج باباں توں علاوہ باقی پنج باباں وچ شاعری زیادہ ملدی اے۔ بلکہ دو مکمل باباں وچ آزاد کلاسیکی شاعری وچ لکھے گئے۔ دراصل ناول کار نوں اپنے خیالاں تے جذبیاں دے اظہار واسطے شاعری دا سہارا لینا پیندا اے۔ فخر زمان چونکہ شاعر اے ایس کر کے ناول نوں اپنے خوبصورت شعراں نال سجایا اے۔

فخر زمان دا ناول کمذات بنیادی طور تے اک علامتی ناول اے۔ فخر زمان نے imager راہیں اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ایک زنانی تے چار مرد۔ ماں دھرتی تے پاکستان دے چار صوبے۔ سفید کپڑے

تے موتیے دے ہاروالی زنانی امن تے شانتی دی علامت اے مٹھا پنڈ تے اوس دے پانی بارے خود لکھاری نے لکھیا اے:۔

''مٹھو چک تے لونا چک اصل وچ اکو نیں۔ جتھے تہاڈی سانجھ ہووے گی اوتھوں مٹھاس جھے گی۔'' (64)

ایس ناول دا مرکزی خیال انسانی دوستی تے دھرتی نال پیار۔اوہ عالمی سطح وچ انسانی جذبات تے پیچان دا اظہار وی علامتاں نال کردا اے۔اتھے وی سات گوا چے لوک طرح رنگ تے پینگ خوشی تے آس دیاں علامتاں نیں۔علامتاں کجھ تھاں تے چنگیاں لگدیاں نیں پر اک زنانی نال چار مرداں دا سلوک جس طرح کھلے ڈھلے انداز نال بیان کیتا اے۔اوہناں نوں پڑھ کے بڑی کراہت آوندی اے۔حقیقت نگاری اتنے ننگے انداز نال نہیں کرنی چاہیدی۔ایہہ قاری دے ذہن تے ناگوار اثرات چھڈ دی اے۔قبر والی زنانی نال ہون والا سلوک ڈھکے چھپے لفظاں تے علامتاں نال بیان کیتا جاسکدا اسی۔اگر چہ ایہدے وچ کوئی شک نہیں قلم کار او ہوای لکھدا اے جو کجھ معاشرے وچ ہو رہیا ہوندا اے۔ناول دا نیک ناول دے اخیر وچ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو جاندا اے۔اوہ اصل 'کمذات' لیڈرنوں لوکائی دے سامنے لے آندا اے۔اخیر وچ ناول کار علامتاں دی ورتوں کر کے عشق نوں امر کر دیندا اے۔ایس علامتی ناول دی زبان ساڈھی شہری وسوں وچ بولی جان والی عام زبان اے۔ جتھے لوڑ پئی اوتھے انگریزی زبان وی ورتی اے۔'کمذات' ساڈھے علامتی ناولاں وچ اک چنگا وادھا اے۔اک خاص ڈگر تے لکھے ناول ادب نوں اگے نہیں ودھاندے۔ہن لوڑ وی ای کہ اسی جدید ادب دی پیچان اپنے ادب وچ کرائیے۔

iv. امر کہانی

'چھولیاں' طرح امر کہانی اک علامتی ناول اے۔ایہہ جدید طرز دا ناول اے۔ایس وچ نواں اسلوب ورتیا گیا اے۔ناول وچ تاریخی پکھ نمایاں اے۔ایس کر کے ایس ناول نوں تاریخی علامتی ناول وی کہہ سکدے آں۔

v. کہانی اک اجڑ دی

احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' اک علامتی ناول اے۔بکریاں نوں بطور علامت ورتیا گیا اے۔ناول کار نے ناول تخلیق کردیاں ہوئیاں معاشرتی تے انقلابی پکھ سامنے رکھیا اے۔اوہ سوسائٹی دے

نام نہاد انقلابیاں دا مذاق اڑاندا اے۔ اس دیاں ٹکراں نال قاری لطف اندوز ہوندا اے۔ تکنیکی لحاظ نال اک سطحی ناول اے۔ George Orwell دا ناول Animal Form وی اسطرح دا ناول اے۔ لکھاری نے شاید اس توں متاثر ہو کے ایہہ ناول تخلیق کیتا ہووے۔ ایہہ ناول عام ناول توں ہٹ کے ناول اے۔ ناول جدید طرز دا اے۔ ایہہ ناول علامتی ناولاں وچ وادھا اے۔

vi. اپنی وتی

بابو جاوید گھر جا کھی دا ناول 'اپنی وتی' اک علامتی ناول اے۔ بابو جاوید نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے۔ ایہہ ناول جدید رحجانات ہیٹھ اساریا گیا اے۔ احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' 1978 اچ تخلیق ہویا۔ اوس ناول دی Theme وی ایس ناول ورگی اے۔ مشہور ناول Animal Form وی ایس طرز دا ناول اے۔ اردو ادب وچ کرشن چندر دے ناول 'ایک گدھے کی سرگزشت'، 'گدھے کی واپسی' اور 'گدھا سیفا' ایس طرح دے ناول نیں۔ معاشرے تے تنقید کرن دا ایہہ طریقہ وی اپنایا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ کوئی ناول اگر دوجے ادباں دے ناولاں نال قدم ملاندا اے تے ایہہ قابل ستائش کوشش اے۔ انعام الحق جاوید ہوری وی ایس ناول دے علامتی ہون تے سہمت نیں۔ اوہ لکھدے نیں:۔

> "بابو جاوید گر جا کھی دا ناولٹ 'اپنی وتی' وچ ساہمنے آیا۔ ایس علامتی ناول وچ اوہناں بلی، شیر، گھڑیال تے ہور جانوراں دیاں علامتاں راہیں اپنی وتی دا قصہ بیان کیتا اے۔" (65)

جاوید گھر کی ہوراں ایہہ ناول تخلیق کر کے علامتی ناولاں وچ وادھا کیتا اے۔

vii. پکھیرو

مستنصر حسین تارڑ دا ناول 'پکھیرو' پنجابی ادب وچ اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ فخر زمان دا ناول ست گواچے لوک تے پکھیرو اک ای ویلے وچ چھاپے چڑھے۔ دونویں ناولاں نے اک نواں Trend متعارف کرایا۔ 'پکھیرو' توں پہلے ناول سدھ پدھرے سی۔ پکھیرو دوجا 'علامتی' ناول اے۔ ایہہ ناول جدید رحجان دا ناول اے۔ ایس ناول وچ گرجاں تے جوکاں معاشرے دی استحصالی قوتاں نیں۔

ایہہ ای حکمراں طبقہ اے جیہڑا دوسریاں واسطے اوکڑاں پیدا کردا اے۔ سوچنے سمجھنے والا بندہ ایس سوسائٹی وچ Miss Fit ہو جاندا اے۔ بندہ تے پکھیرو انساناں دیاں آبادیاں چھڈ کے ویرانے وچ پناہ

لیندے نیں۔اوہناں وچ خاص قسم دی Communication ہوندی اے۔دوناں دا جنم جنم دا ساتھ ہوندا اے۔نال نال رہندیاں ہویاں بندہ تے پکھیرو اتنے Identical ہو جاندے نیں کہ دوناں دا فرق مک جاندا اے۔مستنصر حسین تارڑ نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے۔لکھاری نے ایس ناول وچ خواجہ فرید الدین عطار دی مثنوی'منطق الطیر'دا حوالہ وی دتا اے۔جس وچ سیمرغ دی تلاش دراصل سچ دی تلاش اے۔ایتھے لکھاری بندے دی حیاتی گذارن دے ڈھنگ دا اس طرح ذکر کردا اے:۔

''میں اساناں توں جد نظر اس جہان تے پائیاں،مینوں بندیاں نال رجے بجے شہر انج جاپے جویں رڑے مدان ہوون......صحرا ہون......ہر پاسے بربادی نظریں پئی۔تے ایہناں بربادیاں دے وسنیک شتر مرغاں بارریتے وچ سردب کے کھلوتے ہوئے جاپے......توں وی تے اوہناں دا ای بھائی بند ایں......توں وی انج حیاتی لنگھائی اے۔؟''(66)

انعام الحق جاوید ایس ناول دے Trend دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''یہ ناول ایک بلیغ علامتی تخلیق ہے۔جسے بڑی مہارت اور پوری اثر انگیزی سے ناول نگاری کی جدیدیت میں ڈھالا گیا ہے۔''(67)

پنجابی ناولاں وچ پکھیرو نے وی اک نویں Trend دا رواج پایا۔ایہہ مکمل طور تے اک علامتی ناول اے۔

4.وسیبی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ اجیہے ناول وی تخلیق ہوئے جنہاں دا تعلق وسیب نال اے۔انگریزی ادب وچ Hardy دے ناولاں وچ وی اسطرح دا ماحول ملدا اے۔

i. سنجان

سنجان وسیب دی کہانی دی دس پاندا اے۔نذر حسین نے ساڈھی پنڈ ورہتل نوں موضوع بنایا اے۔ناول دے کردار زمیندار تے کامے ایس وسیب دی مکمل عکاسی کردے نیں۔الٰہی خاں دا رکھ رکھاؤ تے درگاہی خاں دیاں حرکتاں تے اوہدی شخصیت دے گجھے پکھ زمینداراں دی نمائندگی کردے نیں۔دراصل ناول کار اپنے آلے دوالے توں بڑا متاثر ہوندا اے۔اوہ اپنے ماحول دیاں سوچھاں تے کوجھاں نوں چنگی طرح جاندا اے۔ایہہ ساڈھے پنڈاں دی کہانی اے۔ایس ناول وچ سانوں وڈیریاں تے کمیاں دا فرق وی نظر آندا

اے۔کمیاں دا جسطرح وڈھیاں دے ہتھوں استحصال ہوندا اے اوس دی عکس بندی کیتی اے۔تکنیک دے لحاظ نال ایہہ کوئی ایہناں چنگا ناول نہیں اے۔کہانی الٰہی خاں تے درگاہی خاں توں شروع ہندی اے۔شروع وچ درگاہی خاں دا کردار بڑا اتھرا چھچھورا تے مونہہ پھٹ تے ہتھ چھٹ سی۔بعد وچ وی اوہ اخلاقی قدراں دی پائمالی کردا وکھالی دیندا اے۔ایس کردار دا دوجا پکھ کہ اوہ سکول بنا رہیا اے۔'کمیاں' دے پنڈ وسا رہیا اے۔کدی کدی کمیاں دی مدد کرن وچ اوہدا کوئی گجھا مقصد ہوندا اے۔ناول دے اخیر تے اوس دی شخصیت بالکل بدل جاندی اے۔ناول اساری چنگے ڈھنگ نال نہیں ہوئی اے۔کردار نگاری تے وی لکھاری دی مکمل گرفت نہیں صرف اوس نے پنڈ وسو دی رہتل نوں کلاوے وچ لیا اے۔بندے دی سنجان تے زور دتا اے۔محمد آصف ہوراں پہلی گل وچ لکھیا اے:۔

''میری جاچے جیہڑا ابندہ دھرتی، وسیب یا بولی وچوں کسے اک نالوں وی اپنا سانگا توڑلیندا اے اوہ اپنی سنجان گنوا لیندا اے۔''(68)

ایہہ اک مکمل وسیبی لکھت اے۔

ii. مٹی واجاں ماردی

الیاس گھمن دا ناولٹ مٹی واجاں ماردی وی ہڈ بیتی اے۔اس دی Theme بالکل پرانا پنڈ ورگی اے۔ایہہ ناول وسیب دی کہانی دسدا۔ایس کر کے ایہہ اک وسیبی ناول اے۔

iii. عشق لتاڑے آدمی

زاہد حسین دا ناول 'عشق لتاڑے دی' اک مقامی ناول یعنی اس دا تعلق وسیب نال اے۔ایس وچ ساندل بار دے علاقے دی ثقافت دی جھلک وکھالی گئی اے۔استحصالی زنانیاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔اوہناں وچ ہون والی بغاوت وی وکھائی گئی اے۔

ایس ناول وچ دوطرح وسیب وکھائے نیں۔شہری تے پنڈو رہتل تے لکھیا اے۔دوناں رہتلاں دے رنگ روپ واضح کر کے لکھے نیں۔شہری حیاتی وچ سیاست دان دے اصل روپ نظر آندے نیں۔پنڈو رہتل وچ چوہدریاں دے ظلم تے بربریت دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔لاتعداد زنانیاں نال ہون والیاں زیادتیاں نے کھل کے لکھیا اے۔تاجی مہری تے احمو ورگے کردار تخلیق کر کے اوس سوسائٹی وچ بغاوت پیدا کیتی اے۔صدیاں پرانیاں استحصالی قوتاں نوں ختم کرن دی کوشش کیتی اے۔پیلو تے حافظ برخوردار دا ایہہ مصرع

ایس ناول دی بنیادی Theme اے ۔'عشق لتاڑے آدمی'۔موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک وسیبی ناول اے

iv. دوابہ

افضل حسین رندھاوا اوہناں دا ناول سانجھے ہندوستان وچ پنجاب دے وسیب دی کہانی اے ۔ پنجاب چوں وی اک خاص علاقے دوابہ نوں مکھ رکھ کے کہانی تخلیق کیتی اے ۔ ناول دراصل حقیقت تے ای اسارے جاندے نیں ۔ اوس حقیقت وچ تصورات دی ملاوٹ کر کے کہانیاں بن دیاں نیں ۔ ناول او ساری واسطے imaginartion دی لوڑ ہوندی اے ۔

دوابہ وچ اک وسیب بکھیریاں ہویاں اے ۔ ایہہ وسیب دراصل دوابہ وچ وسن والے سکھاں دی حیاتی دی عکاسی کردا اے ۔ ایس ناول دے رجحانات تے دیوا تے دریا دے ملدے جلدے نیں ۔ دوابہ دی کہانی سلجھی ہوئی کہانی اے ۔ ایس وچ کجھ اجہی مقصدیت اے جیہڑی اخلاقی قدراں دی پاسداروی اے ۔ ایس دا ہیرو سدھا سادھا تے آن تے عزت تے مر جان والا اے ۔ اوہ کدھرے وی اپنا مقام توں ٹھاں نہیں ڈگدا ۔ پر ایک ویلہ ایہا آندا اے کہ اوہ اپنی منگ نوں قتل کر دیندا اے ۔ دوتاں ناول وچ لاشعور وچ جرم دا احساس وکھالی دیندا اے ۔ سوداگر سنگھ دی شکل داسپ تے جڑیا ہونا لکھی سنگھ دے تصورات وچ پکن والی کجھ دھرو دی دس پاندا اے ۔ شمشیر سنگھ نوں جندو دا اڑدا چہرہ تے اوہدیاں تکھیاں اکھیاں نظر آندیاں نیں ۔ ایہہ اوہدی لاشعور والا جندو دا چہرہ اے جہڑا اوہنوں پریشان کردا اے ۔

بنیادی طور تے 'دوابہ' تے دیوا تے دریا دا ماحول اک اجہا ای اے ۔ ناول دی Theme دی اکو جہی اے ۔ ایہہ Third Person Narration اے ۔ ناول کار چونکہ ایس وسیب دا ای بندہ اے ۔ ایس کر کے ایس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے ۔ ایہہ وسیب دی 1947ء توں پہلاں دا اے ۔ لکھاری دا اپنا مشاہدہ ایہدے وچ اہم حیثیت رکھدا اے ۔ اوہ اپنے ناول دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں ۔

> ''اک ہڈ بیتی توں جگ بیتی بنا کے وکھاون لئی کجھ اوبلا تے رکھنا ای پیندا اے ۔ ناول دے کجھ کردار سکھ تے سماں چالی ورھے پہلوں دا لکھنا اک اوکھی لوڑسی ۔'' (69)

ناول اپنے اندر اک ویلے نوں بند کر لیندے نیں تے فیر اوس ویلے دا اک ریکارڈ مرتب ہو جاندا اے ۔ دیوا تے دریا تے دوآبہ مقامی رنگ دے ناول نیں ایہوں وسیبی ناول کہیا جاندا اے ۔ یاں ایہناں نوں وسیبی ناول وی کہیا جاسکدا اے ۔ انگریزی ادب وچ Hardy دے تے اردو ادب وچ پریم چند دے ناول

مقامی رنگ دے ناول نیں۔

v. تائی

تائی مقامی رنگ دا ناول اے۔ ایہہ خالصتاً ساڈھے وسیب دی کہانی اے۔ ایس کہانی دے کردار وی ساڈھے پنڈاں تھاواں دے کردار نیں۔ ایہناں کرداراں دیاں عادتاں خصلتاں تے نفسیات اوہی دسی گئی اے جیہڑی پنڈاں دے لوکاں دی ہوندی اے۔

تائی ورگیاں مضبوط تے اچے کرداردیاں زنانیاں اجے وی ساڈی وسوچ اک سوہنے نگینے وانگوں چمکدیاں۔ اجہے کرداراں دی وجہ نال ساڈی وسووچ اخلاقی قدراں موجود نیں۔ امام دین ورگے کردار وی ساڈھی وسووچ ملدے نیں۔ لکھاری دا تعلق وی پنڈ نال اے۔ ایس کر کے اوس نے ایس ناول دا موضوع اپنے رہتل چوں ای چنیا اے۔ اوس دا مشاہدہ اپنی مقامی وسو دے حوالے نال کافی نگھرا اے۔ ناول پنڈ وسو دے حوالے نال ضرور اے پر ایہدے وچ جدید ناول دے رجحانات وی پائے جاندے اے۔ حفیظ دا فوج وچ حلف اٹھاندے ہوئے سکینہ نوں یاد کرنا Association of Ideas اے۔ ایہہ نفسیاتی پکھ وی لکھاری نے وکھایا اے۔ ناول کھلے اخیر والا اے۔ سکینہ نوں اغوا ضرور کیتا اے۔ ایس توں بعد اوس نوں بچان دی کوئی کوشش نہیں کیتی گئی۔ تائی وی نس کے اوہدے پچھے نہیں گئی۔ کھلے اخیر دی وجہ نال فیصلہ قاری تے چھڈ دتا جاندا اے۔ ناول دے سارے پکھاں دا ویروا کرن توں بعد ایہہ ای نتیجہ نکلدا اے کہ ناول وچ مقامی چھاپ بہت زیادہ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ وسیبی ناول اے۔

ایہہ کہانی زورآوراں دی کہانی وی اے۔ ناول وچ سیاسی رنگ دی ملدا اے۔ مقامی سیاست دے حوالے نال ایہہ سطراں ویکھو:۔

> ''سکندر نے وی کہیا سی، ملک جی تسی اپنے آپ نوں چیرمین سمجھو سگوں واہ لگا نے ایس توں وچی کرسی وی مل سکدی اے۔ سکندر دے پکے یقین نال ملک اپنے آپ نوں دلاسہ دتا۔''(70)

ہور تے ہور تائی دا کردار وی مقامی کردار اے۔ ساڈے وسیب وچ اسطرح دے دلیر تے کھرے کردار وی پائے جاندے نیں۔ ایہہ ناول عام لوکائی دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ اک وسیبی ناول اے۔

5. نفسیاتی ناول

ادب دی تخلیق دے حوالے نال بہت سارے School of thoughts موجود نیں۔ اک اجیہا مکتب فکر وی اے جیہڑا ادب نوں شعور Concious تے لاشعور Unconcious دے حوالے نال ویکھدا اے۔۔ ایہہ اوہ گروہ اے جیہڑا فرائڈ دے نظریہ تحلیل نفسی ژونگ دے Archetypal نظریات نوں فن پارے دی پرکھ دے واسطے ورت دے نیں۔ ایس وچ تخلیق کار دی اندرلی کائنات دے رازاں نوں معلوم کرن کوشش کیتی جاندی اے۔ نفسیاتی مفکراں وچ فرائڈ دا نظریہ سب توں اوتے اے۔ فرائڈ دے مطابق ہر بندے دی شخصیت اوس دے سماجی دباؤ تے رشتیاں دے اظہار دی وجہ نال بن دی اے۔ اس دے خیال موجب شعور انسان دے تجربے یا ذہنی فعل دا اوہ حصہ اے۔ جس دا صرف اوس بندے نوں پتہ ہوندا اے۔ شعور دا تعلق ساڈی ذات نال ہوندا اے شعور اک ویلے وچ چند گلاں نوں قبول کردا اے تے چند نوں رد کردا اے۔ شعور دے نال لاشعور وی بہت اہم اے۔ ڈاکٹر سلیم اختر اپنے مضمون فرائڈ تے ادب دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

> ''لاشعور ایک طلسم کدہ سہی لیکن اس کے کھل جا سم سم کا راز فرائڈ نے تحلیل نفسی کی صورت میں دریافت کیا۔ فرائڈ کے بموجب انسانی زندگی کے پہلو لاشعور محرکات کے تابع ہیں۔ اس لئے یہ کیسے ہوسکتا تھا کہ تحلیل نفسی ادب اور ادیب سے دلچسپی ظاہر نہ کرتی'' (71)

فرائڈ دا ایہہ وی خیال اے کہ حیاتی دا بنیادی جوہر Librado۔ ایہہ اک قسم دی بھکھ اے جیہڑی جنسی اعمال دی وجہ نال سکھ حاصل کردی اے۔ ایہہ صرف جنسی بھکھ ای نہیں سگوں خوشی دی تلاش دا وسیلہ وی اے۔ ایس خواہش دا وی انساناں دی شخصیت تے اثر ہوندا اے۔ 'ژونگ' دے خیال مطابق بنیادی جبلت جنسی نہیں بلکہ ہمہ گیر نفسی قوت اے۔ اوس دے مطابق انسان نوں جذباتی رویہ پرکھاں کولوں وراثت وچ ملدا اے۔ 'ایڈلر' دے مطابق انسان وچ سارے نفسی امراض کسے ذلت یا شکست دی وجہ توں پیدا ہوندے نیں۔ اسی ایہہ جاندے آں کہ کردار تخلیق کردیاں ہویاں لکھاری اندر دی کجھ دھڑونوں وی مدنظر رکھدا اے۔ دنیا دے ادباں وچ انساناں دی نفسیات دے حوالے نال ناول تخلیق ہوئے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ کجھ اجہے ناول چھاپے چڑھے جنہاں وچ نفسیاتی پکھ واضح اے۔

i. دل اک دیوا

آغا اشرف دا ناول دل اک دیوا اک ڈرامائی طرز دا ناول اے۔ناول اک پاگل عظمت دے دوالے گھمدا اے۔ناول کار نے ایس ناول نوں نفسیاتی طرز دا ناول بنان دی کوشش کیتی اے۔ناول تکنیک دے حوالے نال اک چنگا ناول نہیں۔ناول وچ بے ربطگی پیدا ہو جاندی اے عظمت تے ہور پاگلاں نوں وچانک پاگل خانے والے پکڑن آ جاندے نیں۔ناول وچ مکالمیاں دی وی بھر مار اے۔بعض ناول مکالمیاں تے وی اسارے جاندے نیں۔پر ایس ناول دے مکالمے معیاری نہیں۔مکالمے کئی نیں جگت بازیاں نیں۔ کدھرے کدھرے فلسفیانہ قسم دے مکالمے وی پڑھن وچ آ جاندے نیں۔ناول کار نے کئی تھاں تے علامتاں راہیں گل کرن دی کوشش کیتی اے۔ایتھے سانوں Confusion of Ideas دا احساس ہوندا اے۔مثلاً ایہہ مکالمے تے غور کرو:۔

''نہیں خان فی الحال تے شادی کرن دا خیال اے

کس سے؟

نرگس دے پھل نال

وہ کون؟

اک بڑی پیاری جہی لڑکی

وہ کیا ہے؟

میری زندگی''(72)

نرگس دا پھل کہن توں مراد شاید سیٹھ دی کڑی نرگس اے۔اسطرح نرگس دا اک دم پاگل ہو جانا۔ عظمت دا نرگس دی حالت ویکھ کے دوبارہ پاگل ہو جانا۔گیٹو تے بگھیلو داوی پاگل خانے چوں نسے ہوئے پاگل نکل آنا۔شاید لکھاری دی کوشش سی کہ اوہ جدید طرز دا نفسیاتی ناول تخلیق کرے۔ایس کوشش وچ اوہ ناول دے ڈھانچے نوں بگاڑ دیندا اے۔بہر حال ایہدا اشمار نفسیاتی ناولاں وچ کیتا جا سکدا اے۔

ii. تریہ

میر تنہا یوسفی دا ناول حقیقت نگاری دی تحریک توں متاثر ہو کے لکھیا گیا ناول اے۔ناول دا رجحان جدید اے۔حالانکہ وسو دے حوالے نال پینڈو رہت وکھائی گئی اے۔پر لکھاری نے کہانی وچ موڑ دے کے اوس نوں جدید لکھت بنا دتا اے۔

ناول دی کہانی سدھ پدھری نہیں۔سگوں اک بندے دی نفسیات تے چانن پایا اے۔عبدالرحمان دا کردار اک Complicated کردا اے۔بزرگی دے چولے وچ چھپیا ہویا اک ہوس دا ماریا ہویا شخص اے۔اوہ ہوس وچ ایناں اندھا ہو جاندا اے کہ رشتیاں دی پچھان بھول جاندا اے۔اوسدی 'تریہ' اوس نوں دربدر کر دیندی اے۔اپنے مقصد وچ کامیاب ہو کے وی اوہ تریہ ای رہندی اے۔'بگو' اک نفسیاتی کیس اے۔اک جنس دی ماری ہوئی ایہہ کڑی گھاٹ گھاٹ دا پانی پیندی پر کدھرے وی ٹک کے نہیں بہندی اے۔اوس نے اخلاقی قدراں دی پائمالی کیتی اے۔بن نکاحی وی مرداں نال رہندی اے۔اوس دی جرات ویکھو کے اوہ اپنے کسے وی فعل توں شرمسار نہیں سی۔سگوں عبدالرحمان نال دوسرا نکاح کر کے وی اوہدے گھر نہیں ٹک دی۔'بگو' جیہاں زنانیاں چوں سی جنہاں دی حیاتی وچ جنس بہت اہمیت رکھدی اے۔ناول زیادہ تر عبدالرحمان تے 'بگو' دے اردگرد گھمدا اے۔ایہہ اک نفسیاتی ناول اے جس وچ دونواں کرداراں دا نفسیاتی پکھ وکھایا گیا اے۔

iii. مرلی تے موتیے دا پھل

موضوع دے اعتبار نال ایہہ اک نفسیاتی ناولٹ اے۔ایس وچ پاگل خانے دا ماحول وکھایا گیا اے۔ایہناں کرداراں دے لاشعور وچ اجیہاں گلاں نیں جہناں وچ کوئی ربط نہیں ظاہرا ے پاگلاں دے پاگل پن دا اوہناں دی نفسیات نال تعلق ہوندا اے۔

6. پرولتاری ناول

اگر اسی ناولاں دے اتہاس نوں پڑھیئے تے معاشرے دے بدلدے حالات نے پنجابی ناول کار تے وی اثر کیتا۔ویلے نال طبقاتی کشمکش ودھ گئی۔مزدوراں تے کساناں دی تنظیماں نے ایس Class وچ awakening پیدا کیتی۔ناول کاراں وچ اجہے ناول کار وی سی جہناں دا تعلق ایس طبقے نال سی۔اوہ اوہناں دے مسئلیاں نوں چنگی طرح جاندے سی۔ایس کر کے اوہناں نیویاں دے طبقے دے جذبات دے اظہار واسطے ناول نوں وسیلہ بنایا ایہناں ناولاں وچ 'بنیاں' دے مسائل دا صحیح Propoganda وی کیتا اے۔ایس قسم ے ناول آفاقی جذبیاں دے پرچار واسطے تخلیق ہوندے نیں۔ناولاں دی اجہی قسم پاکستانی پنجابی ناولاں وچ موجود اے۔ایہہ پرولتاری ناول کہلاندے نیں۔

i. اک چونڈی لون دی

فرزند علی دا ناول 'اک چونڈی لون دی' دے موضوع تے Trends تے بحث کرن توں پہلاں فرزند علی دی حیاتی تے غور کرن توں بعد پتہ چلدا اے کہ اوس دا تعلق کسان گھرانے نال اے۔ پنڈ ورہتل بھٹل وچ حیاتی گزاری اے۔ اوہ اوہناں پنڈاں دا جاندا اے جہناں دے نزدیک کارخانے تے فیکٹریاں چلدیاں نیں۔ پنڈاں دے کامے، مزدور تے اوہناں دے مسائل فرزند علی واسطے کوئی ان بھل نہیں۔

'اک چونڈی لون دی' دا ویروا کرن توں پہلاں لکھاری دے ایہہ جملے پڑھو۔ 'جیونا' تے 'محبوب' دے وچکار جیہڑا مکالمہ اے:۔

''یار محبوب ایہہ مل مالک وی اینویں ای نیں

کیوں اینویں کیہہ؟

میں کوئی چغلی نہیں کردا پیا، جیونا اپنی صفائی وچ بولیا میرا مطلب سی پئی پانی دے وچ لون ہووے تاں چنگا ای ہوندا

......ہاں لون ہوندا تاں چنگا اے'' محبوب بولیا

''پر نہیں ہے تاں پھیر کیہہ ہو سکدا اے'' یار ہو تے کجھ نہیں سکدا ......جیونا کجھ کجھ کے بولیا''

اک چونڈھی لون دی ہوندی ان پانی وچ سٹ لیندا'' جیونے نے پھیر بجھ کے پانی دا پیالہ ڈیک لیا۔ اوہنے کجھ دور فورمین کھلوتا ویکھیا۔ اوہ واج مار کے اپنے کول بلانا چاہوندا سی تے 'اک چونڈھی لون دی' فرمائش کرنا چاہندا سی، پر جیونے دی واج نا لوں مل دا شور بہتا سی۔ پورے ٹل نال واج دیون لگا تاں جیبھ حامی نہ بھری بس بلھ کمب کے رہ گئے ......ستھنی چکنا چاہوندا سی ....ذرا کوں جھکیا تاں اوہدیاں اکھاں اگے ہنیرا ہو گیا، دماغ چکرا گیا، سارے جثے وچوں چنگاں نکلدیاں جاندیاں سن۔ پنڈا مڑ ھکے نال نہاتا گیا ......جیونا موہنہ دے بھار ستھنی اتے ڈگ پیا۔''(73)

اک لوہے دے کارخانے وچ تپدی بھٹی دے کول کھلو تے مڑھکو مڑھکی ہوئے مزدور دی تریہہ فیر ایس پیاس نال پانی وچ 'اک چونڈھی لون' دی خواہش کرنا فیر ایہہ خواہش وی سہج سہج کے لحاظی انداز وچ کیونکہ اوہ اپنی ملی ہوئی تھاں کسے نوں نہیں دینا چاہندا سی۔ فرزند علی نے 'اک چونڈھی لون' نوں موضوع بنا کے سارے مزدوراں دے دکھاں تے سدھراں دیاں تاراں نوں چھیڑ دتا اے۔ ویسے وی ایہہ ناول اوس طبقے دی نشاندہی

کروااے جیہڑا دِیا ہویا اے۔ مزدور تے راہک بے انصافی دے مظلومیت دے جیندے جاگدے ثبوت نیں۔ فرزند علی جدید تحریکاں دا جانوں لگدا اے۔ اوہ وی ایس معاشرے دا استحصال شدہ بندہ اے۔ ایس گھٹن تے بے انصافی دا اظہار اوس نے ایس ناول وچ کیتا اے۔ Tolstoy دا کہنا اے:۔

"Art must remove violance, only art can do this."

سعید بھٹہ ہوراں 'اپنی گل' وچ ناول دے شروع وچ لکھیا اے:۔

''ایہہ ناول پچھلے چالھی ورہیاں توں بیٹھلے میل دے حقاں لئی یدھ تے اتلے میل دے دھیروں دی کتھا ہے۔ کلیم اللہ نوں 'کموڑ بناون والیاں دا کھلا ڈلھا مہاندرا ہے۔ 'جیونا' ورگیاں سدھیاں دے موہنوں وی 'اک چونڈی لون دی' منگ وی ہے تے وصیت وی۔''(74)

حقاں دا دھرو ہوندا رہیا اے۔ اک قلم کار معاشرے دا بڑا احساس فرد ہوندا اے۔ فرزند علی Labour Class دا نمائندہ اے۔ اوس دا ناول 'اک چونڈی لون دی' تے بعد وچ آن والا ناول 'بھبھل' وی Nostrum'. لکھت اے۔ ایہہ اک pet scheme دے پیٹھ لکھیا گیا اے۔ ایہدے وچ Social reformation دی کوشش کیتی گئی اے۔ اگر اسی رجحانات تے غور کریئے تے ایہہ ناول Proletarian Novel کہلانے دا حقدار اے۔ کیونکہ سارے ناول وچ Labour Class دے حق واسطے گل کیتی گئی اے۔ مزدوراں، راہکاں دی کہانی اے۔ جیہڑے صدیاں توں سرسٹ کے سرمایہ داراں تے وڈیریاں دی غلامی کر رہے نیں۔ دنیا تے ایس حوالے نال بہت سارا Literature تخلیق ہویا۔ بہت ساریاں تحریکاں نے جنم لیتاں۔ French Revolution ایس دھرو دا نتیجہ سی۔ Communism تے Socialism دا جنم ایس کر کے ہویا۔ فرزند علی دا ایہہ ناول پڑھ کے پریم چند دے 'میدان عمل' تے 'گئو دان' ورگے ناول یاد آندے نیں۔ حیات اللہ انصاری دا ناول 'لہو کے پھول' وی ایسے موضوع تے اے۔ مجبور تے نادار کساناں دے معاشی استحصال دے حوالے نال لکھیا گیا سی۔ 1930 وچ انگریزی ادب وچ وی Proletarian Fiction دا رواج ہو گیا سی۔ کارخانے دے مزدوراں، زرعی مزدوراں تے بے روزگاری نے اجیہے مسائل پیدا کر دتے کہ انگریز ناول کارنے وی ایس موضوع تے قلم چکیا۔ انگریزی ادب وچ Thomas Hardy دے ناول مقامی رنگ تے مسائل دے ناول نیں۔ جنہاں وچ دیہاتی پس منظر وکھایا گیا اے۔ Frank Norris اک

امریکی ناول نویس گذریا۔ جس دے دو ناول Octopus تے Pit سرمایہ دار تے مزدور دی جنگ دی مکمل تصویر اے۔ ملک راج آنند جیہڑا اک ہندوستانی برطانوی سی۔ اس نے وی اپنے ناولاں وچ ایس موضوع نوں چھوہیا اے۔ اس دے ناول The Coole، The Untouchable تے Across the Black Water ہندوستان دے محکوم تے مظلوم طبقے دی سچی تصویر کشی کر دے نیں۔

فرزند علی نے وی اپنی کہانی وچ اک بین الاقوامی مسئلے نوں چھوہیا اے۔ اوس دی کہانی نوں عام فہم وی بنایا اے۔ ایہہ لوکائی دی کہانی اے۔ لوکاں دے دکھوں دی کہانی اے۔ اقبال صلاح الدین دی نظم 'چسی' وی ایس موضوع تے لکھی گئی اے تے ایس وچ شاعر اک مجبور راہک دی نصیحت بیان کردا اے۔ جیہڑی اوہ اپنے بچے نوں کردا اے۔ ایتھے گلاب دین دے بچیاں نوں وی شاواں دے خدمتی بنا پیا۔ گلو پیو دی طرح بنے بنے پھردا کھیتاں وچ مزدوری کردا اے۔ نکی شاواں دا نکا شاہ کھلاندی اے۔ چسی دے مصرعے ویکھو:۔

''ڈاڈا ھبری سی

بچڑی۔۔ ایہو ساڈھے لیکھ چہ لکھیا

حشراں تائیں رہسی۔ لہنوں منین والا کوئی نہ جمسی'' (75)

'اک چونڈی لون دی' جدید تحریک دا ناول Realism تے مبنی اے۔ رومانیت دیاں لہراں بہت گھٹ نیں۔ اسی ایس ناول نوں پرولتاری Proletarian ناول کہہ سکدے آں۔

ii. بھبھل

فرزند علی دا تیسرا ناول 'بھبھل' اوہناں دی ہڈ بیتی اے۔ فرزند علی اپنے ناول وچ نکیاں دے حالات بیان کردا اے۔ راہکاں تے مزدوراں دی حیاتی دیاں اوکڑاں تے حیاتی گذارن واسطے جیہڑی کجھ دھروکرنی پیندی اے اوس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوس دے ناول دے زیادہ تر کردار مزدور، راہک، مزارعے، تے گڈھ کھچن والے نیں۔ کدھرے کدھرے چوہدری، زمیندار، راجے، آڑھتی تے ہور اسطرح دے ظلم کرنے والے کردار نیں۔ ناول نگار چونکہ خود وی راہک سی۔ ایس کر کے اوس دا قلم اگر اٹھد ااے تے اوہ Working Class تے ای اٹھدا اے۔ فرزند علی دا ناول 'اک چونڈی لون دی' وی اسطرح دی ای Theme رکھدا اے۔ بنیادی طور تے ایہہ ناول اک ای طبقے دی نمائندگی کر دے نیں۔ بلکہ فرزند علی دا ناول 'تائی' وی ایسے طبقے دا کردار اے۔

موضوعاتی لحاظ نال بھبھل نوں اگر Class دا ناول کہیا جائے تے غلط نہیں ہوئے گا۔ کیونکہ ایہدے وچ صرف ہیٹھلی کلاس نوں نمائندگی دتی گئی اے۔ ایہہ ہیٹھلی کلاس خواہ پنجاب دی ہووے، سندھ دی ہووے یاں استاد دامن دی کلاس ہووے اس کلاس دا دھرو ہمیشہ اتلی کلاس نے کیتا اے۔ ناول کار نے اپنے ناول وچ غریباں دا نقشہ اسطرح کھچیا اے:۔

''گلوں تیڑوں ننگے، ڈھڈوں بھکے تے پلیوں خالی جد مرضی دا کھاون نوں نہ ملے تاں بھکھے ای ہوئے نا اج وی کنے لوکاں نوں ڈھڈ بھر کے کھاون نوں ملدا اے؟ پورے لہور دے لوکاں دی روٹی موریاں اتے نظر آوندی اے۔ نان چھولے، ایہہ وی کوئی خوراک اے بھلا انساناں دی۔''(76)

اس طرح سندھ تے پنجاب دی غربت دی سانجھ بارے لکھاری کجھ اسطرح لکھدا اے:۔

''سندھ دے بدین ریلوے سٹیشن توں اگے اجے اساں ہور جانا سی۔ پنجاب دے راہکاں نوں بدین شہر دے لوک ہم ہما کے ویکھن آئے سن۔ نمائش لگی ہووے جیوں اسا ڈیاں گڈاں اساڈے ڈنگر جو اساں نال لیائے ساں سبھ کجھ سندھیاں لئی وکھرا اوکھرا سی۔ اساڈے بال، سوانیاں، اساڈا منجی پیڑا، توا پرات، ڈوئی بھانڈا تے بانا کپڑا، سبھ کجھ وکھرا سی۔ سندھیاں دے چہرے اتوں بھکھ تے پنجابیاں دے مونہہ اتوں دسدی غربت سانجھی جیہی معلوم ہوندی سی۔ اکو جیہی اداسی تے ویرانی سی۔''(77)

ویسے تے ہر لکھت پچھے کسی نہ کسی شکل وچ Author لکیا ہوندا اے۔ اوس دے لاشعور تے شعور وچ جیہڑیاں گلاں ہوندیاں نیں اوہ اپنی تخلیق وچ اوہناں دا اظہار کردا رہندا اے۔ بہر حال بھبھل فرزند علی دی اجہی لکھت اے۔ جیہڑی Autobiography اے بعد وچ اے Autobiography استاد دامن دی Biography وچ تبدیل ہو جاندی اے۔ محمد آصف تے اپنی پہلی گل وچ بھبھل بارے لکھیا اے۔

''بھبھل' اک ہڈورتی ناول ہے۔ ایہہ ساڈے ہر من پیارے شاعر دامن جنتی دی حیاتی تے دکھریا ہویا ہے۔ استاد ہوراں کدے آکھیا سی۔

خون جگر دا تلی دے دھر کے تے
دھرتی پوچدے پوچدے پوچدے گذر چلے
ایتھے کہویں گذاریئے زندگی نوں
ایہو سوچدے سوچدے گذر چلے

استاد دامن دی اکھ کہانی نوں فرزند علی ہوراں ناول دا روپ دتا اے ۔ اوہناں دیاں لکھتاں دا اوڈا گن حقیقت نگاری اے ۔ ناول کارکیوں جو مزدور یونین نال جڑیا ہویا ہے۔ ایس پاروں اتلے میل تے ہیٹھے دھرو چالے جو کھچ تاں ٹری آوندی ہے، اوہدا اوہ ویروا دینا کدے نہیں وساردا۔"(78)

آصف خاں ہوراں ایس ناول نوں ہڈ ورتی دا ناول آکھیا اے ۔ ایہہ ناول ہڈ ورتی دے نال نال اپنے ملک دے معاشی، سیاسی تے معاشرتی حالات وی بیان کردا اے اک ناول والا پھیلاؤ اس وچ موجود اے۔ ناول وچ زمان تے مکاں دا وی خیال رکھیا اے ۔ انعام الحق جاوید نیں ایس ناول دے موضوع تے Trend بارے انج خیالاں دا اظہار کیتا اے:۔

"'بھبھل' نوں اک خود سوانحی ناول کیہا جاندا اے۔ مصنف دا تعلق آپوں وی اوسے زیریں طبقے نال اے جیہڑے زندگی دیاں تلخیاں دا نہ صرف مشاہدہ کیتا بلکہ ایہناں نوں برداشت وی کیتا۔"(79)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ناول کار نے خاص خیالاں دا Propaganda وی کیتا اے ۔ اس ناول وچ جدید رجحانات پائے جاندے نیں۔ ایہہ ناول پرولتاری Proleterian اے۔

7. خیالاں دے ناول

ادب وچ کجھ اجیہے ناولوی تخلیق ہوئے نیں جنہاں وچ قلم کار اپنے خیالاں دایاں کسی خاص مکتب فکر دا وی اظہار کردا اے ۔ ناول کار ناول دی کہانی بیان کردیاں یاں کرداراں راہیں اپنا فلسفہ حیات، سیاسی خیالات، اخلاقی یاں اصلاحی سوچاں دا اظہار کھل کے کردا اے ۔ پنجابی ادب وچ وی کجھ ناول کاراں نے 'خیالاں دے ناول' تخلیق کیتے نیں۔

i. بندی وان

بندی وان فخر زمان دا جدید طرز دا علامتی ناول اے ۔ ایس وچ ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے ۔ فخر زمان نے علامتاں راہیں پاکستان دی سیاسی تاریخ بارے لکھیا اے:۔

"اوہدا گھر تریہہ سال پرانا سی جدوں اوہ اوس گھر وچ آیا تے اوہدی حالت قابل رحم سی ...... اوہنے دل نال متھ لیا کہ اوہ ایس گھر دی حالت سنوارے گا ...... اوس گھر دے دوجے پاسے

عالی شان عمارت سی ۔جس دے وسنیک ایس گھر دیاں رہن والیاں نوں کدے کدے جھوٹا کھانا بھیج دیندے سن ...... اوہنے ہن سوچیا کہ گھر دی حالت چونکہ بہتر ہوگئی اے ایس لئی کئی آنڈھی گوانڈھی ساڑا کرن گے تے ہو سکدا اے ایہدے کجھ حصے اپر مڑ کے قبضہ کرن جیویں اوہناں پہلاں دوواری کیتا سی ...... عالی شان کوٹھی والے وسنیکاں نوں واپس گھر والیاں دی ودھی ہوئی خوشحالی تے مالک دی اکھ پسند نہ آئی ...... اوہناں نے بندوق والے چوکیدار نال سازباز کیتی فیر اوہ ہویا جو کوٹھی والے چاہندے سن ۔ ...... اصل مالک نوں گھر وچ رکھے کا بک دے اک خانے وچ بند کر دتا گیا ۔''(80)

چرخہ کتنا عمل کرن دی علامت اے مائی لدھی نوں سرخ دھاگے تے چرخ نال وکھا کے لکھاری نے تصوف دی اک علامت دے طور تے ورتیا اے ۔

''حاملہ عورت نے راتی سلاخاں وچ چن نوں غور نال تکیا ۔اوہدے وچ اک بڈھی مائی بیٹھی چرخہ کت رہی سی ۔مائی لدھی ...... مائی لدھی ...... اوہنیں اچا سارا کہیا اوس ویلے چن موت دی کوٹھڑی وچ بند قیدی دی کوٹھڑی دے بالکل اپر کھلوتا سی ۔ایہہ چن دیاں رشماں نے کہ چرخہ دیاں تنداں جیہڑیاں پھانسی کوٹھری توں چن تیکر کھلریاں نیں ۔'' حاملہ عورت نے اپنے آپ کولوں پچھیا ''(81)

ایتھے اک آس وی بندھی رہندی اے ۔ناول کار سارے ناول وچ کدھرے وی مایوس نہیں وکھالی دیندا ۔ناول کار نے کجھ پرندیاں نوں وی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے ۔جہدے وچ کاں، کوئل، گھگی، شکرے تے چکی راہ اے ۔

اخیر وچ ناول کار نیں بندی وان دی بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا اے ۔آخری پیرے تے گوہ کرو:۔

''قیدی آپے جا کے پھٹیاں اپر کھلو گیا ۔جلاد اگے ودھیا ۔قیدی نے کہیا 'ٹھہر' ۔اوہنیں 'بلبل' دے کھبے پیریں بدھی ڈور کھولی ۔بلبل نوں چمیا تے کہیا 'ھن توں آزاد ایں'' بلبل اڈ کے ساہمنے رکھ دی ٹہنی اپر جا بیٹھی ۔جلاد نے قیدی دے ہتھ پچھے بنھے ۔گل وچ رسے دا پھندہ پایا ۔مونہہ اپر کالے کپڑے دا کنٹوپ چڑھا دتا ۔بلبل اڈ گئی ۔''(82)

انعام الحق جاوید لکھدے نیں:۔

''تکنیک دے اعتبار نال ایہنوں نویں رنگ دا ناول کہیا جا سکدا اے ۔جیہدے وچ بلبل

نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ کہ زیڈ نے ڈوری بنھ کے اپنے کول
کوٹھی وچ رکھی ہوئی سی تے جنھوں پھٹے چڑھن توں کجھ چر پہلاں آزاد کردتا جاندا
اے۔''(83)

فخر زمان نیں ایس ناول وچ اپنے خیالاں دا اظہار شاعری راہیں کیتا اے۔ ایتھے اوہدے کردار 'زیڈ'
دیاں نظماں وی اوس کرداردیاں اندر دیاں تکلیفاں دا اظہار کردیاں نیں۔ اک واری جدوں اوھدے پیو دا
ناں پوچھیا گیا۔ تے اوہدے دل تے چوٹ لگی۔ اوس نوں اپنی ضبط شدہ نظم یاد آوندی اے۔

اسی ادھالی ہوئی ماں دی
کھوکھتوں جمن والے

ایہہ نظم Realism دا اک چنگا نمونہ اے۔ زیڈ ایس نظم دے ذریعے حقیقت نگاری دا رنگ پیش کیتا
اے۔ وڈیریاں دیاں زیادتیاں دیاں شکار سوانیاں دی مظلومیت دی تصویر کشی کیتی اے۔ ایہہ ای نظم فخر زماں
دے ناول 'کمذ ات' وچ وی صفحہ 82,83 تے ملدی اے جدوں عشق ڈوہنگیاں سوچاں پے جاندا اے۔
'بندی وان' وچ نظم راہیں ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا۔ اک واری بجلی بند ہو جان تے نظم راہیں
اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

ناول پڑھ کے سانوں اوس دور دا پتہ چلدا اے۔ کہ ایہہ دور اوہ سی جدوں مارشل لاء لگیا ہویا سی۔
لوکائی تے ظلم تے زیادتی ہو رہی سی۔ حق تے سچ دی گل نہیں کہہ سکدے سی۔ وردی والیاں دی حکومت سی۔
ناول نگار دیاں نظماں اوس ویلے دے ظلم دے خلاف منہ بولدے ثبوت نیں۔ ایہہ ناول چونکہ ایک عصر تے
ویلے دے حوالے نال وی تخلیق ہویا اے۔ ایس کر کے ایس ناول وچ عصری ناول دیاں جھلکیاں وی
ملدیاں نیں۔ ایس ناول وچ عصر دے نال نال ناول کار دے خیالاں دا وی پتہ چلدا اے۔ فخر زمان نے
جدید بدیشی ادب توں متاثر ہو کے اجیہا ناول تخلیق کیتا اے۔ اوہ Kafka, Dadism, Segmud
Freud دیاں تحریکاں توں جانکاری لیندا اے۔ تے نالے بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ وارث شاہ واپس منظر
رکھدا اے۔

اوس دے ناول وچ اوس دے خاص خیالاں دا اظہار وکھالی دیندا اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں
Novel of Ideas وی کہیا جاسکدا اے۔ فخر زمان چونکہ اک خاص مکتب فکر نال تعلق رکھدا اے۔ ایس کر

کے اوہدے سارے ناولاں وچ اوہدے خیالاں دا پرچار ملدا اے۔

ii. ڈراکل

حسین شاہد دے ناول وچ کرداراں بہت گھٹ نیں۔ ناول وچ زیادہ تر حسین شاہد نے اپنے خیالاں دا اظہار کھلے ڈھلے انداز نال کردے نیں۔ ڈراکل دے قاری نوں پتہ اے کہ پہلے چار باباں وچ ناول کارنے ءخاصاں' تے 'خاماں' دا اک تقابلی جائزہ پیش کردا اے۔ اوہ ایہہ وی دسدا اے کہ 'اروڑہ' تے ملک پاکستان اکوور ہے تے اکو دن و جود وچ آئے۔ حسین شاہد ہوری اپنے تخلیق کیتے ہوئے کردار 'اروڑے' بارے 'نرگ جوہ دی پہلی بتی' وچ لکھدے نیں:۔

> ''دھرتی تے منکھ دی ایہہ کہانی نہ نویں ایں تے نہ پہلی واری لکھی جارہی اے۔'' جدتیک دھرتی نرگ جوہ تے منکھ نرگ واسی اے، ایہہ کہانی انجے ای رہسی، لکھاریاں دی توفیق سیتی کہانی دی کلا پدھراچی نیویں ہو سکدی اے پر کہانی دی کتھ اوہو گل اوہندی اے۔''(84)

اگے جاکے لکھاری لکھدا اے:۔

> ''دھرتی نرگ جوہ کدوں بنی؟ لگدا اے انج اودن ہویا ہووے گا جدن کسے ڈاہڈے نے دھرتی اتے لیک مار کے آکھیا ہوسی۔ 'لیکوں ایدھر والی میری اے'' (85)

ایہہ ای بنیادی خیال سی جس تے ناول کارنے ناول اساریا اے۔ ناول یک کرداری اے یعنی ساری کہانی اروڑے تے اے یاں فیر خیالاں تے مبنی اے۔ ایہہ ناول دراصل ناول کاردیاں اپنی سوچاں دا عکس اے۔ ویسے وی ہر ناول دے پچھے کدھرے نہ کدھرے ناول کار چھپیا ہوندا اے۔ شاہد حسین خاصاں توں ستایا ہوندا اے۔ ایس کرکے اوس دے خیالات بڑی روانی نال قلم چوں نکلدے نیں۔ اوہناں دی ایہ لکھت ویکھو:۔

> ''خاماں نوں اوہ سارے دکھ ہان جیہڑے دھرتی تے منکھ نوں ہو سکدے نیں۔ دکھاں دا اوپاء اکو ہتی جے وہ ساری اک مٹھ ہو کے خاصاں تے چڑھائی کردین۔ پر 'خاصاں' نے گنت وچ گھٹ ہوندیاں وی انج کدے نہ ہون دتا۔'' (86)

ناول وچ اسطرح تھاں تھاں تے ناول کار نے اپنے Ideas دا اظہار کیتا اے۔ جتھوں اوہ 'اروڑہ' دی حیاتی بارے لکھنا شروع کردا اے۔ اوتھوں ناول Biographical ہو جاندا اے۔ Martin Gray نے

اپنی کتاب A Dictionary of Literary Terms وچ Biographical Approach نوں کجھ اسطرح دسیا اے۔

"The Biographical approach to literature, which interprets an authors work in terms of the events of a person's life and development of ideas."(87)

اگر غور کریئے تے ناول کافی حد تک Biographical ای اے۔ ایتھوں سانوں ناول دے رجحانات دا اندازہ ہو جاندا اے۔ ایہہ ناول Third Person Narrator کہانی اے۔ ناول نگار اوہدی کہانی بیان کرواندا اے۔

''اج اوہنوں انج لگ رہیا جویں اوہ آپا تے پڑھنے پین سی پر انگلیاں اوہناں تانے تے لا دتا ہووے۔ بن اوہ دل وچ آکھی جا رہیا سی "یا اللہ! ایہہ اخیرلا پھیرا ہووے"(88)

جتھوں تیکر تحریک دا تعلق اے ایہہ ناول حقیقت نگاری دی تحریک تحت تخلیق ہویا اے۔ Realism دا اثر ایس پورے ناول وچ موجود اے۔ ایہہ ایسی Biography جیہڑی realism دے اثر ہیٹھ تخلیق ہوئی اے۔ Ford Madox Fara دے کہن مطابق:۔

"A Novel would be the Biography of a man or of an affair and a Biography whether of a man or of an affair should be a novel both being if they are efficiently performed rendering of such affairs as are our human lives"(89)

ڈرا کل اک ناول دی حیثیت نال کافی پہلو رکھدا اے۔ ناول کار سیگمند فرائڈ توں وی کافی متاثر لگدا اے 'اروڑے' دی حیاتی وچ 'Sex' اک بھوک دی حیثیت رکھدی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف فرائڈ دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''فرائڈ کے مطابق زندگی کا بنیادی جوہر 'libido' ہے یہ ایک قسم کی بھوک ہے جو جنسی اعمال سے آسودگی حاصل کرتی ہے۔ لیکن لبڈو محض جنسی کشش ہی کا نام نہیں بلکہ یہ تلاش مسرت کے عمل کا ایک وسیلہ بھی ہے اور شخصیت کے انتشار کو بنیادی طور پر جنسی خواہش سے وابستہ کرتا ہے کیونکہ ذہن انسانی ابتدائے عمری ہی سے حصول مسرت کے لئے کوشاں رہتا ہے۔''(90)

'ڈراکل' جدید خیالاں تحت تخلیق ہویا اے۔ڈاکٹر طارق عزیز اپنی رائے کجھ انج دتی اے:۔

''ڈراکل پنجابی زبان دا سبھتوں وڈا ناول اے۔ اپنے موضوع، تکنیک تے اسلوب دے حوالے نال، ناول دے کھیتر وچ ایس توں پہلاں ایڈا وڈا کم کدی نہیں ہویا۔ڈراکل ظاہر نظراں وچ اک سکھوں ہولے بندے 'اروڑے' دی کہانی اے پر ڈوہنگیائی وچ ایہہ پورے ملک، ملک دی سیاست تے سیاست وچ مذہب تے وڈیریاں دے نال اتے وڈی ہوئی بد معاشی دا اجیہا ناول اے جنوں پڑھدیاں ہوئیاں اپر دا ساہ اپر تے تھلے دا ساہ تھلے رہ جاندا اے۔''(91)

اس وچ کوئی شک نہیں کہ ناول کار دا اپنا نظریہ حیات اے۔اوس نوں مکھ رکھ کے اوس ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔اسی انعام الحق جاوید دی رائے نال متفق آں:۔

''حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' نظریاتی ناول اے۔جیہدے وچ روشن خیال تے عدم مساوات نوں موضوع بنا کے زیریں طبقے دی گل انتہائی عمدگی نال کیتی گئی اے۔تے دسیا گیا اے جے اج دا انسان دووھراں وچ ونڈیا جا چکیا اے۔''(92)

ناول وچ جھول وی وکھالی دیندے نیں ناول وچ بہت زیادہ بحث قاری دی دل چسپی نوں ختم کر دیندا اے۔ناول دا تسلسل بار بار ٹٹ جاندا اے۔خیالات دی Repetaton دی وجہ توں ناول وچ جھول آجاندا اے۔اردو ادب وچ وی اجہے ناول تخلیق ہوئے نیں۔انیس ناگی دا 'دیوار کے پیچھے'، انور سجاد کا 'خوشیوں کا باغ'، عبداللہ حسین دا 'باگھ' وی ایس قسم دے خیالاں دے اظہار دے ناول نیں۔ایہہ سارے احتجاجی ناول نیں۔انگریزی ادب وچ Charles Dicken's دے ناول وی ایس قسم دے خیالات دا پرچار کر دے نیں۔ایس وچ کوئی شک نہیں ایہہ ناول خیالاں دا ناول اے۔

iii. تتلیاں تے ٹینک

احمد سلیم دا ناول 'تتلیاں تے ٹینک' اک 'Novel of Ideas' اے۔ناول وچ ناول کار دے کجھ خیال اتہا سک نیں کجھ اپنی ماں بولی، صوبائی سوچاں تے خاکی پوشاں دے حوالے نال نیں۔تجریدی رنگ دا ایہہ ناول کوئی نگر ناول نہیں۔قاری دے ذہن تے کوئی چنگا اثر نہیں چھڈ دا۔ہر ناول دے وچ کدھرے کدھرے ناول کار آپ چھپیا ہوندا اے۔ایتھے وی احمد تے سلیم اوس دے اپنے ناں نیں۔اپنے ذاتی تاثرات تے خیالات ناول وچ زیادہ بیان کیتے نیں۔ناول جدید رجحانات تے اساریا گیا اے پر ناول دا

پلاٹ اتنا مربوط نہیں۔خود ناول کار نوں وی ایہہ پتہ اے کہ اوہدا ناول دوجیاں لوکاں نوں بور کر رہیا اے۔ ناول دا موضوع 'تتلیاں تے ٹینک' کسے اک واقعہ توں متاثر ہو تخلیق کیتا گیا لگدا اے۔ سارے خاکی پوش اک جیہے نہیں ہوندے۔ بلکہ اکثر خاکی پوش تتلیاں دے راکھے ہوندے نیں۔سندھ تے پنجاب دی گل کر کے صوبائی تعصب نوں ہوا دین والی گل اے۔

iv. سکے پانی

اعجاز الحق دا ناولٹ نما اک اجہی تحریر جس نوں اپنے ولوں لکھاری نے جدید قسم دی تجریدی تحریر بنان دی کوشش کیتی اے۔اس دے جدید رحجانات وچ بے ربطگی تے بے ترتیبی اے۔اس ناول نوں Novel of Ideas کہیا جا سکدا اے۔اس وچ خیالات واضح نہیں۔خیالات دا اظہار مبہم طریقے نال کیتا اے۔

8.سیاسی ناول

پاکستان وچ بدلدے ہوئے سیاسی حالات لوکائی نوں متاثر کر دے نیں۔پاکستانی ناول کار تے وی سیاست دا اثر ہوندا اے۔اسطرح کجھ ناول سیاسی رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔

i. سانگا

انور چوہدری دا ناول سانگا انسان تے جانور دے سانجھ دی کہانی اے۔ناول نگار جانور یعنی کتے وچ پائی جان والی انسانیت ول توجہ دلانا چاہندا اے۔'ڈبو' دی ایس ناول وچ اک مرکزی حیثیت اے۔کہانی سگوں 'ڈبو' توں ای شروع ہوندی اے۔ناول کار دی ایہہ خوبی اے کہ اوس نے 'ڈبو' دے کردار نوں انساناں دے ایڈے قریب کر دتا اے کہ ایہہ محسوس نہیں ہوندا کہ ڈبو اک کتا اے۔ناول وچ دسی گئی 'حسینو فیملی' دا اک فرد بن جاندا اے۔ایتھے ناول کار دے جملے ویکھو:

> ''ڈبو دی 'حسینو' دے گھر دا جی اے۔اوہ ایس ٹبر وچ آون والی ہر تبدیلی نوں ویکھدا اے تے اوس موجب اپنے آپ نوں ڈھال لیندا اے۔''(93)

موضوع دے لحاظ نال عام ناولاں نالوں ہٹ کے ناول اے۔ایس ناول دے سارے کردار Lower Class دے کردار نیں جیہڑے کہ Upper Class توں دبے ہوندے نیں۔انقلابی سوچ انقلابی پارٹی دے آنے نال جاگدی اے۔مارشل لاء دے رولے دسے گئے نیں۔اوس دور وچ لگن والے مارشل لا دا ذکر اے سیاسی حالات بارے دسیا اے۔ایہہ اک سیاسی دور دی کہانی وی اے۔لکھاری نے

اپنے خیالاں دا اظہار ایس ناول راہیں کیتا ۔جہناں دکھاں درداں نوں اوہ محسوس کردا اے ۔ اوس نوں 'سانگا' وچ بیان کردا اے ۔ ایس ناول وچ اک مکمل دور بیان کیتا گیا اے جس وچ 'نکے' لوک پس دے ہس دے روندے وکھائی دیندے نیں ۔ جانوروں ساتھی من کے اوسدی حیاتی نوں وی کافی اہمیت دتی گئی ۔

کرشن چندر دے ناول 'اک گدھے دی سرگزشت'، 'گدھے کی واپسی'، اور 'گدھا نیفا' میں انسان تے جانور دی قربت تے سوچ دیاں کہانیاں نیں ۔ سانگا وچ وی اک اجہیا کتا جیہڑا انساناں نالوں بڑھ کے احساسات تے جذبات رکھدا اے ۔ اوس تے قلم چکیا گیا اے ۔ انگریزی ادب وچ 'Ollivant' نے 'Owd Bob' لکھ کے جانوراں دی ترجمانی کیتی اے ۔ اک امریکی ناول کار Jack Lodon نے 'Call of the Wild' وی جانوراں دے حوالے نال تحریر کیتا اے ۔

پنجابی ادب وچ احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' وچ انساناں دی بجائے بکریاں دی علامت ورتی گئی ۔ سانگا وچ کتے تے انساناں دی سانجھ کوئی نویکلی گل نہیں ۔ کتا انساناں دی زندگی وچ اک اہم حیثیت رکھدا اے ۔ جانوراں وچ وی کتے دی وفاداری چنگی شہرت رکھدی اے ۔ ناول دے اخیر وچ ناول کار نے ڈبو دی کہانی تے موضوع دا تعلق اسطرح دسیا اے:۔

''ڈبو دی کہانی سجناں دے سانگے دی کہانی بنی ۔ جیویں اوہدے سجن اک اک کر کے کہانی کولوں وچھڑ دے گئے اوویں ای 'ڈبو' دی کہانی مک گئی پر ایہہ وی لگدا ئے جو کہانی تے اجے وی زاہد وانگوں جھلیاں ہو کے نگردیاں سڑکاں گلیاں وچ پئی پھردی اے ۔'' (94)

'ڈبو' تے 'حسینو فیملی' توں علاوہ جیہڑی شے تے لکھاری نے روشنی پائی اے اوہ ملک دے سیاسی حالات نیں ۔ زیادہ ترحصے تے سیاسی حالات بیان کیتے گئے نیں ۔ اوس وچ اک پارٹی دا برسراقتدار آنا...... مارشل لا دا لگنا...... ضیاء حکومت دا دور...... بھٹو دی پھانسی...... لوکاں دے جذبات...... چھوٹے ورکراں دیاں قربانیاں...... براسراقتدار حکومت دے کوڑے تے سزاواں بیان کیتیاں نیں ۔ ایس ناول وچ سیاسی ناول Political Novel دے Trends پائے گئے نیں ۔

ii. اک مرے بندے دی کہانی

فخر زمان دا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' یک کرداری ناول اے ۔ ایس ناول دا کردار مر چکیا اے ۔ اوہ اپنی حیاتی وچ گذرے مختلف لمحیاں تے اپنے تاثرات بیان کردا اے ۔ کدی وچ اپنا اتہاس وی

پھر ولن لگ پیندا اے۔ اپنے حال نوں اپنے ماضی نال جوڑدا نظر آ بندا اے۔

فخر زمان دے دو ناول 'ست گواچے لوک' تے 'اک مرے بندے دی کہانی' اگڑ پچھڑ چھاپے چڑھے۔ دونواں ناولاں دی Theme اکو جہی اے۔ 'ست گواچے لوک' وچ حیاتی دے مختلف پکھ دے ست کردار وکھاندے نیں۔ ست دے ست اپنی بپتا سنا کے اپنے اپنے راہے پے جاندے نیں۔ ناول کارنے وی اوہناں دی حیاتی دے وکھاں دا کوئی علاج نہیں دسیا۔ ایتھے صرف فخر زمان نیں سوسائٹی دے کوڑھ تے زخم وکھائے نیں اوہدا مرہم کوئی تجویز نہیں کیتا۔

'اک مرے بندے دی کہانی' وچ سوسائٹی اوہی اے۔ اوس دے کوڑھ وی اوہ نیں۔ پر کھ وچ تکلیف وچ اوہ تصوف دا سہارا لیندا اے۔ اوہ آس مندر رہندا اے ایس ناول وچ اوہ مایوس نہیں۔ اوہ اپنے اتہاس تے وی اک تنقیدی نظر رکھدا اے۔ اپنے حال نوں وی اپنی تنقیدی نظر نال ویکھدا اے اوہ انسان دے مقصداں وچ ہون والی تبدیلی دا ذکر بڑے سوہنے اشاریاں نال دسدا اے:۔

''کاما گاٹا' دے جھنڈے دیاں تن لکھتاں پھر گیاں ادھم دی سانجھی منکھتا دی تکون کھلر پلر گئی۔''(95)

ناول مختصر ضرور اے پر اپنے اندر اک پنجاب دی لمبی تاریخ نوں سمیٹے ہوئے اے۔ اس ناول دے قاری نوں پنجاب دی تاریخ دا جانوں ہونا ات ضروری اے۔ اک ناول کار ہمیشہ اپنے تجربیاں تے مشاہدیاں نوں قلم بند کردا اے ناول کار دا تعلق سیاست نال اے ایس کر کے سیاست داناں دے بارے ڈوھنگیاں وچ جاندا اے۔ ناول وچ اوس نے سیاست داناں دے اصل روپ وکھائے نیں۔ اوس نے ایس لکھت وچ بڑی دلیری نال کم لیا۔ ایہہ وکھری قسم دی لکھت اے۔ ایس دا مثبت پہلو اے کہ لکھاری سانوں مایوس نہیں لگدا اے۔ اوہدا مرن توں بعد قبرے پے کے دلے، کھرل تے بھگت نوں ایہہ کہنا:۔

'مہیڑ یوا کدبو ہڑے او چھیتی کیوں نہیں جے گیتی''(96)

اوہ اپنے ہم خیالاں نوں جی آیاں کہندا اے ماضی تے حال دے ہیرو اک مک لگدے نیں اخیر وچ اوہدا ایہہ کہنا وی سانوں پر امید کردا اے۔:

''ہن نہ سہی میرے لہو تے پنگرن والے ہور تے جھوک رانجھن دی ضرور اہڑن گے۔''(97)

فخر زمان دیاں تخلیقاں عام رجحانات توں ہٹ کے نیں۔ ایس نویکلے انداز دی نیہہ وی اوس نے ای پائی اے۔ ایس توں پہلاں پنجابی ناول معاشرتی، سماجی تے رومانی سی۔ اوس نے حیاتی دیاں حقیقتاں نوں قلم بند کیتا اے۔ ایہہ نکڑا ناول بظاہر ہلکا پھلکا جہیا لگدا اے پر اپنے اندر بہت وسعت رکھدا اے۔ ایس دے کینوس تے پورے پنجاب دی تاریخ پھیلی ہوئی اے۔ موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک سیاسی ناول اے جیہڑا حقیقت نگاری تے اساریا گیا اے۔

9.اخلاقی ناول

اجیہے ناول جنہاں وچ اخلاقی قدراں دے حوالے نال کہانی اساری جائے اخلاقی ناول کہلاندے نیں۔ 'اک انکھی دھی پنجاب دی' مکمل طور تے اخلاقی ناول اے۔

i. اک انکھی دھی پنجاب دی

نادم عصری دا ناول اک انکھی دھی پنجاب دی 1974ء دی تخلیق اے۔ ناول وچ ونڈ تے بعد دی حالت دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول وچ اک بہادر تے دلیر دھی دی ہمت تے حوصلے دی دس پائی گئی اے۔ ناول وچ وطن دوستی تے وطن محبت نوں ابھاریا گیا اے۔ ناول اخلاقی قدراں دی نمائندگی کردا اے۔ ناول وچ پرانے رجحانات دے نال نال نویں Trends وی پائے جاندے نیں۔

ناول دی نائیکہ 'حمیدہ بانو' اعلیٰ کردار رکھدی اے۔ اوہ 'اخلاقی سدھار پر ہیا' واسطے کم کردی اے۔ ناول وچ کردار ک دوجے واسطے قربانی دیندے وکھالی دیندے نیں۔ افضل اپنے دوست محسن واسطے قربانی دیندا اے۔ محسن بدلے وچ افضل دی موت توں بعد اوس دے ٹبر دا خیال وی رکھدا اے۔ پاکستان تک زندہ اپڑن والے عزیز تے حمیدہ بانو دا اپنی حیاتی دے اخیرلیاں ساواں تیکر دیکھ بھال کردا اے۔ لکھاری اک تھاں تے افضل دی محسن واسطے سوچ نوں ایہناں لفظاں نال قلم بند کردا اے:۔

> ''ایہہ میرے جگری یار دا بڑا حوصلہ اے۔ ایہدے تے مصیبتاں دے جھکڑ جُھلے پر ایس شیر دے پیر نہیں تھڑ کے۔ میری جان بچان توں وکھ ایہہ میرے گھر والیاں لئی وی رحمت دا فرشتہ بن گیا اے۔'' (98)

خود حمیدہ اپنے محسن عزت بیگ دی جان بچاندیاں اپنی جان دی قربانی دے دیندی اے۔ یاسمین اک طوائف ہون دے باوجود اعلیٰ اخلاق رکھدی اے۔ اوہ نہ صرف اپنا پیشہ چھڈ دیندی اے بلکہ حمیدہ بانو د

اپورا پورا ساتھ دیندی اے ۔ افضل جیہڑا حمیدہ بانو دا منہ بولا بھرا بن جاندا اے ۔ حمیدہ بانو دے کہن تے یاسمین نوں اپنا کے اک بے مثال قربانی دیندا اے ۔ اگر گوہ کریئے تے ناول اک اخلاقی ناول اے ۔ ایہہ اخلاقی قدراں دا پرچارک اے ۔ ناول کار نے ناول دے اخیر تے جیہڑے شعر لکھے نیں اوہ وی انسانیت دے حوالے نال لکھے نیں ۔ ایہناں وچ انسان دوستی دا سبق دتا اے :۔

پل پل یاد کرو اوہناں نوں مر گئے جو ناداں نو
پر جیوندے انساناں دی وی قدر کرو انسانو
دیلے دی تختی تے اکھر مہر و فا دی لیکو
اک دوجے دا درد ونڈ دوو دھرتی دے وسنیکو (99)

ناول روایتی رنگ تے روایتی سوچاں دا اے ۔ پنجابی وچ ملکی ونڈ تے فسادات دے حوالے نال تخلیق ہون والے ادب دی نمائندگی کردا اے ۔ اردو ادب وچ وی فسادات دے حوالے نال بے شمار ناول تخلیق ہوئے ۔ اوہناں فساداں دا اثر پنجابی لکھاریاں تے وی اوہناں ای ہویا جناں ہور زباناں دے لکھاریاں تے ہویا ۔

10. سنسنی خیز ناول (Thriller Novel)

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ اک اجیہا ناول وی تخلیق ہویا ۔ جس وچ action تے thrill وی پائی جاندی اے ۔ ایہہ اک سنسنی خیز ناول اے ایس دے تخلیق کار سلیم خاں گِمی نیں ۔

i. رت تے ریتا

سلیم خاں گمی دا ناولٹ 'رت تے ریتا' موضوع دے لحاظ نال اک وکھری ناول اے ۔ ایس وچ مشرقی تے مغربی پنجاب دے رہن والیاں دے خلوص، محبت تے ریت دی کہانی بیان کیتی اے ۔ کہانی وچ بھر پور ایکشن تے thrill اے ۔

سلیم خاں گمی دا ایہہ ناولٹ ماحول تے رجحان دے لحاظ نال سانجھ دے نال ملدا جلدا اے ۔ حالانکہ ایہہ ناول اوہناں دے پہلے ناول دے اکیس سال بعد چھاپے چڑھیا ۔ ناول کار دی لکھت وچ اوہی رجحانات موجود نیں ۔ جیہڑے اوہناں دے ناول 'سانجھ' وچ موجود سی ۔ انعام الحق جاوید لکھدے نیں :۔

''یہ ناولٹ اس اعتبار سے انوکھا ہے کہ اسے پنجاب کا پہلا تھرلر thriller کہا جا سکتا

ہے''(100)

'رت تے ریتاں' دے حوالے نال ناول وچ چاچے شفیعے نے اک بے مثال قربانی دتی اے۔ اپنی جان تیکر سنت سنگھ دے خاندان تے قربان کر دتی اے۔ ناول وچ thrill تے ایکشن پا کے ناول کار نے ناول وچ جدیدیت پیدا کر دتی اے۔

11. واقعاتی ناول

بعض ناول اجیہے ہوندے نیں جس وچ واقعات دا ذکر بہت ہوندا اے۔ ہٹھ موضوع دے اعتبار نال واقعاتی ناول اے۔

i. ہٹھ

ہٹھ دی کہانی واقعات دی لڑی وچ پروئی ہوئی اے۔ مرکزی کردار تے ناول دے نائیک دی حیاتی ایہناں واقعات نال جڑی ہوئی اے۔ بچپن دی پنڈ ورہتل وچ علیے دی دوستی، گھر دا ماحول اوس دی شخصیت تے اثر ہوندا اے۔ رحمت خاں تے رحمت بی بی دے گھر دا ماحول اوتھے پیش آنے والے پیراں دے واقعات اوس دے کچے ذہن نوں ہلا کے رکھ دیندے نیں۔ اتلیاں کلاساں وچ 'کنور حضور سنگھ' دی دوستی۔ فیر کالج وچ یونین جیک نوں سلوٹ مارن لگے عبدالرحمٰن نال جیہڑا سلوک ہوندا اے۔ اوہ 'رحمے' نوں کدی نہیں بھل دا۔ 'ارملا' تے 'پامیلا' پڑھاندے تے سکھاندے ہوئے الجھنا دا شکار رہندا اے۔ انگلینڈ وچ اوس دا اپنے استاد نال اپنے Thesis تے وی اختلاف رائے ہو جاندا اے۔ ہندوستان اچ آ کے اوس نوں اپنی لیاقت دے مطابق نوکری نہیں ملدی۔ اوہ تحریک پاکستان نال واسطہ سی۔ پر پاکستان بنن تے اوس نوں اپنی بیوی بچیاں دی قربانی دینی پیندی اے۔ فیر پاکستان وچ آ کے اس نوں آخری دھچکا اوس ویلے لگدا اے جدوں اوس نوں اک کوٹھی وچ بٹھا کے اوس دی الاٹ منٹ اووس دا ہمدرد رفیع کسے ہور دے ناں کر دیندا اے۔

ہٹھ اک واقعاتی ناول اے۔ ایہہ اپنے اندر اک خاص وقت دی تاریخ نوں قلم بند کردا اے۔ دوقسم دی معاشرت پنڈو تے شہری دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ جدید ادبی تحریکاں دے اثر ہیٹھ تخلیق کیتا گیا اے:۔ شہباز **ملک** ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:۔

''ایہہ اک سوانحی ناول اکھوا سکدا اے جس دا پس منظر معاشرتی تاریخ اے۔''(101)

اسی ناول تے تاریخ پس منظر نوں نظر انداز نہیں کر سکدے۔ سجاد حیدر ایس ناول دے رجحانات دے

حوالے نال لکھدے نیں:۔

''ایس ناول وچ تاریخی پس منظر وی ملدا اے تے پاکستان بݨن توں پہلے زمانے دے سماجی تے سیاسی حالات دا ویروا کیتا گیا اے۔''(102)

ایہا واقعاتی ناول تخلیق کرن وچ ناول کار دا کوئی نہ کوئی مقصد سی۔ پر اوس مقصد نوں واضح نہیں کرسکدا۔ اوہ اخلاقی قدراں دے استحصال دا ذکر تے کردا اے پر اوس ساری گل چوں کوئی نتیجہ نہیں کڈھدا۔ عصمت اللہ زاہد ہوراں دا خیال اے:۔

''کہ اوہ میراں بخش منہاس تے جوشوا فضل الدین دی طرح مقصدی ناول بنانا چاہندا سی پر اوس سمے دے حالات نے اوہدا ساتھ نہ دِتے کہ اوس دے ناول نوں پراپیگنڈہ بݨن تو بچالیا۔''(103)

ناول وچ نفسیاتی پکھ وی ویکھن وچ آندا اے۔ پر ایہہ ناول واقعات نال اساریا گیا اے۔ ایس کر کے واقعاتی ناول ہی کہلانے دا حقدار اے۔

12. خطاں ذریعے ناول (Novel by Letters)

دنیا دے ناولاں وچ ایہہ موضوع بہت پہلاں توں موجود سی۔ انگریزی ادب وچ اس نوں Epistolary Novel کہندے نیں۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں نے وی ایسے موضوع ہیٹھ اک ناول تخلیق کیتا اے۔

i. سورج گرہن

ناول دی صنف بہت وسیع اے۔ ایہدے وچ ون سونے موضوع پائے جاندے نیں۔ خطاں دے ذریعے ناول اسارن دا رواج دوجیاں زباناں اچ تے پایا جاندا سی۔ پنجابی ادب وچ افضل احسن رندھاوا ہوراں ناول 'سورج گرہن' خطاں ذریعے ناول (Novel by Letter) دے موضوع ہیٹھ انیا اے۔ ناول وچ ناول کار نے دو کہانیاں بیان کیتیاں نیں۔ دونویں کہانیاں ناول کار نے خطاں راہیں بیان کیتیاں نیں۔ ہر ادب وچ ایس رجحانات تحت ٹانوے ٹانوے ناول اسارے گئے نیں۔ ایہہ رجحان عام نہیں پایا جاندا۔ انگریزی دا پہلا ناول 'Pamela' جس نوں Samuel Richardson تے تخلیق کیتا Novel by letters اے۔ اس طرح اردو ادب وچ قاضی عبدالغفار دا ناول 'لیلیٰ کے خطوط' وی ایس رجحان تحت تخلیق

ہوئے ۔ ایہہ سٹائل ذرا مشکل سٹائل اے ۔ ایہہ Epistolary Novel اے ۔ ایس قسم دے ناول بارے ڈکشنری وچ لکھیا اے :۔

"Epistolary Novel: A Common Form for the eighteen century novel. The story is told entirely through letters sent by those participating in or observing the events. Richardson's Pamela (1740-1) and Clariss(1747-8) are both epistolary novels."(104)

ساڈے واسطے ایہہ قابلِ فخر گل اے کہ ایس Type دا ناول ساڈھے پنجابی ادب وچ وی تخلیق ہویا اے ۔ اگر چہ ایہہ اپنی طرح دا کوای ناول اے پر اسی ایہہ گل من دے آں کہ ایہہ افضل احسن ہوراں دا بہت وڈھا کارنامہ اے ۔ ایس ناول دا اک ہور پکھ وی وکھالی دیندا اے ۔ ایس ناول وچ ناول کاری دی اپنی شخصیت دا پرتو نظر آندا اے ۔ ایہہ سطراں ویکھو:۔

''تیرے جان دے بعد دوپہر دا کھانا اسیں راہ وچ کھادا، کھانے تے گھوڑے گھوڑیاں تے سواری دیاں گلاں ہون لگ پئیاں ۔ دوسری کار دا ڈرائیور اس موضوع وچ بہت دلچسپی رکھدا سی ۔ میں جدوں اوہنوں دسیا کہ مہمان گروپ وچ اک اجیہا بندہ مسٹر' اے' وی سی جیہڑا ایس موضوع تے بہت کجھ جاندا اے سی، ڈرائیور حیران رہ گیا ۔'' (105)

اگے چل کے وی اوہناں دا اپنا آپ وی ناول وچ وکھالی دیندا اے ۔ انگریزی ادب وچ اجہی لکھت واسطے اک Term استعمال کیتی اے ۔ Memoirs جس دی وضاحت اسطرح کیتی گئی اے :۔

"A Species of 'Autobiographical writing, stressing the people known or events witnessed by the author"(106)

ایہہ لکھت memoirs لکھت اے ۔ ستار طاہر وی کجھ بندھ وچ ایس نوں Autobiographical ناول کہندے نیں ۔ ایس کر کے اسی کہہ سکدے آں ناول Epistotary لکھت ہون دے نال memoirs وی اے ۔ سورج گرہن اپنے موضوع تے رجحان دے حوالے نال وکھرا مقام رکھدا اے ۔ ناول وچ رومانیت دا وی اک بھرپور تاثر ملدا اے ۔ ایس ناول وچ رومانی تحریکاں دا اثر وی وکھالی دیندا اے ۔ ایہہ ناول خطاں ذریعے دا ناول اے ۔

13.عصری ناول

عصری ناول دا تعلق خاص کردار، خاص جگہ، وقت یا خاندان نال ہوندا اے۔ عصری ناول اک خاص عرصے دے حالات قلم بند کیتے جاندے نیں۔ ایہناں ناولاں وچ اکثر اوس خاص وقت دی تاریخی تے معاشرتی رنگ وی وکھائے جاندے نیں۔ محمد احسن فاروقی عصری زمانے دے حوالے نال لکھدے نیں:۔

''عصری ناول نے فن ناول نگاری کو اعلیٰ درجہ سے گرادیا ہے۔ ناول اعلیٰ تخلیق کی جگہ کم رہ گئی اور ناول نگار کا کام کسی کو چھانٹ کر اسکی تاریخ لکھ دینا رہ گیا ہے۔''(107)

پاکستانی پنجاب ناول وچ کجھ عصری ناول تخلیق ہوئے نیں اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

i. سانجھ

سانجھ موضوعاتی اعتبار نال اک عصری ناول اے۔ جس وچ اک مخصوص ویلے دے حالات بیان کیتے نیں۔ اک اجیہا ویلہ جدوں سکھ، مسلم، ہندو مل جل کے اک تھاں تے وسدے سن۔ اوہناں دا اوہ دور اک خاص وقت تک محدود سی۔ ایہہ زمانہ سی جدوں سکھ تے مسلمان مل کے اپنے پنڈ فرید پور وچ اک بھائی چارے دی فضا اچ حیاتی دے دن گزار رہے سی۔ سلیم خاں گی ہوراں اوس ویلے دا ذکر Third narrator دی حیثیت نال کیتا اے۔ اوس ویلے دے میلیاں دا ذکر کجھ انج کردا اے:۔

''ساڈے لوک میلیاں دے بڑے شوقین نیں بس ذرا بہانہ ہتھ آجاوے۔ فٹافٹ میلہ مناون لئی تیار ہو جان گے۔ بیائی کرن دے بعد شاہ سکندر دا میلہ آجاندا اے۔ جس ویلے سرونہہ پھلدی اے۔ سکھاں دا میلہ جھوں چٹی دا میلہ کہندے نیں۔ جس ویلے کنک پکدی اے تے وساکھی آجاندی اے تے ایہناں تناں میلیاں توں علاوہ دنگل گھوڑ دوڑ کبڈی تے لابلی دے چھوٹے چھوٹے میلے آجاندے نیں''(108)

علی عباس حسینی عصری ناول دی تعریف کجھ اسطرح کیتی اے:۔

''یہ وہ ناول ہیں جن میں اک محدود مخصوص زمانے یعنی چار پانچ سال یا دس بیس سال کے حالات کسی ایک شخص یا خاندان کی وساطت سے پیش کئے گئے ہوں۔''(109)

سانجھ نوں عصری ایس کر کے وی کہیا جاسکدا اے کیوں جے ایہہ علی عباس حسینی دی کیتی ہوئی تعریف تے پورا اتر دا اے۔ ایس ناول وچ فیروز پور توں علاوہ 1944ء وچ ہون والی برما دے جنگلاں دی لڑائی دا وی تفصیلاً ذکر ملدا اے۔ ناول کار اوس ویلے تے اسطرح جھات پاندا اے:۔

''سن 1944ء دا شروع تے انگریز تے امریکی فوجاں برما دے جنگلاں، پہاڑاں، وادیاں
تے دریاواں وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے دلیر تے جوشیلے جواناں نال لڑ رہیاں
سن۔ تن مہینے بھیڑی جنگی سکھلائی دے بعد' قادو' تے اوہدیاں ساتھیاں نوں برما دے
جنگلاں وچ دشمن نوں مارن تے ہراون واسطے بھیج دتا گیا۔''(110)

ایس ناول نوں پڑھ کے اک تے اوس عصر دا پتہ چلدا اے۔ نالے سانوں ایہہ وی informationملدی اے کہ اوس وقت پوری دنیا دے حالات کی سی۔ اوس لڑائی داوی اندازہ ہوندا کہ اوہ کسے طریقے نال لڑی جاندی سی۔ 'قادو' فرید پور دے' جنے' دے نال نال قاری وی برما دے جنگلاں دی سیر ہوندی اے۔ ناول دا پہلا حصہ پڑھو تے ایس ناول تے مقامی ناول دا چھا کا پیندا اے۔ کیونکہ ایتھے پنڈ وروسو، گھوڑیاں دیاں گلاں، کھونڈ، بلم،، سانڈاں دی لڑائی، شاہ سکندر مزار، اوتھے رہن والے مست سائیں داذکر اک مقامی ناول دا رنگ نظر آندا اے۔ Hardy دے ناولاں وچ وی ایس قسم دی وسوکھائی جاندی اے۔ پر ناول دے دوجے حصے وچ لکھاری اک دم internationalحالات بیان کرن لگ پیندا اے۔ ناول دا رجحان وبین الاقوامی ہو جاندا اے۔ ناول دیاں ایہہ سطراں ویکھو:۔

''انگریز فوجاں مونٹ بیٹن دی نگرانی وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے خلاف لڑ رہیاں
نیں۔ کلکتے وچ امریکہ دیاں فوجاں اتریاں نیں۔ امریکہ دے ہوائی جہاز تے سمندری
بیڑے جاپانی طاقت نوں سمندروچ تے خشکی اتے ملیا میٹ کر رہے نیں''(111)

لکھاری دی سوچ وچ وسعت اے۔ اوس نیں اپنی سوچ نوں صرف فرید پور تک ای محدود نہیں رکھیا اوس دی نظر دنیا دے حالات تے اے۔ اوس نے ناول وچ تاریخ دے حساب نال واقعات دا ذکر کیتا۔ 17مئی 1945ء وچ میجر جنرل شاہ نواز نیں انگریزاں اگے ہتھیار سٹ کے اپنی ہار من لئی۔ 14دسمبر 1945ء وچ باقی محاذاں تے لڑن والیاں جاپانی فوجاں وی ہتھیار سٹ دتے۔ ایتھے دوسری جنگ عظیم دے حالات دا پتہ وی چلدا اے۔ ناول دا تیجا حصہ وی عصری حوالے نال اے۔ پاکستان بنن دی جدوجہد داذکر اے تے اوس ویلے دے حالات سی۔ اوہ مولوی اکبر دی سیانپ داذکر انج کردا اے:۔

''1946ء تے 1947ء وچ قریب قریب ہر پنڈ وچ مولوی اکبر ورگے بندے لڑائی فساد
نوں روکن دا جتن کر رہے سن۔ ایہہ سارے سیانے بندے سن۔ عقل سمجھ والے، عزت آبرو
والے تے ہندواں مسلماناں تے سکھاں دا بھلا چاہن والے۔''(112)

ایس توں علاوہ لکھاری بنیا دی کہانی دے نال نال اوس ویلے دے سیاسی حالات وی دسدا اے۔ اوس سکھاں تے مسلماناں دی 'سانجھ' نوں ہمیشہ Permot کیتا۔

''1946ء تے 1947ء وچ فساد ہوئے۔ پہل ہمیشہ ہندوواں ولوں ہوئی۔ ہندوواں نے آپ پُٹھ چکیا تے پھر بے سمجھ سکھاں نوں شہ دتی کہ پتر وسولی چڑھ جاؤ رام بھلی کرے گا۔''(113)

ایس حصے وچ ہندوستان دی ونڈ ہو جاندی اے۔ فسادات شروع ہو جاندے نیں۔ لکھاری اوس وقت دے رولے داذکر کردا اے۔ 14 اگست 1947ء وچ پاکستان بن جاندا اے۔ فرید پور مسلماناں دے علاقے وچ آ جاندا۔ ناول دا ہیرو 'قادر خاں' سکھ گھرانے دی کڑی 'پریتو' نوں خان پور دے 'بیرم خاں' کو بچاندا پھڑ ہو جاندا اے۔ اوس اپنی جان دتی پر سکھ گھرانے دی عزت نوں بچالیا۔ پاکستان دا بننا۔ برصغیر دی ونڈ۔ ایس ملکی ونڈ وچ ہون والے فسادات دی اک تاریخ مرتب ہو چکی اے۔ ایس کر کے اس ناول نوں اک عصری ناول کہہ سکدے آں۔ شریف کنجاہی ہوراں 'ایس ناول بارے' وچ لکھدے ہویاں کہیا:۔

'ناول دے ہیرو دا جنم اپنی ماں واسطے نہیں ہوندا۔ اوہ رنڈی کیوں نہ ہووے تے نہ اپنی تیویں واسطے ہوندا اے اوہ سجری ویاہی کیوں نہ ہووے۔ تے میرا خیال اے کہ ہیرو دی موت وی ناول نوں ٹریجڈی نہیں بنا جاندی جے اوہ موت کو یلے دی نہ ہووے۔ تے 'قادو' نوں ایس توں چنگا ویلا نہیں سی مل سکدا ایسے کر کے مصنف دی ایس گل نال مینوں اتفاق نہیں کہ ایہہ ناول ٹریجڈی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایس نوں کامیڈی وی نہیں آکھیا جاسکدا۔''(114)

شریف کنجاہی نے ایس نوں المیہ ناول قرار دین توں انکار کردتا اے۔ کامیڈی اے بالکل نہیں ہو سکدا اے۔ غلام یعقوب انور دے کہن مطابق:۔

''سلیم خاں گی نے سارے پلاٹ نوں ٹھکانے سرہتھ پا کے توڑ چاڑیا اے۔ تے کدرے ڈھل نہیں پین دتی۔ اوہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے نہ اکا ای ایکسٹر یٹ آرٹ دا پردہ تان دیندا اے۔ تاں جے اسیں ایہہ واقعات ناول وچوں آفاقی سوالاں دے جواب طبقاتی کشمکش تے ایہو جہے ڈھونگے مسلے لبھن ٹریئے۔''(115)

ایس ناول نوں غلام یعقوب انور ہوراں واقعاتی ناول داناں دتا اے۔ اسی ایس گل نوں من وی لئے

فیروی ایس نوں نرا پرا واقعات تے مبنی نہیں۔سگوں ایہہ اک ویلے دے دور دی مکمل تاریخ بیان کردا اے۔اس نوں عصری ناول کہنا حقی گل اے۔

ii. اک سمندر پار

میر تنہا یوسفی دا ناول 'اک سمندر پار' اک وسیب دی کہانی اے۔ایس دا بنیادی کردار 'پرویز' بڑی اوکڑاں توں بعد امارات پہنچ دا اے۔اوتھے غیر قانونی داخل ہوندا اے تے غیر قانونی واپس پرت دا اے۔ ناول کار نے ایس ناول وچ گلف دے حالات کھل کے بیان کیتے نیں۔رجحانات دے حوالے نال ایہہ اک حقیقت نگاری اے۔ایس وچ ناول کار نے حقیقی حیاتی دے تصویر پیش کیتی اے۔ناول دا نائیک ایس حد تک اوس رنگ وچ رنگیاں جاندا اے کہ اوہ لباس، گھر وچ اٹھک تے بیٹھک وی عربی انداز دا کر لیندا اے۔ اوہدے بچے عربی سکولاں وچ پڑھ کے عربی ہو جاندے نیں۔الیاس گھمن اپنے دیباچے لکھدے نیں:۔

> ''اک سمندر پار وچ چنگی روٹی دی بھال وچ پردیس جاون والے پنجابیاں دی حیاتی اتے چنگے چ چانن پایا گیا اے۔''(116)

ایہہ ناول اک سچی لکھت اے۔جہدا لکھاری خود وی گلف وچ رہندا اے۔اوس نے حیاتی ایس ڈھنگ ناول گزار دیاں لوکاں نوں بہت نیڑیوں ویکھیا اے۔ایس توں پہلاں میر تنہا یوسفی دا ناول 'ترینہ' چھاپے چڑھیا سی۔ایہہ ناول نوں پنجاب دے وسیب دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔اس طرح دا اک ناول Faster E. M. نے A Passage to India لکھیا سی۔ایس ناول وچ ہندوستان دے حالات بیان کیتے سی۔اردو وچ عزیز احمد نے اپنے ناول 'گریز' وچ یورپ دے مختلف ملکاں دے حالات لکھے نیں۔ایہہ ناول وسیب دے نال نال اک خاص ویلے دے حوالے نال وی تخلیق ہویا اے۔کسے وی ملک یاں تھاں وچ بڑیاں تبدیلیاں آسکدیاں نیں۔ایہہ اک خاص عصر نوں بیان کردا اے۔ایس ناول نوں وی عصری ناول کہہ سکدے آں۔

iii. پریت

اصغر شامی دا ناول پریت اک ویلے وچ ہون والے واقعات دی دس پاندا اے۔ایہہ اک عصری ناول اے۔ناول وچ رومانی رنگ وی اگڑواں اے۔خود ناول کار لکھدا اے:۔

> 'اپنے سرنویں دے اعتبار نال اک عشقیہ ناول اے۔اوہ عشق جیہڑا پریت دیاں پینگاں

جھوٹ دا اے۔ زندگی دے اجاڑ بیلے وچ سدھراں دی جوت جگاندا اے۔'' (117)

ایہہ ناول پرانے رجحان پیٹھ اساریا گیا اے۔ اک عصری رومانی لکھت اے۔

14. ہڈبیتی ناول

ناولاں دیاں ون سونیاں قسماں چوں اجہے ناول وی تخلیق ہوئے نیں جیہڑے ہڈبیتی نوں بیان کردے نیں۔ پاکستانی پنجابی ناولاں چوں کجھ ہڈبیتی ناول وی تخلیق ہوئے نیں۔ جنہاں وچ ناول کار نے ناول وچ اپنے ذاتی تجربے تے مشاہدے دے تحت اساریا۔ انگریزی تے اردو ادب وچ وی Autobiographical ناول لکھن دا رواج اے۔

i. عذاب دن عذاب راتاں

'جمیل احمد پال' ہوراں دا ناول (ناولٹ) 'عذاب دن عذاب راتاں' اوہناں دی حیاتی دی سچی کہانی اے۔ اوہناں خود دو گلاں اپنیاں 'وچ ایس لکھت بارے لکھیا اے:۔

> ''اپنے ولوں تاں میں ہڈ ورتی ای لکھی سی پر پتا نہیں جگ ورتی کویں بن گئی۔ جدوں لکھن بیٹھا ساں تاں انداز انہیں سی کہ کہانی بنے گی یاں ناول ہویا ایہہ کہ نہ ایہہ ناول بن سکیا تے نہ کہانی، وچکارلی شکل ناولٹ بن گیا۔ ایہدے وچ کاہلی طبیعت دا عمل دخل کیتا اے۔ جیہڑے ہانڈی نوں اگ اتے رکھ کے نہ پوری طرح سیک دیندی اے تے نہ چنگی طرحاں بھندی اے۔ سگوں چھیتی چھیتی کھان نوں اتاری ہو جاندی اے۔ سوجہڑی لکھت نوں میرے جاچے دوڈھائی سو صفحے دا ہونا چاہیدا سی، اوہدا تیجا حصہ ای لکھیا جا سکیا۔'' (118)

'جمیل احمد پال' ہوراں اپنی لکھت بارے اپنے خیالاں دا اظہار کر کے بہت سارے ناقداں دی مشکل نوں حل کر دتا۔ اوہناں دی کاہلی پکائی ہوئی ہانڈی تے ادھوری لکھت دا احساس ہوندا اے۔ ناول پڑھ کے وی لگدا سی کجھ رہ گیا اے۔ ایہہ اک ہلکی پھلکی لکھت اے۔ ایس وچ کسے قسم دی گجھل نہیں۔ سگوں کوئی شے لک لکا کے نہیں لکھی۔ اپنی ازواجی زندگی دیاں گلاں وی کھلے ڈھلے انداز نال بیان کیتیاں نیں۔ اس انداز نوں حقیقت نگاری دا ناں دے سکدے آں۔ جنھوں تیکر لکھت دا تعلق اے۔ ایہہ ناول Third Person Narration اے۔ مثلاً:۔

> ''اوہنوں پتا سی اوہدی بیوی سدا ای رات نوں 'شام' کہندی اے تے طبیعت خراب ہون توں مراد دورا پینا اے۔'' (119)

یعنی ایتھے لکھاری کسے 'جاوید' دی کہانی بیان کرر ہیا سی۔ایس کہانی دا مرکزی کردار دراصل خود لکھاری اے۔ایہہ اوس دی اپنی بیتی اے۔ایہہ اک سدھ پدھری ہڈ ھ ورتی Autobiographical اے۔ایس وچ کوئی گنجھل نہیں۔حیاتی دے اک مسئلے یعنی بیوی دی بیماری اپی لیپسی نوں مکھ رکھ کے ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔اوس وچ عجیب گل اے اوہ بیوی وی بیارتوں آوازاروی اے تے اوس نوں چھڈن واسطے وی تیار نہیں۔ اوہ اوس نال ایڈا اکھل کے اظہار محبت وی نہیں کردہ۔پر اوس توں نفرت وی نہیں کردہ۔اوس نوں اک زمہ داری جاندا اے۔اوس نال اپنی ہمدردی دا اظہار دورے دے ویلے اوس دے منہہ وچ تولیہ رکھنا اوس نوں سنبھالنا اوس دی زندگی دا حصہ بن جاندا اے۔اوہ اپنی حیاتی بیوی واسطے تیاگ دیندا اے۔ایتھوں تیکر کے اوہ اولاد دی خواہش کرنا وی بھل جاندا اے۔ناول کاری دی حیاتی وچ عجیب قسم دی کشمکش اے۔اوہ ایس مشکل ویلے نوں 'عذاب دن عذاب راتاں' دا ناں دیندا اے۔حالانکہ ایس 'عذاب' نوں ختم کرنا یا اوہدے نال کنارہ کشی کرنا کوئی مشکل کم نہیں اے۔

ناول دا موضوع بڑا واضح اے۔پر اپنی ہڈ ورتی لکھن والے وچ بڑا کجھ دھرو نظر آندا اے۔اوس دی بیوی وچ ہور خوبی تے کوئی نظر نہیں آندی سوائے اس دے کہ اوہ کم گو تے demanding نہیں سی۔شاید اوہ اپنی کمزوریاں دی وجہ توں اسطرح ہوگئی ہووے۔

ایس Autobiography وچ اگرچہ وسعت نہیں اے۔پر انگریزی ادب وچ اک Term 'Psychobiography' استعمال ہوندی اے۔Dictionary of Literary Terms وچ اس نوں اسطرح دتا گیا اے:۔

> "Psychobiography: A Biography that pays particular attention to its subjects. Psychobiographical development as demonstrated in both life and writings and attempts to reveal hidden pattern of life."(120)

اس نوں اسی Psychobiography کہہ سکدے آں موضوع دے لحاظ نال ایہہ ہڈ بیتی Autobigraphy ناول اے۔

ii. باگاں والے راہ

عذرا وقار دا ناول باگاں والے راہ اک Autobiography اے ۔ ناول دا آغاز اودوں توں ہندا اے ۔ جدوں لکھارن چھوٹی عمر دی سی ۔ ناول دا موضوع چونکہ لکھارن دی ذاتی حیاتی اے ۔ جس نوں اوس خوبصورت ڈھنگ نال بیان کیتا اے ۔ اوہ ذاتی طور تے اپنے پچھوکڑ تے رشتیاں نال اپنی مضبوطی نال جڑی ہوئی اے کہ اوہ شادی وی اوس بندے نال کرنا چاہندی اے جیہڑا اوہدے 'ابوٗ ورگا ہووے ۔ اپنے پیو نوں 'بخت آور'داناں وی اوہ اسطرح لیندی سی جیویں کسے دوست دا ناں لیا جاندا اے ۔ ماں 'مصباح'، بھائی 'حفیظ'، بھتیجا 'دانش'اوہدے اوہ رشتے سی جیہڑے اوہنوں سدا توں پیارے سی ۔ سب توں پیارا سی 'باگاں والے راہ' جس دا سوچ کے وی اوس نوں سکھ تے شانتی دا احساس ہوندا اے ۔

ایس ناول وچ جدید رجحان وکھالی دیندے اے ۔ لکھارن نے اپنے خیالاں دا اظہار بھرپور طریقے نال ایس ناول وچ کیا اے ۔ ناول وچ بہت سارے موضوع مختلف طریقیاں نال زیر بحث آندے نیں ۔ ایہہ اک علمی، ادبی تے فلاسفیانہ رنگ وچ رنگیا ناول اے ۔ ناول کارن اکلاپے دا شکار وی ہندی اے ۔ لیکن اپنے اندروں اک مضبوط تے ٹھوس شخصیت ہوندی اے ۔ اوس دے کردار وچ کدھرے وی کمزوری نظر نہیں آندی ۔ وڈھا جگر ہون دی وجہ نال سب نوں معاف کرن والا کردار اے ۔

پنجابی ادب وچ بہت کم ناول اجے نیں جیہڑے First Person Narratoin ہون ۔ ایہہ ناول دوجے ناولاں توں ہٹ کے اے ۔ ایس وچ تصوف دا رنگ وی ملدا اے ۔ 'باگاں والے راہ' نال لکھارن دا لگاؤ اخیر تک نہیں مکدا اے ۔ نرول تے سچے جذبات دا اظہار کیتا گیا اے ۔ ناول وچ شہری رہتل دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں ۔ ایہہ ناول شہری وسیب چوں پنگریا اے ۔ ایہہ اک سوہنی ہڈ بیتی اے ۔ جس وچ لکھارن نے حقیقت نگاری توں کم لیا اے ۔

ii. پرانا پنڈ

الیاس گھمن دا ناول پرانا پنڈ نکڑا جیہا ناول اپنے اندر اک جذباتی تے گھمبیر قسم دا موضوع سمیٹیاں ہویا اے ۔ ایہہ اک Autobiography اے ۔ جس وچ ناول نگار اپنے دلی احساسات دا اظہار کردا اے ۔ ایہہ ناول علامتی رنگ وی رکھدا اے ۔ جدید طرز دا ناول اے ۔ ایہہ اک ہڈ بیتی ناول اے ۔

15. تاریخی ناول

پاکستانی پنجابی ادب وچ تاریخ دے حوالے نال بہت کم ناول تخلیق ہوئے نیں۔ میر تنہا یوسفی دا ناول مکمل طور تے دنیا دی تاریخ بیان کردا اے۔

i. کھدو

ناول دا موضوع 'کھدو' رکھ کے دراصل ناول کار نے دنیا دی گل کیتی اے۔ دنیا وی کھدو طرح گول ہوندی اے۔ 'کھدو' پرانے زمانے دی گیند ہوندی اے جیہڑی لیراں لپیٹ لپیٹ کے تیار کیتی جاندی سی۔ کھدو یعنی دنیا جہدے وچ بہت سارے **ملک** لپیٹے ہوئے نیں۔ ناول کار نے ایس وچ دنیا دے اتہاس دی کہانی بیان کیتی اے۔ اتہاس کسے مخصوص علاقے دا بیان نہیں کیتا گیا سگوں ساری دنیا دی تاریخ تے جغرافیہ، لڑائیاں، لوکاں تے قوماں دے مزاج مہاندرے، مشرق تے مغرب وچ وسن والے **ملک** اوہناں دے سیاسی حالات تے قوماں دی آپس وچ میل میلاپ دے ڈھنگی نظر پائی۔ ناول تکنیکی لحاظ نال خوبصورتی نال اساریا گیا اے۔ بنیادی طور تے ہڈ بیتی وی اے۔ ناول وچ رومانی پہلو وی اے۔:۔

> ''نال بہہ کے پیندی ساں، اوہ کوئی وی شربت پی لیند اسی، پر مینوں نہیں سی ڈکدا۔ اک ذرا کپڑیاں توں ساڈا جھگڑا ہوند اسی اوہ وی کدی کدی .....'' (121)

ناول دا اخیر کھلا اے۔ ایہہ وی جدید انداز دا ناول اے۔ اسی ایس ناول نوں تاریخی رومانی ناول وی کہہ سکدے آں۔

16. مقصدی ناول

اگر اسی گوہ کریئے تے ہر ناول وچ لکھاری دا کوئی نہ کوئی کجھ مقصد چھپیا ہوندا اے پر کجھ ناولاں وچ لکھاری دا مقصد بڑا واضح ہوندا اے۔ ایس قسم دے ناول مقصدی ناول کہلاندے نیں۔ پنجابی ناولاں وچ وی کجھ مقصدی ناول تخلیق ہوئے نیں۔

i. سیر پکا دل

'ستارہ طاہر' دا ناول 'سیر پکا دل' دا کردار 'باقر' دے حوالے نال تخلیق ہویا اے۔ ایس ناول وچ اک قسم دی Biographical approach اے۔ اک شخص دی زندگی وچ ہون والے مختلف واقعات تے اوہدے خیالاں وچ آن والے وادھے (development) نوں قلم بند کیتا گیا اے۔ موضوع دے لحاظ

نال ناول ساڈوں سارے ناولاں وچ دیہاتی وسو دی جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔ ناول کار نے شہری تے دیہاتی حیاتی دا موازنہ اپنے انداز نال کیتا اے۔ انسان کس ماحول نال حقیقی تے روحانی خوشی حاصل کردا اے۔ ایس نوں پڑھ کے انداز ہوندا اے۔ ناول سدھ پدھرے تھوڑے جیہے انفرادی انداز وچ الیکیا گیا اے۔ ناول اگرچہ پنڈ وسوں دے حوالے نال اے پر جدید تحریر لگدی اے۔ ستار طاہر چونکہ اک پڑھیا لکھیا قلم کار اے۔ ایس کر کے ناول تخلیق کردیاں ہویاں اک مقصدیت نوں سامنے رکھیا اے۔ اوہ ثابت کر دینا چاہندا اے کہ بندے دا دل سیر کیکے دا ہو سکدا اے۔ ناول دے شروع وچ جدوں پنڈ وچ ایہہ جملہ سنداسی کہ ''نذر شاہ دا دل سیر کیکے داسی'' تے اوہ حیران ہوندا سی جدوں اوہ خود اوتھے رہندا تے اوس وسیب وچ رہ کے اوہ ماحول وچ اوہ خود وی ایہہ دعویٰ کرن لگ پیندا اے کہ اوہدا دل سیر کیکے دا اے۔ نفسیاتی طور تے ناول دا مرکزی کردار اپنے آپ نوں بہتر محسوس کردا اے۔

پنجابی زبان توں متاثر ہو کے 'باقر' دا پنجابی زبان دی اہمیت تے غور کرنا اک اردو وچ لکھن والے قلم کار وچ بہت وڈی تبدیلی اے۔ 2000ء وچ تخلیق ہوئے ایس ناول وچ مقصدیت اے۔ ایس کر کے ایس نوں مقصدی ناول کہیا جا سکدا اے۔ ایہہ ناول عام فہم اے۔ ایس نوں عام قاری وی سمجھ سکدا اے۔ پنجابی ناول دے گھاٹے نوں وی پورا کردا اے۔

ii. ساڈوں موڑ مہاراں

ایہہ ناول اپنے موضوع دے اعتبار نال سماجی تے مقصدی ناول اے۔ ایس ناول وچ جدید سوچاں دے تحت سوانیاں نال ہون والی زیادتیاں دا ذکر اے۔ ایس ناول دی اہمیت دا اندازہ ایتھوں ہوندا کہ پروفیسر سجاد پرویز لکھدے نیں:۔

> ''علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد کی طرف سے ایم۔ ایس سی ویمن سٹڈیز کے پراجیکٹ کے بارے میں ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش کی مرتب کردہ 'پاکستانی ادبیات میں خواتین کا کردار' یونٹ نمبر 8 میں اس ناول کا جائزہ بھی لیا گیا ہے۔''(122)

ایہہ وی اک مقصدی ناول اے

17. جاسوسی ناول

جاسوسی ناول اجیہے ناول ہوندے نیں جہناں وچ کوئی بھید لکایا ہوندا اے۔ ایس بھید نوں پورے ناول

دے دوران کھوجن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ایس نال ناول وچ چینک پیدا کیتی جاندی اے۔

انگریزی ادب وچ اسطرح دے ناولاں نوں Detective Novel آکھیا جاندا اے۔انگریزی ادب وچ Canon Doyl دے ناول Dectective Novel نیں۔اوس نے مشہور زمانہ کردار 'شرلاک ہومز' تخلیق کیتا اے۔اردو ادب وچ وی جاسوسی ناول تخلیق ہوئے۔'عمران سیریز' وی اردو جاسوسی ناولاں دی چنگی مثال اے۔اسی ایتھے ایہہ دسدیاں مسرت محسوس کردے آں کہ پاکستانی پنجابی ادب وچ اک جاسوسی ناول وی تخلیق ہویا اے۔

i. گلو

پاکستانی پنجابی ادب وچ گلو اک اکلوتا جاسوسی ناول اے۔ایہہ سرائیکی بولی دا ناول اے۔ایہہ ناول سرائیکی ادب ملتان وچ قسط وار چھپیا۔اس دی پہلی قسط مئی 1973ء وچ چھپی۔

ایس ناول دی کہانی اک قتل دے اردگرد گھمدا اے۔مقتول حیات جٹ دی تلاشی توں پتہ چلدا اے۔اوس کول کجھ رقم تے نتھ اے۔ایتھے ایہہ معلوم ہو جاندا اے کہ وجہ قتل رقم تے زیور نہیں۔ناول دا مرکزی کردار 'سلیم' ہور معزز لوکاں نال رل کے کیس دی تفشیش وچ پولیس دی مدد کردا اے۔اوہ ایس مقصد واسطے حیات جٹ دے گھر رہندا اے۔ایتھے حیات جٹ دی دھی 'گلو' نوں گھر وچ کوئی منڈا اسے والا بندہ نظر آندا اے۔تفشیش دا رخ 'جمعہ مستری' ول ہو جاندا اے۔اوہدے ہتھاں دے پرنٹ توں پتہ چلدا اے کہ مجرم اوہ ای اے۔اوہ 'گلو' نال شادی کرنا چاہندا سی تے 'حیات جٹ' ایس تے راضی نہیں سی۔بہت ساریاں گنجھلاں توں بعد ایہہ گنجھل کھل ای جاندی اے۔ایہہ اک چنگی کوشش اے۔ایس کوشش نے پاکستانی پنجابی ادب وچ اک جاسوسی ناول تخلیق کردتا۔

حوالے

1. سید مسعود ہاشمی، پروفیسر، بیسویں صدی میں تنقید، گجرات: روزن پبلی کیشنز، 1998ء، ص-742
2. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس غالب اپارٹمنٹس، 1994ء، ص-11
3. آل احمد سرور، پروفیسر، مجموعہ تنقیدات، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 1996ء، ص 587 ,386
4. مبارک علی، ڈاکٹر، ''کلچر امپیریلزم''، ماہ نو، جلد اول، چالیس سالہ مخزن لاہور: ادارہ مطبوعات پاکستان 1987ء، ص-403
5. قمر رئیس، ڈاکٹر، مرتب: ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر، لاہور: کلیۃ عالیہ، 1994ء، ص-397
6. اردو انسائیکلوپیڈیا، لاہور: فیروز سنز، 1967ء، ص-1336
7. جوشوا فضل الدین، بر کتے، لاہور: پنجابی دربار پبلیشنگ ہاؤس، 1953ء، ص-7
8. اسلم رانا، ڈاکٹر، ''جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن''، کھوج چھماہی، لاہور: جلد 23، شمارہ 46-45، جولائی دسمبر 2000ء، جنوری جون 2001ء، ص-300
9. شہباز ملک، ڈاکٹر، کویڑ، لاہور: تاج بکڈپو، 1995ء، ص-217
10. عبدالمجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء، ص-17
11. ایضاً، ص-33
12. ''جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن''، کھوج چھماہی، ص-271
13. فرخندہ لودھی، آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص-198
14. کویڑ، ص-318
15. برصغیر میں اردو ناول، ص-41
16. علی عباس حسینی، ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنو: انڈین بکڈپو، 1953ء، ص-473
17. ایضاً، ص-473
18. ٹھیڈا، ص-320
19. محمد احسن فاروقی، ناول کیا ہے، لاہور: وردا اکادمی، 1964ء، ص-108

20. احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء، ص-55

21. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء، ص-359

22. انعام الحق جاوید، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء، ص-167

23. صابر رضا، دورورا ڈے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1996ء، ص9-8

24. ایضاً، ص9-8

25. سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-55

26. ایضاً، ص189

27. ایضاً، ص-193

28. علی اختر، وتھاں سٹنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2001ء، ص-117

29. ارشد چہال، کوکن بیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء، ص-187

30. ایضاً، ص-287

31. ناول کی تاریخ وتنقید، ص-69

32. منشایاد، ٹانواں ٹانواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء، ص-518

33. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993, p-248

34. Ricard Gill, Mastering English Literature, London: Macmillan Education Ltd, 1985, p-77

35. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص-200

36. ایضاً، ص-239

37. ایضاً، ص-220

38. ایضاً، ص-8-7

39. Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms, NewYork: York Hand

Books, d.n, p-25

40. abid, p-25

41. ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء، ص-78,79

42. ایضاً، ص 78-79

43. ایضاً، ص-307

44. ظفر لاشاری، پہاج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء، ص-12

45. ایضاً، ص-154

46. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-167

47. صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء، ص-135

48. ایضاً، ص-15

49. راہی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: سرائیکی ادب ادارہ، 1994ء، ص-9

50. ارشد چہال، چیڑ حال دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء، ص-فلیپ

51. ایضاً، ص-فلیپ

52. A Dictionary of Literary Terms, p-282

53. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستانوں کی علامتی کائنات، لاہور: کلیہ علوم اسلامیہ وشرقیہ یونیورسٹی، 1987ء، ص-47

54. فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء، ص 10-11

55. A Dictionary of Literary Terms, p-12

56. ست گواچے لوک، ص-86

57. ایضاً، ص-12

58. A Dictionary of Literary Terms, p-280

59. امین مغل، "ست گواچے لوک اک تنقیدی جائزہ"، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص 95

60. الطاف احمد قریشی، "باری توں بوہے تک دا سفر"، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص-64

61. A Dictionary of Literary Terms, p-79

62. کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دلی: آرسی پبلشرز، 2006ء، ص-دو لفظ

63. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص-231

64. فخر زمان، کمذات، لاہور: نگارشات، 1996ء، ص-103

65. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء، ص-215

66. مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: التحریر اردو بازار، 1976ء، ص-95

67. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-235

68. نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص-8

69. افضل حسین رندھاوا، دوآبہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء، ص-8

70. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص-110

71. سلیم اختر، ڈاکٹر، مغرب میں نفسیاتی تنقید، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء، ص-11

72. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء، ص-26

73. فرزند علی، اک چونڈی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء، ص-315

74. ایضاً، ص-7

75. اسلم رانا، مرتب: چسی، چونواں پنجابی ادب، لاہور: تاج بکڈپو، س۔ن، ص-76

76. فرزند علی، بھبھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-242

77. ایضاً، ص-125

78. ایضاً، ص-5

79. پنجابی نثر دا ارتقاء، ص-176-177

80. فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984ء، ص-159

81. ایضاً، ص-217

82. ایضاً، ص-

83. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-193

84. حسین شاہد، ڈرائکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1997ء، ص-5,6

85. ایضاً، ص-6

86. ایضاً، ص-14

87. A Dictionary of Literary Terms, p-44

88. ڈرائکل،ص-101

89. Goodman, Principal, Literary Essays (Novel), Lahore: Economic Front Publications, (d.n.), p-52

90. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس غالب اپارٹمنٹس، 1994ء، ص-356

91. ڈرائکل، ص-فلیپ

92. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-215

93. انور چوہدری، سانگا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء، ص-93

94. ایضاً، ص-166

95. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء، ص-47

96. ایضاً، ص-49

97. ایضاً، ص-74

98. نادم عصری، اک انکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء، ص-34

99. ایضاً، ص-175

100. سلیم خاں گمی، رت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1999ء

101. گویڑ، ص-221

102. سعید بھٹا، مرتب؛ سانجھ سرت، لاہور: ص-147

103. عصمت اللہ زاہد؛ ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشر، 1986ء، ص462

104. A Dictionary of Literary Terms, p-109

105. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص29-30

106. A Dictionary of Literary Terms, p-172

107. ناول کیا ہے، ص-15

108. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء، ص51-52

109. ناول کی تاریخ وتنقید، ص-68

110. سانجھ، ص-174

111. ایضاً، ص-189

112. سانجھ، ص-248

113. ایضاً، ص-25

114. ایضاً، ص 14-15

115. غلام یعقوب انور، 'سانجھ'، امروز نامہ، لاہور: 1971ء

116. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2006ء، ص-5

117. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ، ص-4

118. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 1999ء، ص-7

119. ایضاً، ص-56

120. A Dictionary of Literary Terms, p-234

121. میر تنہا یوسفی، کھدو، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000ء، ص-130

122. سجاد پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان وادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء، ص-154ف

پنجواں باب

مکدی گل

مکدی گل

ناول اطالوی زبان دے لفظاں Novella توں اخذ کیتا گیا اے۔ جس دا مطلب A Piece of News اے۔ ناول نوں Novelle، Novella، Novellus تے Novous یعنی New وی کہیا جاندا اے۔ فارسی وچ نونویں تے نول نوں تے نول نوں کہندے نیں۔ ناول نثری قصے دے ذریعے حیاتی دی ترجمانی کردا اے۔ ناول وچ حیاتی دی تصویر ربط دے نال پیش کیتی جاندی اے۔ ایہہ اوہ مکمل قصہ اے۔ جس وچ حیاتی دے سارے پہلو الیکے جاندے نیں۔ حیاتی دا تے ناول دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ پروفیسر آل احمد سرور اپنی کتاب مجموعہ تنقیدات وچ لکھدے نیں۔

''ناول کا موضوع انسانی رشتے ہیں۔ اس لئے اس میں حقیقت اک مقررہ، پہلے سے طے شدہ عقائد کے مجموعہ کی شکل میں نہیں بلکہ حقیقت کے اس تجربے کی شکل میں ہوتی ہے۔ جس کا ایک ارتقائی عمل ہے۔''

اسی جاندے آں کہ ناول دا کلاوا کافی موکلا اے۔ صنف نثر وچ ناول اک اچا مقام رکھدا اے۔ ناول دا تکنیکی لحاظ نال مطالعہ وی ات ضروری اے اک ناول نوں فنی تے تکنیکی لحاظ نال جاناوی ناول کاراں دی لوڑ اے۔ ناول دی عمارت ست اٹھ انگاں تے اساری جاندی اے۔ ناول وچ پلاٹ تے کہانی یاں قصہ بہت اہم نیں۔ ناول کار نوں پلاٹ مرتب کرنا آنا چاہیدا اے۔ پلاٹ کسے وی ناول دا بنیادی انگ ہوندا اے۔ ناول دے کردار کسے وی ناول وچ بہت اہم ہوندے نیں۔ ناول کار کرداراں دی گل کتھ راہیں ناول نوں اگے ودھاندا اے۔ پر اثر مکالمے کسے وی ناول دی پچھان بن جاندے نیں۔ مکالمے دی زبان سوہنی تے سلکھنی ہونی چاہیدی اے۔ اسلوب بیان دراصل گل کرن دا ڈھنگ تے طرز تحریر اے۔ ناول کار دا ایہہ فن اے کہ چھوٹی چھوٹی گل نوں کئی جملیاں وچ لکھدے تے کئی دفعہ کسی وڈھی گل نوں چند فقریاں وچ سمیٹ دے۔ ناول وچ منظر نگاری تے بیان کیتا ماحول قاری دی توجہ اپنی ول کھچ لیندا اے۔ اک چنگا ناول کار ویلے دی ونڈ تے تھاں دا خیال وی رکھدا اے۔ تاریخی ناول کار خاص طور تے مکاں تے زمان دا خیال رکھدا اے۔ اک چنگے ناول وچ ناول کار نظریہ حیات وی بیان کردا اے۔ نظریہ حیات ای کسے ناول دی روح ہوندا اے۔

ناول نثر دی اک صنف اے۔ ایس دا کھرا سانوں نثر دیاں کتاباں وچ ای ملدا اے۔ یونانی کلاسیکی ادب وچ وی سانوں ایہدے نشان ملدے نیں۔ اٹیلین ناول بنیادی ناول کاری وچ خاص حیثیت رکھدے نیں۔ اٹیلین ناول توں بعد فرانسیسی ناولاں نے دنیائے ادب وچ اپنی حیثیت منوائی۔ انگریزی زبان وچ

سب زباناں توں ودھ ناول کاری ہوئی۔ انگریزی ادب وچ رچرڈسن دا ناول Pamela پہلا ناول متھیا گیا۔ ایہہ ناول اک اخلاقی ناول سی۔ ایہہ ناول خطاں دا مجموعہ سی۔ انگریزی ناولاں دی دھوم ساری دنیا وچ پئی۔ ہور بہت سارے لکھاریاں مثلاً سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں دا اثر ساری دنیا دے ناول کاراں تے ہویا۔ سپینش ناول تے وی اثر ہویا۔ جرمن ناول باقی یورپی ناولاں دے مقابلے وچ بوہت دیر بعد تخلیق ہویا۔ زیادہ تر لکھتاں رومانی تے مہماتی سی۔ جرمن ادب وچ Defoes دی نقل وچ Rebinsondus اک رومانس تخلیق ہویا۔ جرمن ناول بہت سارے مرحلیاں توں گذرن بعد اونیویں صدی وچ اپنے اصلی تے حقیقی رنگ وچ تخلیق ہوئے۔

مشرقی ناولاں وچ سب توں سرکڈھواں اردو ناول اے۔ ڈپٹی نذیر احمد نے توبۃ النصوح تخلیق کر کے اردو ادب وچ ناول دا مڈھ بنھیا۔ ایس توں بعد وچ آن والے ویلے وچ ان گنت ناول تخلیق ہوئے۔ ایہناں وچ ون سونے موضوعات تے رجحانات پائے جاندے نیں۔ قرۃ العین دا ناول 'آگ کا دریا' اک قابل ذکر ناول اے۔ اوس نوں اردو ادب دی 'ورجینیا وولف' دا ناں دتا گیا۔ جدید تحریکاں وچ بوہت سارے اچ پدھر دے ناول تخلیق ہوئے۔ ایہناں وچ شوکت صدیقی دا خدا دی بستی، عبداللہ حسین دا اداس نسلیں، نسیم حجازی دا تلوار ٹٹ گئی تے انیس ناگی دا ریت کی دیوار تے بانو قدسیہ دا راجہ گدھ قابل ذکر نیں۔ فارسی ناولاں دی ابتدا سفر نامیاں توں ہوئی۔ ایہناں دے مشہور ناول کار مشفق کاظمی دا ناول 'تہران مخوف' جیہڑا پنج جلداں تے مشتمل اے۔ عباس خلیل دا روزگارہ سیاہ تے صنعتی زادہ دا ناول 'مانی' تے انتقام قابل ذکر نیں۔ فارسی ناول دی تاریخ مرتب ہو چکی اے۔ عربی ادب وچ ناول لکھن دا رواج بہت دیر بعد ہویا۔ عربی ناول کاری دے حوالے نال 'نجیب محفوظ' اک سرکڈھواں ناں اے۔ روسی ناول کاراں تے وی سر والٹر سکاٹ دیاں لکھتاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ Gogal مشہور ناول کار دی حیثیت نال پچھانیا جاندا اے۔ ٹالسٹائی نے شہرہ آفاق لکھت War and Peace تخلیق کیتی۔ میکسیم گورکی دا مشہور ناول 'ماں' لوکاں دی من پسند لکھت اے۔ ودستوو سکی اک اہم ناول نگار دی حیثیت نال جانیا جاندا اے۔ اوس دی اک اہم لکھت 'مردیاں دا گھر' اے۔ روسی ادب توں علاوہ چینی تے جاپانی ادب وچ وی ناول لکھن دی روایت موجود اے۔

پنجابی ناول دا آغاز مڈھی ناول کار بھائی ویر سنگھ توں ہوندا اے۔ اوہناں پہلا پنجابی ناول سندری لکھ کے ناول کاری دی نیہہ رکھی۔ اوہناں چار ناول تخلیق کیتے۔ ایہہ ناول دھارمک، اتہاسک تے سماجک سی۔

اوہناں دے سمکالی چرن سنگھ تے موہن سنگھ نے وی بھائی ویر سنگھ ورگے ناول تخلیق کیتے ۔ اوہناں دے ناولاں تے بھائی ویر سنگھ دے ناولاں دی شاپ واضح نظر آندی اے ۔ ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ نے اک دو ناول تخلیق کر کے ناول کاری اچ حصہ پایا ۔ نانک سنگھ اک سر کڈھوے ناول کار نیں ۔ اوہناں ونڈ توں پہلاں تے بعد وچ وی ڈھیر سارے ناول تخلیق کیتے ۔ جوشوا فضل الدین نے تن چار متصدی، سماجک تے نفسیاتی سوجھ والے ناول تخلیق کیتے ۔ میراں بخش منہاس دا ناول 'جٹ دی کرتوت' اک سماج سدھار لکھت اے ۔

گربخش سنگھ دا ناول 'ان ویاہی ماں' اک وکھری قسم دی سماجک لکھت اے ۔ ونڈ توں پہلاں دی ناول کاری وچ سدھ پدھرے رجحانات ملدے نیں ۔ پر ایہناں ناول دی حیثیت سنگ میل دی اے ۔

پاکستانی پنجابی ناول دے پہلے تیہہ سال بڑے مایوس کن سی ۔ ایس سارے ویلے وچ کل پنج ناول چھاپے چڑھے ۔ ایہہ ناول سماجی شعور دا چانن، ثقافتی رویاں دی دس تے انسانی نفسیات دا ویروا کر دے وکھالی دیندے نیں ۔ ایہناں ناولاں چوں دیس سی مٹی دی خوشبو آندی اے ۔ اگلے دس ورہیاں 1971ء توں 1980ء وچ بہت سارے حالات تے واقعات نے ناول کارنوں متاثر کیتا ۔ ملکی ونڈ دے رولے، اخلاقی سماجی رویاں وچ تبدیلی، عوامی دور، مشرقی پاکستانی دا المیہ، نویں سیاسی خیالات توں علاوہ رومانی تے علامتی ناول وی تخلیق ہوئے ۔ اس توں اگلے دس ورہیاں (1981ء تا 1990ء) وچ ملے جلے رجحانات دے ناول چھاپے چڑھے ۔ ایہہ ناول رومانی، معاشرتی، سیاسی، سماجی نفسیاتی، علامتی تے نیم علامتی تخلیق ہوئے ۔ ایس دور وچ کل سولاں ناول تخلیق ہوئے اگلے تیرہ (13) ورہے پنجابی ناولاں واسطے بڑے اہم نیں ۔ ایس دور وچ ناولاں دا ہڑ آ گیا ۔ اوپر تھلے چونتیس (34) ناول چھاپے چڑھے ۔ معاشرتی، سماجی، مقصدی، ملکی ونڈ، مارشل لاء، سیاسی، وسیبی، رومانی، خطاں دے ناول، خیالاں دا ناول، نفسیاتی، اخلاقی، عصری پرولتاری تے اتہاسک ناول تخلیق ہوئے ۔ میرا مقالہ 2003ء تیکر اے ۔ پر میں اپنی جانکاری واسطے 2006ء تیکر چھپے ہوئے ناولاں دا مطالعہ وی کیتا ۔ 2003ء توں 2006ء تیکر تقریباً چار ناول چھاپے چڑھے ۔ ایہہ کل ناول تہتر (73) بن دے نیں ۔ ایہناں وچ چھوٹے وڈے ہر قسم دے حجم دے ناول نیں ۔ ایتھے مینوں ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دا اوہ مخول یاد آیا ۔ جہدا ذکر افضل احسن رندھاوا ہوراں اپنے ترجمائے ناول دے دیباچے کیتا اے ۔ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دے کہن موجب پاکستانی پنجابی سارے ناول دُگل سنگھ دے اک ناول دے برابر نیں ۔ ساڈھے ناول کاراں نے ایس الاہمے دا جواب منشایاد دے ناول 'ٹانواں ٹانواں تارا'، میر تنہا یوسفی دے

ناول 'کالا چانن' تے نذیر کہوٹ دے ناول 'دریا بُرد' دی شکل وچ دے دتا اے۔ ناول کاری دے حوالے نال ایہہ دور بہت اہم اے۔ سانوں ناولاں دے ایس گلدستے وچ ون سونے ناول وکھالی دیندے نیں۔ ہر ناول دی وکھری وکھری خوشبو اے۔

جتھوں تیکر ناول دے رجحانات تے موضوعات دا تعلق اے۔ اوہناں دا کجھ ذکر کر چکی آں۔ پاکستانی پنجابی ناولاں تے انگریزی تے اردو ناولاں دا اثر واضح وکھالی دیندا اے۔ ایہہ ناول زیادہ تر حقیقت نگاری دے اثر ہیٹھ تخلیق ہوئے۔ جدید تحریکاں توں وی ناول کار متاثر ہویا۔ پنجابی ناولاں وچ نویں تے پرانے رجحانات دونویں پائے جاندے نیں۔ رومانی تے حقیقت نگاری دے رواج دے نال نال کمیونزم، مارکسزم، ڈاڈا ازم، سمبولزم نے سگمنڈ فرائڈ دی سوچاں نے وی ناول کاراں نوں متاثر کیتا۔ پنجابی ناول تے 1990ء توں بعد اک ہور اگڑواں رنگ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ سیاسی رنگ اے۔ پاکستان وچ استحصالی قوتاں دے خلاف سر اٹھاون والی لوکائی دا ساتھ دین والا ناول کار وی سامنے آیا۔ مارشل لاء دے بار بار لگن نال جتھے عوام متاثر ہوئی۔ اوتھے ناول کار نے وی اوس درد نوں محسوس کیتا۔ اگر اسی سارے پاکستانی پنجابی ناولاں دا جائزہ لییے تے معاشرتی ناول دا پلڑا بھاری رہندا اے۔ کیوں جے معاشرہ، وسیب تے سماج ایس وچ جڑے ہوئے نیں۔ اک ہور شے اگڑ کے سامنے آندی اے۔ کجھ اپنے اپنے مکتب فکر دے لوک اپنیاں لکھتاں دے حوالے نال نمایاں کھڑے نظر آندے نیں۔

جوشوا فضل الدین ہوراں چار ناول کملا، منڈے دا ال، پربھا تے برکتے تخلیق کیتے۔ اوہ معاشرتی، مقصدی، سماجک تے نفسیاتی سوچ رکھن والے ناول کار دی حیثیت نال جانے پچھانے جاندے نیں۔

افضل احسن رندھاوا ہوراں دے چار ناول دیوا تے دریا، دوآبہ، سورج گرہن، تے پندھ چھاپے چڑھے۔ مٹی دی واشنا پنڈ ورہتل، اخلاقی قدراں، رومانی پکھ تے انوکھی طرز دی لکھت 'خطاں دے ذریعے ناول' نوں پنجابی ناول کاری وچ متعارف کرایا۔ سوہنی طرز تحریر ایہناں دی پچھان اے۔

فخر زمان ہوراں نے جدید سوچاں تے رجحانات تحت اپنے ناولاں نوں اساریا۔ ست گواچے لوک، اک مرے بندے دی کہانی، بندی وان، بے وطنا، کمذات تے توں کیہ میں اک وکھری طرز دیاں تحریراں نیں۔ ایہہ سارے ناول علامتی سیاسی تے وطن دی محبت وچ رنگے ہوئے نیں۔ اوہناں دا اک اپنا وکھرا مکتب

فکرا ے ۔اوس دیاں لکھتاں آفاقی حیثیت رکھدیاں نیں ۔'ست گواچے لوک' پاکستانی پنجابی ادب وچ تھرتھلی پان والا ناول اے ۔علامت نگاری اوس دے ناولاں دی پچھان اے ۔ ملک دے سیاسی حالات نال جڑیا ہویا ناول کار اے ۔کافکا، کامیو تے اپنے صوفی شاعراں توں واضح طور تے متاثر لگدا اے ۔

فرزند علی اک نواں اگڑواں ناول کار اے ۔ اس دے تن ناول 'تائی'، 'اک چونڈی لون دی' تے 'بھبھل' تخلیق ہوئے ایہہ ناول نیویاں دی نمائندگی کردے نیں ۔فرزند علی دا وی اک وکھرا مکتب فکر اے ۔ اوہناں دے ناول مزدوراں، کساناں تے استحصالی طبقے دی نمائندگی کردے نیں ۔ اوہناں دے ناول پرولتاری نیں ۔اوہ 'ہینے' لوکاں دی حالت زار توں پریشان اے ۔اوس دی وڈی خوبی اے وی اے کہ اوہ بڑی جرات نال کامریڈاں تے مزدور لیڈراں دا اصل چہرے وی بے نقاب کردا اے ۔اوہ خود وی لیبر کلاس نال تعلق رکھدا اے ۔ایس کرکے اوہناں دے دکھاں نوں جاندا اے ۔

میر تنہا یوسفی ہوری بڑے سوہنے تے سلکھے انداز نال پنجابی ناول کاری وچ اپنی تھاں بنا رہے نیں ۔ اوہناں دی ناول کاری دا سفر رومانی، نفسیاتی لکھت 'تریہ' توں شروع ہوندا اے ۔'اک سمندر پار' اک خوبصورت معاشرتی حقیقت نگاری اے ۔'کھدو' اک قابل فخر پنجابی ناول اے ۔ پنجابی ادب وچ پاکستان بنن توں بعد بہت اتہاسک ناول تخلیق ہوئے ۔کھدو نے ایس کمی نوں سوہنے ڈھنگ نال پورا کیتا اے ۔میر تنہا یوسفی دے ناول کالا چانن نے ضخامت دے حساب نال پاکستانی پنجابی ناول دی کمی نوں پورا کیتا اے ۔ایس عصری معاشرتی ناول نے اک لما عرصہ اپنے اندر سمیٹیا ہویا اے ۔میر تنہا یوسفی دے ناولاں وچ اسی پاکستانی پنجابی ناولاں دا خوبصورت مستقبل ویکھ سکدے آں ۔

ایہناں سرکڈھویاں ناول نگاراں توں علاوہ کلا کلا ناول تخلیق کرن والے ناول کار وی اپنی خاص تھاں رکھدے نیں ۔مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے ناول پکھیرو دی علامت نگاری دے حوالے نال خاص اہمیت اے ۔اس طرح سلیم خاں گمی دے دو ناول 'سانجھ' تے 'رت تے ریتا' ملدی جلدی Theme دے نیں ۔ ونڈ توں پہلاں دی سانجھی رہتل تے سانجھی محبت دے نمائندہ نیں ۔کہکشاں ملک دا ناول 'چکڑ رنگی مورتی' تے نسرین بھٹی دا ناول گنجھل ونڈے دے رولیاں نال جڑے معاشرتی ناول نیں ۔ صفیہ بابری دا ناول رومانی کچھ دا ناول اے ۔رضیہ نور محمد دا ناول 'بلدے دیوے' سوانیاں دے مسئلیاں تے لکھیا ناول اے ۔آغا اشرف دے ناول 'دل اک دیوا' تے سوچ سمندر، نفسیاتی معاشرتی رجحانات رکھدے نیں ۔اسماعیل احمدانی دے ناول

'چھولیاں' تے 'امر کہانی' نویں تکنیک دے ناول نیں۔ حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' معاشرتی تے سیاسی رنگ دا ناول اے۔ ستار طاہر دا ناول 'سیر پکادل'، ساڈے وسیب نال جڑیا ہویا اے۔ 'باگاں والے راہ' خیالاں دا ناول اے۔ 'چھپتر باغ' سجاد حیدر ہوراں دا عصری معاشرتی ناول اے۔ الیاس گھمن دا ناول پرانا پنڈ بڈ بیتی اے۔ جمیل پال ہوراں دا ناولٹ عذاب دن عذاب راتاں وی ہڈ بیتی اے۔ سرائیکی بولی وچ لکھے گئے ناولاں چوں ظفر لاشاری دے ناول نازو تے پیاج ونڈے دے حوالے نال نیں۔ نالے ایہہ رومانی کجھ وی رکھدے نیں۔ دلشاد کلانچوی تے جمشید کلانچوی دے ناول متصدی تے رومانی ناول نیں۔ ارشد چہال ہوری پوٹھوہاری بولی وچ اچ پدھر دے لکھیک نیں۔ اوہناں دے ناول چیڑھاں دی چھاں تے کوکن بیر سلاہن جوگ خوبصورت لکھتاں نیں۔ ایہہ دونویں ناول رومانی تے معاشرتی نیں۔ ایہناں ناولاں وچ ناول نگار نے خوبصورت منظر نگاری کیتی اے۔ اگر مڑ کے پاکستانی پنجابی ناولاں تے جھات پایئے تے۔ پاکستانی ناول سوہنے ڈھنگ نال ارتقاء پذیر اے۔

اگر پاکستانی پنجابی ناول دے مستقبل تے گوہ کریئے تے بڑے مایوس کن حالات وکھالی دیندے نیں۔ دراصل ناول کاری دی سست رفتار دی اک وجہ قاری دا فقدان اے۔ ناول کار اتنی محنت نال ناول تخلیق کردا اے۔ پر اوہناں نوں پڑھن والے بہت گھٹ لوک نیں۔ مقالے دی تیاری دے سلسلے وچ مینوں بڑیاں تلخ حقیقتاں دا سامنا کرپیا۔ کہ ساڈے لکھاریاں، ناقداں تے دانشوراں کول وی ویہل نہیں کہ اوہ چند جملے انہاں ناولاں تے ناول کاراں تے لکھ دین۔ لائبریریاں وچ پئے اجہے ناول وی ویکھن وچ آئے نیں جنہاں دے جڑے صفحے وی میں علیحدہ کیتے سی۔ ایہہ ناول ورہیاں پہلے تخلیق ہوئے سن۔ آج کے چند کتاباں تنقید دیاں لبھیاں نیں جنہاں وچ ناولاں دا ذکر ملدا اے۔ اکثر ناول کار گمنامی دے اندھیریاں وچ رہندے نیں۔ اسطرح دے حالات وچ ناول تخلیق کرنا ناول کاراں واسطے مشکل کم اے۔ کیوں جے ناول چھاپن واسطے سرمائے دی لوڑ ہوندی اے۔ ناول وکے گا تے لگی رقم واپس آئے گی۔

ناول دے مستقبل تے گل کردیاں سانوں ایس گل نوں یاد رکھنا چاہیدا اے کہ ناول دی تھاں ہولی ہولی افسانہ لے رہیا اے۔ ویلے دی کمی دی وجہ نال لوکاں واسطے افسانہ پڑھنا زیادہ آسان اے۔ کیبل نے وی مجموعی طور تے مطالعہ دے شوق نوں گھٹا دتا اے تے ایہدی زد وچ ناول وی آ گیا اے۔ پوری دنیا وچ ناول دی حالت مندی اے۔ اک زمانہ سی جدوں یورپ وچ کتاباں دیاں دکاناں ناولاں نال بھریا ہوندیاں

سی۔اوہ لوک سردیاں دیاں طویل راتاں گذارن واسطے ناول لکھدے تے پڑھدے سی۔

جتھے سانوں مایوسی ہوندی اے۔اوتھے امید دیاں کرناں وی وکھالی دیندیں نیں۔ہن پنجابی ناول زیادہ نگر شکل اختیار کر رہیا اے۔اج دا پنجابی ناول دنیا دے ناولاں نال سر چک کے کھڑا ہون جوگ اے۔لوڑ ایس گل دی اے کہ ناول دا مستقبل کس طرح سنواریا جائے۔ناول پڑھن والا کلچر پیدا کرن دی لوڑ اے۔ پنجابی ناول نوں متعارف کرن واسطے رسالیاں تے اخباراں توں مدد لینی چاہیدی اے۔کالجاں تے سکولاں تے یونیورسٹیاں دے پنجابی نصاب وچ ناول یا ناولٹ لازمی شامل کیتے جان اسطرح ساڈے طالب علم پنجابی ناولاں نال متعارف ہون گے۔پڑھیا لکھیا دانشور طبقہ اگے ودھ کم کرے۔پنجابی ادب نوں سرکاری سرپرستی دی لوڑی اے۔چنگے ناول بلا معاوضہ چھپنے چاہیدے نیں اوہ ویلا ضرور آئے گا جدوں پاکستانی پنجابی ناول وی اپنی آن بان تے شان نال اچے مقام تے کھڑا نظر آئے گا۔جسطرح کہ دوسرے ترقی یافتہ ادباں وچ نظر آندا اے۔

چھیواں باب

ورتیاں کتاباں

پنجابی

الف۔بنیادی ذریعے

1. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء
2. آغا اشرف، سوچ سمندر، لاہور: خورشید بکڈپو، 1985ء
3. احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء
4. احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور: الاکونیشن پٹیالہ گراونڈ، 1994ء
5. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء
6. احسان بٹالوی، کہانی اک اجڑ دی، لاہور: پنجابی ادبی کونسل، 1978ء
7. ارشد چہال، چیڑ حاں دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء
8. ارشد چہال، کوکن پیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء
9. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ
10. اعجاز الحق، سکے پانی، لاہور، طارق پبلشرز، 1975ء
11. افضل احسن رندھاوا، دیوا تے دریا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء
12. افضل احسن رندھاوا، دوآبہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء
13. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص 30-29
14. افضل احسن رندھاوا، پندھ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 2001ء
15. اقبال بانو، سانول موڑ مہاراں، وہاڑی: لنگڑیال پبلشرز رتہ ٹبہ، 1997ء
16. اقبال حسن بھپلا، مہرو، ملتان: شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی، 2002ء
17. الیاس گھمن، پراندا، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء
18. الیاس گھمن، مٹی واجاں ماری دی، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء
19. الیاس گھمن، گینڈے گل گلاوں، لاہور: ادارہ زبان وثقافت 2003ء
20. الیاس گھمن، چاچا چکری، لاہور: ادارہ زبان وثقافت 2003ء
21. انور چوہدری، سانگا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء
22. بابو جاوید گرجاکھی، رلدے ہیرے، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1990ء
23. بابو جاوید گرجاکھی، اپنی وتی، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1995ء

24. جمشید کلانچوی، جھوکاں تھیس آباد، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء
25. جوشوا فضل الدین، منڈے دال، انبالہ: مشعل پریس کھرڑ، س ن
26. جوشوا فضل الدین، بر کتے، لاہور: پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، 1953ء
27. جوشوا فضل الدین، پربھا، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1963ء
28. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 1999ء
29. حسین شاہد، ڈرائکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1997ء
30. راجہ محمد احمد، کھیڈ مقدراں دی، لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1974ء
31. راہی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: گبول سرائیکی ادب ادارا، 1994ء
32. راہی گبول، کونج، ملتان: احقر پبلشرز، 2002ء
33. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء
34. زاہد حسین، عشق لتاڑے آدمی، لاہور: ادارا پنجابی زبان وثقافت، 1999ء
35. دلشاد کلانچوی، سارے سگن سہاگڑے، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء
36. سجاد حیدر، چیتر باغ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء
37. سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء
38. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء
39. سلیم خاں گمی، رت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1990ء
40. صابر رضا، دور دراڈے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1994ء
41. صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء
42. ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء
43. ظفر لاشاری، پہاج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء
44. عبدالمجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء
45. عذرا وقار، باگاں والے راہ، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء
46. علی اختر، وتھاں سفنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2001ء
47. غلام حسین خاں، گلو، ملتان: قسط وار رسالہ سرائیکی ادب، 1973ء
48. غلام حسین سہیل، نالیاں دی چھاں، گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1978ء
49. فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء

50. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء

51. فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984ء

52. فخر زمان، بے وطنا، لاہور: نگارشات، 1987ء

53. فخر زمان، کمذات، لاہور: نگارشات میاں چیمبرز، 1996ء

54. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء

55. فرزند علی، اک چونڈی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء

56. فرزند علی، بھبھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء

57. فیاض حسین ناصر زیدی، سانول، ڈیرہ غازی خاں: سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء

58. کہکشاں ملک، چکڑ رنگی مورتی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء

59. مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: التحریر اردو بازار، 1976ء، ص-95

60. محمد باقر، ہتھ، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1971ء

61. محمد اسماعیل احمدانی، چھولیاں، لاہور: سنگ پبلیکیشنز، 1983ء

62. محمد اسماعیل احمدانی، امر کہانی، جام پور: سرائیکی پبلیکیشنز

63. منیر احمد علوی، آپنی رت جو پائٹرئیں، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس

64. منشایاد، نانواں نانواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء

65. میر تنہا یوسفی، تریہہ، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 1999ء

66. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان وثقافت، 2000

67. میر تنہا یوسفی، ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان وثقافت، 2000ء

68. میراں بخش منہاس، جٹ دی کرتوت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء

69. نادم عصری، اک انکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء

70. نانک سنگھ، فولادی پھل (التھا) لہور: پنجابی ادبی لیگ، 1968ء

71. نانک سنگھ، چٹا لہو، لاہور: ادارہ پنجابی ثقافت تے زبان، 1999ء

72. نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء

73. نسرین بھٹی، گجھل، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1984ء

ب۔ ثانوی ذریعے

1. احمد الدین لنگڑیال، آئینہ پنجاب، بہاولپور: یزمان روڈ، 1962u

2. اختر حسین اختر، ڈاکٹر، ویروے، لاہور: عزیز بکڈپو، 1981ء
3. اختر حسین اختر، ڈاکٹر، نویں زاویئے، لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 1987ء
4. اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، لاہور: عزیز بکڈپو، 1991ء
5. اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984ء
6. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء
7. اقبال صلاح الدین، فہرست نثری تخلیقات، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء
8. امجد علی بھٹی، فخر زمان حیاتی تے فن، لاہور: کلاسیک چوک ریگل، 2005ء
9. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء
10. بنارسی داس جین، پنجابی زبان دے اوہدا لٹریچر، لاہور: مجلس شاہ حسین، 1967ء
11. جمیل پال، پنجابی کیویں لکھئے، لاہور: پنجابی اکیڈمی، 1959ء
12. حافظ عبدالحمید سرشار، ادبی چھلاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء
13. حافظ عبدالحمید سرشار، ادبی رساں، لاہور: عزیز بکڈپو، 1993ء
14. حمیداللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: تاج بکڈپو، 1960ء
15. حمیداللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1972ء
16. حمید رازی، اکیویں صدی دے بوہے، لاہور: گراف میاں چیمبرز، 1999ء
17. رحمان مذنب، بوطیقا، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء
18. سبط الحسن ضیغم، پنجابی کتابیں (حصہ اول)، لاہور: نیشنل بکڈپو، 1973ء
19. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ملتان: پاکستان پبلیکیشنز، 1984ء
20. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ، مظفر گڑھ: سرائیکی پبلیکیشنز: 1986ء
21. سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے۔ایچ۔پبلشرز، 1997ء
22. شمیم چوہدری، پنجابی ادب دی تاریخ، لاہور: مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، 1962ء
23. شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، لاہور: عزیز بکڈپو، 1996ء
24. شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات (جلد اول)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء
25. شہباز ملک، ڈاکٹر، کویڑ، لاہور: تاج بکڈپو، 1995ء
26. شہناز بانو، نثر نگینے، لاہور: ادارہ سرشار کالج، 1980ء
27. شوکت مغل، کو تے کنٹوا، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001ء

28. طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان: ندیم شفیق پرنٹر، 1990ء

29. عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان وادب تے تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1956ء

30. عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بکڈپو، 1972ء

31. عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ون پبلشرز، 1986ء

32. محمد آصف خاں، مرتب: آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء

33. منیر گجر، مترجم: انسائیکلوپیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء

گورمکھی

الف۔ بنیادی ذریعے

1. بھائی ویر سنگھ، سندری، نویں دلی: بھائی ویر سنگھ ساہت سون مارک، 2003ء

2. جوشوا فضل الدین، پریھا، لاہور، پبلشرز جوشوا فضل الدین پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، 1945ء

3. گربخش سنگھ، ان ویاہی ماں، نویں دلی: نیو یوگ پبلشرز، 2003

ب۔ ثانوی ذریعے

1. پرم جیت سنگھ مشا، فخر زمان کو اچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999ء

2. پرمندر سنگھ، ڈاکٹر، کرپال سنگھ کسیل، ڈاکٹر، گوبند سنگھ لانبہ، پنجابی ساہت دی اتپتی تے وکاس، لدھیانہ: لاہور بک شاپ، 2000ء

3. پیارا سنگھ بھوگل، ایم۔اے، پرنسپل، پچھر پنجابی ساہت دا اتہاس، جلندھر: دلجیت پرکاش یونیورسٹی کالج، 1975ء

4. جسوندر سنگھ، ڈاکٹر، مان سنگھ ڈھنڈسا، ڈاکٹر، پنجابی ساہت دا اتہاس ادھنک کال (1901-1995)، پٹیالہ، پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 2004ء

5. کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دلی: آرسی پبلشرز، 2000ء

6. ہربنس سنگھ، بھائی ویر سنگھ، نویں دلی: ساہت اکیڈمی، 1979ء

اردو

الف۔ بنیادی ذریعے

1. الطاف فاطمہ، دستک نہ دو، لاہور: فیروزسنز، 1970ء

2. بانو قدسیہ، راجہ گدھ ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1981ء

3. شوکت صدیقی، خدا کی بستی، کراچی: رکتاب پبلی کیشنز، 1995ء

4. شوکت صدیقی، جانگلوس، کراچی: رکتاب پبلی کیشنز، 1994ء

5. قرۃ العین حیدر، آگ کا دریا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1996ء

6. مستنصر حسین تارڑ، فاختہ، لاہور: التحریر: 1972ء

7. ممتاز مفتی، علی پور کا ایلی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

8. مرزا محمد ہادی رسوا، امراؤ جان ادا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء

ب۔ ثانوی ذریعے

1. آل احمد سرور، پروفیسر، مجموعہ تنقیدات، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 1994ء

2. ابوالکلام قاسمی، مترجم: ناول کا فن (ای۔ ایم فاسٹر) علی گڑھ: ایجوکیشن بک ہاؤس، 1992ء

3. ابواللیث صدیقی، ڈاکٹر، جدید اردو ادبیات، کراچی: غضنفر اکیڈمی پاکستان، 1989ء

4. احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بکڈپو، 2002ء

5. احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: میری لائبریری، 1964ء

6. احمد سلیم بھٹی، پنجاب پنجابی پنجابیت، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، 2003ء

7. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء

8. انیس ناگی، اردو کے دو مشہور ناول، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس، نسبت روڈ، 1991ء

9. جیلانی کامران، مغرب کے تنقیدی نظریئے، لاہور: مکتب کارواں، 1994ء

10. دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1988ء

11. دلشاد کلانچوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1982ء

12. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994ء

13. رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

14. سجاد باقر رضوی، مغرب کے تنقیدی اصول، لاہور: اظہار سنز ٹمپل روڈ، 1971ء

15. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور، ملتان: بزم ثقافت، 1995ء

16. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء

17. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستانوں کی علامتی کائنات، لاہور: کلیہ علوم اسلامیہ و شرقیہ یونیورسٹی، 1987ء

18. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، سرچشمے، لاہور: پاک ٹی ہاؤس، 1991ء

19. سہیل بخاری، ڈاکٹر، ناول نگاری، لاہور: مکتبہ میری لائبریری چوک، 1966ء

20. سیدعبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1984ء

21. سید مسعود ہاشمی، پروفیسر، بیسویں صدی میں تنقید، گجرات: روزن پبلی کیشنز، 1998ء

22. سلیم اختر، ڈاکٹر، مغرب میں نفسیاتی تنقید، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء

23. سلیم اختر، ڈاکٹر، پاکستانی ادب، لاہور: اکادمی ادبیات، 1993ء

24. سلیم اختر، ڈاکٹر، افسانہ حقیقت سے علامت تک، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

25. سلیم اختر، ڈاکٹر، داستان اور ناول، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء

26. شہزاد احمد، فرائیڈ کی نفسیات (دو دور)، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1994ء

27. ظہور الدین احمد، ڈاکٹر، نیا ایرانی ادب، لاہور: ناشر ادب، 1976ء

28. عابد علی عابد، اصول انتقاد ادبیات، لاہور: مجلس ترقی ہز سنگھ داس، کلب روڈ، 1960ء

29. عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء

30. عبدالسلام، پروفیسر، اردو ناول بیسویں صدی میں، کراچی: اردو سندھ اکیڈیمی، 1973ء

31. عبدالشکور احسن، پاکستانی پنجابی ادب، لاہور: ادارہ تحقیقات دانش کدہ پنجاب، 1981ء

32. علی عباس حسینی، اردو ناول کی تاریخ وتنقید، لکھنو: انڈین بک ڈپو، 1953ء

33. علی عباس حسینی، ناول اور ناول نگاری (تلخیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ملتان: کاروان ادب، 1990ء

34. غفور شاہ قاسم، پاکستانی ادب کی شناخت کی نصف صدی، روالپنڈی، ریز پبلی کیشنز، 2000ء

35. فقیر محمد فقیر، پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء

36. قمر رئیس، ڈاکٹر، مرتب: ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر، لاہور: کلیتہ عالیہ، 1994ء

37. کلیم الدین، پروفیسر، فرہنگ ادبی اصطلاحات (انگریزی۔اردو)، نئی دہلی: ترقی اردو بیورو 1984ء

38. کے۔کے۔کھلر، اردو ناول نگار خانہ، نئی دہلی: سیمانت پرکاش، 1983ء

39. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ناول کیا ہے، لاہور: درد اکادمی، 1964ء

40. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ادبی تخلیق اور ناول، کراچی: مکتبہ اسلوب، 1963ء

41. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، مقالات اجمل، لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1987ء

42. محمد عارف ایم۔اے، مترجم: تخلیق ادب، لاہور: لاہور اکیڈمی، 1965ء

43. 143. ممتاز احمد خان، ڈاکٹر، اردو ناول کے بدلتے تناظر، کراچی، ویلکم بک پورٹ لمیٹڈ، 1993ء

فارسی

1. جمال میر صادقی، واژہ نامہ ہنر داستان نویسی کتاب مہناز، تہران: کتاب بہناز، 1377ھ

انگریزی

1. Arthu Comton Rickett, A History of English Literature, Delhi: Sristi Book Distributors, 2004
2. A. Scairnerors, Fact and fiction, New York: MacMillan and Co Ltd, 1958
3. Arthur Twin, The History English (Novel), London: Penguin Books, d.n.
4. C.L. Narang, History of Punjabi Literature, Delhi: National Book Shop Chandni Chowk, 1987
5. David Daiches, Literary Essays, London:Oliver and Boyd Ltd, 1966
6. D. W. Fokkema, Elrud, Theories of Literature in twenteeth century, United Kingdom: Hurst and Co Ltd, 1978
7. Emile Legious, History of English Literature, London: Donals Davie Ltd, 1961
8. Forster E. M. , Aspects of the Novel, NewZealand: Penguin Books, 1970
9. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993
10. Ian Watt, The Rise of Novel, London: Chatto Windus, 1963
11. I. A. Richards, Principles of Literary Criticism, London: Rontledge and Kegan Paul Ltd, 1924

12. Kathernie Mansfield, Novel and Novelists, Boston: Beacon Hill

13. Martime Mour Smith, Guide to moderl world literature, London: Poper Mae, 1976

14. Miriam Allot, Novelists on Novel, London: Routledge and Keganpaul Ltd. 1959

15. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd

16. Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, History of Punjabi Literature, New Delhi: Shahitya Akadami, 1992

17. Sereberyakov, Punjabi Literature, Lahore: Progressive Books, 1975

18. Sinclais T.A, History of Classical greeks, London: Coollier Books Edition, (1962)

19. V.S.pritckett, The Working Novelist, London: Chatto Windus Ltd., 1946

20. V.S.pritckett, The Living Novel, London: Chatto and Windus Ltd., 1946

21. William Herry Hedison, an introduction to the study of English Literature, London: Chatto Windus, 1975

22. W.R. Goodman, M.A., A Literary Essays , Lahore: Economic Front Publications, (d.n.)

اردو دائرہ معارف اسلامیہ

1. اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 22، لاہور: شعبہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش کدہ پنجاب یونیورسٹی، 1989

اردو انسائیکلوپیڈیاز

1. اردو انسائیکلوپیڈیا، لاہور: فیروز سنز، 1967ء

انگریزی انسائیکلوپیڈیاز

1. Acadamic American Encyclopedia, Volume 14, Danbary Connecticut: Grolier Incorprated, 1996.
2. Encyclopedia Americana, Volume 20, Internatonal Edition, 1984.
3. New Encyclopedia Britannica, Volume 8, Lonon University of Chicago, 1985.
4. The Cambridge Encyclopedia Edited by David Crystal Camridge, New York: Forst Chester Camridge Press, 1990.

پنجابی ڈکشنریاں

1. ارشاد پنجابی، اردو پنجابی لغت، لاہور: مرکزی اردو بورڈ، 1974ء
2. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، تیجی جلد، (ک۔ی)، پہلی چھپائی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء
3. جمیل پال، پنجابی کلاسیکل لغت، لاہور عزیز بک ڈپو، 1995ء

اردو ڈکشنریاں

1. وارث سرہندی، علمی اردو لغت لاہور، علمی کتاب خانہ، 1976ء
2. راجیسور اؤ اصغر، ہندی اردو ڈکشنری، لاہور بیت گھر کتاب، 2003ء

انگریزی ڈکشنری

1. Chambers Twentith Century Dictionary Edited by Willam Geddif London: W & R Chambers Ltd, 1901.
2. Dictionary of Lterary Terms, Marlin Grey, New York: York Hand Books, d.n.
3. Dictionary of Literary Terms by Harry Shaw New York: Grows Hill Book Company, 1995.
4. Etymological Dictionary of Modern English by Earnest Weekly, M.A. London: Jhon Murry 1921.

5. Longman Dictionary of Contemporary English, New Edition London, 1986

6. Reader DIgest Great Encyclopedia Dictionary, Vol II, M to Z, London: Oxford University, 1962.

7. Shorter Oxford English Dictionary, Vol II, (N-Z) Lodon: Oxford Claredon Press, 1936.

8. The Random House Dictionary of English Language, The Unbridged Edition, 1966

پنجابی رسالے

1. پنجدریا،فخر زمان نمبر، لاہور:1976ء
2. سرائیکی ادب، ماہور، ملتان، 1973ء
3. سرائیکی ادب، ماہوار، ملتان، 86-1985ء
4. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 8، شمارہ 16-15، جولائی تا دسمبر 1985ء، جنوری تا جون 1986ء
5. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 11، شمارہ جون تا جولائی 1989
6. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 23، شمارہ 46-45، جولائی تا دسمبر 2000ء، جنوری تا جون 2001ء
7. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 11 نومبر 1985ء
8. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 11 نومبر 2001ء
9. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11, 9 نومبر 2003ء
10. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 3, 3 مارچ 2003ء

اردو رسالے

1. اوراق، لاہور: شمارہ جنوری، فروری، 1979ء
2. سویرا، مرتبین، ساحر لدھیانوی، نذیر چوہدری، لاہور، نیا ادارہ
3. نقوش نمبر 19، لاہور: 1952ء
4. ماہ نو، جلد اول، چالیس سال مخزن، ادارہ مطبوعات پاکستان، اگست 1987ء

عربی رسالہ

1. مجلۃ القسم العربی عدد 12، لاہور: اورنیٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2005ء

اخبارات

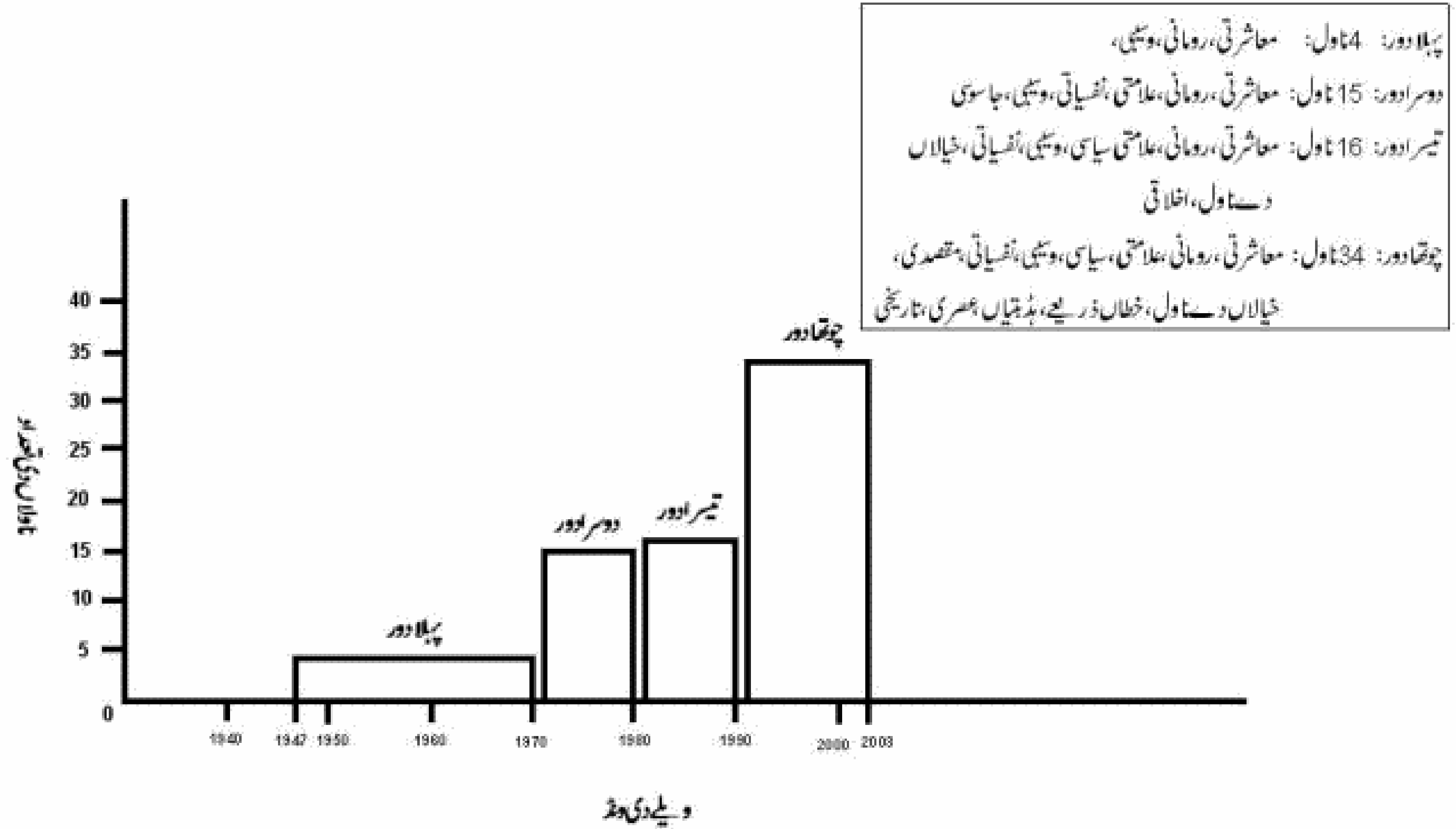
1. امروز (روزنامہ)، لاہور: 28 اپریل 1957ء
2. امروز (روزنامہ)، لاہور: 14 نومبر 1971ء
3. امروز (روزنامہ)، لاہور: 2 اکتوبر 1981ء
4. Daily Dawn, Lahore: Saturday June, 1999.

مقالے

1. اسلم رانا، جوشوا فضل الدین، حیاتی فکر تے فن مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی لاہور: شعبہ پنجابی یونیورسٹی، اورنٹیل کالج، 1983ء
2. سائرہ یعقوب فخر زمان دی ناول نگاری، مقالہ برائے ایم۔اے پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری انٹیل کالج، 2002-2004ء
3. شہباز حسین سید، جوشوا فضل الدین دے ناول، مقالہ برائے ایم۔اے پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری انٹیل کالج، 1973ء
4. ناہید شاہد، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری انٹیل کالج
5. نرمل جیت کور، فخر زمان دے ناول بے وطنا دی گلپ ودھی، مقالہ برائے ایم فل پنجابی۔ ان چھپیا۔ مملوکہ دہلی یونیورسٹی، 1988-89ء

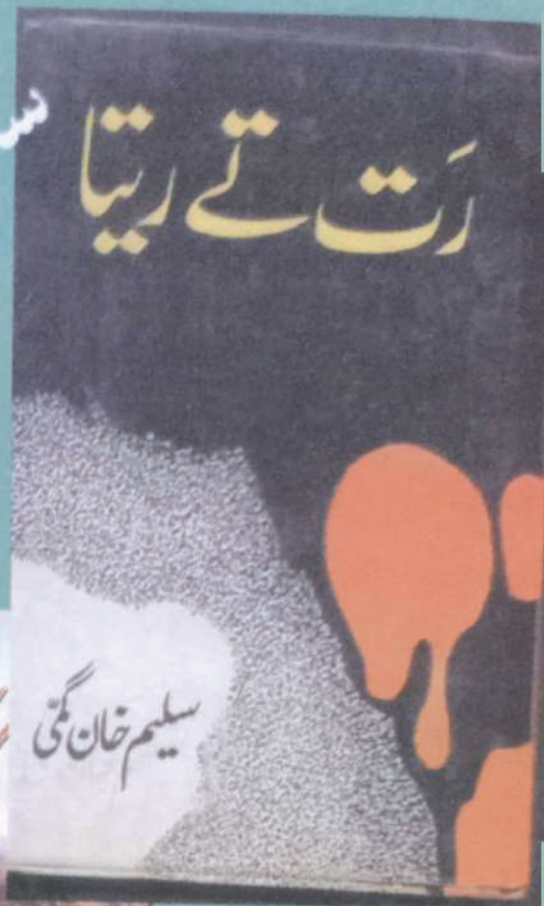
انٹرنیٹ

1. Http://WWW.Britannica.com 'Search' queery Novel or etc=& search subject 2003
2. Http://en..Wikipedia.org/Historus-(History of the Novel) 2005
3. Http://WWW.Sikhreview.org/July1995/literature Htm (Historical Significance of Bhai Vir SInghatms) 2006

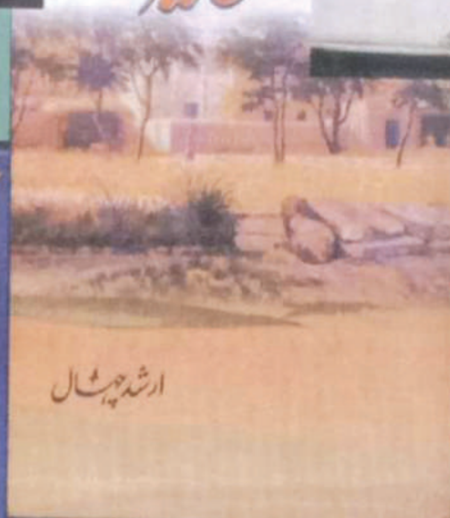
پہلا دور: 4 ناول: معاشرتی، رومانی، رومیں،
دوسرا دور: 15 ناول: معاشرتی، رومانی، علامتی، نفسیاتی، رومیں، جاسوسی
تیسرا دور: 16 ناول: معاشرتی، رومانی، علامتی سیاسی، رومیں، نفسیاتی، خیالاں
دے ناول، اخلاقی
چوتھا دور: 34 ناول: معاشرتی، رومانی، علامتی، سیاسی، رومیں، نفسیاتی، مقصدی،
خیالاں دے ناول، خطاں ذریعے، ہڈبیتیاں، عصری، تاریخی
چوتھا دور
تیسرا دور
دوسرا دور
پہلا دور
0
5
10
15
20
25
30
35
40
1940
1947
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2003
ویلے دی وتھ

سانجھ

مٹی واجاں ماردی

ٹھیڈا

پرانہ پنڈ

ڈاکٹر نسرین مختار